

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **D. Bernotas** : Reforming social security
- **A. Guogis** in a transition economy:
The comparative case
of Lithuania, Latvia and Estonia
- **G. Blagojević** : Το ελληνικό στοιχείο
στο Βελιγράδι και στο Ζέμου
- **Θεόδ. Ιωσηφίδης** : Οι στάσεις του πληθυσμού
- **Θαν. Κίζος** της περιφέρειας
- **Χαρ. Παπαγεωργίου** Δυτικής Ελλάδας
- **Δημ. Παπαγεωργίου** απέναντι στους μετανάστες
- **Αικ. Μαλλιωτάκη**
- **Ηλ. Πετράκου**
- **Αν. Δ. Καραγιάννης** : Ένα γυροσκόπιο ερευνών
για την επιχειρηματικότητα
- **Αλ. Ιωαννίδης** : Η αλληλεπίδραση μεταξύ
του χρόνου και της έντασης
της εργασίας
- **Γ. Κλεφτάρας** : Στάδια προσαρμογής
στη σωματική δυσλειτουργία
- **Αν. Γ. Στάμου** : Η αναπαράσταση της γυναίκας
- **Χρ. Μαλέσκου** στην ελληνική τηλεόραση:
Η περίπτωση των ελληνικών
σήριαλ
- **Δ.Κ. Βεργίδης** : Η υποεκπαίδευση
- **Γ. Σταμέλος** στην Ελλάδα
- **Ν. Ανδρεαδάκης** : Αυτοαξιολόγηση
- **Μ. Καδιανάκη** εκπαιδευτικού: Επιπτώσεις
- **Γ. Ξανθάκου** στο έργο του και τεχνικές
 - **Γ. Ρες** : Στάσεις και αντιλήψεις
των εκπαιδευτικών
για την επιμόρφωσή τους
- **Βιβλιοκριτική**
- **Summaries**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΓ΄

Τεύχος 49

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

24/10/07

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Dainius Bernotas, Arvydas Guogis: Reforming social security in a transition economy: The comparative case of Lithuania, Latvia and Estonia	5
Gordana Blagojević: Το ελληνικό στοιχείο στο Βελιγράδι και στο Ζέμουν από τον 17ο έως και τον 20ό αιώνα	25
Θεόδωρος Ιωσηφίδης, Θανάσης Κίζος, Χαράλαμπος Παπαγεωργίου, Δημήτριος Παπαγεωργίου, Αικατερίνη Μαλλιωτάκη και Ηλέκτρα Πετράκου: Οι στάσεις του πληθυσμού της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας απέναντι στους μετανάστες: Επιπτώσεις για τη μεταναστευτική ένταξη	37
Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης: Ένα γυροσκόπιο ερευνών για την επιχειρηματικότητα	63
Αλέξης Ιωαννίδης: Η αλληλεπίδραση μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας	119
Γιώργος Κλεφτάρας: Στάδια προσαρμογής στη σωματική δυσλειτουργία: Ο ρόλος της ψυχολογικής συμβουλευτικής	149

Αναστασία Γ. Στάμου, Χρυσούλα Μαλέσκου: Η αναπαράσταση της γυναίκας στην ελληνική τηλεόραση: Η περίπτωση των ελληνικών σήριαλ	181
Δημήτρης Κ. Βεργίδης, Γιώργος Σταμέλος: Η υποεκπαίδευση στην Ελλάδα	199
Νίκος Ανδρεαδάκης, Μαρία Καδιανάκη, Γιώτα Ξανθάκου: Αυτοαξιολόγηση εκπαιδευτικού: επιπτώσεις στο έργο του και τεχνικές που συνεισφέρουν στη συστηματοποίησή της	225
Γιάννης Ρες: Στάσεις και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την επιμόρφωσή τους	251
Βιβλιοκριτική	271
Summaries	275
Περίληψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (45 έως και 48)	281

Reforming social security in a transition economy: The comparative case of Lithuania, Latvia and Estonia

*Dainius Bernotas**, *Arvydas Guogis**

Introduction

While the structure and purposes of the present social security systems in the Baltic States do not differ from those of the OECD countries in general terms, certain specific features can be identified. There are similarities between the Baltic States and other Central and Eastern European countries that had experienced a transition from a command system to a market economy. All of them went through massive privatization, with high inflation and unemployment, creating a sense of declining welfare (Eatwell, 2000, Ferge, 2001). Although the scope and depth of the problems have varied, all of these countries managed to stabilize their economies and are currently experiencing fast growth in GDP. The Baltic economies have the fastest growing GDP's in Europe, with Estonia the current leader (Eurostat, 2006) and were well placed to join the EU and NATO in 2004. Nevertheless, in terms of some social indicators, the Baltic States lag behind the developed democracies (UNDP, 2005).

The purpose of this paper is to examine the social security systems of the three Baltic States as an example of Eastern European welfare state development, with a view to make some remarks on the systems' efficiency. A brief overview of the components, goals and objectives of the national social security systems occupies an important place in the analysis. Methodologically, the analysis is based on the modelling of social policy and its extrapolation under the Baltic States' conditions using factual material and statistics. The welfare regimes typology by Esping Andersen, Ferrera and Barr (Esping-Andersen, 1990; Ferrera, 1996; Barr, 1993) forms a basis, with certain qualifications, for the clas-

* Dainius Bernotas, Mykolas Romeris University, Faculty of Social Policy, Social Policy Department.

** Arvydas Guogis, associate professor, Romeris University, Faculty of Public Administration, Public Administration Department.

sification of the Baltic States' social security systems and the assessment of future lines of development. Studies by the Estonian, Latvian and Lithuanian researchers Leppik, Bite, Lazutka and Medaiskis (Bite, 2003; Lazutka, 2001; Leppik, 2003; Medaiskis, 1998) as well as papers published by the authors of this article (Guogis, Bernotas, Ūselis, 2000; Bernotas, Guogis, 2003) designed for the discussion of the national social security issues contribute to the analytical discourse on social security in the Baltic States.

The paper consists of three parts. The first part contains a definition of the concept, structure and goals of the national social security systems on the general background of social policy modelling. The second part provides an analysis and assessment of the systems and an examination of protection against various social risks. The third part identifies the key factors that have influenced the formation and prospects of the present social security systems.

1. The concept, structure and purposes of social security in the Baltic States

Social security is one of the most vulnerable areas of economic and legal regulation. While at the turn of the century many states, in particular Eastern European countries, are facing an increase in the number of non-governmental and private social security measures as a result of effects of globalisation (Eatwell, 2000, Ferge, 2001), the role of the state in the implementation of national social policies remains very important (Dobravolskas, 2003; Leppik, 2003; Bite, 2003). For a part of Eastern European countries including the Baltic States –the new members of the European Union– the europeanisation processes do not mean a decrease in the importance of public social policies. The area of social security still remains within the scope of competence and jurisdiction of national institutions. The substance of any social security system lies in the redistribution of funds between able-for-work persons, on the one hand, and unable-for-work persons, social-risk groups and low-income persons, on the other hand.

Social policy concepts differ, both in theory and practice, in terms of the role of the individual (liberal approach), family (Catholic approach), employer (conservative approach) and the State (Social Democratic approach) in the process of protection of various needs. Modern social systems are based on the liberal, con-

servative-corporative or social democratic socio-political concepts (Esping-Andersen, 1990; Cochrane, Clarke, Gewirtz., 2001). The liberal model emphasises market self-regulation and limited role of the state in organising social services; the conservative-corporative model attaches importance to high dependence of social benefits and service quality upon participation in the labour market; and the Social Democratic model recognises social citizenship rights, comprehensiveness of social benefits, and increased role of the state.

Although perfectly ideal social policy models do not exist in practice, countries are grouped into different welfare state types according to certain features. The formation of certain social policy models is mainly determined by ideological and practical orientation by different political parties. In Western European states, the social policy types evolved during the larger part of the 20th century under the influence of various structural and value factors. On the contrary, the East European countries (including the Baltic States) had started developing a new social security model as late as in the last decade of the 20th century under unfavourable conditions of transformation from totalitarian socialism to market economy and democracy. There was no place for a generous social policy under the burden of limited public finances. In a number of important respects (inequality, poverty, participation, unemployment) the transition has led to a sharp decline in material well-being (Aidukaitė, 2006; Eatwell, 2000).

The new social security systems in the Baltic States were projected on the principle of benefits related to labour market, e.g., pension size linked to previous pay and service record, sickness benefit linked to pay, social insurance fund formed out of contributions deducted from pay, child care benefit size larger for insured women than for non-insured women (including students). These decisions evidence the fact that social security in the Baltic States is a labour-market-based one. This is a typical feature of the corporative model (Esping-Andersen, 1990).

Thus one may assert that the Baltic States have selected a corporative social security model, however, not under the influence of labour market partners (trade unions and employer organisations) but seeking to enhance the stimuli to participate in the labour market. It was also partially influenced by the aim to abandon the equality principle that had prevailed during Soviet years, and effect a transition to a market and merit-based social security system.

The social administration practice in the Baltic States of recent

years shows that they are gradually introducing instruments of the liberal marginal model that are more in line with the principles of market economy (Bernotas, Guogis, 2003; Casey, 2004; Ferge, 2001). The pension reforms enacted in Latvia in 2001, in Estonia in 2002 and in Lithuania in 2004 provided for the (at least partial) replacement of the state-run PAYG system by a fully funded private system, whereby individual pensions are determined by lifetime contributions and by the yield on the assets they are used to buy. Effectively this involves the partial privatisation of social security. Examples of such policies may be found in Chile, Argentina and Mexico (Eatwell, 2000). The strengthening of liberal trends reflecting the marginal model in the Baltic States is also shown by the increased role of private and non-governmental organisations in organising various social assistance measures (Bite, 2003; Guogis, Bernotas, 2001). Furthermore, it became clear after the sociological survey of Lithuanian political parties conducted in 2000 that nearly all the most influential political forces came out for the marginal (liberal) model (Guogis, Bernotas, Uselis, 2000).

2. Specific features of social security systems in the Baltic States

The three Baltic countries share similarities regarding historical backgrounds, economical and political peculiarities. These countries were incorporated into the former Soviet Union and were subject to the same social security regulations as the rest of the country. Today Lithuania, Latvia and Estonia experience essential social, economical and political changes. These changes put dramatic pressures on the public system of social security (Medaiskis, 1998; Aidukaitė, 2003). The new social, economical and political conditions in the Baltic States necessitated a revision of old social policies. After regaining independence in 1990-1991 the old social security system was destroyed as new social policies were created in a similar way as in developed western European countries. Although each of the states has selected a different path for the development of the social security systems, certain common features may be identified. In all three countries, social insurance systems based on the pay-as-you go principle have been established. The coverage of the insurance systems is limited to persons participa-

ting in the labour market. They are funded by contributions by employers and employees, with the employers paying the largest part (MISSOC, 2006). Persons not insured by social insurance are usually entitled to means-tested benefits. However, these are very small since their size is linked to the poverty line.

In our analysis we compare the social security programmes of the Baltic States with respect to eligibility to benefits (i.e. who is entitled to benefits), principles to define benefits (how much is paid), and type of governance (who controls the scheme).

2.1. Pensions

After regaining independence each of the Baltic States started to gradually replace the old pension system with new ones compatible with a market economy. Economic constraints and an ageing population put enormous pressure on the systems designed to protect the elderly. In the first half of the 1990s the three Baltic States took steps to raise the retirement age from the comparatively low level that had been inherited from the Soviet Union's system (60 for men and 55 for women) and to restructure the basis on which pension were calculated so that these would reflect better earnings and contribution histories (Dovladbekova, Muravskaya, 1997; Lazutka, Kostelnickienė, 1997; Paas, 1997). Such a recalculation, it was argued, should increase incentives to stay in employment (Bernotas, Guogis, 2003; Casey, 2004). In the second half of the 1990s steps were taken to shift the financing of pensions from transfers paid directly by workers to retirees, to pensions paid to individuals out of the capital that they accumulated during they working lives (Bite, Zagorskis, 2003; Dobravolskis, 2003; Leppik, Kruuda, 2003; Medaiskis, 2001).

These reforms have resulted in pension systems with three tiers: the first tier –the state compulsory social insurance pensions financed by current contributions; the second tier– fully funded pensions paid out from accumulated fund built up over a period of years out of contributions of its members; and the third tier – voluntary fully funded pension funds.

Legislation to give effect to the first tier was made in 1993 in Estonia, in 1995 in Latvia and in 1994 in Lithuania. At the same time, pension age was raised. Details are given in Table 1. The first tier comprises state social insurance pensions: old age, disability, survivors and orphans. In Latvia and Estonia, the size of old age

Table 1
Entitlement to old-age pension insurance

The first tier	Estonia	Latvia	Lithuania
Benefit formula	Benefits depend upon service and earnings relative to national average	Benefits depend upon service and earnings relative to national average	Flat-rate component depends on service and supplementary component depends on earnings relative to national average
Retirement age	63	62	62.5 for men 60 for women
Minimum contributions	15 years	10 years	15 years

Source: MISSOC, 2006.

pension under the first tier depends upon the length of payment of social insurance contributions and contribution size. In Lithuania, the old age pension consists of two parts: a basic pension, which is the same amount for everyone with the necessary insurance record (thirty years), and a supplementary pension, which depends upon the insured person's former income and length of insurance. The minimum length of insurance required to receive the old age pension is fifteen years in Lithuania and Estonia, and ten years in Latvia. In Estonia, a national pension is granted to persons not entitled to old age, disability or widow's pensions as they lack the necessary insurance record (MISSOC, 2006).

The second tier started to operate in Latvia (a state compulsory funded pension scheme) in 2001 and in Estonia (a compulsory privately managed funded pension scheme) in 2002. In Lithuania, the second tier is a voluntary privately managed funded pension scheme implemented in 2004. In Estonia, participation is compulsory for new entrants to the labour market and voluntary for current employees. In Latvia, all socially insured persons aged under 30 are obliged to join the second tier, while those aged 30-49 are free to do the same or, alternatively, to keep the whole of their contribution to the first tier pension scheme. People over 50 are required to remain in the first tier (Bite, Zagorskis, 2003; Dobravolskis, 2003; Leppik, Kruuda, 2003). The main principles of the se-

Table 2
Terms of funded “second tier” pension systems

The second tier	Estonia	Latvia	Lithuania
Eligibility	Mandatory for all new entrants to labour market and voluntary for current employees	Mandatory for all under 30; voluntary if aged 30-49; closed to people 50 and 50 over	Voluntary
Contributions	4 percentage points from pension contribution plus additional 2% of wages from employees	10 percentage points from pension contribution	5.5 percentage points from pension contribution

Source: Bite, Zagorskis, 2003; Dobravolskis, 2003; Leppik, Kruuda, 2003.

cond tier are given in Table 2.

The third tier is a voluntary funded private pension scheme. It is designed for those willing to receive higher income in old age than that projected in the first two tiers. The third tier started to operate in Latvia and Estonia in 1998, and in Lithuania – in 2004.

2.2. Sickness benefits

The structure of the cash benefits schemes vary from country to country. In Lithuania, the entitlement for sickness benefits is based on social insurance contributions. The person had been insured for at least 3 months in the last 12 month period or 6 months in the last 24-month period. In Latvia and Estonia the entitlement is based on labour market participation and no previous insurance period is required to qualify for these benefits. In Estonia, sickness benefits are paid out of the Sickness Insurance Fund, in Latvia –the National Social Insurance Fund, and in Lithuania– the State Social Insurance Fund. Employers in Latvia and Lithuania have a statutory obligation to pay compensation at the beginning of a period of illness by way of sickness benefit. In Lithuania, sickness benefits for the first two days of sickness are paid by employers, in Latvia – from the second to fourteenth day of sickness. After the

Table 3
Entitlement to sickness insurance

	Estonia	Latvia	Lithuania
Replacement rate	80	80	85
Duration period	No more than 26 consecutive weeks	No more than 52 consecutive weeks or 78 weeks within a 3 year period	No time limit
Qualifying period	Neither work period nor qualifying period required	Neither work period nor qualifying period required	3 months during the last 12 months or 6 months during the last 24 months

Source: MISSOC, 2006.

statutory employer period, sickness benefits are payable by the social insurance scheme. However, the statutory employer period is not applicable in Estonia.

Table 3 compares replacement rates, duration periods and qualifying period for sickness insurance. The replacement rate is quite high, at 80% of pay in Estonia and Latvia, and 85% in Lithuania. Furthermore, the duration period is long, particularly in Latvia. In Estonia, sickness benefits are paid from the first day of sickness usually for up to 182 days, in Latvia – starting from the 15th day of sickness (week 2), but for not longer than 52 weeks. In Latvia, sickness benefits may be paid for 78 weeks over a three-year period. In Lithuania, starting from the third day, the sickness benefit is paid until the working capacity is regained. If, after established period of time (up to 122 days), the person has not recovered, it is obligatory to apply to the State Medical and Social Examination Commission for the acknowledgement of disability or for the extension of the sickness benefit payment period until ability-for-work is restored (MISSOC, 2006).

2.3. Maternity benefit

All the three Baltic States have compensations for covering the loss of income prior to and after childbirth, which depend on the

Table 4
Entitlement to maternity insurance

	Estonia	Latvia	Lithuania
Replacement rate	100	100	100 (18 weeks), 70 (44 weeks)
Duration period	20 weeks	16 weeks	18 weeks
Qualifying period	No qualifying conditions	No qualifying conditions	3 months insurance during the last 12 months or 6 months during the last 24 months

Source: MISSOC, 2006.

pay received. The size of the maternity benefit amounts to 100% of pay. Payments are made from social insurance funds. In addition, there is a child birth benefit in all the three countries as a universal one-off benefit paid after the child is born.

In Lithuania, an insurance period is required to qualify for maternity benefit, in contrast to the situation in other Baltic States (see Table 4). For maternity benefit, an insurance period of three months in the last twelve months, or six months within the past two years is required. In Estonia and Latvia, no minimum insured period is required for entitlement. In Latvia, maternity benefit compensates up to 112 days prior and after childbirth, in Lithuania – 126 days, and in Estonia – 140 days. Mothers who have difficult child-births or have a multiple birth are given an additional 14 days of maternity benefits. In Lithuania, on expiration of this period the parental benefit is paid to one of the parents who takes care of the child until he/she reaches one year. The size of this benefit amounts to 70% of pay (MISSOC, 2006).

2.4. Unemployment benefits

The methods of development of both active (employment measures etc.) and passive labour market measures (unemployment benefits) differ between the Baltic States. A common feature for all the Baltic States is that most unemployed persons are entitled to

Table 5
Entitlement to unemployment benefits

	Estonia	Latvia	Lithuania
Replacement rate	50% during the first 100 days, and 40% from 101st day	50-65%. The full amount is paid for the first 3 months, 75% for 4-6 and 50% for 7-9 months	Benefit comprises a fixed and a variable component. The full amount is paid during the first 3 months, for the remaining months, the variable component is reduced by 50%
Duration period	12 months	9 months	9 months
Qualifying period	12 months insurance during the last 24 months	9 months insurance during the last 12 months	18 months insurance during the last 36 months

Source: MISSOC, 2006.

a benefit in cash. While non-insured persons are not entitled to a benefit in cash in case of unemployment, each person with low income (poverty limit/state-supported income) has the right to social assistance granted on means-testing basis. Unemployment benefits are, however, very modest and the duration of the entitlement to support is short, compared with the practices in other EU Member States (Eatwell, 2000).

The entitlement conditions for unemployment benefits and the amount paid differ among the Baltic States (see Table 5). In Estonia unemployed people are entitled to the means-tested state unemployment benefit or the unemployment insurance benefit, provided they worked at least 12 months during the last 24 months. An insurance period of 18 months in the last 3 years in Lithuania and 9 months in the last 1 year in Latvia is also required. The unemployment benefit is granted for a maximum period of 9 months in Latvia and Lithuania, and 12 months in Estonia. In Latvia, the unemployment benefit is proportional to social insurance contributions and insurance record; it amounts to 50-65% of previous income. The full amount is paid for the first 3 months, 75% for 4-6 months and 50% for 7-9 months. In Estonia, the size

of the unemployment insurance benefit amounts to 50% of pay from the 1st to the 100th day, and 40% – from the 101st to 180th day. In Lithuania, the amount of unemployment benefit consists of two parts. The fixed part is set at government-set state-supported income, and a variable part is based on the ratio of individual earning to national average earnings. The full amount is paid during the first three months of unemployment. For the remaining months till the end of the unemployment benefit's payment period, the variable component is reduced by 50% (MISSOC, 2006).

2.5. Accidents at work and occupational diseases

In the Baltic States, persons having experienced an accident at work or fallen ill with an occupational disease are entitled to a sickness benefit or an equivalent benefit in case of temporary incapacity-for-work. In the case of long-term or permanent incapacity-for-work, a disability pension or similar benefit is paid. An accident at work is defined as an industrial trauma or an occupational disease that causes temporary or permanent loss of capacity for work. The insurance funds for accidents at work pay compensations for loss of capacity for work either as a one-off benefit or as monthly payments. Usually the funds also cover treatment costs that are not covered through the sickness insurance system.

In Estonia, costs related to accidents at work are paid and sickness benefits in cash are provided through the health insurance system. In the case of permanent incapacity-for work a disability pension is granted. In the case of disability, the employer (if responsible for the accident) must pay additional compensations that supplement the state disability pension. Sickness benefits are also granted in Latvia, however, for not longer than 52 weeks. In case of loss of capacity for work the person receives monthly benefits or a one-off payment. Compensation is also paid to members of the family of the insured who are incapable for work and who were supported by the insured. In Lithuania, in case of an accident at work an insured person is entitled to a sickness benefit from the first day of sickness. The benefit is paid from the state social insurance fund and makes up 100% of the employee's pay. The insured that has lost capacity for work is entitled to a one-off or periodic compensation that depends on the degree of incapacity for work and the recipient's pay (MISSOC, 2006).

2.6. Family allowances

All the three Baltic States have a child's benefit, which is not subject to taxation and does not depend on the parents' income. In all the Baltic States, the payment of child's benefits is funded by the governments. There are also certain tax concessions to persons raising children or a disabled child (reduction of taxable income by increasing the non-taxable income).

The Baltic States differ in relation to the duration of child's benefits. In Estonia, the child's benefit is paid to every child under 16 years of age (or 19, if a daytime student), in Latvia – 15 years of age (or 20, if a daytime student). Lithuania stands out as having the shortest duration period for child's benefits of the Baltic States. In Lithuania a child care benefit is paid only to children under 9 years of age. However, in 2009, the child's benefit period in Lithuania will be prolonged to the child under 18 years. The size of child's benefit paid in Estonia and Latvia does not depend on the age of the child but is differentiated according to the number of children in the family. In Lithuania, the size of child's benefit paid depends on the age of the child, in contrast to Estonia and Latvia (MISSOC, 2006).

3. Factors influencing the formation of the new social security system in the Baltic States

The social security reforms undertaken in post-communist Lithuania, Latvia and Estonia were aimed at preserving former rights to social security or even at extending them. The heritage of the communist system has been very significant for the development of social security systems in the Baltic States. Nevertheless, one thing was obvious: the Soviet social security system is not compatible with market economy and political democracy, thus it must be reformed (Aidukaitė, 2006; Eatwell, 2000; Medaiskis, 1998). The formation of new social security systems in the Baltic States was influenced by different factors, the key ones being the: 1) heritage from the Soviet period; 2) international influences; 3) necessity to adapt the social security system to market economy; and 4) effect of demographic processes upon the social security systems. The-

se are explained in detail below.

3.1. Heritage from the Soviet period

The Soviet social security system was extremely corporative and broad-based but not very comprehensive (Standing, 1996). For example, disabled persons were put aside on very low pensions rather than afforded wide opportunities. At the same time most social services (health, education, recreation, etc.) were tied to the workplace. The Baltic States had to improve on this inadequate system while at the same time undertaking large economic and political reforms.

The Soviet social security system inculcated certain values, which are difficult to "shake off" even now. Some of the features characterising Soviet system are set out below: 1) the state had assumed exclusive responsibility for social security; no other social security instruments (such as pension funds, private care institutions) existed at that time; 2) the individual was enforced to feel dependent: there was no need to take care of oneself as the authorities did this for him/her. Therefore, individuals were not inclined to act independently and demanded that the authorities would solve all problems for them (would find a job, provide a flat, maintain low prices etc.); 3) the system of privileges was well-developed and permanently extending. Many social groups, i.e. representatives of the Communist party, the government and those industries whose contribution to the national economy was very important, enjoyed special exclusive rights granted by the state; 4) the social security funding system was quite complex. Enterprises of different branches paid contributions for their employees at the rates several times varying between the branches. In addition, part of benefits was covered from non-contribution sources, in particular from public revenues. The employees themselves did not pay any contributions – they even did not understand why they should do this. The majority of social security measures were funded indirectly, i.e. by maintaining low prices for goods and services, providing free medical care etc.; 5) the problem of inflation was neglected. No statutory indexation of benefits was applied, however, benefits could be increased based on ad hoc actions taken by the government. Such resolutions were treated as a grant provided by the government and not as the right of a recipient; 6) administration of social security was divided between trade unions subordinated to the state and state institutions. There was no reliable database

on insurers and the insured; 7) there were no legal and administrative instruments intended for the protection of persons' rights to social security. Disagreements were usually settled at a higher administrative level and not in courts.

The inherited social security system influenced the development of new social security models. The new legislators in the Baltic States could not fully isolate themselves from the old way of thinking prevailing in the society, therefore, they still tend to include certain Soviet stereotypes in the new laws. Abandoning the paternalist image of the state and creation of new privileged social groups is particularly difficult. Therefore social security rights were extended to certain social groups (such as specially meritorious or particular occupational groups) that are strong enough to exert pressure but that should not be supported indeed (Guogis, Bernotas, Ūselis, 2000, Medaiskis, 2001). This system was clearly clientelist in character, reminding of the existence of special exclusive rights granted by the state in certain Eastern European, Latin American and Southern European countries (Ferrera, 1996). The underlying principle to support those incapable for work and poor is sometimes replaced by the principle to support those merited by political reasons.

Part of the decisions were based on the principle of contrast: it was considered that everything in the Soviet laws was bad and contrary decisions had to be adopted without any reservations.

3.2. Necessity to adapt the social security system to market economy

The striving for reorganisation of the economy according to market principles was an important factor influencing the development of social security systems. The social security systems had to accommodate this aim too (Dovladbekova, Muravskaya, 1997; Lazutka, Kostelnickienė, 1997; Paas, 1997). The new social security systems were developed expecting that the transitional period would be quick and painless. It was expected that the economy would remain robust during reforms.

The economic changes, however, were not favourable to the social security reforms. The structural reorganisation of the economy was carried out at the expense of decline of traditional industries and enterprises – payers of social insurance contributions. In 1991-1994, the GDP fell by 59.6% in Latvia, 53% in Lithuania, and 38.1% in Estonia (Economic and Social Development in Lithuania,

Latvia and Estonia, 2006). It is true that one may assume that the actual fall was not so marked, since statistics of that time could not give a precise estimation of the contribution by the private sector. Though difficulties were encountered in the area of accounting for operations of new businesses, taxation of such businesses was problematic too (Guogis, Bernotas, Ūselis, 2000). The economic recession, which was very deep at the beginning of the transitional period, appeared to burden the development of new social security systems considerably. Due to economic difficulties the social security systems could not be developed as planned (Lazutka, Kostelnickienė, 1997; Medaiskis, 1998).

The social security systems were developing under a certain pressure. Thus, attempts were made to minimise the intervention of the state and reject its paternal role, enhancing at the same time the individual's responsibility. Such liberal ideas appeared as a result of disappointment with the dictatorial role of the former Soviet state. According to this approach, social security had to rely largely on the principle of social insurance administered by non-governmental institutions. Entitlement to social insurance benefits was restricted to persons who had paid contributions. These benefits would be contribution-linked and paid without means-testing and without having regard to the recipient's status (need for benefits, number of dependants etc.). Only social assistance measures or means-tested benefits would be applied to persons not insured by social insurance. This approach could be much less redistributive, and fairer from the point of view of contributors.

A contrary approach was based on a strong tradition of the state's full responsibility for the welfare of its citizens (Bernotas, Guogis, 2003). This approach means that the social insurance system would include a non-contribution element (non-contribution periods would be included in the pension record; entitlement to unemployment insurance payments would be granted also to those who had never paid contributions etc.). The non-contribution element of social security would be extended more than in the case of means-tested approach, with benefits granted to whole categories of people (families with children, single mothers etc.) and certain measures implemented for all residents (free health care, lower heating prices etc.). This approach could be highly redistributive and targeted mainly on protection from poverty.

Current social security systems in the Baltic States had formed as a compromise between these two above mentioned contradictory

approaches.

3.3. International influences

International organisations and institutions of various Western countries have also exerted considerable influence over the development of social security systems in the Baltic States. Such international organisations as the World Bank, the International Labour Organisation, the European Council, the European Union, the UN Development Programme, etc. have actively influenced social security decisions. The governments of the Nordic countries, Germany and many other countries acted in the similar way according to the bilateral agreements. However, experts from different institutions and countries often take different approaches and their recommendations tend to be contradictory. For example, while the World Bank's experts emphasised, as an optimum solution in terms of targeting, uniform means-tested social pensions to be supplemented by private pension fund instruments (the World Bank, 1994), the European experts opposed this view (Eatwell, 2000; Standing, 1996).

As a matter of fact, social security systems of Europe (just as throughout the world) are based on different concepts and models. In addition, they are in constant development. Market economy is based upon a wide range of social security concepts rather than on a single concept, therefore, it is impossible to identify universal social security principles common to all countries of transitional economy (Bernotas, Guogis, 2003). This is a partial explanation for the diversity.

3.4. Effect of demographic processes upon the social security systems

In all the three Baltic States, a trend towards decrease in the population has been observed after restoration of independence. This was influenced by the following factors: 1) high emigration rate; 2) high mortality rate, in particular among men; 3) very low fertility rate, which was the lowest between the Baltic States in Latvia (1.24) and the highest in Estonia (1.40) in recent years. Life expectancy is also quite low in the Baltic countries, in particular among men (Eurostat, 2006).

In the long term, the Baltic States' social security systems have to take into account changes in the population structure and the fertility rate. Based on forecasts, the old age dependency ratio (the

ratio between the total number of elderly persons and the number of persons of working age) in 2025 will increase to 29.5 in Lithuania, 30.7 in Latvia, and 31.3 in Estonia (Eurostat, 2006). A pessimistic interpretation of these demographical data and estimated costs related to them necessitated an increase in the pension age. During the next several years in Latvia pension age will be increased until it will reach 62 years, in Estonia – 63 years for both men and women, and in Lithuania – 60 years for women and 62.5 years for men.

Ageing of population is a continuous challenge for the present and future social policy in the Baltic States. Together with emigration it puts pressure on financial sustainability of social security systems.

Conclusions

1. The paper presents the Baltic States' social security systems in the context of social policy modelling according to the prevailing typology of the Welfare States models.

2. The three Baltic countries were incorporated into the former Soviet Union during the period 1940-1990 and were subject to the same social security regulations as the rest of the country. The Soviet model of welfare was characterised by central planning, subsidised basic needs and linking to labour market (employers).

3. The social security systems in the Baltic States were reformed completely after the restoration of independence. Basic institutional changes were implemented throughout the entire period of independence from 1990 to 2006.

4. The Soviet heritage, the aim to develop and consolidate a market economy, demographic pressures and international influences are factors that have determined the formation of the present structure of the Baltic States' social security system.

5. Social situation during the first years of independence declined substantially due to rise of inequality, poverty and unemployment. During subsequent years the Baltic States managed to stabilise their economies and some social indicators improved, however the new problems as ageing of population, low participation and emigration emerged.

6. The corporative social security model, in which social bene-

fits and quality of social services are directed to those participated in the labour market, was developed in the period of social transformations in Lithuania, Latvia and Estonia. However, in practice the Baltic States are gradually introducing instruments of the liberal marginal model that are more in line with the principles of market economy. This is demonstrated by the pension reform and the increasing role of private and non-governmental organisations in organising social assistance.

7. The reform of social security in post-communist Lithuania, Latvia and Estonia is continued and the model chosen as a base for social system is still in the process of adaptation to the new conditions.

References

- Aidukaitė J., "The Formation of Social Insurance Institutions of the Baltic States in the Post-socialist Era", *Journal of European Social Policy*, vol. 16, no 3, 2006.
- Aidukaitė J., "Social Policy in the Former Post-communist Countries. The Comparative Case of the Three Baltic States", the paper presented in the conference *La protection sociale dans une Europe en voie d'élargissement*, Paris, 2003.
- Barr N., *The Economics of the Welfare State*, Oxford University Press, New York, 1993.
- Bernotas D., Guogis A., *Socialinės politikos modeliai: dekomodifikacijos ir savarankiški dirbančiųjų problemos*, LTU leidykla, Vilnius, 2003.
- Bite I., Zagorskis V., "Latvia. Country Study", *Study on the Social Protection Systems in the 13 Applicant Countries*, 2003.
- Casey B., H. Pension, "Reform in the Baltic States: Convergence with 'Europe' or with 'the World'?", *International Social Security Review*, vol. 57, no 1, 2004.
- Cochrane A., Clarke J., Gewirtz Sh., *Comparing Welfare States*, Sage Publications, London, 2001.
- Dobravolskas A., Buivydas R., "Lithuania. Country Study", *Study on the Social Protection Systems in the 13 Applicant Countries*, 2003.
- Dovlabekova I., Muravskaya T., "Latvia", *Journal of Transforming Economies and Societies*, vol. 4, no 2, 1997.
- Eatwell J. (et al.), *Hard budgets and soft states: social policy choices in central and eastern Europe*, Institute for Public Policy Research, London, 2000.
- Economic and Social Development in Lithuania, Latvia and Estonia*, Lithua-

- nian Department of Statistics, Vilnius, 2006.
- Esping-Andersen G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Oxford, 1990.
- Eurostat. *Population and Social Conditions*, Accessed on 12-10-2006 at: <http://epp.eurostat.cec.eu.int/portal/>.
- Ferrera M., "The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe", *Journal of European Social Policy*, vol. 6, no 1, 1996.
- Guogis A., Bernotas D., "The Lithuanian Social Policy Model", *Journal of Baltic Studies*, vol. XXXII, no 3, 2001.
- Guogis A., Bernotas D., Ūselis D., *Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą*, Eugrimas, Vilnius, 2000.
- Lazutka R., Kostelnickienė V., "Lithuania", *Journal of Transforming Economies and Societies*, vol. 4, no 2, 1997.
- Leppik L., Kruuda R., "Estonia. Country Study", *Study on the Social Protection Systems in the 13 Applicant Countries*, 2003.
- Medaiskis T., "Changing the Financing of the Lithuanian Pension System", *International Social Security Review*, vol. 54, no 2-3, 2001.
- Medaiskis T., *What Social Security Should Be Chosen by Post-communist Baltic Countries*, Second International Conference on Social Security, Jerusalem, 1998.
- Paas T., "Estonia - A Small Open Economy", *Journal of Transforming Economies and Societies*, vol. 4, no 2, 1997.
- Standing G., "Social Protection in Central and Eastern Europe: a Tale of Slipping Anchors and Torn Safety Nets", *Welfare States in Transition*, Sage Publications, London, 1996.
- The World Bank, *Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth*, Oxford University Press, New York, 1994.
- UNDP (United Nations Development Programme), *Human Development Report 2005*, Accessed on 15-9-2006 at: <http://hdr.undp.org/>.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

*Δύο απαραίτητα βιβλία
για όσους ασχολούνται
με την ανάλυση
δεδομένων εμπειρικών
ερευνών*

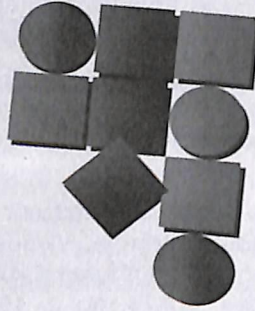
Εφαρμοσμένη Στατιστική

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΡΑΖΙΣΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΡΑΖΙΣΗΣ

Ανάλυση Δεδομένων
με το SPSS 14.0
for Windows

Χαράλαμπος Γκαρδέλλης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΡΑΖΙΣΗΣ

Εκδόσεις ΠΑΡΑΖΙΣΗΣ ΑΕΒΕ, Νικηταρά 2, 106 78 Αθήνα, τηλ.: 210-3822496,
fax: 210-3809150, e-mail: parazisi@otenet.gr - www.papazisi.gr

Το ελληνικό στοιχείο στο Βελιγράδι και στο Ζέμουν από τον 17ο έως τον 20ό αιώνα

Gordana Blagojević*

Περίληψη

Το θέμα αυτού του άρθρου είναι «Οι Έλληνες στο Βελιγράδι και στο Ζέμουν από τον 17ο αιώνα μέχρι τον 20ό». Κάτω από την ονομασία «Έλληνας» πολλές φορές κρύβονταν και πολλοί Αρωμούνοι (οι Σέρβοι τους ονόμαζαν Τσιντσάρους). Η συγγραφέας του άρθρου παρουσιάζει τους προγόνους, τα επαγγέλματα, τη θρησκευτική ζωή και την εκπαίδευσή τους.

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, το Βελιγράδι υπήρξε ένα σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο για τις εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση. Σύμφωνα με τα στοιχεία από τα αρχεία του Ντουμπρόβνικ (Dubrovnik), οι Έλληνες του Βελιγραδίου, Δημήτριος και Ματθαίος Κόντης (Demetrije and Matej Kondi), κατά την περίοδο 1538-1539, έκαναν εμπόριο δέρματος και μεταξιού με τη Βενετία¹. Οι Έλληνες, ως κάτοικοι του Βελιγραδίου μνημονεύονται από το 1591². Σύμφωνα με τον Εβλιά Τσελεμπί, τον 17ο αιώνα στο Βελιγράδι υπήρχαν τρεις «ελληνικοί μαχαλάδες»³. Στο Βελιγράδι υπήρχαν πολλοί Έλληνες και κατά τη διάρκεια της αυστρουγγρικής κυριαρχίας, την περίοδο από το 1717 μέχρι το 1738⁴.

* Η Gordana Blagojević είναι μέλος του Εθνογραφικού Ινστιτούτου της Σερβικής Ακαδημίας των Επιστημών και Τεχνών στο Βελιγράδι.

Κάποιοι ταξιδιώτες και απογραφείς του 17ου αιώνα είχαν παρατηρήσει ότι πίσω από την ονομασία «Έλληνας», πολλές φορές κρύβονταν και πολλοί Τσιντσάροι. Εάν δεν δηλώνονταν ως Έλληνες, τότε πολύ συχνά, αμέσως μετά την άφιξή τους στη Σερβία, μετέτρεπαν το επώνυμό τους σε σερβικό⁵. Σύμφωνα με τον γερμανό ρουμανολόγο Gustav Weigand, οι Σέρβοι έδωσαν στους Αρωμόνους τον χαρακτηρισμό «Τσιντσάροι», επειδή είχαν παρατηρήσει ότι οι Αρωμόνοι πρόφεραν το «č» ως «τς», όπως στην λέξη «čipč» - «τσίντς», που σημαίνει πέντε⁶.

Ο μεγαλύτερος αριθμός των Τσιντσάρων φτάνει στη Σερβία κυρίως μετά την καταστροφή της Μοσχόπολης (1769, 1788 και 1821)⁷. Κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, οι Τσιντσάροι που ζούσαν στη Σερβία αυτοπροσδιορίζονταν ως Έλληνες. Οι Τσιντσάροι θεωρούσαν πως οι ίδιοι ήταν φορείς του ελληνο-βυζαντινού πολιτισμού και της κουλτούρας, και επομένως μπορούσαν να ονομάζονται Έλληνες⁸. Ορισμένοι διακεκριμένοι και πλούσιοι Τσιντσάροι ονόμαζαν τον εαυτό τους Γραικό-Ρωμάν ή Γραικό-Βλάχος⁹. Με τον όρο «Έλληνας» («Γραικός») εννοούσαν κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα τον «έμπορο». Αυτό ήταν και το επάγγελμα με το οποίο οι Αρωμόνοι, δηλαδή οι Τσιντσάροι κυρίως ασχολούνταν¹⁰. Ο Traian Stoianovich (με τον οποίο συμφωνεί και ο R. Clogg), αναφέρει επίσης ότι στο κράτος της Αυστροουγγαρίας θεωρούσαν όλους τους ορθόδοξους εμπόρους *Γραικούς*, ανεξάρτητα από την εθνική τους καταγωγή¹¹. Υπήρξε, λοιπόν, και τότε το πρόβλημα να τους ξεχωρίσουμε, κάτι που και σήμερα γίνεται ακόμη πιο δύσκολο εφόσον μεσολαβεί τόση χρονική απόσταση. Μία ένδειξη εθνικής ταυτότητας των ελληνόφωνων Τσιντσάρων ήταν τα δισύλλαβα ή τα τρισύλλαβα επώνυμα¹².

Σύμφωνα με τον D. Ρορονίς στο Βελιγράδι στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα έζησαν 109 γνωστές ελληνικές οικογένειες: 32 από την Κλεισούρα, 12 από τη Σιάτιστα, 11 από το Μπλάτσε, 6 από τη Μοσχόπολη, 3 από τη Σελίτσα και το Μέλνικ, και έξι ακόμη οικογένειες που κατάγονταν αντίστοιχα από Γιάννενα, Σέρρες, Καττανίτσα, Θεσσαλονίκη, Καστοριά και Βέλβετ¹³.

Εκτός από το Βελιγράδι, ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων ζούσε και στο Ζέμουν. Το Ζέμουν την εποχή εκείνη υπήρξε ξεχωριστή πόλη, απλωμένη από την άλλη όχθη του ποταμού Σάβου, και είχε τη μεγαλύτερη εμπορική σημασία απ' όλες τις σερβικές πόλεις. Ήδη από το 1754 οι Έλληνες κρατούσαν στα χέρια τους την τέχνη και το εμπόριο στην πόλη αυτή¹⁴.

Οι Έλληνες είτε διατηρούσαν τα επώνυμά τους (Καραμάτας,

Σπήρτας, Δαρβάρ, Διαμάντης), είτε τα σερβοποιούσαν, πράγμα το οποίο ήταν και το πιο συνηθισμένο (Δούμας = Dumonics, Πούλιας = Puljenics). Επίσης υπήρχαν περιπτώσεις όπου τα άλλαζαν κιόλας (Χατζιμπάμπας = Hadzi Baiç, Baijic)¹⁵.

Επαγγέλματα

Κατά τη διάρκεια της αυστριακής κυριαρχίας (1717-1739), οι Έλληνες κατοικούσαν στην «παλαιά αγορά και στο σερβικό τμήμα της πόλης» του Βελιγραδίου. Το 1733 ως γνωστοί έμποροι του Βελιγραδίου αναφέρονται οι Γεώργιος (Georgios), Παναγιώτης (Panajot) και Νικόλαος (Nikola). Στα τέλη του 18ου αιώνα οι Έλληνες ήταν οι σημαντικότεροι έμποροι στο Βελιγράδι. Την ίδια εποχή αποτελούσαν επίσης αξιόλογο παράγοντα στην κοινωνία του Βελιγραδίου. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι οι πασάδες του Βελιγραδίου απ' αυτούς δανείζονταν χρήματα. Στην παλαιά αγορά του Βελιγραδίου και του Ζέμουν κυριαρχούσε η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός τρόπος ζωής. Στα ελληνικά γίνονταν οι συζητήσεις, η αλληλογραφία και στα ελληνικά κρατούσαν τα λογιστικά βιβλία¹⁶.

Οι Έλληνες ασκούσαν και άλλα ακόμη επαγγέλματα, τα οποία συνδέονταν με το εμπόριο. Αυτοί, λόγου χάριν, ασχολούνταν με τις χρηματικές συναλλαγές, αυτοί ήταν τραπεζίτες, μεσίτες, μεταφορείς κ.λπ. Το επάγγελμα του διακινητή προϊόντων ήταν ένα από τα πλέον προσοδοφόρα την περίοδο εκείνη, ιδιαίτερα στο Ζέμουν, όπου συνέρρεαν εμπορεύματα από διάφορες περιοχές, και τα οποία έπρεπε να προωθηθούν σε συγκεκριμένους προορισμούς. Ένα από τα πιο γνωστά μεσιτικά και μεταφορικά γραφεία στο Ζέμουν ήταν και το γραφείο του Κυριάκου Μπάμπογλου.

Στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν πολύ γνωστός ο μεταφορικός και τραπεζικός οίκος της οικογένειας Σπίρτα. Ένα μέλος αυτής της οικογένειας έμενε συνέχεια στη Βιέννη, ενώ ένα άλλο ήταν στο Ζέμουν, κρατώντας με αυτόν τον τρόπο το δίκτυο της επιχείρησης ανάμεσα στο Ζέμουν, την Κωνσταντινούπολη, τη Βιέννη και την Τεργέστη. Ορισμένοι έμποροι είχαν και δικά τους πλοία. Οι Σπιρταίοι τον 19ο αιώνα είχαν στην κατοχή τους 13 πλοία και ένα μεγάλο μεταξουργείο¹⁷.

Οι Έλληνες ήταν επίσης ξενοδόχοι και ταβερνιάρηδες. Το 1797 στο Ζέμουν υπήρχαν 52 ξενοδοχεία και 4 ξενώνες, τα οποία ήταν κυρίως στα χέρια των Τσιντσάρων. Η νόστιμη ελληνική κου-

ζίνα ήταν πολύ αγαπητή στους Σέρβους. Εκτός από τα ελληνικά φαγητά εισήγαγαν επίσης τον καφέ και το κάπνισμα πίπας. Ήδη στα μέσα του 18ου αιώνα στο Ζέμουν βρισκόνταν τρία καφενεία, τα οποία ανήκαν στους Τσιντσάρους, ενώ τριάντα χρόνια αργότερα υπήρχαν πολύ περισσότερα¹⁸.

Οι Έλληνες ήταν επίσης και τεχνίτες: μπακιρτζήδες, ραφτάδες, γουναράδες, τσαγκάρηδες, μπογιατζήδες, σαπουνάδες, σημιτζήδες κ.ά. Πολλές φορές ήταν και ιατροί. Στη Σερβία του ηγεμόνα Μιλοσάπ αντανούν στα αστικά κέντρα και ως προσωπικοί ιατροί ορισμένων Τούρκων πασάδων. Κατάγονταν κυρίως από την Ήπειρο. Περιόδευαν συχνά σε ομάδες και θεράπευαν τον κόσμο¹⁹.

Το Βελιγράδι είχε έντονο ελληνικό χρώμα. Ο μητροπολίτης και οι συνεργάτες του ήταν συνήθως από τον ελληνόφωνο χώρο. Στην αρχή τα περισσότερα μέλη του δημοτικού συμβουλίου ήταν Έλληνες, ενώ αργότερα η κατάσταση αυτή άλλαξε υπέρ των Σέρβων. Η αλληλογραφία ανάμεσα στον ηγεμόνα και τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου επραγματοποιείτο στα σερβικά, ενώ οι Έλληνες-μέλη του συμβουλίου και τα μέλη της επαγγελματικής ένωσης υπέγραφαν στα ελληνικά²⁰.

Οι Έλληνες είχαν στο Βελιγράδι και το δικό τους πανδοχείο, το λεγόμενο «Γιένι χαν», που βρισκόταν στην περιοχή, η οποία απλώνεται στην δεξιά όχθη του ποταμού Σάβου, με 10 σαλόνια, 10 κουζίνες και 1 στάβλο, δυναμικότητας 160 αλόγων. Η οδός δυτικά του ξενοδοχείου ονομαζόταν «Σοκάκι των Τσιντσάρων»²¹.

Το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα στο Ζέμουν ανεγέρθηκαν πολύ ωραία, για την εποχή εκείνη, σπίτια των οικογενειών Δούκα, Σκίβρου, Καραμάτα, Δάρβαρ και Μπούλκου. Την πολυτέλειά τους επιβεβαιώνει και η πληροφορία ότι στο σπίτι του Καραμάτα διέμεινε ο αυτοκράτορας της Αυστροουγγαρίας Ιωσήφ ο Β΄ κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στο Ζέμουν, ενώ στο σπίτι του Μπούλκου, ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος ο Α΄²².

Η εκκλησιαστική ζωή

Οι Έλληνες του Ζέμουν ανήγειραν εκκλησία προς τιμή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στην οποία οι ακολουθίες γίνονταν στα ελληνικά. Προτιμούσαν να θάβονται είτε μέσα στην εκκλησία είτε κοντά της. Μέχρι τη θέσπιση του νόμου, σύμφωνα με τον οποίο απαγορεύθηκε αυτό το έθιμο, θάβονταν σχεδόν αποκλειστικά στις

εκκλησίες και στα προαύλια των μοναστηριών. Ιδιαίτερη έμφαση έδιναν στη λειτουργική ζωή της εκκλησίας. Στην προαναφερθείσα εκκλησία του Ζεμούν, στην οποία επικρατούσε το ελληνικό πνεύμα, το Πάσχα εορταζόταν με περισσότερη μεγαλοπρέπια και μεγαλύτερη τάξη απ' ό,τι στα Καρλοβίκια, δηλαδή στο σερβικό πατριαρχείο²³. Όταν το 1740 στο Ζέμουν ανεγέρθηκε ο ναός του αγίου Νικολάου, οι ακολουθίες τελούνταν στα εκκλησιαστικά σλαβονικά και στα ελληνικά εναλλάξ. Το 1794 συμφωνήθηκε, να συμμετέχουν στην επιτροπή της ενορίας 12 Σέρβοι και 6 Τσιντσάροι. Κάθε δεύτερη εβδομάδα οι ακολουθίες τελούνταν στα ελληνικά. Το ίδιο συνέβαινε κατ' εξαίρεση και στις εορτές κάποιων αγίων. Δηλαδή, την ημέρα της μνήμης του αγίου Δημητρίου, των Ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης, της αγίας Παρασκευής, τη δεύτερη ημέρα των Χριστουγέννων, την Κυριακή του Πάσχα και την Πεντηκοστή οι ακολουθίες γίνονταν στα ελληνικά, ανεξάρτητα από το αν κατά τη συγκεκριμένη εβδομάδα έπρεπε οι ακολουθίες να τελούνται στα ελληνικά. Στη δεξιά πλευρά του ναού στέκονταν οι Έλληνες, ενώ στην αριστερή οι Σέρβοι. Οι δεξιοί ψάλτες έψαλλαν στα ελληνικά, ενώ οι αριστεροί στα εκκλησιαστικά σλαβονικά²⁴.

Στο Βελιγράδι επί Ελλήνων μητροπολιτών οι ακολουθίες τελούνταν τόσο στα ελληνικά όσο και στα σερβικά. Η ψαλμωδία ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου στα ελληνικά. Οι άνδρες φορούσαν φέσι ακόμα και στην εκκλησία. Αυτό δεν άρεσε στον ηγεμόνα Μίλος και το 1824 απαγόρευσε να φορούν φέσι στην εκκλησία, ενώ το 1827 απαγόρευσε οι ακολουθίες να τελούνται σε οποιαδήποτε άλλη γλώσσα εκτός από τη σερβική. Όσοι ήθελαν να έχουν ακολουθίες στη δική τους γλώσσα μπορούσαν να ανεγείρουν παρεκκλήσια και να φέρουν ιερέα από την πατρίδα τους²⁵.

Μια από τις διαφορές μεταξύ των Σέρβων και των Ελλήνων στη Σερβία ήταν και το ότι οι Έλληνες εόρταζαν την ονομαστική τους εορτή, ενώ οι Σέρβοι είχαν ως κύρια εορτή τους τη λεγόμενη «σλάβα». Πρόκειται για ημέρα αφιερωμένη σε άγιο (π.χ. εορτή του αγίου Νικολάου, του αγίου Ιωάννη κ.λπ.) τον οποίον η συγκεκριμένη οικογένεια τιμά και ευλαβείται ιδιαίτερα ως άγιο-προστάτη της. Ωστόσο, η πλειοψηφία των Ελλήνων στη Σερβία υιοθέτησε τη «σλάβα» μετατρέποντας την ονομαστική τους εορτή σε «σλάβα». Γι' αυτό το λόγο αυτοί συνήθως εόρταζαν τον άγιο Δημήτριο, τον άγιο Νικόλαο, τους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, την αγία Παρασκευή ή τις Θεομητορικές εορτές. Στο Ζέμουν, όπου η επίδραση των Ελλήνων υπήρξε έντονη, ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα ανάμεσα στους Σέρβους είχε μείνει η συνή-

θεια να εκφράζουν τις ευχές τους για τις ονομαστικές εορτές, ενώ η σλάβα είχε περισσότερο οικογενειακό χαρακτήρα, ωστόσο και για τις ονομαστικές εορτές και για τη σλάβα τα σπίτια εκείνων που εόρταζαν δέχονταν επισκέψεις το πρωί. Σύμφωνα με τον Δούσαν Πόποβιτς μερικές οικογένειες, λόγω της υπερβολικής οικονομίας που έκαναν, δεν εόρταζαν ούτε το ένα ούτε το άλλο²⁶.

Όσοι Έλληνες ήταν συντηρητικοί και προσεκτικοί παντρεύονταν συνήθως μεταξύ τους και έπαιρναν γυναίκες από τα μέρη τους, οι οποίες ήξεραν τις προτιμήσεις, τις συνήθειες, τον τρόπο ζωής τους, τα έθιμα, τη νοοτροπία κ.λπ. Αν έπαιρναν Σερβίδες, αυτές κατάγονταν από τις πλουσιότερες και τις πιο ονομαστές οικογένειες ή ήταν τουλάχιστον οι πιο όμορφες²⁷.

Η παιδεία

Στο Βελιγράδι υπήρχε ένα ελληνικό δημοτικό σχολείο, δίπλα στο οποίο το 1731 ιδρύθηκε σχολή για ψάλτες. Σ' αυτήν διδασκόταν η ελληνική εκκλησιαστική μουσική, πράγμα το οποίο διεδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση της ελληνικής μουσικής ανάμεσα στους Σέρβους²⁸.

Ήδη το 1718 στο Βελιγράδι μνημονεύεται ελληνικό σχολείο, την φροντίδα του οποίου είχε ο Μωυσής Πέτροβιτς, μητροπολίτης Βελιγραδίου. Το 1723 αναφέρεται ως δάσκαλος στο Βελιγράδι κάποιος Έλληνας, ο οποίος αντί μισθού είχε το δικαίωμα «να βγάζει δίσκο στην εκκλησία για δικό του όφελος». Σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες κατά τον 19ο αιώνα όλη η παιδεία του σερβικού σχολείου εξαντλούνταν μόλις τα παιδιά μάθαιναν να διαβάζουν το Ψαλτήριο. Όποιος ήθελε να συνεχίσει, πήγαινε στο ελληνικό σχολείο. Η γνώση της ελληνικής γλώσσας ήταν ένα πολύ σημαντικό εφόδιο για τις υψηλότερες θέσεις στην κοινωνία²⁹.

Δάσκαλοι της ελληνικής γλώσσας υπήρξαν και στις αυλές του Karađorđević και του Obrenović. Παιδαγωγός του υιού του Karađorđević ήταν ο Ροδοφυνίκης (Rodofinikin), και των υιών του Miloš ήταν ο Κωνσταντίνος Ράνος. Η κόρη του Miloš, η Σάβκα κατείχε την ελληνική γλώσσα³⁰.

Το ελληνικό σχολείο στο Ζέμουν άνοιξε το 1795. Ήταν ιδιαίτερα φημισμένο. Στο σχολείο αυτό δεν πήγαιναν μόνο οι Έλληνες, αλλά και τα παιδιά άλλων εθνοτήτων. Ο Ηλίας Γαράσανιν και ο Σίμα Μιλουτίνοβιτς Σαράιλιγια μαθήτευσαν σ' αυτό το σχολείο. Το

επίπεδό του άρχισε να πέφτει κατά την τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα, διότι και στην Τουρκική Αυτοκρατορία επιτρεπόταν να ανοίγουν σχολεία³¹.

Ο Παναγιώτης Παπακωστόπουλος ήταν καθηγητής λυκείου, γιατρός και μεταφραστής. Έζησε τον 19ο αιώνα στο Βελιγράδι και αναμφίβολα συνετέλεσε πολύ στη γνωριμία του σέρβικου κοινού με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Επίσης υπήρξε έξοχος μεταφραστής αρχαίων ελληνικών κειμένων στη σερβική γλώσσα. Αυτός πρώτος μετέφρασε σε πρόζα την *Οδύσσεια* του Ομήρου η οποία εκδόθηκε μετά το θάνατό του (1888)³².

Η σερβοποίηση

Στη διαδικασία της σερβοποίησης έπαιξε ρόλο και η απόφαση του κοινοβουλίου της Σερβίας το 1844, σύμφωνα με την οποία οι ξένοι πολίτες δεν είχαν δικαίωμα να κατέχουν κινητή περιουσία. Επίσης ήταν δύσκολο για τους τεχνίτες να ασκήσουν την τέχνη τους γιατί σύμφωνα με τους κανονισμούς των επαγγελματικών συντεχνιών οι ξένοι έπρεπε να αρνηθούν την υπηκοότητά τους³³ και να δεχτούν τη σέρβικη, εάν ήθελαν να συνεχίσουν να δουλεύουν³⁴.

Η πορεία της σερβοποίησης, όταν άρχισε, εξελίχθηκε αρκετά γρήγορα. Εκδηλώθηκε με την μετατροπή του ελληνικού επωνύμου σε σερβικό, με την αποδοχή της σλάβα και με τους όλο και πιο συχνούς μεικτούς γάμους. Σε αυτού του είδους τους γάμους η γλώσσα της οικογένειας ήταν η σερβική³⁵. Η πορεία της αφομοίωσης ήταν πιο γρήγορη ανάμεσα στους εύπορους, ενώ όσοι ήταν λιγότερο εύποροι κρατούσαν περισσότερο την εθνική τους ταυτότητα και απαιτούσαν οι αρχές να τους επιτρέψουν τη δυνατότητα οι ακολουθίες να γίνονται στα ελληνικά και να έχουν τα δικά τους ελληνικά σχολεία³⁶.

Αυτή η διαδικασία της σερβοποίησης των Τσιντσάρων (Ελλήνων) υπήρξε και για τη σέρβικη κοινωνία εμπλουτισμός καθώς προσέλαβε ό,τι ουσιαστικό είχαν να προσφέρουν σε όλα τα επίπεδα αυτοί οι άνθρωποι. Ορισμένοι από τους πιο αγαπημένους Σέρβους λογοτέχνες, όπως ο Jovan Sterija Popović, ο Branislav (Αλκιβιάδης) Nušić, ο Jovan Jovanović-Zmaj, ο Božidar και ο Dušan Nastasijević, υπήρξαν Τσιντσάρικης καταγωγής, από παππού, πατέρα ή μητέρα³⁷.

Σημειώσεις

1. Ι. Τάντιτς, *Αρχαικό υλικό του Ντουμπρόβνικ για την ιστορία του Βελιγραδίου Α΄*, Βελιγράδι, 1950, σελ. 15-21.
2. Κ. Κόσιτς, *Το υλικό για την ιστορία του σερβικού εμπορίου και της βιομηχανίας*, Τιμητικός τόμος της Σερβικής βασιλικής ακαδημίας ΞΣΤ΄, Σερβική βασιλική ακαδημία, Βελιγράδι, 1926, σελ. 174.
3. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης του τσαρσί*, Βελιγράδι, 1927, σελ. 52.
4. Ρ. Βεσελίνοβιτς, *Το Βελιγράδι υπό την αυστριακή κυριαρχία 1717-1739*, Ιστορία του σερβικού λαού Δ΄, Βελιγράδι, 1986, σελ. 533.
5. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης του τσαρσί*, Βελιγράδι, 1927, σελ. 14.
6. Τζ. Πέτροβιτς, *Οι Τσιντσάροι στη Δημοκρατία της Σερβίας*, Επιστημονικά συνέδρια ΣΑΕΤ, τόμ. ΠΔ΄, Τμήμα κοινωνικών επιστημών, τόμ. 19, Βελιγράδι, 1996, σελ. 773.
7. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης της αστικής μας κοινωνίας*, Βελιγράδι, 1937, σελ. 37.
8. Τζ. Πέτροβιτς, *Οι Τσιντσάροι στη Δημοκρατία της Σερβίας*, Επιστημονικά συνέδρια ΣΑΕΤ, τόμ. ΠΔ΄, Τμήμα κοινωνικών επιστημών, τόμ. 19, Βελιγράδι, 1996, σελ. 774.
9. *Όπ. παρ.*, σελ. 773.
10. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης του τσαρσί*, Βελιγράδι, 1927, σελ. 11.
11. Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, XX, 1960, σελ. 234-313· Richard Clogg, «The Greek Diaspora: the Historical Context», στο: *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, London, 1999, σελ. 8.
12. Ι. Τζόρτζεβιτς-Γιοβάνοβιτς, *Οι Έλληνες στο Βελιγράδι, Κρυμμένες μειονότητες στα Βαλκάνια*, Βαλκανικό Ινστιτούτο ΣΑΕΤ, τόμ. 82, Βελιγράδι, 2004, σελ. 158.
13. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης της αστικής μας κοινωνίας*, Βελιγράδι, 1937, σελ. 51.
14. *Όπ. παρ.*, σελ. 80.
15. Τζ. Πέτροβιτς, *Οι Τσιντσάροι στη Δημοκρατία της Σερβίας*, Επιστημονικά συνέδρια ΣΑΕΤ, τόμ. ΠΔ΄, Τμήμα κοινωνικών επιστημών, τόμ. 19, Βελιγράδι, 1996, σελ. 775.
16. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης του τσαρσί*, Βελιγράδι, 1927, σελ. 82-96.
17. *Όπ. παρ.*, σελ. 93.
18. *Όπ. παρ.*, σελ. 95.
19. *Όπ. παρ.*, σελ. 93.
20. *Όπ. παρ.*, σελ. 97.

21. Ρ. Τρίσκοβιτς, *Η πόλη μετά το 1740, Ιστορία του Βελιγραδίου Α'*, Βελιγράδι, 1974, σελ. 662.
22. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης του τσαρσί*, Βελιγράδι, 1927, σελ. 35.
23. Όπ. παρ., σελ. 34-38.
24. Όπ. παρ., σελ. 113.
25. Όπ. παρ., σελ. 116.
26. Όπ. παρ., σελ. 131.
27. Όπ. παρ., σελ. 106.
28. Ρ. Βεσελίνοβιτς, *Το Βελιγράδι υπό την αυστριακή κυριαρχία 1717-1739, Ιστορία του σερβικού λαού Δ'*, Βελιγράδι, 1986, σελ. 552.
29. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης του τσαρσί*, Βελιγράδι, 1927, σελ. 122.
30. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Το Βελιγράδι στο πέρασμα των αιώνων*, Βελιγράδι, 1964, σελ. 350.
31. Όπ. παρ., σελ. 119.
32. Ι. Τζόρτζεβιτς-Γιοβάνοβιτς, *Οι Έλληνες στο Βελιγράδι, Κρυμμένες μειονότητες στα Βαλκάνια*, Βαλκανικό Ινστιτούτο ΣΑΕΤ, τόμ. 82, Βελιγράδι, 2004, σελ. 168.
33. Τ. Τζόρτζεβιτς, *Το αρχαικό υλικό για τις τέχνες και τις συντεχνίες στη Σερβία, Η ζωή και τα έθιμα του λαού*, τόμ. 15, Βελιγράδι, 1925, σελ. 63.
34. Ι. Τζόρτζεβιτς-Γιοβάνοβιτς, *Οι Έλληνες στο Βελιγράδι, Κρυμμένες μειονότητες στα Βαλκάνια*, Βαλκανικό Ινστιτούτο ΣΑΕΤ, τόμ. 82, Βελιγράδι, 2004, σελ. 160.
35. Μ. Γιοβάνοβιτς-Στογιμίροβιτς, *Σιλουέτες του παλαιού Βελιγραδίου, Α'-Β'*, Βελιγράδι, 1987, σελ. 64.
36. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης του τσαρσί*, Βελιγράδι, 1927, σελ. 204-225.
37. Δ.Ι. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης της αστικής μας κοινωνίας*, Βελιγράδι, 1937, σελ. 315.
38. Ζητούμε συγγνώμη από τους αναγνώστες που δεν έχουμε την τεχνική δυνατότητα να εκτυπώσουμε τη σερβική βιβλιογραφία στα σερβικά, και για το λόγο αυτό τη δίνουμε στην ελληνική μετάφραση. Με εκτίμηση, ο εκδότης.

Βιβλιογραφία³⁸

Ελληνική

- Βεσελίνοβιτς Ρ., *Το Βελιγράδι υπό την αυστριακή κυριαρχία 1717-1739, Ιστορία του Βελιγραδίου Α'*, Βελιγράδι, 1974.
- Βεσελίνοβιτς Ρ., *Το Βελιγράδι υπό την αυστριακή κυριαρχία 1717-1739, Ιστορία του σερβικού λαού Δ'*, Βελιγράδι, 1986.

- Τζόρτζεβιτς Τ., *Το αρχαιακό υλικό για τις τέχνες και τις συντεχνίες στη Σερβία, Η ζωή και τα έθιμα του λαού*, τόμ. 15, Βελιγράδι, 1925.
- Τζόρτζεβιτς-Γιοβάνοβιτς Ι., *Οι Έλληνες στο Βελιγράδι, Κρυμμένες μειονότητες στα Βαλκάνια*, Βαλκανικό Ινστιτούτο ΣΑΕΤ, τόμ. 82, Βελιγράδι, 2004.
- Γιοβάνοβιτς-Στογιμίροβιτς Μ., *Σιλουέτες του παλαιού Βελιγραδίου, Α'-Β'*, Βελιγράδι, 1987.
- Κόσιτς Κ., *Το υλικό για την ιστορία του σερβικού εμπορίου και της βιομηχανίας*, Τιμητικός τόμος της Σερβικής βασιλικής ακαδημίας ΞΣΤ', Σερβική βασιλική ακαδημία, Βελιγράδι, 1926.
- Πέτροβιτς Τζ., *Οι Τσιντσάροι στη Δημοκρατία της Σερβίας*, Επιστημονικά συνέδρια ΣΑΕΤ, τόμ. ΠΔ', Τμήμα κοινωνικών επιστημών, τόμ. 19, Βελιγράδι, 1996.
- Πόποβιτς Δ. Ι., *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης του τσαρσί*, Βελιγράδι, 1927.
- Πόποβιτς Δ. Ι., *Περί των Τσιντσάρων. Συμβολή στο ζήτημα της γένεσης της αστικής μας κοινωνίας*, Βελιγράδι, 1937.
- Πόποβιτς Δ., *Το Βελιγράδι στο πέρασμα των αιώνων*, Βελιγράδι, 1964.
- Clogg R., *The Greek Diaspora: the Historical Context*, in: *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, London, 1999.
- Stoianovich T., *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, *Journal of Economic History*, XX (1960).
- Τάντιτς Ι., *Αρχαιακό υλικό του Ντουμπρόβνικ για την ιστορία του Βελιγραδίου Α'*, Βελιγράδι, 1950.
- Τρίτσκοβιτς Ρ., *Η πόλη μετά το 1740, Ιστορία του Βελιγραδίου Α'*, Βελιγράδι, 1974.

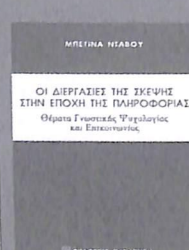
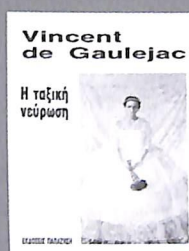
Ξενόγλωσση

- Clogg R., «The Greek Diaspora: the Historical Context», στο: *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, London, 1999.
- Veselinovic R., *Belgrade under the rule of Austria 1717-1739, History of Belgrade I*, Belgrade, 1974.
- Veselinovic R., *Belgrade under the rule of Austria 1717-1739, History of Serbian People IV*, Belgrade, 1986.
- Djordjevic T., «Archive material for crafts and guilds in Serbia», *Folk Life and Costumes* 15, Belgrade, 1925.
- Djordjevic-Jovanovic J., *Greeks in Belgrade, Hidden Minorities in the Balkans*, Institute for Balkan Studies, Special Editions 82, Belgrade, 2004.
- Jovanovic-Stojmirovic M., *The Silhouettes of old Belgrade*, 1-2, Belgrade, 1987.
- Kostic K., *Material for the History of Serbian Trade and Industry*, The Document of Serbian Royal Academy LXVI, Serbian Royal Academy, Belgrade, 1926.

- Petrovic Dj., «Cincars in the Republic of Serbia», *Scientific Congresses SASA*, vol. LXXXIV, *Department of the Humanities*, vol. 19, Belgrade, 1996.
- Popovic D.J., *About Cincars, supplements to the issue of the creation of our «carsija»*, Belgrade, 1927.
- Popovic D.J., *About Cincars. Supplements to the creation of our civil society*, Belgrade, 1937.
- Popovic D., *Belgrade through the centuries*, Beograd, 1964.
- Stoianovich T., «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, XX, 1960.
- Tadic J., *Dubrovnik archive material on Belgrade 1*, Belgrade, 1950.
- Trickovic R., *City after 1740, History of Belgrade 1*, Belgrade, 1974.

ΣΕΙΡΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ, Νυκηγαρά 2, 106 78 Αθήνα, τηλ.: 210-3822496,
210-3838020 - fax: 210-3809150, e-mail: papazisi@otenet.gr - www.papazisi.gr

Οι στάσεις του πληθυσμού της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας απέναντι στους μετανάστες: Επιπτώσεις για τη μεταναστευτική ένταξη

Θεόδωρος Ιωσηφίδης*, Θανάσης Κίζος**,
Χαράλαμπος Παπαγεωργίου***,
Δημήτριος Παπαγεωργίου****,
Αικατερίνη Μαλλιωτάκη*****
και Ηλέκτρα Πετράκου*****

Περίληψη

Το άρθρο αφορά στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων μιας εμπειρικής έρευνας στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας (Νομοί Αιτωλοακαρνανίας, Ηλείας και Αχαΐας). Διερευνώνται οι στάσεις και οι αντιλήψεις του τοπικού πληθυσμού σε σχέση με τους μετανάστες, δίνοντας κυρίως έμφαση στην ένταξή τους στην τοπική αγορά εργασίας και στην ανάπτυξη ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων. Αναδεικνύονται οι διαφοροποιήσεις στις στάσεις και στις αντιλήψεις του τοπικού πληθυσμού ανάλογα με την πολιτική

* Ο Θεόδωρος Ιωσηφίδης είναι επίκουρος καθηγητής Κοινωνικών Επιστημών στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

** Ο Θανάσης Κίζος είναι λέκτορας Γεωγραφίας της Υπαιθρου στο Τμήμα του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

*** Ο Χαράλαμπος Παπαγεωργίου είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

**** Ο Δημήτριος Παπαγεωργίου είναι επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

***** Η Αικατερίνη Μαλλιωτάκη είναι Κοινωνική Ανθρωπολόγος.

***** Η Ηλέκτρα Πετράκου είναι λέκτορας Πολιτικής Γεωγραφίας στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

αυτοτοποθέτηση, το φύλο, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το εισόδημα, την περιοχή κατοικίας και το επίπεδο αστικότητας και τίθενται κρίσιμα ερωτήματα για τις επιπτώσεις των στάσεων του τοπικού πληθυσμού στα χαρακτηριστικά και στους όρους της ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η Ελλάδα μαζί με άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ιταλία, Ισπανία και Πορτογαλία) έχουν μετασηματιστεί από παραδοσιακές περιοχές αποστολής μεταναστών προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής σε χώρες μαζικής υποδοχής μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού (King et al., 1997· Ιωσηφίδης, 2001· Πετράκου, 2001· Jordan and Düvell, 2002· Ιωσιφίδης, 2003· Ρεϊχτο, 2005). Ο σχετικά «απότομος» αυτός μετασηματισμός οδήγησε σε μια ανανέωση του ερευνητικού ενδιαφέροντος για το μεταναστευτικό φαινόμενο και στη διεξαγωγή μιας σειράς ερευνητικών εγχειρημάτων που έχουν ως αντικείμενα διάφορες πλευρές και διαστάσεις της μετανάστευσης εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα, όπως για παράδειγμα τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταναστών, η μεταναστευτική πολιτική, η γεωγραφική διαφοροποίηση της μεταναστευτικής εμπειρίας, ο ρόλος των κοινωνικού κεφαλαίου και των άτυπων δικτύων στη μεταναστευτική ένταξη, η διαπολιτισμική εκπαίδευση κ.λπ. (Droukas, 1998· Ιωσιφίδης T. and King, 1999· Faist, 2000· Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2001· Παύλου και Χριστόπουλος, 2004).

Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και η παρούσα έρευνα η οποία αφορά στη διερεύνηση των στάσεων του τοπικού πληθυσμού της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας καθώς και ορισμένων κρίσιμων παραγόντων που επηρεάζουν τις στάσεις αυτές. Επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τη σχέση των στάσεων του πληθυσμού με μια σειρά από ατομικούς και κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες, όπως αυτοί αναφέρονται στη σχετική βιβλιογραφία. Η διεθνής εμπειρία δείχνει ότι παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία, το εισόδημα, η πολιτική αυτοτοποθέτηση, το επάγγελμα κ.ά. επηρεάζουν τις στάσεις του πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες αν και με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια. Καθοριστικός παράγοντας αποδεικνύεται ο ανταγωνισμός ή η αίσθηση του ανταγωνισμού ανάμεσα στους γηγενείς και στους μετανάστες καθώς

και οι ιδιαιτερότητες των κοινωνικοοικονομικών και εργασιακών συνθηκών (Gang κ.ά., 2002· Coenders κ.ά., 2003· Martínez-Herrera και Moualhi, 2004· Citrin και Sides, 2006). Το δεύτερο μέρος του άρθρου αφορά στη μεθοδολογία της έρευνας, ενώ στο επόμενο μέρος παρουσιάζονται με συνοπτικό τρόπο ορισμένα κρίσιμα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας. Το τέταρτο μέρος περιέχει τα σημαντικότερα ευρήματα της εμπειρικής έρευνας στην Περιφέρεια, δίδοντας έμφαση στα προσωπικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του τοπικού πληθυσμού, στις στάσεις του απέναντι στους μετανάστες και στην αναλυτική παρουσίαση των παραγόντων που τις επηρεάζουν. Τέλος στα συμπεράσματα συνοψίζονται τα βασικά σημεία των ερευνητικών ευρημάτων και τίθενται ερωτήματα για τις επιπτώσεις των στάσεων του πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες, στους όρους της ένταξής τους στην κοινωνία υποδοχής.

2. Μέθοδοι και δεδομένα

Η παρούσα έρευνα αφορά τον πληθυσμό της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας (Νομοί Αιτωλοακαρνανίας, Αχαΐας και Ηλείας) δηλαδή τα φυσικά πρόσωπα που ανήκουν στο νόμιμο πληθυσμό της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, διαμένουν μόνιμα εκεί και είναι ηλικίας από 18 έως και 70 ετών. Η επιλογή του δείγματος του πληθυσμού έγινε με στρωματοποιημένη δειγματοληψία (Robson, 2002), με 12 συνολικά στρώματα: 3 για τους Νομούς της Περιφέρειας, 2 για το φύλο και 2 για το επίπεδο αστικότητας της περιοχής κατοικίας (αστική ή μη αστική). Το δειγματοληπτικό πλαίσιο ήταν οι πιο πρόσφατοι εκλογικοί κατάλογοι των νομών, έπειτα από επεξεργασία. Η επεξεργασία αφορούσε την απαλοιφή των ετεροδημοτών, όσων δεν αναφέρονταν σαφώς ο οικισμός, όσων είχαν αποβιώσει (οι κατάλογοι περιείχαν γεννηθέντες από το 1890), όσων ήταν πάνω από 70 ετών και όσων ήταν διπλοεγγεγραμμένοι. Το μέγεθος του δείγματος για κάθε στρώμα επιλέχθηκε με βάση το απόλυτο μέγεθος του πληθυσμού κάθε στρώματος και με συνολικό μέγεθος δείγματος όλου του πληθυσμού στα 600 άτομα (πίνακας 1). Τέλος, η επιλογή των μονάδων του δείγματος από κάθε στρώμα έγινε με τη χρήση τυχαίων αριθμών από την Ομοιόμορφη Κατανομή (Robson, 2002). Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από την Κοινοτική Πρωτοβουλία EQUAL στα πλαίσια δράσης η ο-

Πίνακας 1
 Στρώματα του πληθυσμού και αριθμός δείγματος ανά στρώμα

Νομοί	Άντρες (δείγμα)			Γυναίκες (δείγμα)			Σύνολο (δείγμα)
	Αστικός	Αγροτικός	Σύνολο	Αστικός	Αγροτικός	Σύνολο	
Αιτωλοακαρνανίας	41.454 (50)	46.053 (56)	87.507 (106)	40.722 (50)	42.460 (52)	83.182 (101)	170.689 (208)
Αχαΐας	65.337 (79)	31.225 (38)	96.562 (117)	66.180 (81)	29.686 (36)	95.866 (117)	192.428 (234)
Ηλείας	25.318 (31)	40.415 (49)	65.733 (80)	26.185 (32)	38.214 (46)	64.399 (78)	130.132 (158)
Σύνολο	132.109 (161)	117.693 (143)	249.802 (304)	133.087 (162)	110.360 (134)	243.447 (296)	493.249 (600)

ποία αφορούσε στη διερεύνηση του ρόλου των μεταναστών/στριών στην τοπική αγορά εργασίας και των συνεπειών της ενσωμάτωσής τους σε θεσμικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο.

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε περιείχε κλειστές και μικτές ερωτήσεις καθώς και ερωτήσεις κλιμάκων στάσεων τύπου Likert, και αποσκοπούσε στην καταγραφή των απόψεων, των στάσεων και των αντιλήψεων των κατοίκων της Περιφέρειας απέναντι στους μετανάστες. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Οκτώβριο του 2005 ως το Μάρτιο του 2006 και συνολικά συμπληρώθηκαν 438 ερωτηματολόγια (73% των προβλεπόμενων 600). Οι ερευνητές ήταν κάτοικοι της Περιφέρειας, άνδρες και γυναίκες, εκπαιδευμένοι σε τεχνικές προσέγγισης και σε πιθανές αντιδράσεις των ερωτώμενων σε ερωτήσεις σε ευαίσθητα και προσωπικά θέματα, όπως οι αντιλήψεις και οι απόψεις απέναντι σε μετανάστες. Η προσέγγιση των ερωτώμενων και οι συνεντεύξεις έγιναν στις οικίες τους, καθώς ήταν γνωστά τα ονόματα, αλλά και για λόγους μεγαλύτερης άνεσής τους. Η κωδικοποίηση των αποτελεσμάτων έγινε έτσι ώστε να είναι δυνατή η ευρύτερη δυνατή διασταύρωση μεταξύ των χαρακτηριστικών του δείγματος (φύλο, ηλικία, περιοχή κατοικίας, επάγγελμα, εισοδηματική κατηγορία, πολιτική αυτοτοποθέτηση και μόρφωση) με τις απόψεις και στάσεις απέναντι στους μετανάστες.

3. Η περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας

Η περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας καταλαμβάνει το Βορειοδυτικό τμήμα της Πελοποννήσου και το Δυτικό άκρο της Στερεάς Ελλάδος, και περιλαμβάνει τους Νομούς Αιτωλοακαρνανίας, Αχαΐας και Ηλείας. Η Περιφέρεια σύμφωνα με τη EUROSTAT (www.eurostat.eu.int) βρίσκεται πολύ χαμηλά στην Ευρωπαϊκή κατάταξη με βάση το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (56,4% του μέσου όρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 25, σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (PPS) με τη χώρα να βρίσκεται στο 74,7%). Το ποσοστό αυτό φέρνει την περιοχή τελευταία από τις Ελληνικές Περιφέρειες και δείχνει τη δυσμενή κοινωνικο-οικονομική της θέση. Στην αντίστοιχη κατάταξη πριν από μια δεκαετία η Περιφέρεια ήταν και πάλι χαμηλά, αλλά με υψηλότερο ποσοστό από αυτό των Περιφερειών της Ηπείρου και της Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης και μικρότερη απόσταση από τον μέσο όρο της χώρας. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η Πε-

ριφέρεια βρίσκεται σε φάση οικονομικής στασιμότητας αν όχι ύφεσης. Η κατάταξη των Νομών της Περιφέρειας με βάση το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε σχέση με τον μέσο όρο της χώρας επιβεβαιώνει τα παραπάνω: ο Ν. Ηλείας είναι προτελευταίος (51ος) με κατά κεφαλήν ΑΕΠ στο 51% του μέσου όρου της χώρας, ο Ν. Αιτωλοακαρνανίας 39ος με 79% και ο Ν. Αχαΐας 30ος με 86%, ενώ η θέση όλων των Νομών έχει επιδεινωθεί τα τελευταία 20 χρόνια, δείχνοντας σημαντική απόκλιση από τον εθνικό μέσο όρο για όλους τους Νομούς της Περιφέρειας (Οι Νομοί της Ελλάδας, 2005).

Όσον αφορά στον πληθυσμό, με εξαίρεση τον Νομό Αιτωλοακαρνανίας που παρουσιάζει μείωση στη δεκαετία 1991-2001 (-2,2%), στους άλλους Νομούς αυξάνεται με ρυθμό συγκρίσιμο με αυτόν της χώρας (7,5% για το Ν. Αχαΐας και 5,3% για το Ν. Ηλείας, www.statistics.gr). Εξαιτίας της αρνητικής φυσικής κίνησης, η αύξηση αυτή οφείλεται σε μετανάστευση και πιθανόν σημαντικό μέρος της σε εξωτερική μετανάστευση. Η εξέταση των δεικτών γήρανσης του πληθυσμού και στο εσωτερικό των Νομών αποκαλύπτει σημαντικές αντιθέσεις. Γενικά, τα αστικά κέντρα παρουσιάζονται περισσότερο ελκυστικά για τους νέους και τα νεαρά ζευγάρια (με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την Πάτρα όπου 42,2% του συνόλου του πληθυσμού της είναι 15-40 ετών), ενώ στην ύπαιθρο κυριαρχούν οι ηλικιωμένοι.

Όσον αφορά στην απασχόληση ανά τομέα, τα στατιστικά δεδομένα της τελευταίας απογραφής (2001) δείχνουν τον αγροτικό χαρακτήρα της Περιφέρειας, με τους Νομούς Αιτωλοακαρνανίας και Ηλείας να παρουσιάζουν ποσοστά απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα υψηλότερα του 30%. Στους μικρούς Δήμους, η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα ξεπερνά το 50% για τους Νομούς Αιτωλοακαρνανίας και Ηλείας, ενώ στις πρωτεύουσες είναι κοντά στο 10%. Στον Νομό Αχαΐας φαίνεται ακόμη ο έντονος βιομηχανικός και βιοτεχνικός χαρακτήρας της απασχόλησης σε σχέση με τους υπόλοιπους Νομούς της Περιφέρειας.

4. Οι στάσεις του πληθυσμού της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας απέναντι στους μετανάστες

4.1. Προσωπικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το συνολικό μέγεθος του δείγματος είναι 438 άτομα. Πριν από την παρουσίαση των απόψεων και αντιλήψεών τους για τους μετανάστες, παρουσιάζονται σύντομα κάποια προσωπικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.

Το 48,1% του δείγματος είναι άνδρες, οι περισσότεροι (51%) στον Νομό Αχαΐας και οι λιγότεροι (44%) στο Νομό Ηλείας. Στις μη αστικές περιοχές απαντώνται περισσότεροι άνδρες (59%), ενώ σε αστικές περισσότερες γυναίκες (51,5%) και η σχέση αυτή είναι στατιστικά σημαντική ($\chi^2 = 4,3$, $s = 0,03$). Η κατανομή των ηλικιών είναι άνιση μεταξύ των Νομών της Περιφέρειας. Ο περισσότερο νεανικός πληθυσμός εμφανίζεται στο Νομό Ηλείας (44% < 35 ετών) ενώ ο λιγότερο νεανικός στο Νομό Αχαΐας (14% < 35 ετών). Η σχέση μεταξύ ηλικιακής κλάσης και Νομού είναι στατιστικά σημαντική. Όπως στατιστικά σημαντική είναι και η σχέση μεταξύ ηλικιακής κλάσης και περιοχής κατοικίας, με τον περισσότερο νεανικό πληθυσμό να εμφανίζεται σε μη αστικές περιοχές (21% < 35 ετών), αλλά και τον περισσότερο γερασμένο πληθυσμό επίσης σε μη αστικές περιοχές (26,6% > 55 ετών). Στις αστικές περιοχές κυριαρχούν οι μέσες ηλικίες.

Γενικά, σημαντικό είναι το ποσοστό κατοίκων χωρίς μόρφωση (5%) και πολύ σημαντικό το ποσοστό αποφοίτων Λυκείου (30%), ενώ χαμηλό ως πολύ χαμηλό είναι το ποσοστό των αποφοίτων ανώτατων σχολών (17%) ή μεταπτυχιακής εκπαίδευσης (2,3%). Υπάρχει επίσης και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ μορφωτικού επιπέδου και ηλικιακής κλάσης ($\chi^2 = 333,2$, $s = 0,000$), με τους ηλικιωμένους να είναι οι λιγότερο μορφωμένοι γενικά. Τέλος παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές τόσο ανά Νομό όσο και ανά περιοχή κατοικίας, με το υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης να εμφανίζεται στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας και στις μη αστικές περιοχές. Η επαγγελματική δομή διαφοροποιείται τόσο κατά Νομό όσο και κατά επίπεδο αστικότητας. Όπως είναι αναμενόμενο, τα επαγγέλματα που σχετίζονται με τον πρωτογενή τομέα υπερεκπροσωπούνται στις μη αστικές περιοχές, ενώ τα εργατικά και τεχνικά επαγγέλματα υπερεκπροσωπούνται στους Νομούς Ηλείας και Αχαΐας και τα ε-

παγγέλματα των δημοσίων υπαλλήλων, των ελεύθερων επαγγελματιών και των επιχειρηματικών στις αστικές περιοχές.

Συνολικά μόνο 380 άτομα έχουν δηλώσει στοιχεία για το εισόδημά τους, το οποίο συσχετίζεται στατιστικά σημαντικά με το Νομό κατοικίας ($\chi^2 = 35,398$, $s = 0,001$), με πολύ σημαντικό ποσοστό χαμηλών εισοδημάτων στους Νομούς Ηλείας και Αχαΐας, ενώ στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας κυριαρχούν τα μεσαία εισοδήματα. Γενικά, τα δηλωθέντα εισοδήματα που δηλώθηκαν είναι σχετικά μικρά ($56\% < 10.000 \text{ €}$ και $79\% < 15.000 \text{ €}$).

Το 60% του δείγματος (261 άτομα) απαντά στην ερώτηση περί πολιτικής αυτοτοποθέτησης. Δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ πολιτικής αυτοτοποθέτησης και περιοχής κατοικίας ή φύλου. Αντίθετα υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με τον Νομό ($\chi^2 = 69,321$, $s = 0,000$), με τους κατοίκους στον Νομό Ηλείας να τοποθετούνται περισσότερο στα άκρα και ιδιαίτερα στα δεξιά (14% τοποθετήθηκαν στην άκρα δεξιά, σε σχέση με το 7,7% για το σύνολο του δείγματος) και τους κατοίκους στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας να τοποθετούνται περισσότερο στο κέντρο (60% σε σχέση με 32% για το σύνολο του δείγματος). Επίσης υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με την επαγγελματική κατηγορία ($\chi^2 = 131,3$, $s = 0,020$) αλλά χωρίς να προκύπτει κάποια εμφανής σχέση με τις ακραίες θέσεις του πολιτικού φάσματος. Η πολιτική αυτοτοποθέτηση συσχετίζεται θετικά και ασθενώς με το εισόδημα (Spearman's $r = 0,230$, $s = 0,000$, όσο αυξάνει το εισόδημα αυξάνει και η δεξιά τοποθέτηση, αλλά πολύ ασθενώς) και αρνητικά και ασθενώς με ηλικιακή κλάση (Spearman's $r = -0,141$, $s = 0,015$, όσο αυξάνει η ηλικία μειώνεται η δεξιά τοποθέτηση, αλλά πολύ ασθενώς). Γενικά η πλειοψηφία συγκεντρώνεται στο κέντρο (32%) και στην κεντροαριστερά (30%), αν και ο μέσος όρος είναι 5,5.

Οι μέσοι όροι της πολιτικής αυτοτοποθέτησης των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος δείχνουν περισσότερο ανάγλυφα τις διαφορές αυτές. Έτσι, παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις κατά Νομό (ο περισσότερο «δεξιός» Νομός είναι ο Νομός Ηλείας και ο λιγότερο ο Νομός Αχαΐας, πίνακας 2Α), κατά ηλικιακή κλάση (περισσότεροι «δεξιοί» δηλώνουν οι πιο νέοι, πίνακας 2Β), κατά επαγγελματική (περισσότερο «δεξιοί» δηλώνουν όσοι δεν έχουν εργασθεί ποτέ που είναι όμως λίγοι αριθμητικά και ακολουθούν οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι επιχειρηματίες, ενώ περισσότερο «αριστεροί» δηλώνουν οι εργάτες, πίνακας 2Γ) και κατά εισοδηματική κατηγορία (περισσότερο «δεξιοί» δηλώνουν αυτοί που δηλώνουν και υψηλότερα εισοδήματα, πίνακας 2Δ).

Πίνακας 2

Μέσοι όροι πολιτικής αυτοτοποθέτησης κατά Νομό (Α),
Ηλικία (Β), Επαγγελματική Κατηγορία (Γ)
και Εισοδηματική Κατηγορία (Δ)

Α		
Νομός	N	Mean
Αιτωλοακαρνανίας	76	5,62
Ηλείας	79	6,09
Αχαΐας	106	4,98
Σύνολο	261	5,50

Β		
Ηλικιά κλάση	N	Mean
18-25	19	7,11
26-35	44	5,73
36-45	56	5,68
46-55	75	5,17
55-65	44	5,30
>65	23	4,78
Σύνολο	261	5,50

Γ		
Επαγγελματική κατηγορία	N	Mean
Ανειδίκευτος εργάτης/τρια	5	4,00
Εργάτης/τρια-Τεχνίτης/τρια	15	4,73
Αγρότης/σα	65	5,52
Ιδιωτικός υπάλληλος	46	5,48
Δημόσιος υπάλληλος	30	6,60
Ελεύθερος επαγγελματίας	29	5,45
Επιχειρηματίας	10	6,10
Οικιακά	40	4,90
Άνεργος/η	11	5,36
Δεν έχω εργασθεί ποτέ	2	7,00
Άλλο	8	6,00
Σύνολο	261	5,50

Πίνακας 2

(Συνέχεια)

Δ		
Επαγγελματική κατηγορία κατά το τελευταίο έτος	N	Mean
Μέχρι 5.000 ευρώ	61	5,15
Από 5.000 μέχρι 10.000 ευρώ	78	5,41
Από 10.000 μέχρι 15.000 ευρώ	58	5,41
Από 15.000 μέχρι 20.000 ευρώ	30	6,03
Από 20.000 μέχρι 25.000 ευρώ	12	6,33
Από 25.000 μέχρι 30.000 ευρώ	3	6,33
Από 30.000 μέχρι 35.000 ευρώ	2	6,00
Πάνω από 35.000 ευρώ	1	7,00
Σύνολο	245	5,49

Σημείωση: Όλοι οι μέσοι όροι έχουν υπολογιστεί έπειτα από την αφαίρεση όσων δεν έχουν άποψη, όσο πιο κοντά είναι ο μέσος όρος στο 1 τόσο πιο αριστερή είναι και η πολιτική αυτοτοποθέτηση, ενώ όσο πιο κοντά είναι ο μέσος όρος στο 10 τόσο πιο δεξιά είναι η πολιτική αυτοτοποθέτηση).

4.2. Οι στάσεις του πληθυσμού: Καθοριστικοί παράγοντες

Ένας από τους παράγοντες που λήφθηκε υπόψη κατά το σχεδιασμό της έρευνας σχετικά με τις στάσεις των κατοίκων της Περιφέρειας είναι η γνωριμία με μετανάστες και ιδιαίτερα η σχέση εργασίας. Από τις απαντήσεις φαίνεται ότι το 51,6% του δείγματος έχει απασχολήσει στο παρελθόν ή απασχολεί σήμερα μετανάστες. Το ποσοστό αυτό διαφοροποιείται κατά Νομό (Αιτωλοακαρνανία 67%, Ηλεία 58%, Αχαΐα 29%, η σχέση είναι στατιστικά σημαντική ($\chi^2 = 45,956$, $s = 0,000$). Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας είναι αν έχουν υπάρξει οι ίδιοι μετανάστες στο παρελθόν, όμως μόλις το 11,7% από τον πληθυσμό του δείγματος απάντησε καταφατικά, ποσοστό που είναι σημαντικό μόνο στον Νομό Ηλείας (26%), ενώ στους άλλους Νομούς είναι πολύ χαμηλό.

Επίσης, σημαντικό για τις στάσεις των κατοίκων μπορεί να εί-

να η «αίσθηση» που έχουν για τον αριθμό των μεταναστών στην Ελλάδα σήμερα. Συνήθως, η υπερεκτίμηση του αριθμού των μεταναστών είναι απόρροια μιας γενικότερης αρνητικής στάσης απέναντί τους, καθώς και της επιρροής που ασκούν τα ΜΜΕ στις αντιλήψεις του πληθυσμού. Έτσι, το 19% του δείγματος πιστεύει ότι είναι πάνω από 2.000.000 και το 70% πιστεύει ότι είναι πάνω από 1.000.000 (σύμφωνα με απογραφή 2001 είναι περίπου 700.000, αν και έκτοτε ο αριθμός τους έχει αυξηθεί, ενώ αν συνυπολογιστεί και ο υπολογισμός των ανεπίσημων μεταναστών, ίσως ο συνολικός αριθμός να ξεπερνά την εκτίμηση αυτή). Ακόμη και αυτοί που έχουν θετική άποψη για τους μετανάστες υπερεκτιμούν τους αριθμούς της παρουσίας τους στη χώρα. Γενικά η συντριπτική πλειοψηφία του τοπικού πληθυσμού (75%) πιστεύει ότι οι μετανάστες σήμερα στην Ελλάδα είναι σχετικά πολλοί ή πάρα πολλοί, ενώ μόνο το 3,5% πιστεύει ότι είναι λίγοι ή σχετικά λίγοι. Τα ποσοστά αυτά είναι υψηλότερα στην Αιτωλοακαρνανία και χαμηλότερα στην Ηλεία αντίστοιχα.

Οι γενικά θετικές στάσεις για τους μετανάστες (απαντήσεις στην ερώτηση «Γενικά η στάση μου απέναντι στους μετανάστες που διαμένουν και εργάζονται στην Ελλάδα είναι...») είναι περίπου στο 49% του δείγματος, ενώ οι αρνητικές στο 15% περίπου. Υπάρχει όμως και ένα μεγάλο ποσοστό (32,5%) που διατηρεί μια ουδέτερη στάση. Όσον αφορά στα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των κατοίκων του δείγματος, στατιστικά σημαντικές σχέσεις καταγράφονται μεταξύ της άποψης για τους μετανάστες και του Νομού κατοικίας ($\chi^2 = 44,1$, $s = 0,000$, πιο θετική σε Αιτωλοακαρνανία και πιο αρνητική σε Ηλεία), των κοινωνικών επαφών με μετανάστες ($\chi^2 = 65,5$, $s = 0,000$, όσο πιο θετική η στάση, τόσο περισσότερες είναι οι κοινωνικές επαφές), της ηλικίας ($\chi^2 = 40,9$, $s = 0,023$, περισσότερο θετική σε μικρότερες ηλικίες), το επάγγελμα ($\chi^2 = 75,6$, $s = 0,011$, οι αγρότες και οι ιδιωτικοί υπάλληλοι διατυπώνουν τις περισσότερες αρνητικές γνώμες), την πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 72,9$, $s = 0,000$, «Μάλλον θετική» με μικρότερο μ.ο., «αρνητική» με μεγαλύτερο) και με το μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 57,9$, $s = 0,002$, περισσότερο θετική όσο αυξάνεται το μορφωτικό επίπεδο). Αντίθετα, η στάση απέναντι στους μετανάστες δε συσχετίζεται με την περιοχή κατοικίας, το εισόδημα και το φύλο. Επίσης ευνοϊκές είναι και οι απόψεις για τους παλιννοστούντες, τους αιτούντες άσυλο και τους πρόσφυγες.

Όσον αφορά στις στάσεις και τα πιστεύω του πληθυσμού του δείγματος, όπως έχουν προκύψει από τις απαντήσεις τους στις ε-

ρωτήσεις με κλίμακα Likert για θέματα που αφορούν στις επιπτώσεις της ύπαρξης μεταναστών στην τοπική οικονομία και κοινωνία (πίνακας 3), προκύπτουν μια σειρά από ενδιαφέροντα ευρήματα.

Οι απόψεις για θετική επίπτωση των μεταναστών στην τοπική οικονομία υπερεκπροσωπούνται στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας και υποεκπροσωπούνται στο Νομό Αχαΐας. Οι απόψεις αυτές σχετίζονται θετικά με την εμπειρία απασχόλησης μεταναστών και αρνητικά με την πολιτική τοποθέτηση προς τα κεντροδεξιά του πολιτικού φάσματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι απαντήσεις σε αυτή την ερώτηση είναι πολύ λιγότερο συνδεδεμένες με τα χαρακτηριστικά των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος, όπως προκύπτει από το γεγονός της απουσίας στατιστικά σημαντικών σχέσεων με τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά.

Σχετικά με τον εργασιακό ανταγωνισμό μεταναστών και γηγενών (απαντήσεις στην ερώτηση «Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου κάνουν δουλειές που δεν προτιμούν οι ντόπιοι») οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι τέτοιος ανταγωνισμός δεν υφίσταται, υπερεκπροσωπούνται στον Νομό Ηλείας και υποεκπροσωπούνται στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, υπερεκπροσωπούνται στις γυναίκες, στους ιδιωτικούς και δημόσιους υπαλλήλους και στα χαμηλά εισοδήματα. Αντίθετα, δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, την πολιτική αυτοτοποθέτηση και την απασχόληση μετανάστη.

Όσον αφορά στο αν υπάρχουν διακρίσεις εναντίον των μεταναστών στην αγορά εργασίας, αυτές αναγνωρίζονται περισσότερο στον Νομό Ηλείας και από τις γυναίκες, από τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα και από όσους έχουν απασχολήσει στο παρελθόν μετανάστες, ενώ αναγνωρίζονται λιγότερο στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, από τους αγρότες, από τους απασχολούμενους/ες στα οικιακά, από τα μέλη του δείγματος με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο και από αυτούς που αυτοτοποθετούνται από το κέντρο και προς τα δεξιά του πολιτικού φάσματος. Αντίθετα, δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με την ηλικία και την περιοχή κατοικίας. Στην ερώτηση για το αν οι μετανάστες αμείβονται το ίδιο με τους Έλληνες για την ίδια δουλειά διαφωνούν περισσότερο στον Νομό Αχαΐας και οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι ιδιωτικοί υπάλληλοι, οι άνδρες, οι διαμένοντες σε αστικές περιοχές, οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ καθώς και όσοι αυτοτοποθετούνται από το κέντρο προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με την ηλικία και το εισόδημα. Υπέρ της ι-

Πίνακας 3
Στάσεις του πληθυσμού του δείγματος

	Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου ωφελούν την τοπική οικονομία	Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου κάνουν δουλειές που δεν προτιμούν οι ντόπιοι	Πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό οι μετανάστες είναι θύματα διακρίσεων και εκμετάλλευσης στην αγορά εργασίας	Πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό οι μετανάστες που εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα θα πρέπει να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες στην αγορά εργασίας	Πιστεύω ότι γενικά θα πρέπει να δοθούν ευκαιρίες στους μετανάστες που ζουν και εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα να αποκτήσουν ίσα πολιτικά δικαιώματα με τους Έλληνες	Πιστεύω ότι το κράτος θα πρέπει να δώσει την ευκαιρία στους μετανάστες να διατηρήσουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό τους στην Ελλάδα	Πιστεύω ότι το κράτος θα πρέπει να δώσει την ευκαιρία στους μετανάστες να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στην Ελλάδα	
Δεν έχω άποψη	6,6	5,7	6,3	15,2	3,4	2,8	1,8	1,6
Διαφωνώ απόλυτα	8,7	2,5	4,9	6,9	8,0	6,0	2,8	5,3
Μάλλον διαφωνώ	25,2	22,5	25,2	22,4	17,0	16,7	13,8	18,3
Ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	33,0	20,9	29,4	27,6	24,8	23,1	30,3	29,1
Μάλλον συμφωνώ	20,6	25,2	23,8	20,3	29,2	34,0	36,2	31,0
Συμφωνώ απόλυτα	5,9	23,2	10,4	7,6	17,5	17,4	15,1	14,7
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100	100
N	437	436	432	434	435	432	436	436

σότητας εργασιακών δικαιωμάτων μεταξύ μεταναστών και Ελλήνων τάσσονται περισσότερο οι διαμένοντες στο Νομό Αχαΐας, οι αγρότες, οι γυναίκες, οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ, όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες καθώς και οι μέσες και μικρές ηλικίες, ενώ κατά τάσσονται περισσότερο οι άνεργοι, και οι διαμένοντες σε μη αστικές περιοχές. Δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση με το εισόδημα που δηλώνεται και την πολιτική αυτοτοποθέτηση.

Σχετικά με το δικαίωμα της οικογενειακής επανένωσης, οι θετικές στάσεις υπερεκπροσωπούνται στους αγρότες, στους εργαζόμενους/ες στα οικιακά, στους ιδιωτικούς υπαλλήλους, στις γυναίκες και σε όσους αυτοτοποθετούνται από το κέντρο προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Τα χαρακτηριστικά για τα οποία δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση είναι αρκετά σε αυτή την ερώτηση και περιλαμβάνουν το εισόδημα, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, την περιοχή κατοικίας και την απασχόληση μετανάστη. Σε σχέση με την παραχώρηση ισότιμων πολιτικών δικαιωμάτων στους μετανάστες, οι θετικότερες στάσεις παρατηρούνται στους απόφοιτους ΑΕΙ-ΤΕΙ, σε όσους έχουν απασχολήσει μετανάστες, και σε όσους αυτοτοποθετούνται από το κέντρο προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Δεν παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές σχέσεις με το εισόδημα, το επάγγελμα, την ηλικία και την περιοχή κατοικίας. Για την παραχώρηση ευκαιριών διατήρησης της γλώσσας και του πολιτισμού των μεταναστών, και πάλι οι θετικότερες στάσεις εμφανίζονται στους αποφοίτους ΑΕΙ-ΤΕΙ, σε όσους έχουν απασχολήσει μετανάστες, και σε όσους αυτοτοποθετούνται από το κέντρο προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Δεν παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές σχέσεις με το εισόδημα, το επάγγελμα, το φύλο και την περιοχή κατοικίας. Τέλος, για την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών δικαιωμάτων των μεταναστών οι θετικότερες στάσεις απαντώνται στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, στα στρώματα με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο και στις μέσες ηλικίες. Οι απόψεις όμως εδώ φαίνονται περισσότερο συγκεχυμένες, καθώς για πολλά χαρακτηριστικά δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση, δηλαδή το εισόδημα, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα, την περιοχή κατοικίας, την πολιτική αυτοτοποθέτηση και την απασχόληση μετανάστη. Η σύνοψη όλων των παραπάνω σχέσεων δίνεται στον πίνακα 4.

Συγκεντρωτικά, φαίνεται ότι παράγοντες όπως η μόρφωση, το εισόδημα, το επάγγελμα, η πολιτική τοποθέτηση και η προηγούμενη γνωριμία με μετανάστες είναι πολύ σημαντικότεροι στη διαμόρφωση απόψεων και στάσεων στους κατοίκους της Περιφέρει-

Πίνακας 4

Σύνοψη στατιστικά σημαντικών σχέσεων μεταξύ στάσεων και πιστεύω του πληθυσμού του δείγματος και χαρακτηριστικών του

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου ωφελούν την τοπική οικονομία	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 33,3, s = 0,000$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 18,0, s = 0,003$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 37,9, s = 0,036$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία, λιγότερο σε Αχαΐα - Συμφωνούν περισσότερο όσο έχουν απασχολήσει μετανάστες - Διαφωνούν περισσότερο όσοι ανήκουν στην Κεντροδεξιά 	<ul style="list-style-type: none"> - Περιοχή κατοικίας, - Εισόδημα, - Επάγγελμα, - Ηλικία, - Φύλο
Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην περιοχή μου κάνουν δουλείες που δεν προτιμούν οι ντόπιοι	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 55,5, s = 0,000$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 84,9, s = 0,002$) - Φύλο ($\chi^2 = 17,7, s = 0,003$) - Εισόδημα ($\chi^2 = 58,1, s = 0,008$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Ηλεία, λιγότερο Αιτωλοακαρνανία - Συμφωνούν περισσότερο οι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Συμφωνούν περισσότερο τα χαμηλότερα εισοδήματα 	<ul style="list-style-type: none"> - Μορφωτικό επίπεδο - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη - Πολιτική αυτοτοποθέτηση
Πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό οι μετανάστες είναι θύματα διακρίσεων και εκμετάλλευσης στην αγορά εργασίας	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 61,4, s = 0,004$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 77,7, s = 0,007$) - Φύλο ($\chi^2 = 22,6, s = 0,000$) - Εισόδημα ($\chi^2 = 81,1, s = 0,000$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 54,1, s = 0,004$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Ηλεία, λιγότερο Αιτωλοακαρνανία - Διαφωνούν περισσότερο οι αγρότες και οι εργαζόμενοι /ες στα οικιακά - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Συμφωνούν περισσότερο τα χαμηλότερα εισοδήματα 	<ul style="list-style-type: none"> - Ηλικία - Περιοχή κατοικίας

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
	<ul style="list-style-type: none"> - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 18,9, s = 0,002$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 42,4, s = 0,001$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Διαφωνούν περισσότερο με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο - Συμφωνούν περισσότερο όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες - Διαφωνούν περισσότερο από κέντρο και προς δεξιά άκρη του φάσματος 	
<p>Πιστεύω ότι σε μεγαλύτερο βαθμό οι μετανάστες που εργάζονται στη περιοχή μου αμείβονται το ίδιο με τους Έλληνες για την ίδια δουλειά</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 27,5, s = 0,002$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 86,9, s = 0,001$) - Φύλο ($\chi^2 = 13,8, s = 0,017$) - Περιοχή κατακίας ($\chi^2 = 15,2, s = 0,010$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 53,1, s = 0,006$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 21,1, s = 0,001$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 38,8, s = 0,003$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Διαφωνούν περισσότερο σε Αχαΐα - Διαφωνούν περισσότερο οι ιδιωτικοί υπάλληλ. και συμφωνούν οι δημόσιοι - Διαφωνούν περισσότερο οι άνδρες - Συμφωνούν περισσότερο σε μη αστικές περιοχές - Διαφωνούν περισσότερο οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ - Συμφωνούν περισσότερο όσοι δεν έχουν απασχολήσει μετανάστες - Διαφωνούν περισσότερο από κέντρο και προς αριστερή άκρη πολιτικού φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Ηλικία

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
Πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα θα πρέπει να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες στην αγορά εργασίας	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 38,9, s = 0,000$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 73,9, s = 0,016$) - Φύλο ($\chi^2 = 12,7, s = 0,026$) - Περιοχή κατοικίας ($\chi^2 = 13,9, s = 0,016$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 58,6, s = 0,001$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 16,8, s = 0,005$) - Ηλικία ($\chi^2 = 39,1, s = 0,036$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Αχαΐα και Αιτωλοακαρνανία - Συμφωνούν περισσότερο οι αγρότες και λιγότερο οι άνεργοι - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Διαφωνούν περισσότερο σε μη αστικές περιοχές - Συμφωνούν περισσότερο απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ - Συμφωνούν περισσότερο όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες - Συμφωνούν περισσότερο νέες, μέσες ηλικίες 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Πολιτική αυτοτοποθέτηση
Πιστεύω ότι γενικά θα πρέπει να δοθεί η ευκαιρία στους μετανάστες που ζουν και εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα να φέρουν τα μέλη της οικογένειάς τους στη χώρα	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 20,5, s = 0,025$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 69,4, s = 0,036$) - Φύλο ($\chi^2 = 23,4, s = 0,000$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 51,1, s = 0,002$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν λιγότερο σε Ηλεία - Συμφωνούν περισσότερο αγρότες, οικιακά και οι ιδιωτικοί υπάλληλοι - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Συμφωνούν περισσότερο από κέντρο και προς αριστερή άκρη του φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Ηλικία - Μορφωτικό επίπεδο - Περιοχή κατοικίας - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
<p>Πιστεύω ότι γενικά θα πρέπει να δοθούν ευκαιρίες στους μετανάστες που ζουν και εργάζονται νόμιμα στην Ελλάδα να αποκτήσουν ίσα πολιτικά δικαιώματα με τους Έλληνες</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 40,2, s = 0,000$) - Φύλο ($\chi^2 = 16,9, s = 0,005$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 54,7, s = 0,004$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 25,1, s = 0,000$) - Πολιτική αυτοποθέτηση ($\chi^2 = 92,2, s = 0,000$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία - Συμφωνούν περισσότερο οι γυναίκες - Συμφωνούν περισσότερο οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ και οι αναλφάβητοι - Συμφωνούν περισσότερο όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες - Συμφωνούν περισσ. από κέντρο και προς αριστερή άκρη του φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Επάγγελμα - Ηλικία - Περιοχή κατοικίας
<p>Πιστεύω ότι το κράτος θα πρέπει να δώσει την ευκαιρία στους μετανάστες να διατηρήσουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό τους στην Ελλάδα</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 25,2, s = 0,005$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 68,4, s = 0,043$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 58,8, s = 0,001$) - Απασχολείτε ή έχετε απασχολήσει μετανάστη ($\chi^2 = 11,3, s = 0,046$) - Ηλικία ($\chi^2 = 48,2, s = 0,004$) - Πολιτική αυτοποθέτηση ($\chi^2 = 92,2, s = 0,000$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν λιγότερο σε Ηλεία - Συμφωνούν λιγότερο οι αγρότες και οικιακά - Συμφωνούν περισσότερο οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ - Συμφωνούν περισσότερο όσοι έχουν απασχολήσει μετανάστες - Συμφωνούν λιγότερο οι ηλικιωμένοι - Συμφωνούν περισσ. από κέντρο και προς αριστερή άκρη πολ. φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Φύλο - Περιοχή κατοικίας

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
Πιστεύω ότι το κράτος θα πρέπει να δώσει την ευκαιρία στους μετανάστες να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στην Ελλάδα	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 19,8, s = 0,031$) - Μορφωτικό επίπεδο ($\chi^2 = 46,3, s = 0,029$) - Ηλικία ($\chi^2 = 46,1, s = 0,006$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Συμφωνούν περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία - Συμφωνούν περισσότερο από απόφ. Γυμνασίου και υψηλότερα επίπεδα - Συμφωνούν περισσότερο οι μεσαίες ηλικίες 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Φύλο - Μορφωτικό επίπεδο - Επάγγελμα - Περιοχή κατοικίας - Απασχολείτε μετανάστη - Πολιτική αυτοτοποθέτηση
Κρίνετε ότι οι μετανάστες συμβάλουν περισσότερο από τους ντόπιους στην εγκληματικότητα ή όχι;	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 54,5, s = 0,000$) - Φύλο ($\chi^2 = 13,5, s = 0,004$) - Ηλικιακή κλάση ($\chi^2 = 31,1, s = 0,009$) - Εισόδημα ($\chi^2 = 37,3, s = 0,015$) - Επάγγελμα ($\chi^2 = 62,4, s = 0,000$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 30,9, s = 0,009$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν λιγότερο οι άνδρες - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο οι ηλικιωμένοι - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο οι χαμηλότερα εισοδήματα - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο τεχνίτες-εργάτες, αγρότες, άνεργοι, οικιακά 	<ul style="list-style-type: none"> - Περιοχή κατοικίας - Μορφωτικό επίπεδο

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

Μεταβλητή	Στατιστικά σημαντική σχέση	Σχόλια - Παρατηρήσεις σημαντική σχέση	Μη Στατιστικά
Πιστεύετε ότι υπάρχει ρατσισμός απέναντι στους μετανάστες στην Ελλάδα;	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 65,7, s = 0,000$) - Φύλο ($\chi^2 = 21,3, s = 0,001$) - Ηλικιακή κλάση ($\chi^2 = 46,1, s = 0,006$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 48,4, s = 0,003$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο όσοι ανήκουν στο Δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος - Πιστεύουν ότι όχι περισσότερο σε Αιτωλοακαρνανία - Πιστεύουν ότι να περισσότερο οι γυναίκες, - Πιστεύουν ότι να νεανικές ηλικιακές κλάσεις - Πιστεύουν ότι κατά πλειοψηφία να περισσότερο όσοι ανήκουν στο Αριστερό άκρο φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Περιοχή κατοικίας - Μορφωτικό επίπεδο - Επάγγελμα - Εισόδημα
Πιστεύω ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται παράνομα στην Ελλάδα θα πρέπει...	<ul style="list-style-type: none"> - Νομός ($\chi^2 = 22,3, s = 0,004$) - Πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 38,7, s = 0,007$) 	<ul style="list-style-type: none"> - Πιστεύουν ότι θα πρέπει να απελαύνονται περισσότερο σε Ηλεία - Πιστεύουν ότι θα πρέπει να απελαύνονται όσοι ανήκουν σε Δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος 	<ul style="list-style-type: none"> - Εισόδημα - Ηλικία - Φύλο - Περιοχή κατοικίας - Μορφωτικό επίπεδο - Επάγγελμα - Πολιτική αυτοτοποθέτηση

ας του δείγματος από ό,τι παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία και η κατοικία σε πόλη ή στην ύπαιθρο. Αν και ορισμένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά φαίνεται να συνδέονται (π.χ. το εισόδημα με το επάγγελμα), τα υπόλοιπα είναι ανεξάρτητα και καθορίζουν διαφορετικές όψεις των απόψεων και των στάσεων απέναντι στους μετανάστες.

Όσον αφορά στις αντιλήψεις των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος σχετικά με τη συμβολή των μεταναστών στην εγκληματικότητα, το 38,4% κρίνει ότι αυτοί συμβάλλουν περισσότερο από τους ντόπιους, το 46,1% ότι συμβάλλουν το ίδιο και μόλις το 5,1% ότι συμβάλλουν λιγότερο. Οι διαφοροποιήσεις κατά Νομό είναι σημαντικές (η σχέση είναι στατιστικά σημαντική $\chi^2 = 54,5$, $s = 0,000$) και μάλιστα με τρόπο που δε συμφωνεί πλήρως με τα προηγούμενα ευρήματα. Έτσι, στον Νομό Ηλείας, όπου καταγράφονται οι περισσότερες αρνητικές θέσεις για τους μετανάστες (πίνακας 4), παρουσιάζονται και οι περισσότεροι που πιστεύουν ότι οι μετανάστες συμβάλλουν λιγότερο από τους ντόπιους στην εγκληματικότητα (13,2%), αλλά ταυτόχρονα, το 44% πιστεύει ότι συμβάλλουν περισσότερο. Περισσότερο «ουδέτερες» είναι οι γνώμες στο Νομό Αχαΐας, όπου το 61% πιστεύει ότι συμβάλλουν το ίδιο. Εκτός από το Νομό, οι αντιλήψεις σχετικά με τη συμβολή των μεταναστών στην εγκληματικότητα συσχετίζεται με στατιστικά σημαντική σχέση με το φύλο ($\chi^2 = 13,5$, $s = 0,004$, οι άνδρες πιστεύουν ότι οι μετανάστες συμβάλλουν λιγότερο), την ηλικιακή κλάση ($\chi^2 = 31,1$, $s = 0,009$, οι ηλικιωμένοι πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο), το εισόδημα ($\chi^2 = 37,3$, $s = 0,015$, τα χαμηλότερα εισοδήματα πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο), το επάγγελμα ($\chi^2 = 62,4$, $s = 0,000$, τεχνίτες-εργάτες, αγρότες, άνεργοι, οικιακά πιστεύουν ότι συμβάλλουν περισσότερο) και την πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 30,9$, $s = 0,009$, όσοι ανήκουν στο Δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος πιστεύουν ότι οι μετανάστες συμβάλλουν περισσότερο). Αντίθετα, δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση με την περιοχή κατοικίας και το μορφωτικό επίπεδο.

Στον Νομό Αχαΐας βρίσκονται και οι περισσότεροι που πιστεύουν ότι υπάρχει ρατσισμός απέναντι στους μετανάστες στην Ελλάδα (62% περίπου, έναντι 49% του συνόλου των Νομών), ενώ το αντίθετο πιστεύουν περισσότερο στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας (23% σε σχέση με το 12% του συνόλου των Νομών). Η σχέση είναι στατιστικά σημαντική ($\chi^2 = 65,7$, $s = 0,000$). Άλλες στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις παρουσιάζονται με το φύλο ($\chi^2 = 21,3$, $s = 0,001$, οι γυναίκες πιστεύουν ότι υπάρχει ρατσισμός περισσό-

τερο), την ηλικιακή κλάση ($\chi^2 = 46,1$, $s = 0,006$, οι νεότερες ηλικιακές κλάσεις πιστεύουν ότι υπάρχει ρατσισμός περισσότερο), και την πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 48,4$, $s = 0,003$, όσοι ανήκουν στο Αριστερό άκρο του φάσματος πιστεύουν ότι υπάρχει ρατσισμός περισσότερο). Αντίθετα, δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση με την περιοχή κατοικίας, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα και το εισόδημα.

Τέλος, οι απόψεις των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος σχετικά με την τύχη των μεταναστών που ζουν και εργάζονται παράνομα στην Ελλάδα, γενικά κλίνουν περισσότερο προς την εξέταση κατά περίπτωση (41,5%), αν και ιδιαίτερα σημαντικό είναι το ποσοστό όσων ισχυρίζονται ότι πρέπει να απελαύνονται (32,3%) ενώ μόνο το 16% υποστηρίζει την ένταξή τους σε προγράμματα νομιμοποίησης. Οι απόψεις αυτές παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές σχέσεις με το Νομό ($\chi^2 = 22,3$, $s = 0,004$, σε Ηλεία πιστεύουν περισσότεροι (41,5%) ότι θα πρέπει να απελαύνονται) και την πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\chi^2 = 38,7$, $s = 0,007$, όσοι ανήκουν σε Δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος πιστεύουν ότι θα πρέπει να απελαύνονται). Αντίθετα, δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική σχέση με το εισόδημα, την ηλικία, το φύλο, την περιοχή κατοικίας, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα και την πολιτική αυτοτοποθέτηση. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι οι απόψεις των κατοίκων της Περιφέρειας του δείγματος σχετικά με την απέλαση των μεταναστών δεν μπορούν εύκολα να κατηγοριοποιηθούν με τη χρήση των περισσότερων από τα χαρακτηριστικά τους, με εξαίρεση την πολιτική τοποθέτησή τους.

Συγκεντρωτικά, τα αποτελέσματα των στατιστικά σημαντικών και μη σχέσεων των απόψεων του πληθυσμού του δείγματος απέναντι στην πολιτική για τους μετανάστες, και τις επιπτώσεις τους στην περιοχή με τα χαρακτηριστικά τους παρουσιάζονται στον πίνακα 4.

5. Συμπεράσματα

Από την προηγούμενη παρουσίαση και ανάλυση των κεντρικότερων ευρημάτων της έρευνας είναι δυνατόν να καταλήξουμε σε μια σειρά από συμπεράσματα σχετικά με τις στάσεις του τοπικού πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες. Τα συμπεράσματα αυτά μπορούμε να τα διακρίνουμε σε γενικά και σε ειδικά. Τα γενικά αφο-

ρούν στις στάσεις του γενικού πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες, ενώ τα ειδικά σχετίζονται με τον εντοπισμό κρίσιμων παραγόντων οι οποίοι επηρεάζουν τις θετικές ή τις αρνητικές στάσεις.

Όσον αφορά στα γενικά συμπεράσματα, παρατηρείται μια σχετικά ευνοϊκή στάση απέναντι στο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Έτσι λίγοι (>15%) του συνολικού δείγματος εκφράζουν αρνητικές ή μάλλον αρνητικές γενικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες. Όμως, η ευνοϊκή αυτή εικόνα αλλάζει, όταν οι ερωτήσεις γίνονται περισσότερο εξειδικευμένες και συγκεκριμένες. Για παράδειγμα πάνω από το 30% του δείγματος δεν αποδέχεται τη θέση ότι οι μετανάστες ωφελούν την τοπική οικονομία, περίπου το ίδιο ποσοστό δεν αποδέχεται τη θέση σύμφωνα με την οποία οι μετανάστες υφίστανται διακρίσεις στην αγορά εργασίας, ενώ περίπου το 33% του δείγματος τάσσεται υπέρ της απέλασης των μεταναστών από την Ελλάδα. Η έκφραση σχετικά ευνοϊκών στάσεων στις γενικές ερωτήσεις οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στο φόβο χαρακτηρισμού των ερωτώμενων ως «ξενόφοβων» ή ακόμη χειρότερα ως «ρατσιστών», τάση που είναι αρκετά συνηθισμένη στις πρόσωπο με πρόσωπο έρευνες. Αντίθετα οι απόψεις και οι στάσεις των ερωτώμενων εκφράζονται πιο ελεύθερα και αξιόπιστα στις πιο εξειδικευμένες και σαφείς ερωτήσεις.

Περνώντας στα ειδικά συμπεράσματα, διερευνήθηκε η σχέση μιας σειράς παραγόντων με τις στάσεις του τοπικού πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες (Καρύδης, 1996· Χρυσοχόου, 2004). Οι παράγοντες αυτοί είναι η διαμονή σε έναν από τους τρεις Νομούς της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, το φύλο, η ηλικία, το εισόδημα, το επάγγελμα, το επίπεδο αστικότητας, το μορφωτικό επίπεδο, η πολιτική αυτοτοποθέτηση καθώς και η απασχόληση –κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας ή κατά το παρελθόν– μεταναστών από τους συμμετέχοντες στην ερευνητική διαδικασία (πίνακας 4). Γενικά οι ευνοϊκότερες στάσεις παρατηρούνται στους διαμένοντες στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας, στις γυναίκες, στους διαμένοντες σε αστικές περιοχές, στις νεανικότερες ηλικίες, στα υψηλότερα μορφωτικά στρώματα και στα αντίστοιχα επαγγέλματα, σε αυτούς που αυτοτοποθετούνται από το κέντρο και προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος καθώς και σε αυτούς που έχουν απασχολήσει μετανάστες στο παρελθόν ή που απασχολούσαν μετανάστες κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας. Για τον παράγοντα του εισοδηματικού επιπέδου δεν μπορούμε να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα, διότι παρατηρούνται έντονες διακυμάνσεις από ερώτηση σε ερώτηση.

Ιδιαίτερα τα χαρακτηριστικά της πολιτικής τοποθέτησης και της κατοικίας (Νομός), φαίνεται να καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τις απόψεις των κατοίκων της Περιφέρειας. Αν για την πολιτική τοποθέτηση κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενο, για το Νομό τα ευρήματα της έρευνας φαίνεται να δείχνουν ότι οι διαφορές είναι υπαρκτές και μπορούν να εξηγηθούν μερικώς από ορισμένα χαρακτηριστικά των κατοίκων τους. Τα σημαντικότερα από αυτά τα χαρακτηριστικά είναι η οικονομική κατάσταση του Νομού, που φαίνεται από δείκτες, όπως το κατά κεφαλή παραγόμενο προϊόν και το κατά κεφαλή εισόδημα. Έτσι, στο Νομό Ηλείας καταγράφονται οι χαμηλότερες τιμές σε αυτούς τους δείκτες και οι περισσότερο αρνητικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες. Αντίθετα, στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, όπου παρατηρούνται οι θετικότερες απόψεις και στάσεις απέναντι στους μετανάστες, οι οικονομικοί δείκτες παρουσιάζουν χαμηλότερες τιμές από αυτούς του Νομού Αχαΐας και άρα η εξήγηση της διαφοροποίησης πρέπει να αναζητηθεί σε άλλα χαρακτηριστικά. Γενικά πάντως, οι κάτοικοι του Νομού Αχαΐας βρίσκονται «ενδιάμεσα» από τους άλλους δύο Νομούς όσον αφορά στις στάσεις απέναντι στους μετανάστες σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις.

Η σε βάθος μελέτη και διερεύνηση των στάσεων του πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες είναι πολλαπλώς χρήσιμη, αφού επηρεάζει άμεσα και έμμεσα τους όρους ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Οι στάσεις του πληθυσμού επηρεάζουν άμεσα τους όρους κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής λόγω της καθημερινής επαφής μεταξύ ντόπιων και μεταναστών μέσα από διάφορες άτυπες και λιγότερο άτυπες περιστάσεις (τυχαίες επαφές στα μέσα μαζικής μεταφοράς, στους δημόσιους χώρους, στους θεσμούς και στις υπηρεσίες υγείας, ασφάλειας, στη δημόσια και στην τοπική αυτοδιοίκηση κ.λπ.). Έτσι, ενδεχόμενες αρνητικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες οδηγούν σε πολλές περιπτώσεις σε ανάπτυξη φαινομένων ξеноφοβίας, αμοιβαίας καχυποψίας και εχθρότητας και θέτουν σοβαρά εμπόδια στην αποτελεσματική κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Επιπρόσθετα, οι στάσεις του πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες επηρεάζουν και με έμμεσους τρόπους τους όρους της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών. Οι τρόποι αυτοί σχετίζονται κυρίως με την υποστήριξη ευνοϊκών ή λιγότερο ευνοϊκών τοπικών και εθνικών πολιτικών κοινωνικής ένταξης απέναντι στους μετανάστες. Έτσι, οι έντονα αρνητικές στάσεις απέναντι στη διαμονή και εργασία μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού α-

πό τον πληθυσμό αποθαρρύνει σε μεγάλο βαθμό τη λήψη ολοκληρωμένων και συνεκτικών μέτρων κοινωνικής μεταναστευτικής ενσωμάτωσης από την κεντρική κυβέρνηση ή από την τοπική αυτοδιοίκηση (ΕΕΑΔ, 2005). Για όλους τους παραπάνω λόγους πιστεύουμε ότι η διερεύνηση των στάσεων του πληθυσμού (γενικού ή τοπικού) και ιδιαίτερα η διερεύνηση των παραγόντων που τις επηρεάζουν, παίζει σημαντικό ρόλο στη χάραξη τοπικών και εθνικών πολιτικών καταπολέμησης των στερεοτύπων, των διακρίσεων και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Βιβλιογραφία

- Citrin J., Sides, J., «European immigration in the people's court», στο: Parsons C.A. and Smeeding T.M. (επιμ.), *Immigration and the Transformation of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Coenders M., Lubbers M. Scheepers P., «Majority populations' attitudes towards migrants and minorities», *Report for the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia*, 4-12003.
- Droukas E., «Albanians and the Greek informal economy», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 24 (2), 1998, σελ. 347-365.
- Faist T., *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*, Clarendon Press, Oxford, 2000.
- Gang I.N., Rivera-Batiz F.L., Yun M.S., «Economic Strain, Ethnic Concentration and Attitudes Towards Foreigners in the European Union», *Discussion Paper 578*, IZA, 2002, διαθέσιμο στο http://ssrn.com/abstract_id=331475.
- Iosifides T. and King R., «Socio-spatial dynamics and exclusion of three immigrant groups in the Athens conurbation», *South European Society and Politics* 3 (3), 1999, σελ. 205-229.
- Iosifides T., «Qualitative migration research: some new reflections six years later», *The Qualitative Report* 8 (3), 2003, σελ. 435-446.
- Jordan B. and Düvell F., *Irregular Migration. The Dilemmas of Transnational Mobility*, Edward Elgar, Cheltenham, 2002.
- King R., Fielding A. and Black R., «The international migration turnaround in Southern Europe», στο: King R. and Black R. (eds), *Southern Europe and the New Immigrations*, Sussex Academic Publishers, Brighton, 1997.
- Martínez-Herrera E., Moualhi D., *Public Opinion and Immigration Policies in Five EU Countries. Accounting for (In)Consistency between Immigrants Selection and Integration Policies and Citizens' Attitudes*. *European University Institute*, Florence. Workshop 16 «Who makes

- immigration policy?», 32nd ECPR Joint-Sessions of Workshops. Uppsala, 13-18 April, 2004.
- Peixoto J., «The social foundations of labour markets: foreign immigration in Portugal», στο: Koniordos S.M. (ed.), *Networks, Trust and Social Capital: Theoretical and Empirical Investigations from Europe*, Ashgate, London, 2005, σελ. 91-118.
- Robson C., *Real world research*, Blackwell, Oxford, 2002.
- Ελληνική Ένωση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΕΑΔ), *Κριτική του Μεταναστευτικού Νόμου*, Αθήνα, ΕΕΑΔ, 2005, <http://www.hlhr.gr/emd/docs/HLHRprotasis-migration01.08.05.pdf>.
- Ιωσηφίδης Θ., «Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα», στο: Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ. και Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Καρύδης Β., *Η Εγκληματικότητα των Μεταναστών στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996.
- Λαμπριανίδης Λ. και Λυμπεράκη Α., *Αλβανοί Μετανάστες στην Θεσσαλονίκη*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001.
- Οι Νομοί της Ελλάδας: Σύνοψη Διαχρονικών Σειρών Βασικών Δεδομένων*, εκδ. All media Μέσα Επικοινωνίας, Αθήνα, 2005.
- Παύλου Μ. και Χριστόπουλος Δ., *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης*, εκδ. ΚΕΜΟ, Κριτική, Αθήνα, 2004.
- Πετράκου Η., «Η κατασκευή της μετανάστευσης στην Ελληνική κοινωνία», στο: Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ. και Παύλου Μ., (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Χρυσοχόου Χ., *Πολυπολιτισμική Πραγματικότητα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

Ένα γυροσκόπιο ερευνών για την επιχειρηματικότητα

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης*

Περίληψη

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες αυξήθηκε κατακόρυφα το ενδιαφέρον για την επιχειρηματικότητα από τον ακαδημαϊκό κόσμο, τον πολιτικό, αλλά και το ευρύ κοινό. Οι κατηγοριοποιήσεις όμως των ερευνών που έχουν γίνει από διάφορους ειδικούς δεν αποδίδουν τη σφαιρική προσπάθεια να αναπτυχθεί ένας ευδιάκριτος και συμπαγής μεθοδολογικά κλάδος «επιχειρηματικότητας». Γι' αυτό και στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια παρουσίαση (αν και όχι εξαντλητική) των διαφόρων ερευνητικών τάσεων, μεθόδων, στόχων και αιτιών, που τα τελευταία χρόνια καλύπτουν πλουραλιστικά το φαινόμενο αυτό και ειδικότερα τις αιτίες και επιδράσεις του. Υιοθετώντας γυροσκοπική προσέγγιση εξετάζονται οι σχετικές μελέτες ως προς τους παράγοντες διαμόρφωσης της επιχειρηματικότητας, την ατομική της διαμόρφωση, τις ποικίλες επιχειρηματικές δράσεις, και τις σημαντικές της επιδράσεις.

Εισαγωγή

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες αυξήθηκε σχεδόν κατακόρυφα το ενδιαφέρον για την επιχειρηματικότητα από τον ακαδημαϊκό κόσμο, τον πολιτικό, αλλά και το ευρύ κοινό. Πιο συγκεκριμένα, πολλαπλασιάστηκαν ταχύτατα τα ακαδημαϊκά προγράμματα που συμπεριλαμβάνουν το μάθημα της επιχειρηματικότητας (περίπου 800 στις ΗΠΑ) κυρίως σε μεταπτυχιακό επίπεδο, αυξήθηκαν τα ει-

* Ο Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

δικά περιοδικά (άνω των 12) που περιλαμβάνουν έρευνες γι' αυτό το φαινόμενο, οι ακαδημαϊκές σχετικές θέσεις (250 στις ΗΠΑ, 16 στον Καναδά, και 100 περίπου στην Ευρώπη) όπως και τα σχετικά ετήσια συνέδρια (περίπου 20 ετησίως) (Hisrich, Drnovsek, 2002, σελ. 173-174). Επίσης, επεκτάθηκαν οι κλάδοι των κοινωνικών επιστημών που στις αναλύσεις τους συμπεριλαμβάνουν και εξετάζουν το φαινόμενο της επιχειρηματικότητας, όπως π.χ. η κοινωνιολογία, η δημογραφία, κ.ά. Πέραν αυτών, η οικονομική πολιτική πολλών κρατών στράφηκε τα τελευταία χρόνια στην ενίσχυση της επιχειρηματικότητας διαμέσου φορολογικών απαλλαγών, ανάπτυξη σχετικής υποδομής, παροχή σχετικής εκπαίδευσης, κ.ά. Το ευρύ κοινό άρχισε να ενδιαφέρεται πολύ για την επιχειρηματικότητα και αυτό καθίσταται φανερό από τις σχετικές αναφορές, αναλύσεις και συζητήσεις στα ΜΜΕ.

Ο ουσιαστικός λόγος γι' αυτή την αναβίωση του ενδιαφέροντος για την επιχειρηματικότητα και τη σημασία της μικρομεσαίας επιχείρησης άρχισε τα τέλη της δεκαετίας του 1970 όπου έγιναν φανερά ορισμένα μειονεκτήματα λειτουργίας και συνεπειών της μεγάλης επιχείρησης. Την περίοδο αυτή που για πολλούς θεωρείται η εκκίνηση μιας νέας φάσης τεχνολογικής επανάστασης (π.χ. Jensen, 1993), η μεγάλη ανάπτυξη τομέων, όπως οι μικροϋπολογιστές, η βιοτεχνολογία, κ.ά. προκλήθηκε κυρίως από την καινοτομική δράση μικρομεσαίων επιχειρήσεων όπου ο ρόλος του ατόμου επιχειρηματία ήταν καταλυτικός (βλ. Acs, Audretsch, 1987· Zoltan, Audretsch, 1989). Η ταχεία επέκταση της επιχειρηματικότητας στις ΗΠΑ και την Ευρώπη συνεχίσθηκε πιο έντονα τα τελευταία χρόνια σε όρους απασχόλησης, συμμετοχής στο ΑΕΠ κ.λπ. (βλ. για επιβεβαιωτικές μετρήσεις αυτών, Loveman, Sengenberger, 1991· Acs, Carlsson, Karlsson, 1999). Όχι αδικαιολόγητα λοιπόν, αρχίσαμε να μιλάμε πλέον για την εποχή της «Επιχειρηματικής Οικονομίας» (entrepreneurial economy) (Carree, Thurik, 2005).

Το νέο ερευνητικό πεδίο της επιχειρηματικότητας έχει μια θελκτική μαγεία και ένα κόστος. Είναι ένα «ανοικτό» πολύπλευρο ερευνητικό πεδίο που διάγει τη βρεφική του ηλικία όπου όλα επιτρέπονται. Δεν έχουν ακόμη τεθεί ερευνητικά όρια, δηλαδή μεθοδολογίες, διαχωρισμοί ερευνητικών πεδίων κ.λπ. και κυριαρχεί η ελευθερία της πλουραλιστικής προσέγγισης. Αυτό είναι θελκτικό για τον ερευνητή, αφού αφήνεται ελεύθερος να ακολουθήσει τα ενδιαφέροντά του και τον τρόπο έρευνας που επιθυμεί. Ταυτόχρονα όμως, συνεπάγεται και ένα κόστος για τους ερευνητές και σπουδαστές: είναι τόσο διαφορετικές οι σχετικές θεωρητικές και

εμπειρικές έρευνες που δύσκολα μπορεί κάποιος να ισχυρισθεί ότι γνωρίζει υπό την ευρεία του έννοια το πεδίο αυτό. Για παράδειγμα, εάν ένας ερευνητής εξετάζει την επίδραση της επιχειρηματικότητας στην οικονομική ανάπτυξη δεν μπορεί να μην γνωρίζει ή να μην λάβει υπόψη του το κοινωνικό υπόβαθρο που την επηρεάζει, κ.ο.κ. Αυτή η αδυναμία οφείλεται κυρίως στο ότι η επιχειρηματικότητα είναι ένα πολύπλευρο ερευνητικό φαινόμενο που έχει διεπιστημονικές διαδράσεις που ξεκινούν από την οικονομία και περνούν σχεδόν από όλους τους κλάδους των ανθρωπιστικών επιστημών (Vecchio, 2003· Steyaert, Katz, 2004· Yamada, 2004). Η επιχειρηματική διαδικασία, δηλαδή, έχει πολλές διαστάσεις ως προς τις αιτίες και επιδράσεις της (Hofer, Bygrave, 1992). Όλες αυτές αποτελούν εν δυνάμει πηγές εμπειρικών ερευνών που θα ρίξουν φως στο φαινόμενο της επιχειρηματικότητας που έχει τη μορφή του χαμαιλέοντα, αφού από όποια σκοπιά εξετάζεται αυτή, διαφορετικά συμπεράσματα μπορεί να εξαχθούν.

Για τους λόγους αυτούς, θεωρείται χρήσιμη μια παρουσίαση (αν και όχι εξαντλητική) των διαφόρων ερευνητικών τάσεων, μεθόδων, στόχων και αιτιών που τα τελευταία χρόνια καλύπτουν πλουραλιστικά το φαινόμενο της επιχειρηματικότητας και ειδικότερα τις αιτίες και επιδράσεις του. Έχουν βέβαια γίνει αρκετές προσπάθειες ταξινόμησης των διαφόρων ερευνών για την επιχειρηματικότητα. Για παράδειγμα, οι Stevenson, Jarillo (1990) ταξινομούν σχετικές μελέτες για την επιχειρηματικότητα βάσει των εξής ερωτήσεων: τι συμβαίνει όταν δραστηριοποιείται ο επιχειρηματίας, γιατί δραστηριοποιείται, και πως δραστηριοποιείται. Επίσης, η εν λόγω έρευνα μπορεί να οριοθετηθεί διερευνώντας τις πηγές των επιχειρηματικών ευκαιριών και ειδικότερα τη διαδικασία της ανακάλυψης, αξιολόγησης και αξιοποίησής τους (π.χ. βλ. Alstete, 2002, σελ. 223). Παρόμοια, έχει προταθεί να επικεντρώνονται οι επιχειρηματικές έρευνες στην κατανόηση και πρόβλεψη των δυνατοτήτων επιτυχίας ή αποτυχίας τους, όπως και στους διάφορους παράγοντες που επιδρούν ευνοϊκά ή δυσμενώς σε αυτές (Bruyat, Julien, 2001). Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες πάλι σε σχέση με τύπους επιχειρήσεων, αναπτυξιακές δυνατότητες και άλλες παραμέτρους έχουν προταθεί (Kunkel, 2001) ως τρόπος «τυπολογίας» της επιχειρηματικότητας. Ο Low (2001) πρότεινε να προσεγγίζεται η επιχειρηματική έρευνα από τις εξής πλευρές: ως θέμα προς διδασκαλία, ως ανεξάρτητο ερευνητικό αντικείμενο, και ως πεδίο συγκεκριμένου ανθρωπιστικού κλάδου. Μια άλλη βάση για την έρευνα της επιχειρηματικότητας χρησιμοποίησε ο Parker

(2003), σύμφωνα με την οποία θα πρέπει να περιληφθούν και ταξινομηθούν όσο το δυνατόν περισσότερες μεταβλητές πάσης φύσεως (κοινωνικές, ψυχολογικές, οικονομικές κ.λπ.) που μπορούν εμπειρικά να ανιχνευθούν και να κατηγοριοποιηθούν.

Εκτός αυτών των ταξινομικών διακρίσεων των ερευνών της επιχειρηματικότητας, έχουν γίνει και άλλες βάσει των ρόλων και ορισμών της, όπως εμφανίσθηκαν στην εξέλιξη πρωτίτως της οικονομικής σκέψης. Οι ορισμοί όμως αυτοί για την επιχειρηματικότητα είναι τόσο πολλοί και διαφορετικοί ώστε να υπάρχει σημαντική επικάλυψη ή επανάληψη δραστηριοτήτων που μπορεί να εκτελούνται από άλλα άτομα ή από άλλες θεσμικές οντότητες (Gartner, 1990). Γι' αυτό και οι Howorth, Tempest, Coupland (2005) ταξινόμησαν πολλούς από αυτούς σύμφωνα με μεθοδολογικές προσεγγίσεις υπό τύπου παραδειγμάτων σε: κανονιστικούς ορισμούς του τύπου Schumpeter, Knight κ.λπ., σε ορισμούς ανάλογα με την εμπειρία κάποιων επιχειρηματιών, σε ορισμούς ανάλογα με το πως θεωρείται ότι πρέπει να είναι ο ρόλος του επιχειρηματία, και σε ορισμούς που ενέχουν ιδεολογία (θετική ή αρνητική) έναντι της επιχειρηματικότητας. Οι εν λόγω συγγραφείς ισχυρίζονται ότι αλληλοσυσχετίζοντας αυτές τις προσεγγίσεις ερμηνείας της επιχειρηματικότητας θα διαφανούν περισσότερες οικονομικές, κοινωνικές κ.ά. πτυχές της.

Όπως φαίνεται από τις παραπάνω ταξινομικές εργασίες, η «ολιστική» ανάλυση που ακολουθείται δείχνει και τη σύγχρονη τάση διερεύνησης του φαινομένου της επιχειρηματικότητας ως έχουσα διεπιστημονική βάση που ξεκινά από την οικονομική θεωρία και την ψυχανάλυση για να συμπεριλάβει κοινωνικές, ιστορικές και πολιτισμικές επιδράσεις¹.

Είναι φανερό ότι για πολύ καιρό ακόμη θα πραγματοποιούνται ταξινομικές παρουσιάσεις και αναλύσεις της επιχειρηματικότητας ως ένα φαινόμενο, που σε γενικές γραμμές, διερευνά και δείχνει το πώς, από ποιόν και με ποια αποτελέσματα οι επιχειρηματικές δραστηριότητες δημιουργούν νέες αξίες αγαθών και υπηρεσιών. Ακολουθώντας αυτή την κατηγοριοποίηση του εν λόγω φαινομένου, στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια γυροσκοπική παρουσίαση των βασικών στοιχείων διαφόρων σχετικών μελετών² ως προς τα εξής θέματα που αποτελούν και τμήματά του: (i) τη γενική διαμόρφωση της επιχειρηματικότητας, (ii) την ατομική διαμόρφωση της επιχειρηματικότητας, (iii) τις επιχειρηματικές δράσεις, και (iv) τις επιχειρηματικές επιδράσεις. Οι μελέτες που λαμβάνονται υπόψη είναι κυρίως άρθρα, αφού κατά γενική ομολογία αυτά αποτε-

λούν τη «μαγιά» για τη συγγραφή σχετικών βιβλίων. Ένας άλλος περιορισμός του άρθρου είναι ότι λόγω του πλήθους των μελετών των οποίων θα πρέπει να αξιολογηθεί η συμβολή και πρωτοπορία, ώστε να συμπεριληφθούν στην ταξινόμησή μας, και του περιορισμένου χώρου που διαθέτουμε, αναγκαστικά θα πρέπει να γίνει μια επιλογή που ενέχει και το στοιχείο της υποκειμενικότητας. Ένα χαρακτηριστικό όμως που προσπαθήσαμε να έχει αυτή η επιλογή είναι: να καλύπτει όσο το δυνατόν ευρύτερα όλες τις διαστάσεις του φαινομένου της επιχειρηματικότητας που δείχνουν κάποια λειτουργική σχέση ή επίδραση. Γι' αυτό και άρθρα που έχουν καθαρά ιστορικό χαρακτήρα δεν συμπεριλαμβάνονται εκτός και εάν ικανοποιούν αυτή την επιδίωξη.

1. Γενική διαμόρφωση επιχειρηματικότητας

Οι ποικιλόμορφοι παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση της επιχειρηματικότητας στα άτομα αφορούν κυρίως την ενίσχυσή (ή αποδυνάμωσή) της. Οι επιδράσεις στη διαμόρφωση μιας επιχειρηματικής προσωπικότητας σε ευρεία τμήματα του πληθυσμού είναι οικονομικής και μη οικονομικής υφής (βλ. Καραγιάννης, 1994· Morris, Lewis, 1995). Ας δούμε πρώτα τους σχετικούς οικονομικούς παράγοντες που ενδυναμώνουν την επιχειρηματικότητα – εννοείται ότι οι αντίθετοι παράγοντες την αποδυναμώνουν.

Το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι επιχειρηματίες στην εκκίνηση της καριέρας τους είναι η διάθεση επαρκών κεφαλαίων. Έχει εξακριβωθεί στο εξωτερικό (βλ. Blanchflower, Oswald, 1998· Schauer, Hoy, 2001· Robertson, Collins, Medeira, Slater, 2003· Grilo, Irigoyen, 2005) όπως και στη χώρα μας (βλ. Χασσίδ, Καραγιάννης, 1999, σελ. 211), ότι η ανυπαρξία κεφαλαίων είναι ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια άσκησης της επιχειρηματικότητας. Γι' αυτό και έχει παρατηρηθεί ότι όσο υψηλότερη προσωπική κεφαλαιουχική δυνατότητα (κυρίως λόγω οικογενειακής βοήθειας) διαθέτει το άτομο, τόσο ευκολότερο είναι να γίνει επιχειρηματίας, αρκεί βέβαια να προτιμά αυτή την καριέρα έναντι αυτής του εργαζομένου (Evans, Leighton, 1989· Lindh, Ohlsson, 1996· Evans, Jovanovic, 1989· Blanchflower, Oswald, 1998). Δηλαδή, με την προϋπόθεση ότι το άτομο θεωρεί ότι η καριέρα του επιχειρηματία θα του προσδώσει περισσότερη ικανοποίηση από αυτή του μισθωτού. Μια τέτοια προτίμηση, ενισχύεται, όπως

δείχνουν σχετικές εμπειρικές έρευνες (π.χ. βλ. Blanchflower, Oswald, Stutzer, 2001· Georgellis, Sessions, Tsitsianis, 2005), τις περισσότερες των περιπτώσεων από άτομα που διαθέτουν δικά τους κεφάλαια. Επιπροσθέτως, έχει παρατηρηθεί (Holtz-Akin, Joulefaian, Rosen, 1994· Anderson, Miller, 2003) ότι όσο υψηλότερη είναι η ατομική ή οικογενειακή περιουσία του επίδοξου επιχειρηματία, τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες επιτυχίας της επιχείρησής του, αφού υπερτερεί έναντι των άλλων μη προνομιούχων επιχειρηματιών όχι μόνο σε επάρκεια κεφαλαίων αλλά και στο κόστος χρήσης τους (ιδιωτικά έναντι δανειακών). Με άλλα λόγια, αυξανόμενης της ρευστότητας και διαθεσιμότητας κεφαλαίων ενός ατόμου, τόσο διευρύνονται οι πιθανότητες επιχειρηματικής του επιτυχίας. Πέραν αυτού, έχει εξακριβωθεί (βλ. Hoff, Lyon, 1995) ότι οι επιχειρηματίες που αυτοχρηματοδοτούν μεγάλο τμήμα της επένδυσής τους είναι περισσότερο «καλοδεχούμενοι» από τους δανειστές (τράπεζες). Αυτό όμως μπορεί να έχει και ως αρνητικό αποτέλεσμα μη απαραίτητες υπερεπενδύσεις που αποφέρουν μείωση αποτελεσματικότητας στο οικονομικό σύστημα.

Τα κεφαλαιουχικά πλεονεκτήματα όμως των επίδοξων επιχειρηματιών που έχουν οικογενειακή περιουσία έχει εξηγηθεί με την ανάπτυξη υποδείγματος ότι μειώνουν την κινητικότητα των ατόμων στην οικονομική κλίμακα των εισοδημάτων και επαγγελματιών (Quadrini, 2000). Όπως λέγεται δηλαδή θυμοσοφικά, στις περισσότερες των περιπτώσεων «το χρήμα θα πάει στο χρήμα». Κάτω από αυτές τις διαπιστώσεις εξηγήθηκε από τον Gruner (2003) ότι μια αναδιανομή χορήγησης κεφαλαίων από τους λιγότερους στους περισσότερους ικανούς επιχειρηματίες, θα οδηγήσει σε οικονομική ανάπτυξη και αύξηση της γενικής ευημερίας. Επομένως, για να μην αποστερείται επιχειρηματικών ταλέντων το οικονομικό σύστημα θα πρέπει, εάν αποδεχθούμε τη θεωρία περί δικαιοσύνης του J. Rawls, η πρόσβαση στο κεφάλαιο της οικονομίας να μην γίνεται ευκολότερη για τους κατέχοντες κεφάλαια. Η εν λόγω πρόταση δικαιολογείται και κάτω από την επιταγή του άριστου καταμερισμού της εργασίας με στόχο την αύξηση της αποδοτικότητας του οικονομικού συστήματος. Η αποδοτικότητα του συστήματος αυτού, ενισχύεται από τη δυνατότητα αγοραπωλησίας επιχειρήσεων και συνεχούς εναλλαγής σταδιοδρομίας των ατόμων, αφού υπάρχει διαρκής τεχνολογική μεταβολή και ως εκ τούτου συνεχής διαφοροποίηση ευκαιριών κέρδους (Holmes, Schmitz, 1990). Η αγοραπωλησία όμως μιας επιχείρησης, όπως έδειξαν οι Holmes, Schmitz (1990), εξαρτάται εκτός των άλλων από το πόσο

καινοτόμος είναι ο επιχειρηματίας στην προώθηση προϊόντων και κατά πόσο μπορεί να προβεί στην ίδρυση νέας επιχείρησης. Βάσει του υποδείγματος που διαμόρφωσαν, διαφαίνονται τα εξής: (α) ο πολύ καινοτόμος επιχειρηματίας με περιορισμένες δυνατότητες ίδρυσης επιχείρησης, διατηρεί την επιχείρησή του, (β) ο πολύ καινοτόμος επιχειρηματίας με πολλές δυνατότητες ίδρυσης επιχείρησης, πουλά την επιχείρησή του και αρχίζει άλλη, (γ) ο λίγο καινοτόμος επιχειρηματίας με περιορισμένες δυνατότητες ίδρυσης επιχείρησης, πουλά την επιχείρησή του και αγοράζει μια άλλη για να ξαναπροσπαθήσει επιχειρηματικά, και (δ) ο λίγο καινοτόμος επιχειρηματίας με πολλές δυνατότητες ίδρυσης επιχείρησης, κλείνει την επιχείρησή του και ξαναπροσπαθεί επιχειρηματικά ιδρύοντας μια νέα³. Γι' αυτό και εάν υπάρχουν διαφορετικές επιχειρηματικές ικανότητες μεταξύ των ατόμων, η αποτελεσματικότητα του συστήματος αυξάνεται, εάν αυτό ενισχύει τη δυνατότητα αυτών που δε διαθέτουν ατομικά κεφάλαια αλλά σχετικές ικανότητες να στραφούν στην επιχειρηματική δράση.

Έχει ακόμη δείχθει με την ανάπτυξη υποδείγματος ότι με την μείωση της φορολογίας των επιχειρήσεων, αναμένεται να αυξηθεί η προσφορά επιχειρηματικότητας (Kanbur, 1981· Gentry, Hubbard, 2000· Gilbert, Audretsch, McDougall, 2004). Αυτό δείχνει ότι, εάν βελτιωθεί η οικονομική ελκυστικότητα της σταδιοδρομίας του επιχειρηματία έναντι αυτής του εργαζομένου, αναμένεται περισσότερα άτομα να γίνουν επιχειρηματίες (Kihlstrom, Laffont, 1983). Η ευνοϊκή φορολογική πολιτική προς τις μικρές επιχειρήσεις είναι μια στρατηγική που έχει θετικά αποτελέσματα και για την ανάπτυξή τους (Drucker, 1985, σελ. 300-301· Schauer, Hoy, 2001). Στο πνεύμα αυτό έχει καταστεί σαφές διαμέσου υποδείγματος ότι, επειδή οι επιχειρηματίες αποστρέφονται λιγότερο από τους εργαζόμενους τον κίνδυνο, εάν ελεγχθεί αυστηρά η φοροδιαφυγή θα μειωθεί και η προσφορά επιχειρηματικότητας (Pestieau, Posse, 1991).

Είναι πάντως γεγονός ότι υπάρχουν σημαντικές μεταβλητές που στρέφουν το άτομο στην επιλογή κάποιας σταδιοδρομίας. Για τον λόγο αυτό έχουν διαμορφωθεί υποδείγματα μεγιστοποίησης της χρησιμότητας των ατόμων ως προς την επιλογή σταδιοδρομίας επιχειρηματία ή μισθωτού. Οι βασικές παράμετροί τους είναι η στάση των ατόμων έναντι σημαντικών επιχειρηματικών μεταβλητών όπως η ανάληψη κινδύνων, το αναμενόμενο εισόδημα, οι ώρες απασχόλησης, οι ικανότητες, και άλλες εργασιακές προϋποθέσεις (π.χ. βλ. Bradford, Osborne, 1976· Douglas, Shepherd,

2000· Levesque, Shepherd, Douglas, 2002)⁴. Πάντως, η θέση ότι θα πρέπει να ανιχνεύεται η προδιάθεση και πρόθεση των ατόμων να ακολουθήσουν επιχειρηματική καριέρα και όχι αυτή καθαυτή η ίδρυση νέων επιχειρήσεων (το επιχειρηματικό συμβάν) εξετάσθηκε εμπειρικά (Vesalainen, Pihkala, 1999· Krueger, Reily, Carsrud, 2000) με χρήσιμα συμπεράσματα. Η εκδοχή αυτής της προσφοράς επιχειρηματικότητας δείχνει εάν υπάρχει και πόσο έντονη είναι η διάσταση μεταξύ πρόθεσης και πραγματοποίησης ενός επιχειρηματικού συμβάντος (ίδρυση επιχείρησης). Εάν τα άτομα που έχουν μια τέτοια πρόθεση είναι πολύ περισσότερα από αυτά που τη θέτουν σε εφαρμογή, τότε υπάρχουν σημαντικά εμπόδια εισόδου στην επιχειρηματική σταδιοδρομία, κάτι που σημαίνει ότι απαιτείται παρέμβαση κρατικής πολιτικής (θεσμικής, οικονομικής, κ.ά). Για παράδειγμα, έχει διαπιστωθεί ότι όσο υψηλότερου κόστους είναι οι γραφειοκρατικές και άλλες διαδικασίες ίδρυσης μιας επιχείρησης, τόσο περισσότερο αποθαρρύνονται οι επίδοξοι επιχειρηματίες και στρέφονται σε άλλη σταδιοδρομία (Fonseca, Lopez-Garcia, Pissarides, 2001). Επίσης, έχει τονισθεί (McMillan, Woodruff, 2002), ότι η γραφειοκρατία, η διαφθορά των δημοσίων υπαλλήλων και οι μαφιόζικοι τρόποι συμβάσεων και εκπληρώσεών τους, είναι βασικοί παράγοντες που δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη ενός ανταγωνιστικού περιβάλλοντος επιχειρηματικότητας που να οδηγήσει σε οικονομική ανάπτυξη. Πέραν αυτού, έχει διαφανεί με την ανάπτυξη σχετικού υποδείγματος (Choi, Thum, 2003), ότι η διαφθορά των δημοσίων υπαλλήλων αναστέλλει σημαντικά την ίδρυση νέων επιχειρήσεων με συνέπεια τη μείωση της γενικής ευημερίας.

Αυτό που επηρεάζει περισσότερο την τάση των ατόμων να στραφούν στην επιχειρηματικότητα, είναι η δημιουργία από την οικονομική πολιτική ενός καινοτόμου κλίματος διάχυσης των γνώσεων και εκπαίδευσης του ανθρωπίνου δυναμικού, το οποίο θα διανοίγει ποικιλοτρόπως έναν αναπτυξιακό δρόμο (Holtz-Eakin, 2000· Thurik, Wennekers, 2004· Grilo, Thurik, 2004). Πέραν των κεφαλαιουχικών ενισχύσεων και των φορολογικών απαλλαγών, η πολιτική του κράτους μπορεί να τονώσει την επιχειρηματικότητα και με την εκπαιδευτική πολιτική. Υποστηρίζεται, και έχει εμπειρικά επιβεβαιωθεί, ότι με τη διδασκαλία σχετικών προς την επιχειρηματικότητα μαθημάτων, ειδικότερα στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση, ενδυναμώνεται η προσφορά της (Henderson, Robertson, 1999· Robertson, Collins, Medeira, Slater, 2003). Επιπλέον έχει πιστοποιηθεί ότι η εκπαίδευση συντελεί στην ισχυρο-

ποίηση των ικανοτήτων και αποδοτικότητα των επιχειρηματιών (π.χ. βλ. Robinson, Sexton, 1994· Dale, 2000· Jones, English, 2004· van der Sluis, van Praag, van Witteloostuijn, 2004· Ferrante, 2005) όπως και στις δυνατότητες ανάπτυξης της επιχείρησης (Mata, 1996)⁵.

Πέραν αυτών, η προσφορά της επιχειρηματικότητας, όπως από παλιά είχαν δείξει οι Shapero, Sokol (1982), ενισχύεται από την ανεργία που λειτουργεί ως κίνητρο που αναγκάζει κάποιον να ακολουθήσει αυτή τη σταδιοδρομία. Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται και σήμερα σε πολλές χώρες και μάλιστα δείχνει ότι περισσότερο η ανεργία των νέων παρά αυτή των πολλά χρόνια εργαζομένων, είναι εκείνη που αυξάνει την επιχειρηματικότητα (Evans, Leighton, 1989· Audretsch, Carree, van Stel, Thurik, 2005). Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι οι γυναίκες και άτομα μειονοτήτων λόγω του ότι δεν απολαμβάνουν τα ίδια εργασιακά δικαιώματα με τους άλλους εργαζομένους, πολλές φορές αναγκάζονται να στραφούν στην αυτοαπασχόληση και την ίδρυση επιχείρησης (Heilman, Chen, 2003). Άτομα αναγκάζονται επίσης να λειτουργήσουν ως επιχειρηματίες, επειδή μειώνεται το κόστος ευκαιρίας τους. Δηλαδή, όταν μειώνεται η αμοιβή τους κάτω του μέσου όρου, τότε αναμένεται να αυξηθεί ο αριθμός αυτών που θα προτιμήσουν να γίνουν επιχειρηματίες (Evans, Leighton, 1989· Amit, Muller, Cockburn, 1995)⁶.

Όπως είδαμε από τα παραπάνω, οι βασικοί οικονομικοί παράγοντες που επηρεάζουν την προσφορά της επιχειρηματικότητας είναι: η επάρκεια κεφαλαίων ανάλογα με τις επιχειρηματικές ικανότητες, η όχι υψηλή φορολογία στο ξεκίνημα της επιχείρησης, η οικονομική πολιτική ως προς τις καινοτομίες, την εκπαίδευση, την εξάλειψη της γραφειοκρατίας και της διαφθοράς, και –μια αναγκαστική παράμετρος– αυτή της νεανικής αεργίας.

Ας έλθουμε τώρα να εξετάσουμε τις μη οικονομικές επιδράσεις που διαμορφώνουν το επιχειρηματικό κλίμα και οι οποίες μπορεί να διακριθούν σε οικογενειακές, κοινωνικές και πολιτισμικές.

Ός προς τις οικογενειακές, έχουν πραγματοποιηθεί πολλές έρευνες από την εποχή του David McClelland (1961) που δείχνουν ότι το οικογενειακό περιβάλλον επηρεάζει σημαντικά την προσφορά επιχειρηματικότητας όχι μόνο ψυχολογικά αλλά και με άλλους τρόπους. Εάν το οικογενειακό περιβάλλον βοηθήσει υλικά τον επίδοξο επιχειρηματία, τότε, όπως ήδη έχουμε σημειώσει, διευρύνεται η δυνατότητά του να ιδρύσει επιχείρηση. Επίσης, εάν αρκετά άτομα από το στενό συγγενικό περιβάλλον του ατόμου έχουν επιτύχει ως επιχειρηματίες, τότε το άτομο αυτό λαμβάνει ισχυρά

ερεθίσματα για να ακολουθήσει παρόμοια σταδιοδρομία (Bruno, Tyebjee, 1982, σελ. 293-297). Η επίδραση της οικογένειας στην επιχειρηματικότητα έχει διαφανεί ως σημαντική όχι μόνο για την χώρα μας (Καραγιάννης, 2004) αλλά και για άλλες ανεπτυγμένες και υπό ανάπτυξη (Cooper, Dunkelberg, 1986· Alstete, 2002· Anderson, Miller, 2003· Kilby, 2003). Αποδεχόμενοι αυτή την πραγματικότητα έχουν γίνει μελέτες που εξετάζουν εάν το άτομο που κληρονομεί την επιχείρηση έχει διαφορετικές επιχειρηματικές ικανότητες από ένα άλλο που την ιδρύει. Για παράδειγμα, έχει παρατηρηθεί (Brandstatter, 1997) ότι οι επιχειρηματίες που ίδρυσαν μόνοι την επιχείρησή τους είναι περισσότερο σταθεροί και ελεύθεροι ως χαρακτήρες από αυτούς που την κληρονόμησαν.

Οι κοινωνικές επιδράσεις στην επιχειρηματικότητα, είναι πολλές και σημαντικές (Silberman, 1956· Καραγιάννης, 1999, σελ. 129, 133). Έχει υποστηριχθεί από τους Sherero, Sokol (1982) ότι το περιβάλλον, υπό την ευρεία έννοια των οικονομικο-κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών του, επιδρά κυρίως στην προδιάθεση και πρόθεση του ατόμου για επιλογή καριέρας και στη συνέχεια εάν υπάρχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις στην ίδρυση νέων επιχειρήσεων. Επίσης, έχει γίνει αποδεκτό, ότι όσο ισχυρά και να είναι τα κίνητρα του ατόμου για να ακολουθήσει την σταδιοδρομία του επιχειρηματία, για να οδηγήσουν αυτά σε επιτυχή επιχειρηματική κατάληξη, θα πρέπει να υπάρχει το κατάλληλο κοινωνικό περιβάλλον (βλ. Alvarez, Busewitz, 2001, σελ. 267-268· Shane, Locke, Collins, 2003, σελ. 275).

Οι κοινωνικές αξίες διαμέσου της θέσπισης κινήτρων επηρεάζουν αποφασιστικά τη θέληση των ατόμων να γίνουν επιχειρηματίες. Για παράδειγμα, τα κίνητρα της ανεξαρτησίας, των επιτευγμάτων και του χρήματος είναι τα σημαντικότερα που έλκουν ένα άτομο στην επιχειρηματικότητα. Αυτή η διαπίστωση δεν ισχύει μόνο για τους Έλληνες (βλ. Χασσίδ, Καραγιάννης, 1999, σελ. 160-163) αλλά και για τους επιχειρηματίες άλλων χωρών όπως το Η.Β. (βλ. Cromie, 1987)⁷. Η επίδραση αυτών των κινήτρων είναι περισσότερο έντονη στους άνδρες από ό,τι στις γυναίκες για τις οποίες «μετράει» ο συνδυασμός επιχείρηση και ανατροφή των παιδιών. Δηλαδή, υπάρχουν και δημογραφικοί παράγοντες, όπως το φύλλο του επιχειρηματία ή η ηλικία του (π.χ. περισσότερο προτιμούν την επιχειρηματική καριέρα οι νέοι παρά οι μεσήλικες) που, όπως έχει δείχθει βάσει των στοιχείων του GEM (Grilo, Irigoyen, 2005), επιδρούν στην έλξη των ατόμων προς την επιχειρηματική καριέρα. Συγκρίνοντας τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τον επιχειρηματία από τον εργαζόμενο, ο Tucker (1988), δια-

πιστώνει ότι τα κίνητρα της ανεξαρτησίας και της επιθυμίας για επιτεύγματα είναι αυτά που διακρίνουν τον επιχειρηματία από τον εργαζόμενο, ενώ η ανάληψη κινδύνων δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αποφασιστικό στοιχείο που διαφοροποιεί αυτές τις ενασχολήσεις⁸.

Για τους λόγους αυτούς, η κοινωνιολογική ανάλυση μπορεί να οδηγήσει σε διευκρίνιση των παραγόντων που ελκύουν στην επιχειρηματικότητα, όπως με σαφήνεια υποστηρίζουν ο Reynolds, (1991) και η Thornton (1999)⁹. Για παράδειγμα, μια παράμετρος που στρέφει ένα νεαρό άτομο στην επιχειρηματική σταδιοδρομία έχει διαπιστωθεί ότι είναι το κοινωνικό και φιλικό του περιβάλλον (Shapiro, 1984· Karayiannis, 1996· Busenitz, Lau, 1996). Η μίμηση σταδιοδρομίας και δράσεων είναι ένας παράγοντας που διαχύει την επιχειρηματικότητα στα άτομα και ειδικότερα στις κοινωνικές, εθνικές και κάθε άλλου είδους μειονότητες (Masurel, Nijkamp, Vindigni, 2004) με σημαντικά αποτελέσματα στην οικονομική ευημερία όχι μόνο περιφερειών αλλά και πόλεων (π.χ. βλ. Bradley, Fryar, van Riper, 2003). Γι' αυτό και εξετάστηκε (Greenfield, Strickon, 1981) η προσφορά επιχειρηματικότητας βάσει χαρακτηριστικών της εξελικτικής θεωρίας της γενετικής για να δειχθεί ότι μια νέα επιχειρηματική συμπεριφορά, θα δημιουργήσει νέους στόχους, με τους οποίους θα επιτευχθεί μια αποδοτικότερη χρήση των πόρων που με τη σειρά της, διαμέσου της μίμησης, θα μεταβάλλει τον επιχειρηματικό πληθυσμό.

Μια άλλη μεταβλητή κυρίως κοινωνικού χαρακτήρα, αν και δεν αποκλείεται η ψυχολογική της βάση, είναι ο βαθμός ατομικότητας και ανεξαρτησίας που επιθυμούν τα άτομα. Η ατομικότητα έχει εκληφθεί ως θετικό στοιχείο της επιχειρηματικότητας από πολλούς ερευνητές (π.χ. βλ. Tropman, Morningstar, 1989, σελ. 107-110· Hofstede, 1991, σελ. 51· Kirzner, 1997). Ο Hofstede (1991, σελ. 51-52), μάλιστα, διέκρινε τα εξής χαρακτηριστικά της: (α) τα άτομα επιθυμούν να έχουν στη διάθεσή τους χρόνο για τον εαυτό τους, (β) θέλουν να έχουν ελευθερία να εφαρμόσουν τις ιδέες τους σε πολλά θέματα και κυρίως στο χώρο της εργασίας τους, και (γ) εύχονται να αξιολογούνται βάσει των ατομικών τους επιτευγμάτων και όχι άλλων κριτηρίων.

Ένας άλλος κοινωνικός παράγοντας είναι η «συγχώρηση» της αποτυχίας. Όπως είναι γνωστό, υπάρχουν πολλές αιτίες επιχειρηματικής αποτυχίας (βλ. (McGrath, 1999· Cressy, 1999), γι' αυτό ο μη κοινωνικός της στιγματισμός αναμένεται να αυξήσει την προσφορά επιχειρηματικότητας¹⁰.

Είναι δεδομένο ότι ο αλτρουισμός οδηγεί σε ενέργειες συμπα-

ράστασης στον αδύναμο οικονομικά και κοινωνικά άνθρωπο και με αυτό τον τρόπο αυξάνεται η γενική ευημερία. Αυτή είναι μια πρακτική οικονομικά και ηθικά αποδεκτή και προτρεπτική, η οποία λαμβάνει χώρα και με ενέργειες επιχειρηματικής δράσης. Πάρα πολλοί επιτυχημένοι επιχειρηματίες ιδρύουν φιλανθρωπικές μη κερδοσκοπικές επιχειρήσεις για να καλύψουν αδυναμίες του κράτους πρόνοιας (Thompson, Alvy, Lees, 2000). Με τη δραστηριότητά τους αυτή, όχι μόνο χρησιμοποιούν μη απασχολούμενους πόρους (κυρίως αναξιοπαθόντες ανθρώπους) αλλά και παράγουν υπηρεσίες που καλύπτουν οικονομικές ανάγκες. Έτσι βελτιώνεται η κοινωνική καταξίωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας και γίνεται περισσότερο ελκυστική στα άτομα που επιθυμούν να προοδεύσουν οικονομικά και κοινωνικά. Αυτή την πολιτική είχαν συνειδητά υιοθετήσει οι αρχαίοι Αθηναίοι για να προωθήσουν την επιχειρηματικότητα στα άτομα (βλ. Bitros, Karayiannis, 2005) και κυρίως έχει υιοθετηθεί στην εποχή μας από την κοινωνία των ΗΠΑ.

Εκτός των κοινωνικών επιδράσεων, είναι ευρέως αποδεκτό ότι η πολιτιστική κατάσταση επενεργεί έντονα όχι μόνο στον τρόπο δράσης της επιχειρηματικότητας αλλά και στην προσφορά της (Karayiannis, 1996· Morrison, 2000· Drakoroulou-Dodd, 2002)¹¹. Από την εποχή όπου ο Hofstede (1991) εξέτασε τη διαφορετικότητα στη συμπεριφορά, ενέργειες και δράσεις των διευθυντικών στελεχών πολυεθνικών επιχειρήσεων, ανάλογα με την πολιτισμική τους καταβολή, αυτή η προσέγγιση επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει και την πολιτισμική ερμηνεία της επιχειρηματικότητας. Οι πολιτισμικοί παράγοντες που απομόνωσε και που θεωρείται ότι επιδρούν στη διαμόρφωση ευνοϊκού ή δυσμενούς, υπό την ευρεία έννοια, κλίματος για την επιχειρηματικότητα, είναι: (α) μεγάλες ή μικρές κοινωνικο-οικονομικές διακρίσεις των ατόμων με βάση την ισχύ της ιεραρχημένης δύναμης (power distance), (β) η ομαδοποιημένη συμπεριφορά των ατόμων έναντι της ατομιστικής (collectivism versus individualism), (γ) η αρσενική ή θηλυκή επιβολή στην κοινωνία (femininity versus masculinity), (δ) η μεγάλη ή μικρή αποφυγή αβεβαιότητας (uncertainty avoidance) (ibid., σελ. 14). Σε αυτά τα ανόμοια πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ο Trompenaars (1994), πρόσθεσε τα εξής: (ε) ο τρόπος με τον οποίο υλοποιούνται τα επιτεύγματα, δηλαδή με σκληρή εργασία και προσπάθεια ή λόγω καταγωγής, (achievement versus ascription), και (στ) εάν κυριαρχεί ισότητα των ατόμων έναντι των νόμων ή υπάρχουν ειδικά πρόνομια (universalism versus particularism). Τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά της επιχειρηματικότητας κατά Hofstede επιβεβαιώθη-

καν με μια μελέτη διαφόρων πολιτισμικών περιπτώσεων από τους McGarh, MacMilan, Scheinberg (1992). Επίσης, ο Tiessen (1997) κατέστησε εμφανές ότι η επιχειρηματική δράση και συμπεριφορά διαφοροποιείται ανάλογα με το εάν το περιβάλλον χαρακτηρίζεται ως ατομιστικής ή συλλογικής υφής. Λίγο αργότερα, οι Baughn, Neupert (2003) διεξήγαγαν εμπειρική έρευνα σε περισσότερες από 40 χώρες και εξακρίβωσαν ότι κάποια από τα παραπάνω πολιτισμικά στοιχεία συνδράμουν στη δημιουργία ενός ευνοϊκού ή δυσμενούς περιβάλλοντος για την επιχειρηματικότητα. Έδειξαν ότι η ύπαρξη κατάλληλου χρηματοπιστωτικού συστήματος ευνοϊκού για την ίδρυση επιχειρήσεων, αναπτύσσεται σε ατομιστικές κοινωνίες. Η γραφειοκρατία είναι μικρότερη και είναι περισσότερο ευέλικτη η αγορά εργασίας σε κοινωνίες με μικρή αποφυγή κινδύνων, ενώ ευνοϊκό για την επιχειρηματικότητα δικονομικό σύστημα έχουν περισσότερο οι ατομιστικές κοινωνίες.

Πολλές όμως από τις παραπάνω πολιτισμικές ιδιαιτερότητες μπορούν να μεταβληθούν διαμέσου ειδικής κρατικής πολιτικής, όπως για παράδειγμα έγινε στη Δανία (Dreisler, Blenker, Nielsen, 2003) και στην Ιταλία (Dubini, 1989). Ως σημαντικότερα γνωρίσματα της επιχειρηματικότητας τα οποία επιτρέπουν και διεθνείς συγκρίσεις, θεωρούνται τα εξής: (α) η τάση για καινοτομικότητα, (β) ο βαθμός εμπιστοσύνης στις ατομικές δυνάμεις (internal locus of belief), (γ) ο βαθμός ανάληψης κινδύνων, και (δ) το επίπεδο ενέργειας για επιχειρηματική δράση. Η πολιτιστική επίπτωση έχει δειχθεί ότι είναι σημαντικά θετική στα (β), (γ) και (δ) και λίγο εμφανής στο (α) (Thomas, Mueller, 2000). Επίσης, έχει διαπιστωθεί (Mueller, Thomas, 2000) ότι κοινωνίες με υψηλή την ατομικότητα και μικρή την αποφυγή κινδύνων είναι αυτές που κυρίως εμφανίζουν καινοτόμους επιχειρηματίες με εμπιστοσύνη στον εαυτό τους. Τα χαρακτηριστικά αυτά επηρεάζουν και την αποτελεσματικότητα και απόδοση της επιχείρησης όχι μόνο ως προς την οργανωτική και διοικητική της πλευρά, αλλά και ως προς τις δυναμικές της δραστηριότητες (Herron, Robinson, 1993). Σε γενικές όμως γραμμές, έχει τονισθεί (Lumpkin, Dess, 1996· Lee, Peterson, 2000) ότι μια ευνοϊκή για την επιχειρηματικότητα κουλτούρα είναι αυτή που διαθέτει μια «επιχειρηματική τάση» με τα εξής χαρακτηριστικά: αυτονομία ατόμων, ανοικτή σε καινοτομίες, αποδοχή ανάληψης κινδύνων, διορατική δραστηριότητα, ανταγωνιστικό πνεύμα. Ακόμη και η «θρησκευτική ρητορική» έχει δειχθεί ότι επηρεάζει θετικά ή αρνητικά κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά και κατ' επέκταση την προθυμία των ατόμων να στραφούν σε ε-

πιχειρηματικές δράσεις (Anderson, Drakopoulou-Dood, Scott, 2000). Το ότι η θρησκεία –ειδικότερα η χριστιανική– επηρέασε και επηρεάζει την επιχειρηματική δράση και συμπεριφορά των ατόμων είναι ένα θέμα που ανάγεται στην πρωτοποριακή εργασία του Max Weber στις αρχές του 20ού αιώνα και συνεχίζει να απασχολεί τους ερευνητές που επιβεβαιώνουν αυτή την επιρροή (βλ. π.χ. Shane, 1996· Miles, Munilla, Covin, 2004).

Είναι τόσο σημαντική η πολιτισμική επίδραση ώστε ακόμη και άτομα διαφορετικών εθνοτήτων, ενώ συμερίζονται όμοιες βασικές αξίες της ζωής (όπως π.χ. οι Βόρειο Αμερικανοί και οι Ισπανοί), εντούτοις, αντιμετωπίζουν πολύ διαφορετικά την επιχειρηματική σταδιοδρομία (Clarke, Aram, 1997). Εκτός αυτών, η επίδραση της κουλτούρας έχει διερευνηθεί ακόμη και ως υπόβαθρο που καθορίζει την ποιότητα και ποσότητα της επιχειρηματικότητας μεταξύ ανεπτυγμένων χωρών και αυτών που πρόσφατα κατήργησαν το κομμουνιστικό τους περιβάλλον. Κάποια από τα σημαντικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά που βρέθηκαν να διαφοροποιούν αυτούς τους δύο «κόσμους», είναι η εμπιστοσύνη του ενός προς τον άλλον στις διαπραγματεύσεις και η ύπαρξη επιχειρηματικής κουλτούρας (βλ. Karayiannis, 1993· Neace, 1999). Ένα άλλο χαρακτηριστικό που φαίνεται να διακρίνει την επιχειρηματικότητα σε αυτούς τους δύο «κόσμους» και το οποίο επιδέχεται συγκρίσεις είναι η επιθυμία των ατόμων για ελευθερία και ανεξαρτησία (Herbig, Golden, Dunphy, 1994, σελ. 38). Σε σχετική μελέτη (Χασσιδ, Καραγιάννης, 1999, σελ. 159-163) δείχθηκε ότι οι Έλληνες επιχειρηματίες ιεραρχούν ως προς τη σημασία τους διαφορετικά τα επιχειρηματικά κίνητρα, από ό,τι αυτοί των υπό μετάβαση οικονομικών και συγκεκριμένα οι Ρουμάνοι και Βούλγαροι οι οποίοι θεώρησαν ως το σημαντικότερο κίνητρο την ανεξαρτησία τους. Αυτή η διαφορετική ιεράρχηση των επιχειρηματικών κινήτρων όμως δεν είναι αποτέλεσμα της ιδιοσυγκρασίας τους, αλλά του οικονομικοπολιτικού καθεστώτος που είχαν βιώσει, αφού και σε άλλες τέτοιες χώρες, όπως η Λευκορωσία, η Μολδαβία, η Πολωνία, εξακριβώθηκε η ίδια ιεράρχηση (Smalborne, Welter, 2001).

Εκτός αυτών, η πολιτισμική επίδραση στην επιχειρηματικότητα είναι εμφανής στην περίπτωση αλλαγών των αξιών και προτιμήσεων της κοινωνίας. Για παράδειγμα, λόγω του ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού των ανεπτυγμένων κρατών έχουν πλέον αναγνωρίσει ότι η περιβαλλοντική ποιότητα της ζωής είναι μια πάρα πολύ σημαντική διάσταση, πιέζουν ως καταναλωτές για μεγαλύτερη προστασία και σεβασμό του περιβάλλοντος από τις επιχειρήσεις.

Η στάση αυτή ασκεί επίδραση στους επιχειρηματίες που όλο και περισσότερο δραστηριοποιούνται με μεγαλύτερο σεβασμό στην προστασία του περιβάλλοντος (Anderson, 1998· Albrecht, 2002).

Εκτός όμως των πολιτισμικών επιδράσεων στην επιχειρηματικότητα έχουμε και επενέργειες αντίθετης φοράς. Έχει υποστηριχθεί ότι και οι δραστηριότητες των επιχειρηματιών με τη σειρά τους επενεργούν στη διαμόρφωση του πολιτισμικού περιβάλλοντος (Etzioni, 1987· Karayiannis, 1996· Paula, 1996). Για παράδειγμα, οι μικρο-μεσαίες δυναμικές επιχειρήσεις επιδρούν στη δημιουργία ενός περισσότερο καινοτομικού οικονομικού περιβάλλοντος και στη δημιουργία μιας πιο «ανοικτής» κοινωνίας. Αντίθετα, εάν οι επιχειρήσεις είναι συντηρητικές ως προς τις μεταβολές (εκδηλώνουν υψηλή αδράνεια) και οι επιχειρηματίες χαρακτηρίζονται από σχετική ομοιομορφία χαρακτηριστικών, δεν υπάρχει δηλαδή ευρεία ποικιλία επιχειρηματικών προσωπικοτήτων, το οικονομικό περιβάλλον θα είναι λιγότερο καινοτομικό και δεκτικό αλλαγών (Minguzzi, Passaro, 2001).

2. Ατομική διαμόρφωση επιχειρηματικότητας

Οι παράγοντες που έχουν ανιχνευθεί ότι επιδρούν στη διαμόρφωση διαφόρων γνωρισμάτων της επιχειρηματικής ιδιοσυγκρασίας, είναι όχι μόνο αρκετοί σε αριθμό αλλά συνοδεύονται και από διαφορετικό βαθμό επιρροής. Μπορεί να διακριθούν δύο ειδών τέτοι-οι παράγοντες: αυτοί που προκαλούνται από τις ενέργειες των ατόμων ή οι ενσυνείδητοι παράγοντες, και αυτοί που προέρχονται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ικανότητες που διαθέτουν τα άτομα, δηλαδή οι αυτοφυείς παράγοντες. Αν και είναι αρκετά δύσκολο να διαχωριστούν ευδιάκριτα αυτά τα δύο είδη συντελεστών με τα συνοδευτικά συστατικά τους, για λόγους ταξινομικής διάρθρωσης θα προχωρήσουμε στη σχετική τους εξέταση.

Ας δούμε τους σημαντικότερους από τους ενσυνείδητους παράγοντες που με την εμφάνιση και αξιοποίησή τους επενεργούν δραστικά τα άτομα και διαμορφώνουν μια ποιοτική προσφορά επιχειρηματικότητας.

Ο τρόπος διάχυσης των οικονομικών πληροφοριών τύπου Hayek σε μια οικονομία επηρεάζει την προσφορά της επιχειρηματικότητας και ειδικότερα του τύπου Kirzner (1973), όπου ο επιχειρηματίας δραστηριοποιείται με εγρήγορση για την αξιοποίηση κά-

θε ευκαιρίας κέρδους που διαφαίνεται¹². Έχει υποστηριχθεί (Shane, 2000· Fu-Lai Yu, 2001) ότι οι επιχειρηματίες ανακαλύπτουν ευκαιρίες κέρδους ανάλογα με τον τύπο και την επάρκεια των πληροφοριών που διαθέτουν. Αυτό σημαίνει για παράδειγμα, ότι οι επιχειρηματίες μπορεί να μην επιλέγουν μεταξύ διαφόρων τεχνολογιών, αλλά λόγω άγνοιας να επικεντρώνονται μόνο στις στοιχειώδεις. Επίσης, εάν αυτή η υπόθεση ισχύει, είναι δυνατόν να αποδοθούν πολλές ενέργειες των επιχειρηματιών στην ασύμμετρη πληροφόρηση και στην άγνοιά τους. Από εμπειρικές μελέτες που έχουν (Kaish, Gilad, 1991) γίνει, διαπιστώθηκε ότι οι επιχειρηματίες όχι μόνο δαπανούν περισσότερο χρόνο και χρήμα από τους managers για τη συγκέντρωση πληροφοριών της αγοράς, αλλά βρίσκονται και σε μεγαλύτερη εγρήγορση από αυτούς για την αξιοποίηση ευκαιριών κέρδους.

Η διερεύνηση της αγοράς από μέρους των επιχειρηματιών τούς επιτρέπει να ακολουθήσουν στρατηγικές που θα αυξάνουν τις πωλήσεις. Όπως έχει υποστηριχθεί (Cooper, Folta, Woo, 1995· Mullins, 1996· Holcombe, 2003a· Eckhardt, Shane, 2003), διαμέσου της διαδικασίας της συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών ο επιχειρηματίας που είναι σε θέση να αυξάνει με αυτό τον τρόπο τις γνώσεις του για τις μεταβολές που λαμβάνουν χώρα στην αγορά (μεταβολή προτιμήσεων, στιγμιαία ανισορροπία, ασύμμετρη πληροφόρηση κ.λπ.), βελτιώνει και τις πιθανότητες κερδοφορίας του – κάτι που επιβεβαιώνεται και για τους Έλληνες επιτυχημένους επιχειρηματίες (Καραγιάννης, Πουλάκος, Ζαρίφης, 2005). Δεν αρκεί βέβαια ο επιχειρηματίας να διαθέτει τις κατάλληλες ικανότητες, πληροφορίες και γνώσεις για να πραγματοποιήσει το στόχο του. Η επιτυχία του, πέραν αυτών, εξαρτάται από τη στρατηγική που θα ακολουθήσει αλλά και από τη δομή και κατάσταση που βρίσκεται ο κλάδος στον οποίο, δραστηριοποιείται (Sandberg, Hofer, 1987).

Εκτός αυτού, υποστηρίζεται (Karlsson, Johansson, 2004) ότι στη σύγχρονη οικονομία της γνώσης (knowledge economy) με την ανάπτυξη και διάχυσή της με όλες τις μορφές της σε όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα, όχι μόνο ενθαρρύνεται η επιχειρηματικότητα αλλά και διευρύνονται οι δυνατότητες ποικιλόμορφης μεγέθυνσης των επιχειρήσεων με πολύ θετικά αποτελέσματα για την οικονομική ανάπτυξη και τη μείωση της ανεργίας. Έχει με έμφαση τονισθεί (βλ. Audretsch, Keilbach, Lehmann, 2005), ότι όσο αυξάνεται σε μια οικονομία η παραγωγή και διάχυση της γνώσης, τόσο τονώνεται και η επιχειρηματικότητα, και το αντίθετο. Στο πλαίσιο αυτό διερευνήθηκε και βρέθηκε θετική η επίπτωση του

εκπαιδευτικού επιπέδου των επιχειρηματιών στο μέγεθος της επιχείρησης που ιδρύουν και στις δυνατότητες επιβίωσης και ανάπτυξής της (Mata, 1996).

Επιπρόσθετα, έχει δειχθεί (Audretsch, Feldman, 1996· Audretsch, Lehman, 2005) ότι ο τόπος «δημιουργίας και ανάπτυξης» γνώσης, δηλαδή, η περιοχή των ιδρυμάτων που παράγουν γνώση, είναι κοιτίδα ενίσχυσης της προσφοράς καινοτομικής επιχειρηματικότητας. Γι' αυτό και μπορεί να ασκηθεί μια πολιτική ενίσχυσης της παραγωγής και ανάπτυξης της γνώσης από τα κρατικά όργανα σε κάποια Πανεπιστημιακά ή Ερευνητικά Ιδρύματα που με τη σειρά τους θα τονώσουν την καινοτομική επιχειρηματικότητα στην περιοχή τους. Με τον τρόπο αυτό επιβιώνεται η θέση του Audretsch (1995) ότι στη σύγχρονη εποχή η γνώση προϋπάρχει της δημιουργίας των επιχειρήσεων και δεν έπεται, όπως είχε υποστηρίξει ο Griliches (1979).

Ο Baumol (1990, 2003) διακρίνει την επιχειρηματικότητα όχι βάσει των δραστηριοτήτων της, αλλά βάσει των υπηρεσιών που παρέχει: στις παραγωγικές και στις επιδιώξεις προσόδων (προσοδοθηρία). Βάσει αυτού του διαχωρισμού διατείνεται (1990) ότι η οικονομική πολιτική και οι στόχοι της κεντρικής αρχής κατευθύνουν ανάλογα την επιχειρηματικότητα. Εάν η οικονομική πολιτική στηρίζει την παραγωγική ανάπτυξη, τότε ενδυναμώνεται ο ρόλος του παραγωγικού επιχειρηματία. Όταν η κεντρική αρχή με την πολιτική της επιδιώκει τη συγκέντρωση προσόδων και όχι την ανάπτυξη, τότε ευδοκιμεί ο προσοδοδιούχος επιχειρηματίας. Στο ίδιο σκεπτικό στηρίζεται και η θέση των Audretsch, Thurik (2000), Storey (2000) που υποστηρίζουν ότι σε χώρες που η οικονομική τους πολιτική τα τελευταία χρόνια του 20ού αιώνα απομακρύνθηκε από την πολιτική ελέγχου και ενίσχυσης της μεγάλης επιχείρησης (managed economy) και στράφηκε στην ενδυνάμωση του ρόλου των μικρομεσαίων επιχειρηματικών επιχειρήσεων (entrepreneurial economy), αυτές και παρουσιάζουν μεγαλύτερη ανάπτυξη και μικρότερο ποσοστό ανεργίας. Γι' αυτό και οι διάφορες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν υιοθετήσει σημαντικές πολιτικές ενδυνάμωσης και ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας (De, 2000). Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι όλες έχουν θετική επίδραση στην ανάπτυξή της. Για παράδειγμα, οι κεφαλαιουχικές επιδοτήσεις με στόχο την αύξηση της επιχειρηματικότητας είναι περισσότερο αποτελεσματικές για το σύνολο της οικονομίας, όταν κατευθύνονται σε ικανούς επιχειρηματίες με σημαντικές επιχειρηματικές ιδέες που όμως δε διαθέτουν τα απαραίτητα κεφάλαια (Li, 2002).

Εκτός αυτών των εξωγενών παραγόντων υπάρχουν και οι αυτοφυείς που αφορούν κυρίως τα αυθύπαρκτα ατομικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τους επιχειρηματίες μεταξύ τους αλλά και από τους εργαζόμενους. Ας δούμε κάποια από αυτά που έχει αποδειχθεί ότι αποτελούν ερμηνευτικούς συντελεστές όχι μόνο των τρόπων επιχειρηματικής δράσης αλλά και του βαθμού επιτυχίας τους. Δηλαδή, θα εξετάσουμε αρχικά τους παράγοντες αυτούς που διαχωρίζουν τους επιχειρηματίες μεταξύ τους.

Μολονότι δεν είναι εύκολη η διαπίστωση ότι ορισμένα επιχειρηματικά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα η θέληση για επιτεύγματα, η ικανότητα διάγνωσης ευκαιριών, η αυτο-εμπιστοσύνη, η κοινωνικότητα, η προσοχή κ.ά. αντικατοπτρίζουν και το βαθμό επιτυχίας της επιχειρηματικής προσπάθειας (Brockhaus, Horowitz, 1986· Markman, Baron, 2003· Thompson, 2004), η σχετική έρευνα διαμέσου ερωτηματολογίων έχει αποδώσει κάποιους καρπούς (Glancey, Greig, Pettigrew, 1998· Deamer, Earle, 2004). Έχει υποστηριχθεί ότι η φιλοδοξία και η προδιάθεση του επιχειρηματία που αποσκοπεί στην επιτυχία της προσπάθειάς του είναι παράγοντες που συντελούν στην ανάπτυξη της επιχείρησης. Οι επιτυχημένοι επιχειρηματίες είναι εκείνοι που σκέπτονται περισσότερο το επιχειρηματικό τους παρόν και μέλλον από ό,τι το παρελθόν (Bird, 1988)¹³. Διαπιστώθηκε, ότι η ισχυρή αυτοπεποίθηση που διαθέτει ο επιχειρηματίας, μολονότι πολλές φορές τον οδηγεί να υπερεκτιμά τις πληροφορίες του, σε γενικές γραμμές, συντελεί στην επιτυχημένη σταδιοδρομία (Bernardo, Welch, 2001). Επιπρόσθετα, οι επιχειρηματίες που έχουν μεγάλο βαθμό εμπιστοσύνης στις δικές τους δυνάμεις, μπορούν και διαμορφώνουν μια κατάλληλη στρατηγική για την επιβίωση και μεγέθυνση της επιχείρησής τους (Gray, 1999). Πέραν αυτών, η ένταση που επιδεικνύει ο επιχειρηματίας στην προσπάθειά του, όπως και οι αρχηγικές του ικανότητες να εμπνέει τους εργαζομένους του, ενδυναμώνουν την αναπτυξιακή πορεία της επιχείρησης (Silver, Auster, 1969· Witt, 1998). Ακόμη και οι προσωπικές αρχές και τα πιστεύω του επιχειρηματία για την εργασία και την ανταμοιβή της, επηρεάζουν τις στρατηγικές που ακολουθεί για τη διοίκηση και ανάπτυξη της επιχείρησής του (Pham, Butler, 2003). Η πραότητά του, όπως και η ταπεινοφροσύνη που επιδεικνύει στον εργασιακό του χώρο, έχει παρατηρηθεί ότι διευρύνει την πιθανότητα επιτυχίας της επιχειρηματικής του προσπάθειας (Toftoy, Jabbour, 2004).

Με άλλα λόγια, ο επιχειρηματίας που καλλιεργεί μια αναπτυξιακή στρατηγική για την επιχείρησή του είναι αυτός που συν-

δυάζει τα στοιχεία του κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος της επιχείρησής του, με τους πόρους που διαθέτει, και τις προσωπικές του αξίες (environment-resources-values strategy) (Thompson, 1999· Kisfalvi, 2002)¹⁴. Στο πλαίσιο αυτής της υπόθεσης εργασίας ήδη είχαν γίνει προ πολλού προσπάθειες «τυπολογίας» της επιχειρηματικότητας. Η προσέγγιση αυτή ανάγεται στα μέσα του προηγούμενου αιώνα, όπου ορισμένοι, όπως ο Aitken (1963), προσπάθησαν να ταξινομήσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιχειρηματιών ανάλογα με τον κλάδο δραστηριοποίησής τους. Πρόσφατα, οι Woo, Cooper, Dunkelberg (1991) επεξήγησαν ότι άλλα χαρακτηριστικά διαθέτουν οι επιχειρηματίες που στρέφονται στην βιομηχανική παραγωγή και άλλα οι «ευκαιριακοί» (opportunists) που επιδιώκουν οπουδήποτε να αξιοποιήσουν ευκαιρίες κέρδους. Στο ερευνητικό αυτό πλαίσιο, έχει υποστηριχθεί ότι οι καινοτόμοι επιχειρηματίες ανάλογα με την προηγούμενη εργασία ή εκπαιδευτική τους εμπειρία διακρίνονται σε ερευνητές, παραγωγούς, χρήστες τεχνολογίας και ευκαιριακούς (Jones-Evans, 1995). Έχει επίσης πιστοποιηθεί (Cooper, Dunkelberg, 1986· Birley, 1987· Χασσιδ, Καραγιάννης, 1999, σελ. 187-194), ότι οι επιχειρηματίες που προηγουμένως εργάζονταν σε μικρές επιχειρήσεις συνήθως ιδρύουν τη δική τους σε παρόμοια ανταγωνιστική διαδικασία, ενώ αυτοί που εργάζονταν σε πολύ μεγάλες επιχειρήσεις δημιουργούν κάποια που δεν έχει μεγάλη σχέση με την προηγούμενη εργασία τους. Δηλαδή, η εμπειρία του επιχειρηματία στη διοίκηση μεγάλων επιχειρήσεων, μάλλον δεν τον οδηγεί στη δημιουργία νέας καινοτόμου επιχείρησης ως προς τη δημιουργία νέων προϊόντων και διοικητικών πρακτικών (Roper, 1998).

Όσον αφορά τα συστατικά στοιχεία που διαφοροποιούν τον επιχειρηματία από τα άλλα άτομα (εργαζόμενους και διευθυντικά στελέχη μεγάλων επιχειρήσεων), έχουμε τις εξής θέσεις και διαπιστώσεις. Κατ' αρχάς έχει υποστηριχθεί και εξακριβωθεί ότι υπάρχει διαφοροποίηση ως προς τις ικανότητες, προτιμήσεις και άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία μεταξύ των επιχειρηματιών και των άλλων ατόμων. Πιο συγκεκριμένα, ο Lucas (1978) ανέπτυξε ένα υπόδειγμα όπου ο επιχειρηματίας ως ξεχωριστός παραγωγικός συντελεστής επιδρά στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων, εάν διαθέτει κάποια θετικά ως προς αυτό χαρακτηριστικά. Άτομα με επιχειρηματικό ταλέντο είναι αυτά που θα στραφούν στην ίδρυση των επιχειρήσεων και με τις ικανότητές τους θα επιτύχουν την κερδοφορία και ανάπτυξή τους¹⁵. Με παρόμοιο υπόδειγμα οι Calvo, Wellisz (1980) έδειξαν ότι άτομα με καινοτομική ικανότητα και τε-

χνολογικές γνώσεις έλκονται περισσότερο από ό,τι τα άλλα στην ίδρυση επιχειρήσεων. Επίσης, οι Laussel, Le Breton (1995) κατέστησαν εμφανές κάτω από την υπόθεση της ασύμμετρης πληροφόρησης, ότι οι πιο ενημερωμένοι εργαζόμενοι θα στραφούν στην επιχειρηματική σταδιοδρομία. Οι Begley, Boyd (1987) διερευνώντας τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του ιδρυτή επιχειρηματία και του διευθυντή μιας επιχείρησης (manager), διαπιστώνουν ότι ο πρώτος έχει υψηλότερη επιθυμία για δημιουργία, αναλαμβάνει υψηλότερους κινδύνους και δείχνει μεγαλύτερη αντοχή στις δυσκολίες, από ό,τι ο δεύτερος. Έχει αποδειχθεί και με τεχνικές ψυχολογικής ανάλυσης (βλ. Stewart, Roth, 2001), ότι οι επιχειρηματίες είναι περισσότερο πρόθυμοι από τους managers να αναλαμβάνουν τους κινδύνους της επιχείρησης. Στο ίδιο ερευνητικό πνεύμα, οι Envic, Langford (2000), διερευνώντας πέντε παράγοντες που ξεχωρίζουν την προσωπικότητα του επιχειρηματία από αυτή του manager, διαπιστώνουν ότι οι επιχειρηματίες είναι πιο ευπροσάρμοστοι και ανοικτοί στις νέες ιδέες και μεταβολές, ενώ οι managers είναι πιο συνειδητοί, κοινωνικοί και συγκαταβατικοί. Παρόμοια, οι Stewart, Watson, Carland, Carland (1999) διερευνώντας ένα δείγμα 700 περίπου μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων, συμπέραναν ότι οι στόχοι και οι στρατηγικές που ακολουθούν τα διάφορα άτομα τους διακρίνουν σε αυτοαπασχολούμενους, επιχειρηματίες και managers. Έχει υποστηριχθεί από τους Carland, Hoy, Boulton, Carland (1984), ότι ένα σημαντικό χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί τον επιχειρηματία από τον ιδιοαπασχολούμενο είναι η μεγαλύτερη ένταση προσπάθειας και επιθυμίας για ανάπτυξη της επιχείρησης που επιδεικνύει ο πρώτος. Βάσει των ατομικών χαρακτηριστικών οι Carter, Gartner, Shave, Gatewood (2003), εξετάζουν έξι από αυτά που μπορεί να διαφοροποιούν τις ικανότητες και επιδιώξεις των επιχειρηματιών από τα άλλα άτομα. Πιστοποιούν σημαντικές διαφορές ως προς την αυτοπραγμάτωσή τους, το εισόδημα, την καινοτομικότητα και την ανεξαρτησία. Επίσης, διαπιστώνουν ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις και μεταξύ των επίδοξων ανδρών και γυναικών επιχειρηματιών, όπου οι άνδρες είναι περισσότερο καινοτόμοι και επιδιώκουν το υψηλό εισόδημα έναντι των γυναικών οι οποίες επιδιώκουν αναγνώριση και ανεξαρτησία (βλ. και Brandstatter, 1997)¹⁷.

Η διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών των επιχειρηματιών από τους εργαζόμενους ως στοιχείο που τους βοηθά στην ίδρυση και ανάπτυξη επιχειρήσεων και δικαιολογεί την αμοιβή τους (το κέρδος), υιοθετήθηκε από τους Kihlstrom, Laffont (1979). Σε σχε-

τικό τους υπόδειγμα ακολούθησαν την θεωρία του Knight και θεώρησαν ότι η ανάληψη κινδύνων είναι το αποφασιστικό χαρακτηριστικό που διακρίνει τους επιχειρηματίες από τους εργαζόμενους. Βάσει αυτού του χαρακτηριστικού τους οδηγούνται στην ίδρυση και ανάπτυξη επιχειρήσεων. Σχετικά με τη μεταβλητή των ατομικών ικανοτήτων, έχει υποστηριχθεί ότι άτομα με πολλές ή λίγες σημαντικές ικανότητες, λόγω του ότι δεν ανταμείβονται με ικανοποιητικό μισθό, στρέφονται περισσότερο από τα άτομα μέσης ικανότητας στην αυτοαπασχόληση και στην ίδρυση δικής τους επιχείρησης (Velanuri, Venkataraman, 2005)¹⁸.

Πέρα από αυτά τα στοιχεία, υπάρχει διαφοροποίηση ηθικής και κοινωνικής στάσης. Κάτι τέτοιο έχει διαπιστωθεί σε σχέση με την ηθική στάση των επιχειρηματιών, έναντι σημαντικών αποφάσεων που ενέχουν υποκειμενικότητα και επιλεκτικές διαδικασίες δράσης. Σε σχετικές εμπειρικές μελέτες που έχουν γίνει για να εξετασθεί, εάν η ηθική στάση των επιχειρηματιών διαφέρει από των άλλων ατόμων, έχει διαπιστωθεί ότι υπάρχουν διαφορές ως προς τα εξής: (α) στο είδος των ηθικών διλημμάτων που αντιμετωπίζουν, (β) στην αξιολόγηση αυτών των διλημμάτων και την αντιμετώπισή τους, και (γ) στον τρόπο που διαχρονικά εξελίσσεται η ηθική τους διαπαιδαγώγηση-μάθηση (Solymossy, Masters, 2002· Hanaffey, 2003). Για παράδειγμα, ο επιχειρηματίας αξιολογώντας την αποδοτικότητα ενός υπαλλήλου του θα θέσει ηθικά διλήμματα που δεν θέτουν στον ίδιο βαθμό τα άλλα άτομα και σε πολλές περιπτώσεις δραστηριοποιείται περισσότερο ηθικά από ό,τι τα διευθυντικά στελέχη (Teal, Carroll, 1999). Δηλαδή, στην αξιολόγησή του θα σταθμίσει σε σημαντικότερο βαθμό ένα χαρακτηριστικό της προσωπικότητας του υπαλλήλου, π.χ. τιμότητα, έναντι κάποιου άλλου, π.χ. ευφυΐα. Εκτός της σύγκρισης της ηθικής των επιχειρηματιών με άλλα άτομα, έχει διεξαχθεί και εκτίμηση ηθικής των επιχειρηματιών ανάλογα με ορισμένα χαρακτηριστικά, όπως φύλλο, ηλικία, θρήσκευμα κ.λπ. Πολύ μικρές όμως διαφορές ηθικής στάσης βρέθηκαν που να διαφοροποιούν τους επιχειρηματίες με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά (Medlin, Green, 2003). Αυτό δείχνει ότι η επιχειρηματική σταδιοδρομία οδηγεί τα άτομα που την ακολουθούν σε μια κάπως παρόμοια στάση έναντι ηθικών διλημμάτων.

Η επιχειρηματικότητα, ως ξεχωριστή οικονομική δραστηριότητα που ενεργεί στα πλαίσια και εντός των αρχών και κανόνων λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς δεν είναι ανήθικη (Machan, 1999). Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του επιχειρηματία (π.χ. της

δημιουργικότητας, της φαντασίας, κ.ά.) και οι σημαντικές του δραστηριότητες (π.χ. καινοτομική, ανακάλυψη ευκαιριών κέρδους κ.λπ.), δεν μπορούν να θεωρηθούν ανήθικα ή αντίθετα στις «θεϊκές εντολές» (de Soto, 1999· Sirico, 2000· Buchholz, Rosenthal, 2005). Έχει υποστηριχθεί (Wempe, 2005) ότι όχι μόνο οι διάφορες κοινωνικές και ηθικές αξίες του Δυτικού τουλάχιστον κόσμου δεν θέτουν περιοριστικές καταστάσεις για την επιχειρηματικότητα, αλλά αποτελούν πολλές φορές πηγή επιχειρηματικών ιδεών. Εάν όμως, οι επιχειρηματίες δεν συμμορφώνονται με την ηθική της κοινωνίας, τότε αποδυναμώνεται η δυνατότητα επιβίωσης και ανάπτυξης της επιχείρησής τους, συνεπώς δεν τους συμφέρει μακροχρόνια να δρουν ανήθικα (Spence, Rutherford, 2001· Daly, Mattila, 2004). Ας μη μας διαφεύγει το γεγονός ότι όσο λιγότερο ανήθικα και άδικα δραστηριοποιούνται οι επιχειρηματίες, τόσο μικρότερες είναι οι κρατικές δαπάνες ελέγχου της αγοράς (Bucar, Glas, Hisrich, 2003).

3. Επιχειρηματικές δράσεις

Οι ερευνητές και ειδικότερα οι οικονομολόγοι από την εποχή του R. Cantillon –για να μην πούμε από την εποχή του Ξενοφώντα (Karayiannis, 2003)– ανέπτυξαν διάφορες θεωρίες για τη σημαντική και αναντικατάστατη επιχειρηματική δράση και συνεισφορά¹⁹. Παρά την πληθώρα των «ορισμών» επιχειρηματικότητας δεν κατέστη δυνατόν να αναπτυχθεί εντός του νεοκλασικού υποδείγματος μια αποδεκτή θεωρία επιχειρηματικότητας με την ακρίβεια και τις υποθέσεις που χαρακτηρίζουν αυτή τη σχολή οικονομικής σκέψης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εξαφανισθεί σε μεγάλο βαθμό ο ρόλος και οι δραστηριότητες του επιχειρηματία από τα οικονομικά εγχειρίδια διδασκαλίας (Kent, 1989· Karayiannis, 2006c). Οι σημαντικότεροι λόγοι γι' αυτή την έκλειψη είναι οι εξής: (α) η πληθώρα των επιχειρηματικών θεωριών²⁰, (β) οι πολλές και διάφορες δυναμικές επιδράσεις της επιχειρηματικότητας που δύσκολα μαθηματοποιούνται, (γ) ο διεπιστημονικός της χαρακτήρας που απαιτεί «ολιστική» μεθοδολογική προσέγγιση, (δ) οι περιοριστικές νεοκλασικές υποθέσεις²¹, και (ε) η δυσκολία απομόνωσης δυναμικών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και η μαθηματική τους παρουσίαση²².

Τα τελευταία όμως χρόνια έχουν πληθύνει τα υποδείγματα και στα πλαίσια της νεοκλασικής προσέγγισης που κατά κύριο λόγο

επιχειρούν να δείξουν πώς επιδρά ένα σημαντικό χαρακτηριστικό ή δράση της επιχειρηματικότητας κυρίως στην εξέλιξη μακροοικονομικών μεγεθών. Παρά το γεγονός ότι πολλά νεοκλασικά υποδείγματα που ρητά περιλαμβάνουν ένα επιχειρηματικό χαρακτηριστικό ενέχουν όλες τις μεθοδολογικές αδυναμίες των υποδειγμάτων, μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση της φοράς και ισχύος κάποιας επιρροής. Κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως οδηγοί οικονομικής πολιτικής και στρατηγικής των επιχειρήσεων (Bianchi, Henrekson, 2005).

Ας δούμε τα σύγχρονα θεωρητικά και εμπειρικά σημαντικά στοιχεία και συμπεράσματα ερευνών για τις βασικότερες θεωρίες επιχειρηματικής δράσης, δηλαδή της ανάληψης κινδύνων, της καινοτομίας, της οργανωτικότητας-συντονισμού, της αξιοποίησης των ευκαιριών κέρδους και της συνθετικής επιχειρηματικότητας.

Η επιχειρηματική θεωρία της ανάληψης των κινδύνων από την αβεβαιότητα που αναπτύχθηκε από τους Cantillon-Hamilton-Hawley-Knight (Karayiannis, 1992a, 2006b) χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα ως χαρακτηριστικό και μέτρο της επιχειρηματικότητας. Ως χαρακτηριστικό έχει δείχθει ότι διαφοροποιεί τον επιχειρηματία από άλλα άτομα. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την έρευνα των Sarasvathy, Simon, Lave (1998), οι επιχειρηματίες είναι περισσότερο πρόθυμοι από τους τραπεζίτες να αναλαμβάνουν κινδύνους και επιδεικνύουν μεγαλύτερη υπευθυνότητα στις ενέργειές τους για τη μείωσή τους. Ως μέτρο επιχειρηματικότητας οι κίνδυνοι έχουν χρησιμοποιηθεί από τον Petrakis (2004). Σε σχετικό υπόδειγμα που ανέπτυξε, θεώρησε ότι ο βαθμός της επιχειρηματικότητας σε μια οικονομία αποδεικνύεται από την ανάληψη μη-συστηματικών κινδύνων. Όσο υψηλότερη είναι αυτή, τόσο καινοτόμος είναι η οικονομία και τόσο περισσότερες αναπτυξιακές δυνατότητες διαθέτει.

Η εκ μέρους των επιχειρηματιών ανάληψη κινδύνων φαίνεται όμως να έχει υπερεκτιμηθεί από ορισμένους ερευνητές. Εκτός του ότι και τα άλλα οικονομούντα άτομα, εργαζόμενοι και επενδυτές, αναλαμβάνουν κινδύνους, η βιβλιογραφία με τη θεωρία της ασύμμετρης πληροφόρησης έχει δείξει ότι ο κατέχων ειδικές γνώσεις αναλαμβάνει και λιγότερους κινδύνους. Αυτό πιστοποιείται και για την περίπτωση των επιχειρηματιών οι οποίοι διαθέτοντας περισσότερες πληροφορίες από τα άλλα άτομα δραστηριοποιούνται με εγρήγορση για να περιορίσουν τα λάθη τους και να μειώσουν τους κινδύνους που αναλαμβάνουν (Norton, Moore, 2002).

Η καινοτομική επιχειρηματικότητα με την ίδρυση επιχείρησης έχει δείχθει (Shane, 2001) ότι εξαρτάται αναλογικά: (α) από την

οικονομική σπουδαιότητα της εφεύρεσης στην οποία στηρίζεται η καινοτομία (υπόθεση σπουδαιότητας), (β) όσο πιο ριζοσπαστική είναι η εφεύρεση, τόσο διευρύνονται οι δυνατότητες εμπορευματοποίησης της (υπόθεση ριζοσπαστικότητας), (γ) όσο μεγαλύτερο το εύρος εφαρμογής των δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας, τόσο πληθαίνουν οι πιθανότητες να εμπορευματοποιηθεί η εφεύρεση με την ίδρυση νέας επιχείρησης (υπόθεση ευρύτητας δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας). Επίσης, εξαρτάται (Strebel, 1987) και από την δομή λειτουργίας του κλάδου κατά τη διάρκεια της φάσης εξέλιξής του. Όταν ο κλάδος βρίσκεται στη φάση της ανάπτυξης οι καινοτομίες που λαμβάνουν χώρα είναι διαφορετικές από εκείνες που πραγματοποιούνται σε μια άλλη φάση, όπως αυτή της ωριμότητας. Ο Baumol (1993) επισημαίνει ότι ο ρόλος του καινοτόμου επιχειρηματία λόγω του ότι, όταν εξασκείται αλλάζει τις οικονομικές μεταβλητές, δεν είναι εύκολο να παρασταθεί με μαθηματικά υποδείγματα. Ορισμένες όμως δραστηριότητες και επιδιώξεις του καινοτόμου επιχειρηματία είναι δυνατόν να αναπαρασταθούν. Για παράδειγμα, ο χρόνος κατά τον οποίο θα πρέπει να εισάγει την καινοτομία του στην αγορά και το πότε θα τη βελτιώσει.

Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που ενδυναμώνουν την καινοτομικότητα των επιχειρηματιών. Ως τέτοιοι έχουν θεωρηθεί, οι εξής: (1) η ποιότητα και ποσότητα των πληροφοριών για την αγορά που διαθέτουν, (2) η επικοινωνία τους με ειδικούς επιστήμονες, (3) η δυναμική ανταπόκρισή τους έναντι των οικονομικών και άλλων μεταβολών, (4) ο αριθμός των ατόμων της επιχείρησης που ασχολούνται με τις εφευρέσεις και τις νέες τεχνολογίες, (5) η μη αυταρχική και συγκεντρωτική διοίκηση της επιχείρησης, και (6) η επιθυμία τους να αναλάβουν ριψοκίνδυνες καινοτομικές ενέργειες με στόχο να γίνουν οι αρχηγέτες του οικείου κλάδου παραγωγής ή εμπορίας (Kahn, Manopichetwattana, 1989). Σημαντικό ρόλο όμως διαδραματίζει και η επάρκεια κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση εφαρμογής της καινοτομίας. Έχει υποστηριχθεί ότι οι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί αυξάνουν την κερδοφορία τους όταν χρηματοδοτούν καινοτομικές δραστηριότητες κυρίως στην ποικιλία και την παραγωγή των αγαθών (King, Levine, 1993).

Σε ένα θεωρητικό υπόδειγμα όπου ο επιχειρηματίας ενεργεί ως ο συνδυάζων νέες ιδέες για τις διάφορες καινοτομίες κατά Schumpeter, έχει δειχθεί ότι όσο πλησιέστερα από τεχνολογικής σκοπιάς βρίσκονται αυτές οι ιδέες, τόσο το κόστος δημιουργίας της καινοτομίας μειώνεται και τα κέρδη του επιχειρηματία αυξάνονται (Olsson, Frey, 2002)²³. Αυτό σημαίνει ότι η γνώση και ε-

μπειρία του επιχειρηματία σε έναν καινοτομικό κλάδο, αποτελεί σημαντικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που δεν πρέπει να θυσιάζεται χάριν μιας οριζόντιας επέκτασης των καινοτόμων ενεργειών του. Σε γενικές όμως γραμμές, έχει επιβεβαιωθεί σε αρκετές περιπτώσεις (βλ. π.χ. Madsen, Neergaard, Ulhei, 2003), ότι οι εργασιακές εμπειρίες και ειδικές γνώσεις του επιχειρηματία είναι εξίσου σημαντικοί παράγοντες με τα ατομικά του χαρακτηριστικά για να εξασφαλίσουν μια αναπτυξιακή πορεία.

Η τεχνολογία όμως δεν είναι μια ομοιόμορφη παράμετρος του οικονομικού συστήματος. Ενέχει διάφορες μορφές και διαβαθμίσεις γνώσεως και χρήσεων. Η μορφή της τεχνολογίας, είναι αυτή που σχετίζεται με την παραγωγική διαδικασία και τη σχεδίαση των προϊόντων όπως και με το συνδυασμό διαφόρων τεχνολογικών συστημάτων. Γι' αυτό, κάποιες από τις διάφορες μορφές τεχνολογίας θέτοντας εμπόδια εισόδου εντείνουν τον ανταγωνισμό μεταξύ των υπάρχουσών επιχειρήσεων, ενώ άλλες ευκολότερα προσιτές ενισχύουν το ανταγωνισμό με την ίδρυση νέων επιχειρήσεων (Marsili, 2000). Γι' αυτό και σε ειδικούς επιστημονικούς κλάδους, όπως για παράδειγμα η βιοτεχνολογία, η φαρμακευτική, κ.ά., λόγω της σε σημαντικό βαθμό εμπορικής αξιοποίησης στοιχείων προόδου της βασικής έρευνας, έχει αυξηθεί η ιδιοποίησή τους. Αυτό έχει οδηγήσει, κυρίως στις ΗΠΑ, σε αύξηση του αριθμού νέων επιστημόνων που προσανατολίζονται στην ανακάλυψη και παραγωγή νέων προϊόντων υψηλής τεχνολογίας, είτε δρώντας ως επιχειρηματίες είτε πουλώντας τα δικαιώματά τους σε άλλους (βλ. Stephan, Levin, 1996). Πολλοί όμως επιχειρηματίες που έχουν επαρκή γνώση για τη νέα τεχνολογία τούς λείπει η εμπειρία για την αγορά, και το αντίθετο. Γι' αυτό και έχουν εντατικοποιηθεί οι επιχειρηματικοί συνεταιρισμοί μεταξύ ατόμων που τους λείπει ένα από τα δύο αυτά ουσιαστικά χαρακτηριστικά για την επιτυχή προώθηση των καινοτομιών (Boussouara, Deakins, 1999· Vyakarnam, Jacobs, Handelberg, 1999)²⁴.

Εκτός αυτών, και η αποδοχή της καινοτομίας από την κοινωνία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για την επιτυχή εμπορική της προώθηση. Όσο λιγότερο αποδεκτή είναι μια καινοτομία από την κοινωνία, τόσο λιγότερο επικερδής αποδεικνύεται (Olsson, Frey, 2002). Γι' αυτό και συνιστάται (Rawwas, Patzer, Klassen, 1995) οι επιχειρηματίες να λαμβάνουν υπόψη τους τις ηθικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των καταναλωτών των διαφόρων χωρών και περιοχών ώστε να επιτύχουν τις μέγιστες δυνατές πωλήσεις. Για παράδειγμα, οι επιχειρηματίες που συμμετέχουν σε δικαιοπαροχή (fran-

chise) ή των «δικαιοπαρόχων επιχειρηματιών» (*frantrepneur*) κυρίως παροχής υπηρεσιών, έχει παρατηρηθεί ότι καινοτομούν για να προσαρμόσουν την προσφορά υπηρεσιών σε τοπικές συνθήκες και προτιμήσεις και με αυτό τον τρόπο αυξάνουν τα κέρδη τους όπως και την ευημερία των καταναλωτών (Sundbo, Johnston, Mattsson, Millett, 2001).

Τη σύγχρονη εποχή οι επιχειρηματίες πρέπει να αντιλαμβάνονται το ρόλο τους στην παγκοσμιοποιημένη πλέον οικονομία (Bandyopadhyaya, Dey, 2004). Οι καινοτόμοι μικρομεσαίοι επιχειρηματίες είναι αυτοί που τη σύγχρονη εποχή επιτυγχάνουν τις περισσότερες εξαγωγές σε αντίθεση με τα μέσα του 20ού αιώνα όταν τον ρόλο αυτό διαδραμάτιζαν οι μεγάλες επιχειρήσεις (Hummerinta-Peltomaki, 1996). Αυτό κατά κάποιο τρόπο τροποποιεί την άποψη ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι ο βασικός μοχλός πίεσης για την απελευθέρωση του εμπορίου και την παγκοσμιοποίηση. Σε αυτήν, όπως όλα δείχνουν, λαμβάνουν πλέον ενεργό μέρος οι μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις με κυρίαρχο τον ρόλο του επιχειρηματία που χαρακτηρίζεται από στοιχεία «διεθνούς κουλτούρας» (Dimitratos, Plakoyianaki, 2003).

Ο ρόλος της οργανωτικής- συντονιστικής λειτουργίας έχει εισαχθεί σε σχετικό υπόδειγμα από τον Lucas (1978) με στόχο να διαφανεί η συμβολή της στην ανάπτυξη της επιχείρησης. Τη δράση αυτή έχουν συμπεριλάβει σε υπόδειγμά τους οι Holmes, Schmitz (1990) για να επεξηγήσουν ότι είναι αποφασιστικός παράγοντας που καθορίζει το μέλλον της επιχείρησης. Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι η επιχειρηματικότητα αποτελεί φορέα συγκέντρωσης και διάχυσης γνώσεων στον νέο οργανισμό που κατασκευάζει (Yamada, 2004). Η συμβολή αυτή του επιχειρηματία στην αύξηση της παραγωγικότητας μιας οργάνωσης δεν αποτελεί τίποτα άλλο από μια νέα δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου που με τη σειρά του αυξάνει την παραγωγικότητα και την αποτελεσματικότερη υιοθέτηση καινοτομιών (Dakhil, De Clercq, 2004).

Πέραν όμως από αυτές τις λειτουργίες, ο επιχειρηματίας μπορεί να συμβάλει στην οικονομία διαμέσου της οργάνωσης δικτύων και στρατηγικών συμμαχιών που σχηματίζει. Οι διάφορες μορφές στρατηγικών επιχειρηματικών συμμαχιών που λαμβάνουν χώρα τη σύγχρονη εποχή έχει θεωρηθεί ότι εμφανίζουν έναν νέο ρόλο, αυτόν της «εξωτερικής επιχειρηματικότητας» (*exopreneur*) που όμως είναι ικανός να ενδυναμώσει την καινοτομική δράση σε μια οικονομία (Chang, 1999). Η θετική συμβολή της οργάνωσης και δημιουργίας προσωπικών δικτύων γνωριμιών και συνεργασιών του επι-

χειρηματία έχει τονιστεί ότι έχει πολλές θετικές επιδράσεις στην προσπάθειά του (Birley, 1985· Johannisson, 1988). Η ανάπτυξη αυτή των επιχειρηματικών δικτύων εφαρμόζεται από τις μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις σε κοινωνίες όπως η ελληνική που χαρακτηρίζονται από στενούς συγγενικούς και φιλικούς δεσμούς (Drakopoulou-Dodd, Patra, 2002).

Μια από τις σύγχρονες θεωρίες επιχειρηματικότητας είναι η νέο-Αυστριακή που ανέπτυξε ο Israel Kirzner (1973). Σύμφωνα με αυτήν, ο επιχειρηματίας είναι το οικονομούν άτομο που με εγρήγορση επιδιώκει να ανακαλύψει και να αξιοποιήσει κάθε υπάρχουσα ευκαιρία κέρδους²⁵. Η επιχειρηματική αυτή λειτουργία ισχύει εάν ληφθεί υπόψη αυτό που συμβαίνει, δηλαδή ότι η αγορά δε λειτουργεί τέλεια, χωρίς λάθη, παραλείψεις και άγνοια. Στην περίπτωση αυτή ένα φαινόμενο της αγοράς που ο επιχειρηματίας προσπαθεί να αξιοποιήσει, είναι η άγνοια ή η ατελής πληροφόρηση που υπάρχει μεταξύ των διαφόρων μελών που την απαρτίζουν (άλλων επιχειρηματιών και καταναλωτών). Δηλαδή, η ύπαρξη ανεκμετάλλεωτων ευκαιριών κέρδους οφείλεται στην ατελή γνώση των ατόμων και στην άγνοιά τους για την ύπαρξη αυτών των ευκαιριών (Kirzner, 1982, σελ. 273). Εάν τα άτομα μιας οικονομίας γνώριζαν τις τυχόν ανισορροπίες παραγωγής και τιμών, θα μπορούσαν να αναθέσουν στους managers να εξαλείψουν τις αδυναμίες αυτές και δε θα υπήρχε ανάγκη για επιχειρηματίες. Επειδή όμως τα άτομα δε γνωρίζουν αυτές τις ανισορροπίες και αδυναμίες, είναι απαραίτητη η λειτουργία του επιχειρηματία (ibid., σελ. 276). Στα πλαίσια αυτής της επιχειρηματικής δράσης έχει τονισθεί ότι ο επιχειρηματίας είναι σε θέση πέρα από το να αξιοποιεί της υπάρχουσες ευκαιρίες κέρδους να τις δημιουργεί επίσης²⁶. Ο επιχειρηματίας στην περίπτωση αυτή δημιουργεί ευκαιρίες κέρδους διαταράσσοντας ο ίδιος την ισορροπία διαμέσου της τεχνολογικής μεταβολής, της μεταβολής των παραγωγικών δυνατοτήτων των συντελεστών και της μεταβολής στις καταναλωτικές προτιμήσεις (Holcombe, 2003b). Η επιτυχία του επιχειρηματία ως αξιοποιητή ευκαιριών κέρδους εξαρτάται όμως από τις ικανότητές του, τις γνώσεις του και τις πληροφορίες που κατέχει όπως και τον τρόπο που προσεγγίζει την ευκαιρία και την αξιοποιεί (Ardichvili, Cardozo, Ray, 2003).

Εκτός αυτών των βασικών επιχειρηματικών λειτουργιών, έχει επισημανθεί η ανάγκη ανάπτυξης μιας θεωρίας που να καλύπτει όλο το φάσμα τους, δηλαδή μια συνθετική λειτουργία επιχειρηματικότητας (Gurzynski, 1976· Karayiannis, 1990· Gartner, 1990· Da-

vidson, Ekelund, 1994, σελ. 268). Για παράδειγμα, εάν ένας επιχειρηματίας ιδρύει μια επιχείρηση εισάγοντας ένα νέο προϊόν και αλλάζοντας την ισορροπία της αγοράς, ταυτόχρονα μεταβάλλει τους κινδύνους από την αβεβαιότητα που έχουν αναλάβει οι άλλοι επιχειρηματίες. Σε μεταγενέστερο στάδιο ανάπτυξης της επιχείρησής του, ίσως χρειασθεί να λειτουργήσει αναδιοργανώνοντας τους παραγωγικούς του συντελεστές ή προχωρώντας σε άλλης μορφής καινοτομία. Συνεπώς, ο επιχειρηματίας, κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του ζωής μπορεί να δραστηριοποιηθεί και να λειτουργήσει ποικιλοτρόπως ως καινοτόμος, οργανωτής και αξιοποιητής ευκαιριών κέρδους. Σχετικά με αυτή τη σύγχρονη ερμηνεία της συνθετικής επιχειρηματικότητας, ο Kaiser (1990), διαμόρφωσε υπόδειγμα όπου δείχνει ότι η καινοτομική δράση, η ανάληψη κινδύνων και η ανακατανομή των πόρων αλληλοσυσχετίζονται και αλληλεξαρτούνται. Λίγο αργότερα, ο Hornaday (1992), υποστήριξε ότι η επιχειρηματικότητα έχει τρεις αλληλοεξαρτώμενες διαστάσεις: την καινοτομικότητα, τη δημιουργία νέων επιχειρηματικών οργανώσεων και την επιδίωξη κέρδους στην αγορά. Αυτές οι δραστηριότητες μπορεί να λαμβάνουν χώρα συγχρόνως, γι' αυτό και απαιτείται, όπως κατέστησε εμφανές με την ανάπτυξη ενός υποδείγματος ο Gifford (1992), καταμερισμός της προσοχής του επιχειρηματία έτσι ώστε να μεγιστοποιείται η επιτυχία των στόχων του. Παρόμοια, οι Chandler, Jansen (1992), έδειξαν βάσει εμπειρικών μελετών ότι η επιχειρηματική αποτελεσματικότητα του επιχειρηματία αυξάνεται, εάν συμμετέχει ενεργά στις διοικητικές και τεχνολογικές δραστηριότητες της επιχείρησης και συνεχίζει ταυτόχρονα να προσπαθεί να ανακαλύψει και να δημιουργήσει ευκαιρίες κέρδους.

Η συνθετική αυτή λειτουργία βρίσκει πεδίο εφαρμογής της όχι μόνο στις μικρές αλλά και τις μεγάλες πολυμετοχικές επιχειρήσεις με τον όρο της ενδοεπιχειρηματικότητας (*intrapreneurship*). Η λειτουργία αυτή εντός της μεγάλης επιχείρησης μπορεί να ενισχυθεί, εάν τα στελέχη της δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά με οποιοδήποτε από τους παραπάνω τρόπους. Αυτό μπορεί να συμβεί όταν στη λειτουργία αυτής της επιχείρησης κυριαρχούν κυρίως τα εξής χαρακτηριστικά και στρατηγικές: (1) όταν επιδιώκονται ευκαιρίες κέρδους ανεξάρτητα από το ποιος ελέγχει τους παραγωγικούς πόρους σε αυτόν, (2) το επίπεδο επιχειρηματικότητας σε μια επιχείρηση εξαρτάται από τη στάση των ατόμων χαμηλότερης διοικητικής ιεραρχίας, (3) όσο μια επιχείρηση στρέφει ή και εκπαιδεύει τα άτομα που εργάζονται σε αυτή σε επιχειρη-

ματικές προσπάθειες, τότε επιδεικνύει υψηλή επιχειρηματικότητα, (4) όσο μια επιχείρηση μειώνει τον αντίκτυπο στα άτομα μιας επιχειρηματικής αποτυχίας, τόσο ενισχύεται η επιχειρηματικότητα των ατόμων, (5) η επιχειρηματική συμπεριφορά που κυριαρχεί σε μια επιχείρηση εξαρτάται και από την επιχειρηματική στάση των ατόμων που εργάζονται σε αυτήν, και (6) η επιχείρηση που ενισχύει διάφορα δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ των στελεχών και επιτρέπει τη διάθεση σε αυτά πόρων, τόσο αυξάνει την επιχειρηματικότητά της (βλ. Schollhammer, 1982· Chang, 1999· Parboteeah, 2000· Daily, McDougall, Covin, Dalton, 2002· Zhao, 2005).

Στο πλαίσιο αυτής της ενδοεπιχειρηματικότητας, ο Μουρδουκούτας (2001) εξηγεί τους τρόπους με τους οποίους η σύγχρονη επιχειρηματικότητα στις μεγάλες επιχειρήσεις έχει αποκεντρωθεί, προσανατολιζόμενη στη δημιουργία ενός δικτύου μικρομεσαίων επιχειρηματιών που το αποκαλεί «συλλογική επιχειρηματική δραστηριότητα» (collective entrepreneurship) (ibid., σελ. 30). Τοιοιτρόπως, η επιχειρηματική στρατηγική του μέλλοντος «θα εστιάζεται στην αύξηση των πωλήσεων και στη δημιουργική καταστροφή των παραδοσιακών επιχειρήσεων και τη μετατροπή τους σε συλλογικές επιχειρηματικές δραστηριότητες» (ibid., σελ. 19).

4. Επιχειρηματικές επιδράσεις

Η επιχειρηματικότητα ως αποφασιστικός παράγοντας του βαθμού επιτυχίας και εξέλιξης της επιχείρησης έχει επισημανθεί από την εποχή του Ξενοφώντος (Karayiannis, 2003). Έρευνες που έχουν γίνει για να διαπιστώσουν την αυτόνομη επίδραση της επιχειρηματικής ικανότητας στην ανταγωνιστικότητα, επιβίωση και ανάπτυξη της επιχείρησης, πράγματι κατέδειξαν την ισχύ της (βλ. π.χ. Mosakowski, 1998). Η επιχειρηματική δημιουργικότητα, η προβλεπτική ικανότητα, η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και η εγρήγορση, είναι τα ουσιαστικά επιχειρηματικά χαρακτηριστικά που αποτελούν πολύτιμους πόρους της επιχείρησης οι οποίοι, εάν αξιοποιηθούν κατάλληλα θα οδηγήσουν και στην ανάπτυξή της²⁷. Όπως δείχνει η εμπειρία των μη ανεπτυγμένων χωρών (όπως η Ελλάδα, βλ. Karayiannis, Zarifis, 2006· και η Ινδία, βλ. Thakur, 1998) οι επιχειρηματίες που λαμβάνουν τις σχετικές αποφάσεις με τη βοήθεια ειδικών και των στελεχών τους, επιτυγχάνουν να αναπτύξουν περισσότερο την επιχείρησή τους έναντι αυτών που λαμβά-

νουν σχετικές αποφάσεις με την οικογένειά τους. Με άλλα λόγια, η εξωτερική βοήθεια από ειδικούς και άλλους φορείς, στους νέους κυρίως επιχειρηματίες, αυξάνει την πιθανότητα επιτυχίας της προσπάθειάς τους (Chrisman, 1989).

Η συνδρομή της επιχειρηματικότητας στην οικονομική ανάπτυξη είναι πολύπλευρη²⁸. Οι σημαντικότερες θετικές επιδράσεις της προέρχονται από τις εξής επιχειρηματικές ενέργειες: (α) με την Σουμπετεριανή καινοτομική δράση (βλ. π.χ. Williams, 1983· Acs, Audretsch, 2003), (β) διαμέσου της αύξησης της ανταγωνιστικότητας αφού αυξάνεται η παραγωγικότητα της οικονομίας (π.χ. βλ. Nickell, Nicolitsas, Dryden, 1997· Thurik, Wennekers, 2004), (γ) διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εγκαθίδρυση και ανάπτυξη νέων κλάδων παραγωγής, όπως ήδη επισήμανε με έμφαση ήδη από πολλά χρόνια ο Marshall (βλ. Karayiannis, 2006a) και έχει ποικιλοτρόπως επιβεβαιωθεί (π.χ. βλ. Acs, Audretsch, 1987), και (δ) αυξάνουν την γνώση όχι μόνο για τις τεχνολογικές δυνατότητες, αλλά και αυτή που αφορά τις προτιμήσεις των καταναλωτών (Audretsch, Lehmann, 2005).

Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά τους τρόπους συνδρομής της επιχειρηματικότητας στην οικονομική ανάπτυξη και τη βελτίωση της ευημερίας.

Ο Baumol (1986), επισημαίνει ότι ο καινοτόμος επιχειρηματίας συνέβαλε πολύ στην αύξηση της παραγωγικότητας και του κατά κεφαλή εισοδήματος, ενώ ο μιμητής στη σύγκλιση του επιπέδου διαβίωσης και στην πορεία προς ανάπτυξη²⁹. Βάσει στοιχείων επιβεβαιώθηκε ότι η καινοτομική δράση των επιχειρηματιών στην οικονομία των ΗΠΑ δεν οδήγησε τόσο πολύ σε αύξηση των κερδών, όσο σε μείωση των τιμών και αύξηση της κατανάλωσης και της γενικής ευημερίας (Nordhaus, 2004). Το ενδιαφέρον και η προσοχή που προσδίνει ο επιχειρηματίας στις διάφορες δραστηριότητές του είναι παράγοντας που συμβάλλει ανάλογα στην οικονομική ανάπτυξη (Gifford, 1998). Εάν ο επιχειρηματίας επικεντρώνει περισσότερο την προσοχή του στις καινοτομίες και στην ανεύρεση και αξιοποίηση ευκαιριών κέρδους συμβάλλει περισσότερο στην οικονομική ανάπτυξη από όσο εάν ασχολείται με καθαρά διοικητικά ή ελεγκτικά καθήκοντα. Βάσει εμπειρικών δεδομένων από τον κλάδο της βιοτεχνολογίας, έχει καταστεί φανερό ότι όσο εντείνει την καινοτομική της προσπάθεια μια επιχείρηση, τόσο διευρύνονται οι δυνατότητες ανάπτυξής της (Deeds, Hill, 1996). Επίσης, έγινε εμφανές ότι η συμμαχία με μια άλλη επιχείρηση που συμπληρώνει την καινοτομική προσπάθεια της πρώτης, θα οδηγήσει το νέο επιχει-

ρησιακό σχήμα σε ανάπτυξη. Το εύρος όμως των συμμαχιών, δεν πρέπει να διευρύνεται, γιατί μετά από έναν αριθμό συμμάχων εμφανίζονται φθίνουσες αποδόσεις του σχήματος.

Εκτός αυτών, ο αριθμός των επιχειρηματιών διαδραματίζει αναπτυξιακό ρόλο. Ο Schmitz (1989) ανέπτυξε υπόδειγμα όπου δείχνει ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των καινοτόμων επιχειρηματιών σε μια οικονομία, τόσο αυτή αναπτύσσεται ταχύτερα. Γι' αυτό και το ελεύθερο εμπόριο και οι εισαγωγές ξένων επενδύσεων σε μια υποανάπτυκτη οικονομία που μειώνουν την προσφορά επιχειρηματικότητας (μείωση επιχειρηματικής τάξης), αποδυναμώνουν και τις αναπτυξιακές της δυνατότητες (Grossman, 1984). Βάσει όμως εμπειρικών δεδομένων 23 χωρών του ΟΟΣΑ που βρίσκονται σε διαφορετική αναπτυξιακή φάση, κατέστη φανερό ότι ο μεγάλος ή μικρός αριθμός των μικρομεσαίων επιχειρήσεων δεν συνεπάγεται και μεγάλη ή μικρή ανάπτυξη (και το αντίθετο) (Carree, van Stel, Wennekers, 2002). Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να υπάρχει ένας αριθμός μικρομεσαίων επιχειρήσεων που σχετίζεται με κάποιο «άριστο μονοπάτι» οικονομικής ανάπτυξης, αλλά ο αριθμός αυτός επηρεάζεται από τόσους πολλούς παράγοντες που καθιστά πολύ δύσκολη την αριθμητική του απόδοση.

Σε πρόσφατη έρευνα για τη συμβολή της επιχειρηματικότητας στην οικονομική ανάπτυξη, οι van Stel, Thurik (2005), επισήμαναν ότι αυτή εξαρτάται από παράγοντες όπως: η καινοτομικότητα και ανταγωνιστικότητα που κυριαρχεί στους κλάδους παραγωγής μιας οικονομίας και από το κατά κεφαλήν της εισόδημα. Στηριζόμενοι σε στοιχεία της επιχειρηματικότητας 36 χωρών βάσει της ετήσιας έκθεσης Global Entrepreneurship Monitor (GEM) (απουσιάζει η χώρα μας) και άλλων δεικτών όπως το ΑΕΠ και η ανταγωνιστικότητα, έδειξαν ότι σε οικονομίες όπου κυριαρχεί η καινοτομικότητα και ανταγωνιστικότητα, η προσφορά επιχειρηματικότητας (επίδοξης και πραγματικής) συμβάλλει περισσότερο από ό,τι σε μια άλλη οικονομία που υπάρχουν εμπόδια στις καινοτομίες και την ανταγωνιστικότητα. Επιπλέον, υποστήριξαν ότι η επιχειρηματικότητα έχει μεγαλύτερη θετική επίδραση στην ανάπτυξη των πλουσίων και λιγότερο των φτωχών οικονομιών. Αυτό μπορεί να είναι αποτέλεσμα και της μικρής εξειδίκευσης και επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο (περιλαμβανομένων και των επιχειρηματιών) που υπάρχει σε αυτές τις χώρες³⁰. Γι' αυτό και επισήμαναν ότι οι φτωχές χώρες χρειάζονται περισσότερο ένα καθεστώς οικονομίας των διευθυντικών στελεχών (managerial regime) και λιγότερο ένα καθεστώς μικρομεσαίων επιχειρηματιών (entrepreneurial regime). Αυτό σημαί-

νει ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο πέρασμα των οικονομιών από το στάδιο της υπό ανάπτυξη σε αυτό της ανάπτυξης. Βάσει παρόμοιων εμπειρικών στοιχείων, οι Wennekers, van Stel, Thurik, Reynolds (2005) έδειξαν ότι ο ρυθμός δημιουργίας νέων επιχειρήσεων σε σχέση με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, μετρούμενο με το κατά κεφαλή εισόδημα, δείχνει μια τάση με μορφή καμπύλης U. Αυτό σημαίνει ότι η οικονομική πολιτική των υπό ανάπτυξη οικονομιών είναι καλύτερο να στρέφεται στην ενίσχυση διευθυντικών ικανοτήτων και μεγάλων επιχειρήσεων, ενώ η οικονομική πολιτική των αναπτυσσόμενων οικονομιών στην ενίσχυση επιχειρηματικότητας ικανής στην προώθηση καινοτομιών.

Υποστηρίχθηκε (Murphy, Shleifer, Vishny, 1991) ότι, εάν μια κοινωνία στρέφει τα ικανά με διοικητικό ταλέντο άτομα, σε δραστηριότητες αξιοποίησης επιχειρηματικών καινοτομικών ευκαιριών, έχει υψηλότερες αναπτυξιακές δυνατότητες από μια κοινωνία που στρέφει τα άτομα αυτά να αναζητήσουν ευκαιρίες είσπραξης προσόδων (προσοδοθηρία). Τα άτομα που διαθέτουν ειδικό ταλέντο, σημαίνει ότι προκαλούν αυξανόμενες αποδόσεις που οφείλονται στις ικανότητές τους και εισπράττουν υψηλές αμοιβές. Γι' αυτό και προσανατολίζονται σε επαγγέλματα και δραστηριότητες που μπορεί να τους οδηγήσουν σε υψηλές κοινωνικές/οικονομικές θέσεις. Τα άτομα αυτά ελκύονται περισσότερο σε επιχειρηματικές δραστηριότητες και λιγότερο σε ανακτήσεις προσόδων, όταν: (α) ισχύει αξιοκρατία, και (β) όταν υπάρχουν διαθέσιμες ευκαιρίες εξέλιξης. Από το άλλο μέρος, τα άτομα αυτά ελκύονται από προσοδούχες δραστηριότητες, όταν: (1) είναι μεγάλος ο κρατικός τομέας και εμφιλοχωρεί σε αυτόν διαφθορά και αναξιοκρατία, και (2) δεν καθορίζονται και προστατεύονται σε μεγάλο βαθμό τα δικαιώματα ιδιοκτησίας. Οι συγγραφείς ισχυρίζονται, ότι σε γενικές γραμμές, οι οικονομίες που «παράγουν» πολύ περισσότερους μηχανικούς από ό,τι δικηγόρους, στρέφουν τα άτομα περισσότερο σε επιχειρηματικές δραστηριότητες και επιτυγχάνουν έτσι υψηλότερο βαθμό ανάπτυξης.

Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο συμμετέχει άμεσα η επιχειρηματικότητα στην οικονομική ανάπτυξη είναι διαμέσου της ενίσχυσης της παραγωγής και διάχυσης της επιστημονικής γνώσης. Είναι αρκετά σύνηθες (κυρίως στις ΗΠΑ), οι αυτοδημιούργητοι επιχειρηματίες που συγκέντρωσαν μεγάλη περιουσία να διαθέτουν τμήμα της για τη δημιουργία Πανεπιστημιακών και άλλων ιδρυμάτων με απώτερο στόχο να επιστραφεί μέρος του πλούτου στους

μηχανισμούς και τα άτομα που τους βοήθησαν να δημιουργήσουν (Acs, Phillips, 2002).

Η επιχειρηματικότητα, εκτός των παραπάνω συμβολών της, όπως έδειξε έρευνα για 23 χώρες του OECD για το διάστημα 1974-2002, μείωσε σε σημαντικό βαθμό την ανεργία. Μια επίδραση που έχει ονομασθεί «επιχειρηματικό αποτέλεσμα» μείωσης της ανεργίας (Audretsch, Carree, van Stel, Thurik, 2005). Η ανεργία μειώθηκε ακόμη και σε οικονομίες όπου η παρουσίαση μεγάλων μετοχικών επιχειρήσεων ήταν κυρίαρχη, όπως στο Ηνωμένο Βασίλειο (βλ. Thurik, 2003). Επίσης, η αύξηση του αριθμού των μικρομεσαίων επιχειρήσεων μείωσε την ανεργία ακόμη και σε ανεπτυγμένες οικονομίες όπως της Σουηδίας (βλ. Folster, 2000), όπου τα άτομα δεν είναι τόσο πρόθυμα να δραστηριοποιηθούν στην επιχειρηματικότητα. Είναι εμφανές πλέον ότι στις περισσότερες οικονομίες ακόμη και οι πολύ μικρές επιχειρήσεις με τη ζωγόνο ίδρυσή τους, όταν δηλαδή οι «γεννήσεις» τους υπερβαίνουν τους «θανάτους» τους, έχουμε αύξηση της γενικής απασχόλησης (Adrangi, Allender, Anderson, 2003).

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, η επιχειρηματικότητα δεν συντελεί μόνο στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά και στη βελτίωση της γενικής ευημερίας. Εφόσον συστατικά της αποτελούν ο χαμηλός βαθμός ανεργίας, η αναδιανομή του πλούτου διαμέσου οικονομικών μεταβολών και η χαμηλή διάκριση μεταξύ των ατόμων, οι επιχειρηματίες αφού-εξ υποθέσεως- συνεισφέρουν θετικά σε αυτά με τη δράση τους, βελτιώνουν και τη γενική ευημερία. Γι' αυτό και ο Newbert (2003) υποστήριξε ότι οι αρχές του καπιταλισμού κατά Adam Smith διέρχονται και εκπληρώνονται από την επιχειρηματικότητα.

Συμπεράσματα

Από το γυροσκόπιο κάποιων ερευνών για την επιχειρηματικότητα που παρουσιάστηκε στις προηγούμενες σελίδες, εξάγονται αρκετά και ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Κατ' αρχάς, το πλήθος τους και η θεματική ποικιλία τους διανοίγει ερευνητικά εδάφη για καλλιέργεια από νέους επιστήμονες. Τα θέματα αυτά είναι τόσο ευρεία και υπεισέρχονται σε εδάφη πολλών επιστημονικών κλάδων, ώστε να υψοεύεται η συνεργασία επιστημόνων από διάφορους κλάδους. Όσο αυξάνεται η διερευνητική δραστηριότητα του

σχετικά νέου (μάλлон επανεμφανιζόμενου μαζικά) φαινομένου της επιχειρηματικότητας, τόσο εμπλουτίζονται όχι μόνο οι γνώσεις αλλά και οι τρόποι ενίσχυσής της κάτω από καθολικώς αποδεκτά ό-μωσ πλαίσια επενέργειας.

Υπάρχουν βέβαια πολλά ερευνητικά (θεωρητικά και εμπειρικά) θέματα που αναμένεται ακόμη να εξετασθούν. Για παράδειγμα, με ποιους τρόπους μπορούν να πεισθούν οι νέοι να ακολουθήσουν μια τέτοια σταδιοδρομία. Πως μπορεί να ενισχυθεί η επιχειρηματικότητα χωρίς να στραφεί σε προσοδούχες επιδιώξεις. Κάτω από ποιες προϋποθέσεις προτιμάται η ενασχόληση με τη μιμητική ή την καινοτομική δραστηριότητα. Ποιο είναι το κόστος μιας οικονομίας από την επιχειρηματική αποτυχία. Πώς πρέπει να συγκληθούν τα διάφορα βασικά στοιχεία της επιχειρηματικότητας έτσι ώστε να ενοποιηθεί επιστημονικά αυτό το ερευνητικό πεδίο. Σε σύ-ντομο χρονικό διάστημα θα πρέπει να αρχίσουν να πραγματοποιούνται μελέτες για το πώς και σε τι έκταση η επιχειρηματικότητα επέδρασε στην οικονομία, την κοινωνία και τις πολιτισμικές καταστάσεις των διαφόρων χωρών, ειδικότερα αυτών που βαδίζουν στην «επιχειρηματική οικονομία» (entrepreneurial economy). Εκτός αυτών, θα πρέπει να αυξηθούν οι έρευνες για την επιχειρηματικότητα στην οικονομία μας που είναι οι λιγότερες που έχουν πραγματοποιηθεί στην Ενωμένη Ευρώπη.

Σημειώσεις

1. Έχει υποστηριχθεί (Ripsas, 1995) ότι αυτή η διεπιστημονική ερμηνεία της επιχειρηματικότητας πρέπει να συνοδεύεται και από διαφορετικά στά-δια πολυπλοκότητας επιδράσεων, λειτουργιών και αποτελεσμάτων της.
2. Για μια απλώς ταξινομηκή παρουσίαση των διαφόρων μελετών για την επιχειρηματικότητα στην Ευρώπη, ανάλογα με το στόχο, τη χώρα, τους παράγοντες κ.ά, βλ. Hisrich, Drnovsek (2002). Για τις μελέτες που αφορούν τους παράγοντες που επιδρούν στη ζήτηση και προσφορά επιχειρηματικότητας σε διάφορα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βλ. Grilo, Thurik (2004). Για μια γενική εξέταση των μεθοδολογιών (θεωρητικών ή εμπειρικών) που ακολουθούν οι περισσότεροι ερευνητές του φαινομένου της επιχειρηματικότητας (το 70% εξ αυτών ήταν εμπειρικές) βλ. Chandler, Lyon (2001).
3. Η επιχειρηματικότητα με όλες τις σημαντικές της οικονομικές λειτουργίες, ως δημιουργός νέων επιχειρήσεων, αναλύεται από τον Casson (1999).
4. Για συνοπτική παρουσίαση των διαφόρων υποδειγμάτων ερμηνείας των παραγόντων που έλκουν τα άτομα στην επιχειρηματική σταδιοδρομία, βλ. Wit (1993).

5. Μάλιστα έχει υποστηριχθεί για κάποια εκπαιδευτικά συστήματα όπως της Νορβηγίας (βλ. Kolvereid, Moen, 1997) και της Μ. Βρετανίας (βλ. Gallo-way, Brown, 2002), ότι ειδικά πανεπιστημιακά τμήματα για την επιχειρηματικότητα όχι μόνο έχουν αυξήσει την προσφορά της αλλά και την αποδοτικότητα της. Για λεπτομερή περιγραφή των εκπαιδευτικών μεθόδων και διαδικασιών για την επιχειρηματικότητα σε θεωρητικό και εμπειρικό υπόβαθρο, βλ. Fiet (2000), Bell, Callaghan, Demick, Schare (2004), Henry, Hill, Leitch (2005).

6. Για τη μέτρηση της επιχειρηματικότητας σε μια οικονομία έχουν χρησιμοποιηθεί διάφοροι δείκτες, όπως ο κατά κεφαλήν αριθμός των επιχειρήσεων, ο αριθμός αυτοαπασχολουμένων, ο ρυθμός ίδρυσης επιχειρήσεων, κ.ά. Για συνοπτική παρουσίαση των μειονεκτημάτων και πλεονεκτημάτων αυτών των δεικτών μέτρησης της επιχειρηματικότητας, βλ. Gartner, Shane (1995).

7. Σε πρόσφατη μελέτη εισοδημάτων και αποδόσεων μετοχών στις ΗΠΑ (βλ. Moskowitz, Vissing-Jorgensen, 2002), πιστοποιήθηκε ότι οι επιχειρηματίες-ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων προτιμούν να επενδύουν στη δική τους επιχείρηση ακόμη και εάν η απόδοση αγοράς μετοχών είναι υψηλότερη. Αυτή η τάση τους εξηγείται από το ότι προτιμούν την ανεξαρτησία τους και γιατί υπερεκτιμούν τις δυνατότητές τους για επιβίωση και ανάπτυξη της επιχείρησής τους.

8. Το κίνητρο των επιτευγμάτων έχει διαπιστωθεί (Sagie, Elizur, 1999) ότι διαφοροποιείται ακόμη και μεταξύ σπουδαστών διαφόρων σχολών και αντικειμένων. Επίσης, αυτό το κίνητρο έχει πιστοποιηθεί ότι είναι βασικό χαρακτηριστικό των τεχνολογικά καινοτόμων επιχειρηματιών (βλ. Smith, Miner, 1984).

9. Έχει ήδη προταθεί πριν από πολύ καιρό (Johnson, 1951) να χρησιμοποιούνται κοινωνιολογικά στοιχεία στην έρευνα της επιχειρηματικότητας. Η συλλογή άρθρων των de Bruin, Dupuis (2003) εμπεριέχει αναλυτικές μελέτες διαφόρων κοινωνιολογικών στοιχείων που συνοδεύουν την επιχειρηματικότητα σε θεωρητικό και εμπειρικό επίπεδο.

10. Για ανάλυση των διαφόρων υποδειγμάτων αξιολόγησης των δεικτών αποτελεσματικότητας (σε όρους επιτυχίας ή αποτυχίας) των μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων, βλ. Abouzeedan, Busler (2004).

11. Η πολιτιστική επίδραση στην επιχειρηματικότητα είναι τόσο ισχυρή, που όπως ισχυρίζονται οι Herbig, Golden, Dunphy (1994), η προσφορά της στην Ιαπωνία είναι μικρότερη από αυτή των Ευρωπαίων και αμφότεροι από την αντίστοιχη των Αμερικανών- κάτι εξάλλου που επιβεβαιώνουν και τα Global Entrepreneurship Monitor. Για ενδελεχή εξέταση των διαφόρων μελετών για τις πολιτιστικές, κοινωνικές και οικονομικές επιδράσεις σε όλα τα στάδια ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας, από την προδιάθεση μέχρι και την ανάπτυξη της επιχείρησης, βλ. Drakopoulou-Dodd, Anderson, Jack (2004).

12. Στοιχεία της θεωρίας του Kirzner έχουν χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση πολλών λειτουργιών της επιχείρησης (π.χ. βλ. Ioannides, 1998· Adaman, Devine, 2002).

13. Έχει υποστηριχθεί (Luthans, Envick, Anderson, 1995) ότι η εξεύρεση σημαντικών επιχειρηματικών χαρακτηριστικών πρέπει να διέρχεται από την ανάπτυξη ενός «ιδιογραφήματος» βάσει εντατικής και ποικιλόμορφης επιτόπιας έρευνας των επιχειρηματιών. Για μια συνοπτική παρουσίαση των διαφόρων μελετών που έχουν διεξαχθεί και δείχνουν τον τρόπο και την ένταση με την οποία προσωπικά χαρακτηριστικά του επιχειρηματία οδηγούν στην ίδρυση νέων επιχειρήσεων, βλ. Shook, Priem, McGee (2003).

14. Κάποιους από αυτούς τους παράγοντες έχει εξετάσει ο Petrakis (1997) για να διαπιστωθεί πώς και πόσο επιδρούν στη μεγέθυνση των Ελληνικών επιχειρήσεων.

15. Έχει αναπτυχθεί σημαντική βιβλιογραφία (βλ. Morris, Lewis, 1995) για το πώς οι ικανότητες του επιχειρηματία βελτιώνουν την προώθηση των αγαθών και συμβάλλουν στην ανάπτυξη της επιχείρησης, κάτι που παρατηρήθηκε σε μερικές επιχειρήσεις και στη χώρα μας (βλ. Drakoroulou-Dodd, Karayiannis, 2006). Η επιχειρηματική όμως επιτυχία έχει και υποκειμενικές διαστάσεις, όπως είναι η αρετή του επιχειρηματία και η κοινωνική αποδοχή της επιχειρηματικής του συμπεριφοράς, στοιχεία που έχουν διηλεκτή συνέχεια και τα πρώτο-συναντάμε σε σημαντικό βαθμό στα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων (βλ. Karayiannis, 1992b) όπως και πρόσφατα στην παράδοση της Καθολικής Εκκλησίας (βλ. Cornwall, Naughton, 2003).

16. Οι διάφοροι τρόποι υπολογισμού του βαθμού ανάληψης κινδύνων των επιχειρηματιών συγκριτικά με άλλα άτομα, αναλύονται στο Carland, Carland, Stewart (1999).

17. Με την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην επιχειρηματικότητα τα τελευταία χρόνια πραγματοποιούνται πολλές θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες για να διαπιστώσουν τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν και τα πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα που διαθέτουν για μια τέτοια σταδιοδρομία (π.χ. βλ. Fischer, Reuber, Dyke, 1993). Επίσης, διεξάγοντες έρευνες για τις διαφορές ψυχολογικές, κοινωνικές κ.ά. που έχουν με τους άνδρες συναδέλφους τους (π.χ. βλ. Sexton, Bowman-Upton, 1990).

18. Οι τρόποι με τους οποίους οι επιχειρηματικές ικανότητες επηρεάζουν τη λειτουργία και ανάπτυξη της επιχείρησης, αναλύονται λεπτομερώς στο Lumpkin, Dess (1996). Για τον τρόπο που εμπλουτίστηκε ο κλάδος της διοίκησης επιχειρήσεων εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά και τις δράσεις του μικρο-μεσαίου επιχειρηματία, βλ. την παρουσίαση των σχετικών άρθρων από τον Busenitz και άλλους (2003).

19. Για παρουσίαση αυτών των θεωριών βλ. Hebert, Link (1982), Barreto (1989), Karayiannis (1990, 2006a, 2006b), Bull, Willard (1993), van Praag (1999), Jackson, Gaulden, Gaster (20010), Adaman, Devine (2002).

20. Έχουν γίνει προσπάθειες (π.χ. βλ. McKelvey, 2004· Karayiannis, 2006c· Drakoroulou-Dodd, 2006) να αναπτυχθεί πρώτα μια καθολικά αποδεκτή θεωρία επιχειρηματικότητας με όλα εκείνα τα αναμφισβήτητα χαρακτηριστικά του επιχειρηματία και των δράσεών του, η οποία να αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη περισσότερο «ολιστικών» και εγγυτέρων στην εμπειρία υποδειγμάτων.

21. Για παράδειγμα, η υπόθεση της τέλει γνώσης που έχει εισαχθεί στο υπόδειγμα του ανταγωνισμού έχει εξοβελίσει τον επιχειρηματία από την οικονομική ανάλυση (βλ. Καραγιάννης, 1999, σελ. 24-25· Minkes, Foxall 1980). Επίσης, στο υπόδειγμα αυτό έχει αποδειχθεί από τον Graaff (1950) ότι υπάρχει ασυνέπεια μεταξύ της μεγιστοποίησης κέρδους και της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας του επιχειρηματία. Για αυτό δεν είχε καθόλου άδικο ο Higgins (1939) που από πολύ παλιά είχε προτείνει να εντατικοποιηθεί η έρευνα για την ανάπτυξη υποδειγμάτων επιχειρηματικότητας σε ατελώς ανταγωνιστική μορφή αγοράς.

22. Ο Ikeda (1990) από νέο-Αυστριακής σκοπιάς ασκεί κριτική στο στατικό υπόδειγμα της αγοράς και προτείνει τη διασκευή υποδειγμάτων πλησιέστερων στην εμπειρία που να δείχνουν τη δυναμική διαδικασία της αγοράς.

23. Η Brouwer (2000) ανέπτυξε ένα υπόδειγμα βασισμένη στην καινοτομική διάσταση για να επεξηγήσει ότι η επίδραση της αβεβαιότητας είναι απαραίτητο στοιχείο για τη διαδοχική εμφάνιση νέων καινοτόμων επιχειρηματιών που πολλαπλώς εμφανίζονται από το πουθενά.

24. Ο συνεταιρισμός όμως μεταξύ δύο ατόμων για την ίδρυση επιχείρησης δημιουργεί μια αναπροσαρμογή των ατομικών χαρακτηριστικών τους ως προς την εξάρτηση από άλλους και την αυτό-εμπιστοσύνη (Littunen, 2000).

25. Στα πλαίσια αυτής της ερμηνευτικής προσέγγισης οι Makowski, Ostroy (2001) στηριζόμενοι και σε στοιχεία της ανάλυσης του Schumpeter, ανέπτυξαν τη θεωρία επιχείρησης που αποκάλεσαν «Ευκαιριακή προσέγγιση» (Opportunist approach).

26. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μελέτης (Καραγιάννης, Ζαρίφης, Πουλάκος, 2005) για την πηγή των επιχειρηματικών ευκαιριών των Ελλήνων, έχει δείχθει ότι οι περισσότερες από αυτές δεν συνοδεύουν την καινοτομική δράση αλλά την επιχειρηματική δράση τύπου Kirzner.

27. Μπορεί να διαφοροποιηθούν οι διάφοροι ιδιωτικοί ή δημόσιοι οργανισμοί βάσει τριών επιδιώξεων: ικανοποίησης των πελατών, μείωσης κόστους και ανάληψης κινδύνων. Βάσει αυτών των στόχων που χαρακτηρίζουν τους παραγωγικούς οργανισμούς, έχει υποστηριχθεί (Moon, 1999), ότι οι ιδιωτικοί οργανισμοί επιδιώκουν κυρίως τις δύο πρώτες επιτεύξεις, ενώ οι δημόσιοι τον τρίτο. Επίσης, διαφάνηκε ότι όσο αυξάνεται το μέγεθος ενός οργανισμού, τόσο θυσιάζεται η πρώτη επιδίωξη χάριν της δεύτερας.

28. Οι Wennekers, Thurik (1999) εξετάζουν αναλυτικά τη σχετική βιβλιογραφία για το πόσο οι διάφορες επιχειρηματικές δραστηριότητες συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη. Έχουν διερευνηθεί ακόμη και οι συνιστώσες (βλ. Freeman, Duvall, 1984) που ορισμένες χώρες οικονομικά εξαρτώνται από άλλες (π.χ. η Ιρλανδία), επέτειναν την κρατική επιχειρηματικότητα με στόχο την ανάπτυξη.

29. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις οι μιμητές επιχειρηματίες ήταν εργαζόμενοι σε τεχνολογικά καινοτομικές επιχειρήσεις και ωθήθηκαν να ιδρύσουν μια δική τους (Ziegler, 1985) υιοθετώντας αυτό που αποκάλεσε ο

Drucker (1985, κεφ. 17) «δημιουργική μίμηση». Η είσοδος νέων επιχειρήσεων μιμούμενες άλλων καινοτομίες, έχει υποστηριχθεί με την ανάπτυξη σχετικού υποδείγματος, ότι είναι περισσότερο κερδοφόρες σε δυναμικά αναπτυσσόμενες αγορές ή οικονομίες παρά σε ανεπτυγμένες όπου έχουν εξαντληθεί οι ευκαιρίες κέρδους (Levesque, Shepherd, 2004).

30. Η πρακτική γνώση (δηλαδή όχι καθαρά επιστημονική) που αποκομίζουν οι εργαζόμενοι από κατάλληλη εκπαίδευση βελτιώνει το ανθρώπινο κεφάλαιο και ενισχύει έτσι τις δυνατότητες ανάπτυξης των επιχειρήσεων (Plummer, Taylor, 2004).

Βιβλιογραφία

- Abouzeedan A., Busler M., «Typology Analysis of Performance Models of Small and Medium-Size enterprises (SMEs)», *Journal of International Entrepreneurship*, vol. 2, 2004, σελ. 155-177.
- Acs Z., Audretsch D., «Innovation, market structure, and firm size», *Review of Economics and Statistics*, vol. 69, 1987, σελ. 567-74.
- Acs Z., Audretsch D., «Innovation and technological change», στο: Z. Acs, D. Audretsch (επιμ.), *Handbook of Entrepreneurial Research*, Kluwer Academic Publishers, Boston, 2003, σελ. 55-79.
- Acs Z., Carlsson B., Karlsson C., «The Linkages Among Entrepreneurship, SMEs and the Macroeconomy», στο: Z. Acs, B. Carlsson, C. Karlsson (επιμ.), *Entrepreneurship, Small and Medium-Sized Enterprises and the Macroeconomy*, University Press, Cambridge, 1999, σελ. 3-42.
- Acs Z., Phillips R., «Entrepreneurship and Philanthropy in American Capitalism», *Small Business Economics* 19, σελ. 189-204.
- Adaman F., Devine P., «A Reconsideration of the Theory of Entrepreneurship: a participatory approach», *Review of Political Economy*, vol. 14, no 3, 2002, σελ. 329-355.
- Adrangi B., Allender M., Anderson R., «An Empirical Analysis of the Relationship between Employment Growth and Entrepreneurial Activity», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 9, no 1, 2003, σελ. 21-30.
- Aitken H., «The Future of Entrepreneurial Research», *Explorations in Entrepreneurial History*, 1963, σελ. 1-14.
- Albrecht J., «Environmental issue entrepreneurship: a Schumpeterian perspective», *Future* 34, 2002, σελ. 649-661.
- Alstete J., «On becoming an entrepreneur: an evolving typology», *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, vol. 8, no 4, 2002, σελ. 222-234.
- Alvarez S., Busenitz L., «The entrepreneurship of resource-based theory», *Journal of Management*, vol. 27, 2001, σελ. 755-775.

- Amit R., Muller E., Cockburn I., «Opportunity Costs and Entrepreneurial Activity», *Journal of Business Venturing*, vol. 10, 1995, σελ. 95-106.
- Anderson A., «Cultivating the Garden of Eden: environmental entrepreneurship», *Journal of Organizational Change Management*, vol. 11, no 2, 1998, σελ. 135-144.
- Anderson A., Drakopoulou-Dodd S., Scott M., «Religion as an environmental influence on enterprise culture: The case of Britain in the 1980s», *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Practice*, vol. 6, no 1, 2000, σελ. 5-20.
- Anderson A., Miller C., «Class matters: human and social capital in the entrepreneurial process», *The Journal of Socio-Economics*, vol. 32, 2003, σελ. 17-36.
- Ardichvili A., Cardozo R., Ray S., «A theory of entrepreneurial opportunity identification and development», *Journal of Business Venturing*, vol. 18, 2003, σελ. 105-123.
- Audretsch D.B., *Innovation and Industry Evolution*, MIT Press, Cambridge, Mass, 1995.
- Audretsch D.B., Carree M., van Stel A., Thurik A., «Does Self-Employment Reduce Unemployment?», *Discussion Papers, Max Planck Institute*, no 0705, 2005.
- Audretsch D.B., Feldman M., «R&D Spillovers and the Geography of Innovation and Production», *American Economic Review*, vol. 86, no 3, 1996, σελ. 630-639.
- Audretsch D.B., Keilbach M., Lehmann E.E., «The Knowledge Spillover Theory of Entrepreneurship and Technological Diffusion», *Advances in the Study of Entrepreneurship, Innovation and Economic Growth* 16, 2005, σελ. 69-91.
- Audretsch D.B., Lehmann E.E., «Does the Knowledge Spillover Theory of Entrepreneurship hold for regions?», *Research Policy*, vol. 34, 2005, σελ. 1191-1202.
- Audretsch D.B., Thurik A., «Capitalism and Democracy in the 21st Century: From the managed to the entrepreneurial economy», *Journal of Evolutionary Economics* 10, 2000, σελ. 17-34.
- Barreto H., *The Entrepreneur in Microeconomic Theory: Disappearance and Explanation*, Routledge, London, 1989.
- Bandyopadhyaya V., Dey A., «Enhancing Profitability through Efficient and Effective Supply Chain Management», *IBAT Journal of Management*, vol. 1, no 2, 2004, σελ. 19-36.
- Baughn C., Neupert K., «Culture and National Conditions Facilitating Entrepreneurial Start-ups», *Journal of International Entrepreneurship* 1, 2003, σελ. 313-330.
- Baumol W., «Entrepreneurship and a Century of Growth», *Journal of Business Venturing*, vol. 1, no 3, 1986, σελ. 141-145.
- Baumol W., «Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Constructive», *Journal of Political Economy*, vol. 98, no 5, 1990, σελ. 893-921.

- Baumol W., «Formal Entrepreneurship Theory in Economics: Existence and Bounds», *Journal of Business Venturing* 8, 1993, σελ. 197-210.
- Baumol W., «On Austrian Analysis of Entrepreneurship and my Own», *Advances in Austrian Economics* 6, 2003, σελ. 57-66.
- Begley T., Boyd D., «Psychological Characteristics Associated with Performance in Entrepreneurial Firms and Small Business», *Journal of Business Venturing*, vol. 2, no 1, 1987, σελ. 79-93.
- Bell J., Callaghan I., Demick D., Schare F., «Internationalising Entrepreneurship Education», *Journal of International Entrepreneurship* 2, 2004, σελ. 109-124.
- Bernardo A., Welch I., «On the Evolution of Overconfidence and Entrepreneurs», *Cowles Foundation Discussion Paper* 1307, 2001.
- Bianchi M., Henrekson M., «Is Neoclassical Economics still Entrepreneurless?», *SSE/EFI Working Paper* 584, 2005.
- Bird B., «Implementing Entrepreneurial Ideas: The Case for Intention», *Academy of Management Review*, vol. 13, no 3, 1988, σελ. 442-453.
- Birley S., «The role of networks in the entrepreneurial process», *Journal of Business Venturing*, vol. 1, no 1, 1985, σελ. 107-117.
- Birley S., «New ventures and employment growth», *Journal of Business Venturing*, vol. 2, no 2, 1987, σελ. 155-165.
- Bitros G., Karayiannis A.D., «The Liberating power of Entrepreneurship in Ancient Athens», στο: Y. Cassis, I. Pepelasis-Minoglou (επιμ.), *Entrepreneurship on Theory and History: Country Studies*, Palgrave, London, 2005.
- Blanchflower D., Oswald A., «What Makes an Entrepreneur?», *Journal of Labor Economics*, vol. 16, no 1, 1998, σελ. 26-60.
- Blanchflower D., Oswald A., Stutzer A., «Latent entrepreneurship across nations», *European Economic Review*, vol. 45, 2001, σελ. 680-691.
- Boussouara M., Deakins D., «Market-based learning, entrepreneurship and the high technology small firm», *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, vol. 5, no 4, 1999, σελ. 204-223.
- Bradford W., Osborne A., «The Entrepreneurship Decision and Black Economic Development», *American Economic Review*, vol. 66, no 2, 1976, σελ. 316-319.
- Bradley D., Fryar S., van Riper D., «Effects of the Hispanic Population on Arkansas Small Business», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 9, no 2, 2003, σελ. 91-112.
- Brandstatter H., «Becoming an entrepreneur-A question of personality structure?», *Journal of Economic Psychology*, vol. 18, no 2-3, 1997, σελ. 157-177.
- Brockhaus R., Horowitz P., «The psychology of the entrepreneur», στο: D. Sexton, R. Smilor (επιμ.), *The Art and Science of Entrepreneurship*, Ballinger, Cambridge, MA, 1986, σελ. 25048.

- Brouwer M., «Entrepreneurship and Uncertainty: Innovation and Competition among Many», *Small Business Economics* 15, 2000, σελ. 149-160.
- Bruin de A., Dupuis A. (επιμ.), *Entrepreneurship: New Perspective in a Global Age*, Ashgate, New York, 2003.
- Bruno A., Tyebjee T., «The Environment for Entrepreneurship», στο: Kent C., Sexton D. Vesper K. (επιμ.), *Encyclopedia of Entrepreneurship*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, New Jersey, 1982.
- Bruyat C., Julien P.A., «Defining the field of research in entrepreneurship», *Journal of Business Venturing*, vol. 16, no 2, 2001, σελ. 165-180.
- Bucar B., Glas M., Hisrich R., «Ethics and entrepreneurs: An international comparative study», *Journal of Business Venturing*, vol. 18, 2003, σελ. 261-281.
- Buchholz R., Rosenthal S., «The Spirit of Entrepreneurship and the Qualities of Moral Decision Making: Toward a Unifying Framework», *Journal of Business Ethics* 60, 2005, σελ. 307-315.
- Bull I., Willard G., «Towards a theory of entrepreneurship», *Journal of Business Venturing*, vol. 8, no 3, 1993, σελ. 183-195.
- Busenitz L., Lau C., «A cross-cultural cognitive model of new venture creation», *Entrepreneurship: Theory and Practice*, vol. 20, no 4, 1996, σελ. 25-39.
- Busenitz L., West III G.P., Shepherd D., Nelson T., Chandler G., Zacharakis A., «Entrepreneurship Research in Emergence: Past Trends and Future Directions», *Journal of Management*, vol. 29, no 3, 2003, σελ. 285-308.
- Calvo G., Wellisz S., «Technology, entrepreneurs, and firm size», *Quarterly Journal of Economics* 95, 1980, σελ. 663-677.
- Carland J., Hoy F., Boulton W., Carland J., «Differentiating Entrepreneurs from Small Business Owners: A Conceptualization», *Academy of Management Review*, vol. 9, no 2, 1984, σελ. 354-359.
- Carland J., Carland J., Stewart W., «Risk Taking Propensity: An Attribute of Entrepreneurship?: A Comparative Analysis», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 5, no 2, 1999, σελ. 37-50.
- Carter N., Gartner W., Shave K., Gatewood J., «The career reasons of nascent entrepreneurs», *Journal of Business Venturing*, vol. 18, no 1, 2003, σελ. 13-39.
- Carree M. van Stel A., Wennekers S., «Economic Development and Business Ownership: An Analysis Using Data of 23 OECD Countries in the Period 1976-1996», *Small Business Economics* 19, 2002, σελ. 271-290.
- Carree M., Thurik M., «Understanding the role of entrepreneurship for economic growth», *Discussion Papers, Max Planck Institute* 1005, 2005.
- Casson M., «Entrepreneurship and the Theory of the Firm», στο: Z. Acs, B. Carlsson, C. Karlsson (επιμ.), *Entrepreneurship, Small and*

- Medium-Sized Enterprises and the Macroeconomy*, University Press, Cambridge, 1999, σελ. 45-78.
- Chandler G., Jansen E., «The founder's self-assessed competence and venture performance», *Journal of Business Venturing*, vol. 7, no 3, 1992, σελ. 223-236.
- Chandler G., Lyon D., «Issues of Research Design and Construct Measurement in Entrepreneurship Research: The Past decade», *Entrepreneurship Theory and Practice*, Summer 2001, σελ. 101-113.
- Chang J., «Model of Corporate Entrepreneurship: Intrapreneurship and Exopreneurship», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 5, no 1, 1999, σελ. 21-54.
- Choi J.P., Thum M., «The dynamics of corruption with the ratchet effect», *Journal of Public Economics* 87, 2003, σελ. 427-443.
- Chrisman J., «Strategic, administrative, and operating assistance: The value of outside consulting to preventure entrepreneurs», *Journal of Business Venturing*, vol. 4, no 6, 1989, σελ. 401-418.
- Clarke R., Aram J., «Universal Values, Behavioral Ethics and Entrepreneurship», *Journal of Business Ethics* 16, 1997, σελ. 561-572.
- Cornwall J., Naughton M., «Who is the Good Entrepreneur: An Exploration within the Catholic Social Tradition», *Journal of Business Ethics* 44, 2003, σελ. 61-75.
- Cooper A., Dunkelberg W., «Entrepreneurship and Paths to Business Ownership», *Strategic Management Journal*, vol. 7, no 1, 1986, σελ. 53-68.
- Cooper A., Folta T., Woo C., «Entrepreneurial information search», *Journal of Business Venturing*, vol. 10, no 2, 1995, σελ. 107-120.
- Cressy R., «Small Business Failure: Failure to Fund or Failure to Learn?», στο: Z. Acs, B. Carlsson, C. Karlsson (επιμ.), *Entrepreneurship, Small and Medium-Sized Enterprises and the Macroeconomy*, University Press, Cambridge, 1999, σελ. 161-185.
- Cromie S., «Motivations of Aspiring Male and Female Entrepreneurs», *Journal of Occupational Behavior*, vol. 8, no 3, 1987, σελ. 251-261.
- Daily C., McDougall P., Covin J., Dalton D., «Governance and Strategic Leadership in Entrepreneurial Firms», *Journal of Management*, vol. 28, no 3, 2002, σελ. 387-412.
- Dakhil M., De Clercq D., «Human capital, social capital, and innovation: a multi-country study», *Entrepreneurship and Regional Development*, vol. 16, no 2, 2004, σελ. 107-128.
- Dale L., «Leadership Training Programs: A Five Year Impact Study», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 6, no 1, 2000, σελ. 84-92.
- Daly S., Mattila M., «Darwin and Ethics: Using Natural Selection to Understand Ethical Business and Organizational Behavior», *Business and Organization Ethics Network*, vol. 9, no 1, 2004, σελ. 1-8.
- Davidson A., Ekelund R., «Can Entrepreneurship Be Unproductive? To-

- wards an Evolutionary Interpretation», *Review of Social Economy*, vol. 52, no 4, 1994, σελ. 266-279.
- Deamer I., Earle L., «Searching for entrepreneurship», *Industrial and Commercial Training*, vol. 36, no 3, 2004, σελ. 99-103.
- De D., «SME policy in Europe», στο: D. Sexton, H. Landstrom (επιμ.), *The Blackwell Handbook of Entrepreneurship*, Blackwell Publishing, Oxford, 2000, σελ. 87-106.
- Deeds D., Hill C., «Strategic Alliances and the Rate of New Product Development: An Empirical Study of Entrepreneurial Biotechnology Firms», *Journal of Business Venturing* 11, 1996, σελ. 41-55.
- Dimitratos P., Plakoyianaki E., «Theoretical Foundations of an International Entrepreneurial Culture», *Journal of International Entrepreneurship* 1, 2003, σελ. 187-215.
- Douglas E., Shepherd D., «Entrepreneurship as a utility maximizing response», *Journal of Business Venturing*, vol. 15, no 3, 2000, σελ. 231-251.
- Drakopoulou-Dodd S., «Metaphors and meaning: A grounded cultural model of US entrepreneurship», *Journal of Business Venturing* 17, 2002, σελ. 519-535.
- Drakopoulou-Dodd S., *What should general theories of entrepreneurship look like?*, υπό δημοσίευση, 2006.
- Drakopoulou-Dodd S., Patra E., «National differences in entrepreneurial networking», *Entrepreneurship and Regional Development* 14, 2002, σελ. 117-134.
- Drakopoulou-Dodd S., Anderson A., Jack S., «A Review of Entrepreneurship as Doing: The Importance of Socio-cultural and Economic Environment», *IBAT Journal of Management*, vol. 1, no 2, 2004, σελ. 37-53.
- Drakopoulou-Dodd S., Karayiannis A.D., *Small firm success and survival strategies in Greece*, Spoudai (υπό δημοσίευση), 2006.
- Dreisler P., Blenker P., Nielsen K., «Promoting entrepreneurship- changing attitudes or behaviour», *Journal of Small Business and Enterprise Development*, vol. 10, no 4, 2003, σελ. 383-392.
- Drucker P., *Innovation and Entrepreneurship*, ελλην. μτφρ. ΑΣΕ Βιβλιοθήκη Μάνατζμεντ 1990, Αθήνα, 1985.
- Dubini P., «The influence of motivations and environment on business start-ups: Some hints for public policies», *Journal of Business Venturing*, vol. 4, no 1, 1989, σελ. 11-26.
- Eckhardt J., Shane S., «Opportunities and Entrepreneurship», *Journal of Management*, vol. 29, no 3, 2003, σελ. 333-349.
- Envick B., Langford M., «The Five-Factor Model of Personality: Assessing Entrepreneurs and Managers», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 6, no 1, 2000, σελ. 6-17.
- Etzioni A., «Entrepreneurship, adaptation and legitimation: A macro-behavioral perspective», *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol. 8, no 2, 1987, σελ. 175-189.

- Evans D., Jovanovic B., «An estimated Model of Entrepreneurial Choice under Liquidity Constraints», *Journal of Political Economy*, vol. 97, no 4, 1989, σελ. 808-827.
- Evans D., Leighton L., «Some Empirical Aspects of Entrepreneurship», *American Economic Review*, vol. 79, no 3, 1989, σελ. 519-535.
- Ferrante F., «Revealing Entrepreneurial Talent», *Small Business Economics* 25, 2005, σελ. 159-174.
- Fiet J., «The Theoretical Side of Teaching Entrepreneurship», *Journal of Business Venturing*, vol. 16, 2000, σελ. 1-24.
- Fischer E., Reuber R., Dyke L., «A theoretical overview and extension of research on sex, gender, and entrepreneurship», *Journal of Business Venturing*, vol. 8, no 2, 1993, σελ. 151-168.
- Folster S., «Do Entrepreneurs Create Jobs?», *Small Business Economics* 14, 2000, σελ. 137-148.
- Fonseca R., Lopez-Garcia P., Pissarides C., «Entrepreneurship, start-up costs and employment», *European Economic Review*, vol. 45, no 4-6, 2001, σελ. 692-705.
- Freeman J., Duvall R., «International Economic Relations and the Entrepreneurial State», *Economic Development and Cultural Change*, vol. 32, no 2, 1984, σελ. 373-400.
- Fu-Lai Yu T., «Entrepreneurial Alertness and Discovery», *Review of Austrian Economics*, vol. 14, no 1, 2001, σελ. 47-63.
- Galloway L., Brown W., «Entrepreneurship education at university: a driver in the creation of high growth firms?», *Education and Training*, vol. 44, no 8/9, 2002, σελ. 398-405.
- Gartner W., «What are we talking about when we talk about entrepreneurship?», *Journal of Business Venturing* 5, 1990, σελ. 15-28.
- Gartner W., Shane S., «Measuring Entrepreneurship over Time», *Journal of Business Venturing* 10, 1995, σελ. 283-301.
- Gentry W., Hubbard R.G., «Tax Policy and Entrepreneurial Entry», *American Economic Review*, vol. 90, no 2, 2000, σελ. 283-287
- Georgellis Y., Sessions J., Tsitsianis N., «Windfalls, Wealth, and the Transition to Self-Employment», *Small Business Economics* 25, 2005, σελ. 407-428.
- Gifford S., «Allocation of entrepreneurial attention», *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol. 19, no 3, 1992, σελ. 265-284.
- Gifford S., «Limited Entrepreneurial Attention and Economic Development», *Small Business Economics* 10, 1998, σελ. 17-30.
- Gilbert B., Audretsch D., McDougall P., «The Emergence of Entrepreneurial Policy», *Small Business Economics* 22, 2004, σελ. 313-323.
- Glancey K., Greig M., Pettigrew M., «Entrepreneurial dynamics in small business service firms», *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research* 3, 1998, σελ. 249-268.
- Graaff J. de, «Income Effects and the Theory of the Firm», *Review of Economic Studies*, vol. 18, no 2, 1950, σελ. 79-86.

- Gray J., «A Predictive Model of Small Business Success», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 5, no 2, 1999, σελ. 25-36.
- Greenfield S., Strickon A., «A New Paradigm for the Study of Entrepreneurship and Social Change», *Economic Development and Cultural Change*, vol. 29, no 3, 1981, σελ. 467-499.
- Griliches Z., «Issues in assessing the contribution of research and development to productivity growth», *Bell Journal of Economics* 10, 1979, σελ. 92-116.
- Grilo I., Irigoyen J., «Entrepreneurship in the EU: To wish and not to be», *Discussion Papers, Max Planck Institute* 0105, 2005.
- Grilo I., Thurik R., «Determinants of Entrepreneurship in Europe», *Discussion Papers, Max Planck Institute* 3004, 2004.
- Grossman G., «International Trade, Foreign Investment, and the Formation of the Entrepreneurial Class», *American Economic Review*, vol. 74, no 4, 1984, σελ. 605-614.
- Gruner H.P., «Redistribution as a selection device», *Journal of Economic Theory* 108, 2003, σελ. 194-216.
- Gurzynski Z.S.A., «Entrepreneurship: The True Spring of Human Action», *The South African Journal of Economics*, vol. 44, no 1, 1976, σελ. 1-23.
- Hannafey F., «Entrepreneurship and Ethics: A Literature Review», *Journal of Business Ethics* 46, 2003, σελ. 99-110.
- Hebert R., Link A., *The Entrepreneur: Mainstream Views and Radical Critiques*, Praeger, New York, 1982.
- Heilman M., Chen J., «Entrepreneurship as a solution: the allure of self-employment for women and minorities», *Human Resource Management Review* 13, 2003, σελ. 347-364.
- Henderson R., Robertson M., «Who wants to be an entrepreneur? Young adult attitudes to entrepreneurship as a career», *Education and Training*, vol. 41, no 5, 1999, σελ. 236-245.
- Henry C., Hill F., Leitch C., *Entrepreneurship Education and Training*, Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, 2005.
- Herbig P., Golden J., Dunphy S., «The Relationship of Structure to Entrepreneurial and Innovative Success», *Marketing Intelligence and Planning*, vol. 12, no 9, 1994, σελ. 37-48.
- Herron L., Robinson R. Jr., «A structural model of the effects of entrepreneurial characteristics on venture performance», *Journal of Business Venturing*, vol. 8, no 3, 1993, σελ. 281-294.
- Higgins B., «Elements of Indeterminacy in the Theory of Non-Perfect Competition», *American Economic Review*, vol. 29, no 3, 1939, σελ. 468-479.
- Hisrich R., Drnovsek M., «Entrepreneurship and small business research - a European perspective», *Journal of Small Business and Enterprise Development*, vol. 9, no 2, 2002, σελ. 172-222.
- Hofer C., Bygrave W., «Researching entrepreneurship», *Entrepreneurship Theory and Practice*, Spring 1992, σελ. 91-100.

- Hoff K., Lyon A., «Non-leaky Buckets: Optimal Redistributive Taxation and Agency Costs», *Journal of Public Economics* 58, 1995, σελ. 365-90.
- Hofstede G., *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, McGraw-Hill Book Company, London, 1991.
- Holcombe R., «Information, Entrepreneurship, and Economic Progress», *Advances in Austrian Economics* 6, 2003a, σελ. 173-195.
- Holcombe R., «The Origins of Entrepreneurial Opportunities», *The Review of Austrian Economics*, vol. 16, no 1, 2003b, σελ. 25-43.
- Holmes T., Schmitz J., «A Theory of Entrepreneurship and Its Application to the Study of Business Transfers», *Journal of Political Economy*, vol. 98, no 2, 1990, σελ. 265-294.
- Holtz-Eakin D., Joulfaian D., Rosen H., «Sticking it Out: Entrepreneurial Survival and Liquidity Constraints», *Journal of Political Economy*, vol. 102, no 1, 1994, σελ. 53-75.
- Holtz-Eakin D., «Public Policy Toward Entrepreneurship», *Small Business Economics* 15, 2000, σελ. 283-291.
- Hornaday R., «Thinking about entrepreneurship: A fuzzy set approach», *Journal of Small Business Management*, October 1992, σελ. 12-23.
- Howorth C., Tempest S., Coupland C., «Rethinking entrepreneurship methodology and definitions of the entrepreneur», *Journal of Small Business and Enterprise Development*, vol. 12, no 1, 2005, σελ. 24-40.
- Hummerinta-Peltomaki L., «The Innovation and Internationalisation of Small Business: Applying the Innovation Concept in an Export Context», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 2, no 1, 1996, σελ. 43-69.
- Jackson N., Gauden C., Gaster W., «Who it is and What it does: Finding the Heffa-Preneur», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 7, no 2, 2001, σελ. 17-29.
- Jensen M., «The modern industrial revolution, exit, and the failure of internal control systems», *Journal of Finance*, vol. 68, 1993, σελ. 831-80.
- Johannisson B., «Business formation- a network approach», *Scandinavian Journal of Management*, vol. 4, no 3-4, 1988, σελ. 83-99.
- Johnson H., «Sociological Aspects of Change and the Entrepreneur», *Journal of Economic History*, vol. 11, no 1, 1951, σελ. 50-54.
- Jones-Evans D., «A typology of technology-based entrepreneurs: A model based on previous occupational background», *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, vol. 1, no 1, 1995, σελ. 26-47.
- Jones C., English J., «A contemporary approach to entrepreneurship education», *Education and Training*, vol. 46, no 8-9, 2004, σελ. 416-423.
- Ikeda S., «Market-Process Theory and Dynamic Theories of the Market», *Southern Economic Journal*, vol. 57, no 1, 1990, σελ. 75-92.
- Ioannides S., «Towards an Austrian perspective of the firm», *Austrian Economic Review* 11, 1998, σελ. 77-98.

- Καραγιάννης Α.Δ., «Περιβάλλον και Επιχειρηματικότητα», *Αντιχάρισμα στη Μνήμη του Καθηγητού Ιωάννου Κ. Παπαζαχαρίου*, τόμ. Β', εκδ. Πάντειον Πανεπιστήμιο, 1994, σελ. 1075-1093.
- Καραγιάννης Α.Δ., *Επιχειρηματικότητα και Οικονομία: Μελέτες*, εκδ. Interbooks, Αθήνα, 1999.
- Καραγιάννης Α.Δ., «Οικογενειακές και Κοινωνικές επιδράσεις στην Επιχειρηματικότητα των Ελλήνων», *Διοίκηση και Οικονομία* 1, 2004, σελ. 45-61.
- Καραγιάννης Α.Δ., Ζαρίφης Α., Πουλάκος Κ., «Πηγές Επιχειρηματικών Ιδεών των Ελλήνων Επιχειρηματιών», *Διοίκηση και Οικονομία* 2, 2005, σελ. 11-31.
- Kahn A., Manopichetwattana V., «Innovative and Noninnovative Small Firms: Types and Characteristics», *Management Science*, vol. 35, no 5, 1989, σελ. 597-606.
- Kaiser C., «Entrepreneurship and Resource Allocation», *Eastern Economic Journal*, vol. XVI, no 1, 1990, σελ. 9-20.
- Kaish S., Gilad B., «Characteristics of opportunities search of entrepreneurs versus executives: Sources, interests, general alertness», *Journal of Business Venturing*, vol. 6, no 1, 1991, σελ. 45-61.
- Kanbur S., «Risk taking and taxation: an alternative perspective», *Journal of Public Economics* 15, 1981, σελ. 163-184.
- Karayiannis A.D., «The entrepreneurial function in economic literature: A synop-tic review», *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, vol. 37, no 2, 1990, σελ. 245-268.
- Karayiannis A.D., «Rowland Hamilton's Neglected Contribution on Risk, Uncer-tainty and Profit», στο: S. Todd Lowry (επιμ.), *Perspectives in the History of Economic Thought: Contributions to the History of Economics*, Edward Elgar Publishing, London, 1992a, σελ. 80-89.
- Karayiannis A.D., «Entrepreneurship in Classical Greek Literature», *The South African Journal of Economics*, vol. 60, no 1, 1992b, σελ. 67-93.
- Karayiannis A.D., «Entrepreneurship and the Transition from Socialism to a Free Market Economy», *International Journal of New Ideas*, vol. 2, no 2, 1993, σελ. 42-54.
- Karayiannis A.D., «Entrepreneurial Pluralism and Cultural Diversity», στο: L. Bekemans, R. Picht (επιμ.), *European Societies between Diversity and Convergence*, τόμ. II, εκδ. College of Europe, Euro-pean Interuniversity Press, Brussels, 1996, σελ. 189-203.
- Karayiannis A.D., «Entrepreneurial functions and characteristics in a proto-capitalist economy: The Xenophonian entrepreneur», *Wirtschaftspoli-tische Blatter* 4, 2003, σελ. 553-563.
- Karayiannis A.D., *The Marshallian Entrepreneur: Is he still alive?*, 2006a.
- Karayiannis A.D., «The American apogee of contributions on entrepreneur-ship (1880s-1920s)», *The American Review of Political Economy* (υπό έκδοση), 2006b.

- Karayiannis A.D., *Economists' Consensus on Entrepreneurship* (αδημοσίευτο), 2006c.
- Karayiannis A.D., Zarifis A., «Entrepreneurial strategies in Greek Small-medium enterprises», *Archives of Economic History* (υπό δημοσίευση), 2006.
- Karlsson C., Johanson B., «Towards a dynamic Theory for the Spatial Knowledge Economy», *CESIS Electronic Working Paper* 20, 2004.
- Kent C., «The Treatment of Entrepreneurship in Principles of Economics Textbooks», *Journal of Economic Education*, Spring 1989, σελ. 153-164.
- Kihlstrom R., Laffont J., «A General Equilibrium Entrepreneurial Theory of Firm Formation Based on Risk Aversion», *Journal of Political Economy*, vol. 87, no 3, 1979, σελ. 719-748.
- Kihlstrom R., Laffont J., «Taxation and risk taking in general equilibrium models with free entry», *Journal of public Economics* 21, 1983, σελ. 159-181.
- Kilby P., «The Heffalump Revisited», *Journal of International Entrepreneurship* 1, 2003, σελ. 13-29.
- King R., Levine R., «Finance, entrepreneurship and growth», *Journal of Monetary Economics*, vol. 32, no 3, 1993, σελ. 513-542.
- Kirzner I., *Competition and Entrepreneurship*, The University of Chicago Press, Chicago, 1973.
- Kirzner M.I., «The Theory of Entrepreneurship in Economic Growth», στο: Kent C., Sexton D. Vesper K. (επιμ.), *Encyclopedia of Entrepreneurship*, ed. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1982, σελ. 272-276.
- Kirzner M.I., «Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process: An Austrian Approach», *Journal of Economic Literature*, vol. XXXV, no 1, 1997, σελ. 60-85.
- Kisfalvi V., «The entrepreneur's character, life issues, and strategy making: A field study», *Journal of Business Venturing*, vol. 17, no 5, 2002, σελ. 489-518.
- Kolvareid L., Moen O., «Entrepreneurship among business graduates: does a major in entrepreneurship make a difference?», *Journal of European Industrial Training*, vol. 21, no 4, 1997, σελ. 154-160.
- Krueger N., Reily M., Carsrud A., «Competing Models of Entrepreneurial Intentions», *Journal of Business Venturing* 15, 2000, σελ. 411-432.
- Kunkel S., «Toward a Typology of Entrepreneurial Activities», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 7, no 1, 2001, σελ. 75-89.
- Laussel D., Le Breton M., «A general equilibrium theory of firm formation based on individual unobservable skills», *European Economic Review*, vol. 39, no 7, 1995, σελ. 1303-1319.
- Lee S., Peterson S., «Culture, Entrepreneurial Orientation, and Global Competitiveness», *Journal of World Business*, vol. 35, no 4, 2000, σελ. 401-416.

- Levesque M., Shepherd D., Douglas E., «Employment or self-employment: A dynamic utility-maximizing model», *Journal of Business Venturing* 17, 2002, σελ. 189-210.
- Levesque M., Shepherd D., «Entrepreneurs' choice of entry strategy in emerging and developed markets», *Journal of Business Venturing*, vol. 19, no 1, 2004, σελ. 29-54.
- Li W., «Entrepreneurship and government subsidies: A general equilibrium analysis», *Journal of Economic Dynamics and Control*, vol. 26, no 11, 2002, σελ. 1815-1844.
- Lindh T., Ohlsson H., «Self-employment and windfall gains: Evidence from the Swedish lottery», *Economic Journal* 106, November 1996, σελ. 1515-1526.
- Littunen H., «Entrepreneurship and the characteristics of the entrepreneurial personality», *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, vol. 6, no 6, 2000, σελ. 295-309.
- Loveman G., Sengenberger W., «The Re-emergence of Small-Scale Production: An International Comparison», *Small Business Economics*, vol. 3, no 1, 1991, σελ. 1-37.
- Low M., «The Adolescence of Entrepreneurship Research: Specification of Purpose», *Entrepreneurship Theory and Practice* 14, 2001, σελ. 139-162.
- Lucas R., «On the Size Distribution of Business Firms», *Bell Journal of Economics*, vol. 9, no 2, 1978, σελ. 7-20.
- Lumpkin G., Dess G., «Clarifying the Entrepreneurial Orientation Construct and Linking it to Performance», *Academy of Management Review*, vol. 21, no 1, 1996, σελ. 135-172.
- Luthans F., Envic B., Anderson R., «A Proposed Idiographic Approach to the Study of Entrepreneurs», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 1, no 1, 1995, σελ. 1-17.
- Μουρδουκούτας Π., *Η Επιχειρηματικότητα στην Νέα Οικονομία*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2001.
- McClelland D., *The Achieving Society*, D. van Nostrand Company Inc., New York, 1961.
- McGarth R.G., MacMilan I., Scheinberg S., «Elitists, risk-takers, and rugged individualists? An exploratory analysis of cultural differences between entrepreneurs», *Journal of Business Venturing*, vol. 7, no 2, 1992, σελ. 115-135.
- McGrath R.G., «Falling Forward: Real Options Reasoning and Entrepreneurial Failure», *Academy of Management Review*, vol. 24, no 1, 1999, σελ. 13-30.
- McKelvey B., «Towards a complexity science of entrepreneurship», *Journal of Business Venturing*, vol. 19, 2004, σελ. 313-341.
- McMillan J., Woodruff C., «The Central Role of Entrepreneurs in Transition Economies», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 16, no 3, 2002, σελ. 153-170.

- Machan T., «Entrepreneurship and Ethics», *International Journal of Social Economics*, vol. 26, no 5, 1999, σελ. 596-608.
- Madsen H., Neergaard H., Ulhei J., «Knowledge-intensive entrepreneurship and human capital», *Journal of Small Business and Enterprise Development*, vol. 10, no 4, 2003, σελ. 426-434.
- Makowski L., Ostroy J., «Perfect Competition and the Creativity of the Market», *Journal of Economic Literature* XXXIX, June 2001, σελ. 479-535.
- Markman G., Baron G., «Person-entrepreneurship fit: why some people are more successful as entrepreneurs than others», *Human Resource Management Review* 13, 2003, σελ. 281-301.
- Marsili O., «Technological Regimes and Sources of Entrepreneurship», *Small Business Economics* 19, 2000, σελ. 217-231.
- Masurel E., Nijkamp P., Vindigni G., «Breeding places for ethnic entrepreneurs: a comparative marketing approach», *Entrepreneurship and Regional Development*, vol. 16, no 1, 2004, σελ. 77-86.
- Mata J., «Markets, entrepreneurs and the size of new firms», *Economic Letters*, vol. 52, no 1, 1996, σελ. 15-27.
- Medlin B., Green K., «Ethics in Small Business: Attitudes and Perceptions of Owners/Managers», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 9, no 2, 2003, σελ. 113-132.
- Miles M., Munilla L., Covin J., «Innovation, Ethics, and Entrepreneurship», *Journal of Business Ethics* 54, 2004, σελ. 97-101.
- Minguzzi A., Passaro R., «The network of relationships between the economic environment and the entrepreneurial culture in small firms», *Journal of Business Venturing*, vol. 16, no 2, 2001, σελ. 181-207.
- Minkes A., Foxall G., «Entrepreneurship, Strategy, and Organization: Individual and Organization in the Behaviour of the Firm», *Strategic Management Journal*, vol. 1, no 4, 1980, σελ. 295-301.
- Moon J.M., «The Pursuit of Managerial Entrepreneurship: Does Organization Matter?», *Public Administration Review*, vol. 59, no 6, 1999, σελ. 31-43.
- Morris M., Lewis P., «The determinants of entrepreneurial activity: Implications for marketing», *European Journal of Marketing*, vol. 29, no 7, 1995, σελ. 31-48.
- Morrison A., «Entrepreneurship: what triggers it?», *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, vol. 6, no 2, 2000, σελ. 59-71.
- Mosakowski E., «Entrepreneurial Resources, Organizational Choices, and Competitive Outcomes», *Organization Science*, vol. 9, no 6, 1998, σελ. 625-643.
- Moskowitz T., Vissing-Jorgensen A., «The Returns to Entrepreneurial Investment: A Private Equity Premium Puzzle?», *American Economic Review*, vol. 92, no 4, 2002, σελ. 745-778.
- Mueller S., Thomas A., «Culture and Entrepreneurial Potential: A Nine

- Country Study of Locus of Control and Innovativeness», *Journal of Business Venturing* 16, 2000, σελ. 51-75.
- Mullins J., «Early growth decisions of entrepreneurs: The influence of competency and prior performance under changing market conditions», *Journal of Business Venturing*, vol. 11, no 2, 1996, σελ. 89-105.
- Murphy K., Shleifer A., Vishny R., «The Allocation of Talent: Implications for Growth», *Quarterly Journal of Economics*, vol. 106, no 2, 1991, σελ. 503-530.
- Neace M., «Entrepreneurs in Emerging Economies: Creating Trust, Social Capital, and Civil Society», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 565, September 1999, σελ. 148-161.
- Newbert S., «Realizing the Spirit and Impact of Adam Smith's Capitalism through Entrepreneurship», *Journal of Business Ethics* 46, 2003, σελ. 251-261.
- Nickell S., Nicolitsas P., Dryden N., «What Makes Firms Perform Well?», *European Economic Review* 41, 1997, σελ. 783-796.
- Nordhaus W., «Schumpeterian Profits in the American Economy: Theory and Measurement», *Cowles Foundation Discussion Paper* 1457, 2004.
- Norton W., Moore W., «Entrepreneurial Risk: Have We Been Asking the Wrong Question?», *Small Business Economics* 18, 2002, σελ. 281-287.
- Olsson O., Frey B., «Entrepreneurship as Recombinant Growth», *Small Business Economics* 19, 2002, σελ. 69-80.
- Parboteeah P.K., «Choice of Type of Corporate Entrepreneurship: A Process Model», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 6, no 1, 2000, σελ. 28-47.
- Parker S., «What is Entrepreneurship? A proposal for a data-based methodology», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 9, no 2, 2003, σελ. 45-65.
- Paula K., «The Points of Transition in Reforming the Understanding and Meaning of Entrepreneurship», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 2, no 1, 1996, σελ. 70-93.
- Pestieau P., Posse U., «Tax evasion and occupational choice», *Journal of Public Economics*, vol. 45, no 1, 1991, σελ. 107-125.
- Petrakis P., «Entrepreneurship and Growth: Creative and Equilibrating Events», *Small Business Economics* 9, 1997, σελ. 383-402.
- Petrakis P., (2004) «Entrepreneurship and Risk Premium», *Small Business Economics* 23, 2004, σελ. 85-98.
- Pham P., Butler J., «Entrepreneurs' Attitudes, Strategy Choices, and Firm Performance», *Journal of Business and Entrepreneurship*, vol. 15, no 1, 2003, σελ. 74-91.
- Plummer P., Taylor M., «Entrepreneurship and human capital: distilling

- models of local economic growth to inform policy», *Journal of Small Business and Enterprise Development*, vol. 11, no 4, 2004, σελ. 427-439.
- Quadrini V., «Entrepreneurship, Saving, and Social Mobility», *Review of Economic Dynamics*, vol. 3, no 1, 2000, σελ. 1-40.
- Rawwas M., Patzer G., Klassen M., «Consumer ethics in cross-cultural settings: Entrepreneurial implications», *European Journal of Marketing*, vol. 29, no 7, 1995, σελ. 62-78.
- Reynolds P., «Sociology and Entrepreneurship: Concepts and Contributions», *Entrepreneurship Theory and Practice*, vol. 16, no 2, 1991, σελ. 47-70.
- Ripsas S., «Towards an Interdisciplinary Theory of Entrepreneurship», *Small Business Economics* 11, 1995, σελ. 103-115.
- Robertson M., Collins A., Medeira N., Slater J., «Barriers to start-up and their effects on aspirant entrepreneurs», *Education and Training*, vol. 45, no 6, 2003, σελ. 308-316.
- Robinson P., Sexton E., «The effect of education and experience on self-employment success», *Journal of Business Venturing*, vol. 9, no 2, 1994, σελ. 141-156.
- Roper S., «Entrepreneurial Characteristics, Strategic Choice and Small Business Performance», *Small Business Economics* 11, 1998, σελ. 11-24.
- Sagie A., Elizur D., «Achievement Motive and Entrepreneurial Orientations: A Structural Analysis», *Journal of Organizational Behavior*, vol. 20, no 3, 1999, σελ. 375-387.
- Sandberg W., Hofer C., «Improving new venture performance: the role of strategy, industry structure, and the entrepreneur», *Journal of Business Venturing*, vol. 2, no 1, 1987, σελ. 5-28.
- Sarasvathy D., Simon H., Lave L., «Perceiving and managing business risks: differences between entrepreneurs and bankers», *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol. 33, 1998, σελ. 207-225.
- Schauer D., Hoy F., «The Continuing Search for Relevance in Small Business and Entrepreneurship Research», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 7, no 1, 2001, σελ. 11-21.
- Schmitz J., «Imitation, Entrepreneurship, and Long-Run Growth», *Journal of Political Economy*, vol. 97, no 3, 1989, σελ. 721-739.
- Schollhammer Hans, «Internal Corporate Entrepreneurship», στο: Kent C., Sexton D. Vesper K. (επιμ.), *Encyclopedia of Entrepreneurship*, Prentice-Hall, New Jersey, 1982, σελ. 209-223.
- Sexton D., Bowman-Upton N., «Female and male entrepreneurs: Psychological characteristics and their role in gender-related discrimination», *Journal of Business Venturing*, vol. 5, no 1, 1990, σελ. 29-36.
- Shane S., «Explaining Variation in Rates of Entrepreneurship in the United States: 1899-1988», *Journal of Management*, vol. 22, no 5, 1996, σελ. 747-782.

- Shane S., «Prior Knowledge and the Discovery of Entrepreneurial Opportunities», *Organization Science*, vol. 11, no 4, 2000, σελ. 448-469.
- Shane S., «Technological Opportunities and New Firm Creation», *Management Science*, vol. 11, no 4, 2001, σελ. 205-220.
- Shane S., Locke E. Collins J., «Entrepreneurial motivation», *Human Resource Management Review* 13, 2003, σελ. 257-279.
- Shapiro A., «The Entrepreneurial Event», στο: C.A. Kent (επιμ.), *The Environment for Entrepreneurship*, Lexington Books, Lexington, 1984, σελ. 21-40.
- Shapiro A., Sokol L., «The Social Dimensions of Entrepreneurship», στο: Kent C., Sexton D., Vesper K. (επιμ.), *Encyclopedia of Entrepreneurship*, Prentice-Hall, New Jersey, 1982, σελ. 72-90.
- Shook C., Priem R., McGee J., «Venture Creation and the Enterprising Individual: A Review and Synthesis», *Journal of Management*, vol. 29, no 3, 2003, σελ. 379-399.
- Silberman L., «The Evolution of Entrepreneurship in the Process of Economic Development», *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 305, 1956, σελ. 32-44.
- Silver M. Auster R., «Entrepreneurship, Profit, and Limits on Firm Size», *Journal of Business*, vol. 42, no 3, 1969, σελ. 277-281.
- Sirico R., «The Entrepreneurial Vocation», *Journal of Markets and Morality*, vol. 3, no 2, 2000, σελ. 1-21.
- Smalborne D., Welter F., «The Distinctiveness of Entrepreneurship in Transition Economics», *Small Business Economics* 16, 2001, σελ. 249-262.
- Smith N., Miner J., «Motivational Considerations in the Success of Technologically innovative Entrepreneurs», *Frontiers of Entrepreneurial Research*, 1984, σελ. 488-95.
- Solymossy E., Masters J., «Ethics Through an Entrepreneurial Lens: Theory and Observation», *Journal of Business Ethics* 38, 2002, σελ. 27-241.
- Soto de J., «The Ethics of Capitalism», *Journal of Markets and Morality*, vol. 2, no 2, 1999, σελ. 150-163.
- Spence L., Rutherford R., «Social responsibility, profit maximisation and the small firm owner-manager», *Journal of Small Business and Enterprise Development*, vol. 8, no 2, 2001, σελ. 126-129.
- Stephan P., Levin S., «Property Rights and Entrepreneurship in Science», *Small Business Economics* 8, 1996, σελ. 177-188.
- Stevenson H., Jarillo J.C., «A Paradigm of Entrepreneurship: Entrepreneurial Management», *Strategic Management Journal* 11, Summer 1990, σελ. 17-27.
- Stewart W., Watson W., Carland J., Carland J., «A proclivity for entrepreneurship: A comparison of entrepreneurs, small business owners, and corporate managers», *Journal of Business Venturing*, vol. 14, no 2, 1999, σελ. 189-214.

- Stewart W., Roth P. Jr., «Risk Propensity Differences Between Entrepreneurs and Managers: A Meta- Analytic Review», *Journal of Applied Psychology*, vol. 86, no 1, 2001, σελ. 145-153.
- Steyaert C., Katz J., «Reclaiming the space of entrepreneurship in society: geographical, discursive and social dimensions», *Entrepreneurship and Regional Development* 16, May, 2004, σελ. 179-196.
- Storey D., «Six Steps to Haven: Evaluating the Impact of Public Policies to Support Small Business in Developed economies», στο: D. Sexton, H. Landstrom (επιμ.), *The Blackwell Handbook of Entrepreneurship*, Blackwell Publishing, Oxford, 2000, σελ. 176-193.
- Strebel P., «Organizing for Innovation Over an Industry Cycle», *Strategic Management Journal*, vol. 8, no 2, 1987, σελ. 117-124.
- Sundbo J., Johnston R., Mattsson J., Millett B., «Innovation in service internationalization: the crucial role of the frantrepeneur», *Entrepreneurship and Regional Development*, vol. 13, no 3, 2001, σελ. 247-267.
- Teal E., Carroll A., «Moral Reasoning Skills: Are Entrepreneur Different?», *Journal of Business Ethics* 19, 1999, σελ. 29-240.
- Thakur S.P., «Size of Investment, Opportunity Choice and Human Resources in New Venture Growth: Some Typologies», *Journal of Business Venturing* 14, 1998, σελ. 283-309.
- Thomas A., Mueller S., «A Case for Comparative Entrepreneurship: Assessing the Relevance of Culture», *Journal of International Business Studies*, vol. 31, no 2, 2000, σελ. 287-301.
- Thompson J., «A strategic perspective of entrepreneurship», *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, vol. 5, no 6, 1999, σελ. 279-296.
- Thompson J., «The facets of the entrepreneur: identifying entrepreneurial potential», *Management Decision*, vol. 42, no 2, 2004, σελ. 243-258.
- Thompson J., Alvy G., Lees A., «Social entrepreneurship- a new look at the people and the potential», *Management Decision*, vol. 38, no 5, 2000, σελ. 328-338.
- Thornton P., «The Sociology of Entrepreneurship», *Annual Review of Sociology*, vol. 25, no 2, 1999, σελ. 19-46.
- Thurik R., «Entrepreneurship and Unemployment in the UK», *Scottish Journal of Political Economy*, vol. 50, no 3, 2003, σελ. 264-89.
- Thurik R. Wennekers S., «Entrepreneurship, small business and economic growth», *Journal of Small Business and Economic Development*, vol. 11, no 1, 2004, σελ. 140-9.
- Tiessen J., «Individualism, collectivism, and entrepreneurship: A framework for international comparative research», *Journal of Business Venturing*, vol. 12, no 5, 1997, σελ. 367-384.
- Toftoy C., Jabbour R., «The Lost Entrepreneurial Trait for Success: The Virtue of Humility», *Business and Organization Ethics Network*, vol. 9, no 1, 2004, σελ. 1-14.

- Trompenaars F., *Riding the waves of culture*, Nicholas Braeley, London, 1994.
- Tropman J., Morningstar G., *Entrepreneurial Systems for the 1990: Their Creation, Structure, and Management*, Quorum Books, New York, 1989.
- Tucker I., «Entrepreneurs and Public-Sector Employees: The Role of Achievement Motivation and Risk in Occupational Choice», *Journal of Economic Education*, vol. 19, no 3, 1988, σελ. 259-268.
- van der Sluis J., van Praag M., van Witteloostuijn A., «Comparing the Returns to Education for Entrepreneurs and Employees», *Tinbergen Institute Discussion Paper* no TI 104-103, 2004.
- van Praag M., «Some Classic Views on Entrepreneurship», *De Economist* 147, 1999, σελ. 311-335.
- van Stel A., Thurik R., «The Effect of Entrepreneurial Activity on national Economic Growth», *Small Business Economics* 24, 2005, σελ. 311-321.
- Vecchio R., «Entrepreneurship and leadership: common trends and common threads», *Human Resource Management Review* 13, 2003, σελ. 303-327.
- Velanuri R., Venkataraman S., «An Empirical Study of the Transition from Paid Work to Self-Employment», *The Journal of Entrepreneurial Finance and Business Ventures*, vol. 10, no 1, 2005, σελ. 1-16.
- Vesalainen J., Pihkala T., «Entrepreneurial Identity, Intention and the Effect of the Push-Factor», *Academy of Entrepreneurship Journal*, vol. 5, no 2, 1999, σελ. 1-23.
- Vyakarnam S., Jacobs R., Handelberg J., «Exploring the formation of entrepreneurial teams: The key to rapid growth business», *Journal of Small Business and Enterprise Development*, vol. 6, no 2, 1999, σελ. 153-165.
- Wempe J., «Ethical Entrepreneurship and Fair Trade», *Journal of Business Ethics* 60, 2005, σελ. 211-220.
- Wennekers S., Thurik R., «Linking Entrepreneurship and Economic Growth», *Small Business Economics* 13, 1999, σελ. 27-55.
- Wennekers S., van Stel A., Thurik R., Reynolds P., «Nascent Entrepreneurship and the Level of Economic Development», *Small Business Economics* 24, 2005, σελ. 293-309.
- Williams E., «Entrepreneurship, innovation and economic growth», *Technovation*, vol. 2, no 1, 1983, σελ. 3-15.
- Wit G., «Models of Self-Employment in a Competitive Market», *Journal of Economic Surveys*, vol. 7, no 4, 1993, σελ. 367-397.
- Witt U., «Imagination and leadership- The neglected dimension of an evolutionary theory of the firm», *Journal of Economic Behavior and Organization* 35, 1998, σελ. 161-177.
- Woo C., Cooper A., Dunkelberg W., «The development and interpretation of entrepreneurial typologies», *Journal of Business Venturing*, vol. 6, no 2, 1991, σελ. 93-114.

Yamada J., «A multi-dimensional view of entrepreneurship: Towards a research agenda on organization emergence», *Journal of Management Development*, vol. 23, no 4, 2004, σελ. 289-320.

Χασσιδ Ι. Καραγιάννης Α., *Η Επιχειρηματικότητα στην Ελληνική Οικονομία: Οικονομική και Κοινωνική Προσέγγιση*, εκδ. Interbooks, Αθήνα, 1999.

Zhao F., «Exploring the synergy between entrepreneurship and innovation», *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, vol. 11, no 1, 2005, σελ. 25-41.

Ziegler C., «Innovation and the imitative entrepreneur», *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol. 6, no 2, 1985, σελ. 103-121.

Zoltan A., Audretsch D., «Birth and Firm Size», *Southern Economic Journal*, vol. 56, no 2, 1989, σελ. 467-475.

Η αλληλεπίδραση μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας

Αλέξης Ιωαννίδης*

Περίληψη

Ο χρόνος εργασίας επανέρχεται στο προσκήνιο της θεωρητικής και πολιτικής αντιπαράθεσης. Η θεωρητική αντιμετώπισή του στα πλαίσια των διαφόρων ρευμάτων της οικονομικής επιστήμης εστιάζει κυρίως στη συσχέτιση του χρόνου εργασίας με την ένταση ή την παραγωγικότητα της εργασίας. Στη συγκεκριμένη εργασία περιγράφεται ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο περιγράφηκε αυτή η συσχέτιση από τους κλασικούς και τους σύγχρονους οικονομολόγους. Προτείνεται ένα θεωρητικό υπόδειγμα ενσωμάτωσης της αλληλεπίδρασης του χρόνου με την ένταση της εργασίας (σχέση ανάδρασης) το οποίο αξιοποιεί τις απόψεις των σημαντικών οικονομολόγων του παρελθόντος και το οποίο στη συνέχεια προσδιορίζεται ποσοτικά. Ο προσδιορισμός αυτός φαίνεται να επιβεβαιώνει τις απόψεις των κλασικών και να τους δίνει συγκεκριμένη ποσοτική διάσταση.

1. Εισαγωγή

Ο χρόνος εργασίας έχει αποκτήσει τα τελευταία χρόνια μία απρόσμενη επικαιρότητα στην πολιτική ατζέντα αλλά και στην οικονομική έρευνα. Οι εργασιακές διαμάχες στη Γερμανία (βλέπε Bosch, 1986) και η νομοθετική παρέμβαση στη Γαλλία με στόχο τη μείωση του χρόνου εργασίας φαινόταν, στο τέλος της δεκαετίας του '80, σαν επεισόδια που επιβεβαίωναν μία από τις πιο μα-

* Ο Αλέξης Ιωαννίδης είναι λέκτορας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

κροχρόνιες τάσεις της οικονομικής ιστορίας. Ίσως γι' αυτό δημιούργησαν ιδιαίτερη εντύπωση οι πρώτες μελέτες (Schor, 1991) που έδειχναν ότι, σε αντίθεση με την (τότε) επικρατούσα τάση στην κεντρική Ευρώπη, οι ΗΠΑ όχι μόνο δεν ακολουθούσαν αυτό το παράδειγμα αλλά άρχισαν να κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Σήμερα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι περισσότεροι ερευνητές συγκλίνουν προς το συμπέρασμα της αύξησης του χρόνου εργασίας, όχι μόνο για τις ΗΠΑ αλλά και σε μία σειρά Ευρωπαϊκές χώρες¹. Ανάμεσα στις χώρες αυτές μάλιστα βρίσκεται και η Ελλάδα, όπου παρατηρείται αντιστροφή της πτωτικής τάσης και μετατροπή της σε ανοδική μετά το έτος 1986 (Ιωαννίδης και Μαυρουδέας, 2005).

Η σύγχρονη αναγνώριση ότι ο χρόνος εργασίας έχει σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις, οι οποίες δεν περιορίζονται στη δυσχρησιμότητα (disutility) που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι, είχε συμβεί λίγο νωρίτερα χάρη κυρίως στις εργασίες των Feldstein (1967), Ehrenberg (1971) και Barzel (1973). Ακολούθησαν αρκετά άρθρα τα οποία διαχώριζαν το χρόνο εργασίας στις συναρτήσεις παραγωγής, προσπαθώντας να μετρήσουν τις αυτοτελείς του επιπτώσεις στη ζήτηση παραγωγικών συντελεστών και στην απασχόληση, ανάμεσα στα άλλα. Η βασική λογική πίσω από αυτό το διαχωρισμό ήταν ότι λόγω της κόπωσης από την εργασία η παραγωγικότητα των εργαζομένων εξαρτάται και από το χρόνο εργασίας τους. Έγιναν μάλιστα συγκεκριμένες υποθέσεις για τη μορφή την οποία έχει αυτή η αλληλεπίδραση.

Η συσχέτιση του χρόνου εργασίας με την παραγωγικότητα της εργασίας ή την ένταση της εργασίας έχει βέβαια τις ρίζες της στα κλασικά οικονομικά κείμενα. Οικονομολόγοι όπως ο Σμιθ, και ο Μαρξ αναφέρθηκαν στη σχέση αυτή. Ωστόσο ο τρόπος με τον οποίο περιγράφηκε η συσχέτιση του χρόνου με την παραγωγικότητα της εργασίας από τους σύγχρονους οικονομολόγους διαφέρει σημαντικά από αυτόν των κλασικών. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να αποκτήσει κρίσιμο χαρακτήρα για τα οικονομικά συμπεράσματα, στα πλαίσια του νεοκλασικού ή του Μαρξιστικού παραδείγματος.

Στη συγκεκριμένη εργασία γίνεται σύγκριση των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους περιγράφεται και εισάγεται στα οικονομικά υποδείγματα η σχέση του χρόνου με την ένταση μεταξύ των κλασικών και των σύγχρονων οικονομολόγων. Στη συνέχεια δημιουργείται ένα θεωρητικό υπόδειγμα που περιγράφει αυτή τη σχέση, στηριζόμενο κυρίως στις θέσεις των Μαρξ, Charman και Robbins. Το θεω-

ρητικό αυτό μοντέλο προσδιορίζεται ποσοτικά αξιοποιώντας σύγχρονες ερευνητικές διαδικασίες. Τέλος, η σχέση χρόνου-έντασης που ποσοτικά προσδιορίστηκε χρησιμοποιείται για την εξαγωγή της σχέσης μεταξύ του προϊόντος και του χρόνου εργασίας. Πιο πριν όμως είναι απαραίτητη μία μεθοδολογική διευκρίνιση.

2. Μεθοδολογική προσέγγιση. Η σφαίρα της παραγωγής

Ο χρόνος εργασίας είναι ένα μέγεθος με πολλαπλές επιπτώσεις τόσο στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας, όσο και σε άλλες σφαίρες της οικονομικής δραστηριότητας, όπως η ανταλλαγή και η διανομή. Για τη μελέτη των επιπτώσεών του είναι αναγκαίο να γίνουν κάποιες αφαιρέσεις που θα απομονώσουν τις πιο σημαντικές από αυτές. Για το σκοπό αυτό θα χρησιμοποιηθεί η μεθοδολογία της Μαρξιστικής διαλεκτικής ανάλυσης έτσι όπως έχει προταθεί και εφαρμοσθεί στο πεδίο της οικονομικής ανάλυσης, από τον Μαρξ και έχει αναπτυχθεί από αρκετούς μαρξιστές οικονομολόγους [όπως ο Rosdolsky (1977) και το ρεύμα της Νέας Διαλεκτικής (New Dialectics) σήμερα?].

Η μεθοδολογία αυτή υποστηρίζει την ύπαρξη διαφορετικών επιπέδων καθορισμού στην υλική και οικονομική πραγματικότητα. Στο πιο αφηρημένο επίπεδο οικονομικής ανάλυσης αυτό σημαίνει μία αυστηρή ιεράρχηση μεταξύ των τριών βασικών Μαρξικών σφαιρών του κυκλώματος της οικονομίας [παραγωγή - κυκλοφορία (ανταλλαγή) - διανομή], όπου κάποιες είναι βασικές και καθορίζουσες και άλλες δευτερεύουσες και καθοριζόμενες. Η ανάλυση αυτή έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα διεξοδικά από τους Fine and Harris (1986). Συγκεκριμένα, υποστηρίζουν ότι στην οικονομία υπάρχουν διαφορετικά επίπεδα καθορισμού, σφαίρες οι οποίες χωρίς να έχουν σχέση αίτιου-αιτιατού, έχουν διαφορετική βαρύτητα και επομένως κάποιες από αυτές καθορίζουν τις άλλες. Η πλέον σημαντική είναι η σφαίρα της παραγωγής, ενώ στη συνέχεια σε χαμηλότερα επίπεδα αφαίρεσης βρίσκονται οι σφαίρες της ανταλλαγής και διανομής, οι οποίες δεν ακολουθούν γραμμικά τις εξελίξεις στην παραγωγή, αλλά ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας τους καθορίζεται έτσι ώστε να αντιστοιχεί στην παραγωγή.

Υπό το πρίσμα της μεθοδολογικής αυτής προσέγγισης αποκτούν βαρύνουσα σημασία οι επιπτώσεις του χρόνου εργασίας οι

οποίες εμφανίζονται στη σφαίρα της παραγωγής, δηλαδή η επίδραση του χρόνου εργασίας στην παραγωγική διαδικασία μέσω της επίδρασης στο παραγόμενο προϊόν. Είναι δυνατόν επομένως να γίνει αφαίρεση από σημαντικές επιπτώσεις οι οποίες αφορούν όμως χαμηλότερα επίπεδα καθορισμού, όπως είναι η επίδραση του χρόνου εργασίας στο χρόνο λειτουργίας του κεφαλαίου.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ακόμη και οι οικονομολόγοι που δεν ακολουθούν την παραπάνω μεθοδολογία (συνήθως αποδεχόμενοι το νεοκλασικό παράδειγμα) εστιάζουν στο ίδιο σημείο, δηλαδή στην επίπτωση του χρόνου εργασίας στο παραγόμενο προϊόν μέσω της συνάρτησης παραγωγής. Μπορούμε επομένως να ισχυριστούμε ότι υπάρχει παραπλήσιος τρόπος ενσωμάτωσης του χρόνου εργασίας στα οικονομικά υποδείγματα, ο οποίος εστιάζει στις επιπτώσεις του στην παραγωγική διαδικασία και το προϊόν.

3. Η σύγχρονη αντιμετώπιση της αλληλεπίδρασης του χρόνου με την ένταση της εργασίας

Η ιδέα της συσχέτισης του χρόνου εργασίας με την παραγωγικότητα ή την ένταση της εργασίας δεν είναι πρόσφατη στην οικονομική θεωρία. Ωστόσο, τα βασικά θεωρητικά υποδείγματα, όπως το νεοκλασικό και το Μαρξιστικό θεωρούν (σαν μία υπόθεση απλοποίησης) ότι κατ' αρχήν ο χρόνος δεν επηρεάζει την αποτελεσματικότητα της εργασίας (η υπόθεση της ομοιογενούς εργασίας, όπως ονομάστηκε αργότερα). Τα τελευταία όμως χρόνια (περίπου από το 1970) εμφανίζονται όλο και περισσότεροι οικονομολόγοι που δεν αποδέχονται αυτή την υπόθεση ούτε σαν υπόθεση απλοποίησης των υποδειγμάτων και προσπαθούν να ενσωματώσουν την επίπτωση που έχει στην παραγωγική διαδικασία ή στη συνάρτηση παραγωγής ο χρόνος εργασίας.

Ο τρόπος με τον οποίο εισάγεται αυτοτελώς η μεταβλητή του χρόνου εργασίας στα οικονομικά υποδείγματα είναι μέσω μίας σχέσης η οποία συνδέει το χρόνο εργασίας με την επίπτωση που αυτός έχει στην παραγωγικότητα της εργασίας και στο προϊόν. Θεωρείται ότι κάθε ώρα (γενικότερα κάθε στιγμή) εργασίας συμβάλλει με διαφορετικό τρόπο στο προϊόν. Αναγνωρίζεται ότι το (οριακό) προϊόν της κάθε ώρας εργασίας δεν είναι σταθερό, όχι εξαιτίας της αλληλεπίδρασης με τους υπόλοιπους παράγοντες της διαδικασίας εργασίας, αλλά αυτοτελώς, εξαιτίας της συσχετι-

σης της εργασιακής δυνατότητας των εργαζομένων με το χρόνο εργασίας. Οι βασικοί λόγοι οι οποίοι έχουν αναφερθεί για την αιτιολόγηση του φαινομένου είναι οι εξής: το φαινόμενο της εξάντλησης του εργαζόμενου κατά τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας και ο χρόνος προσαρμογής στις εργασιακές συνθήκες.

Το φαινόμενο της κόπωσης και της εξάντλησης από την εργασία θεωρείται σαν οικεία έννοια (*familiar notion*) από πολλούς συγγραφείς. Καθώς ο χρόνος στην εργασία κυλάει, ο εργαζόμενος κουράζεται και επομένως μειώνεται η παραγωγικότητά του [έχει ονομαστεί και «αποτέλεσμα εξάντλησης» (*exertion effect*)]. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι θεωρείται από αρκετούς συγγραφείς το κυρίαρχο φαινόμενο σε σχέση με το υπό εξέταση ζήτημα. Ο Barzel (1973) θεωρεί ότι η παραγωγικότητα της εργασίας μηδενίζεται για κάποιο χρόνο εργασίας, χωρίς όμως να γίνει αρνητική. Αντίστοιχη είναι και η αντιμετώπιση του Ehrenberg (1971), ο οποίος δίνει την μορφή $L = n \times \beta(h)$ στη ροή των υπηρεσιών εργασίας, L , όπου, n , είναι ο αριθμός των εργαζομένων και h , ο χρόνος εργασίας και όπου η συνάρτηση $\beta(\cdot)$ έχει θετική την πρώτη και αρνητική τη δεύτερη παράγωγο, έτσι ώστε η αύξηση του χρόνου εργασίας να οδηγεί σε αύξηση των υπηρεσιών εργασίας, αλλά με μειούμενο ρυθμό.

Το δεύτερο αποτέλεσμα είναι το «αποτέλεσμα προθέρμανσης» (*warming up effect*, βλέπε Hart, 1987). Ο Barzel (1973) θεωρεί ότι την ώρα ανάληψης των καθηκόντων η παραγωγικότητα είναι μηδέν και στη συνέχεια αυξάνεται μέχρι ένα σημείο πριν αρχίσει να επιδρά το φαινόμενο της κόπωσης και αρχίζει πάλι να μειώνεται. Αντίθετα ο Ehrenberg (1971) δε λαμβάνει υπόψιν αυτή την παράμετρο, αφού –όπως ειπώθηκε– θεωρεί ότι η δεύτερη παράγωγος της συνάρτησης αποτελεσματικότητας είναι αρνητική από την αρχή του διαστήματος της εργασίας. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι περισσότεροι συγγραφείς αποδίδουν λιγότερη σημασία σε αυτό το αποτέλεσμα, αφού θεωρείται ούτως ή άλλως ότι τα σημερινά επίπεδα του χρόνου εργασίας είναι αρκετά υψηλότερα από το χρόνο εργασίας για τον οποίο εμφανίζεται το αποτέλεσμα αυτό.

Ο τρόπος ενσωμάτωσης της συσχέτισης μεταξύ του χρόνου και της παραγωγικότητας της εργασίας στα οικονομικά υποδείγματα διαφέρει μεταξύ των συγγραφέων. Στα ευρύτερα νεοκλασικά πλαίσια ο πιο συνηθισμένος τρόπος για να γίνει αυτό είναι η χρήση των γενικευμένων συναρτήσεων παραγωγής. Ο Feldstein (1967) πρότεινε μία μορφή γενικευμένης συνάρτησης παραγωγής όπου ο χρόνος εργασίας και ο αριθμός των εργατών εισάγονται

σαν ξεχωριστές μεταβλητές. Συγκεκριμένα πρότεινε την ακόλουθη μορφή της Cobb Douglas

$$Q = A \cdot K^{n_k} \cdot N^{n_N} \cdot H^{n_H} \cdot e^{\gamma Y} \quad (1)$$

όπου ο χρόνος εργασίας, H , διαχωρίζεται από τον αριθμό των εργατών, N . Το παράδειγμα της χρήσης γενικευμένων συναρτήσεων παραγωγής της προηγούμενης μορφής για την εκτίμηση της ελαστικότητας του προϊόντος ως προς το χρόνο εργασίας ακολουθούν αρκετοί ακόμη συγγραφείς³, προτείνοντας αξιοσημειώτες παραλλαγές της προηγούμενης προσέγγισης.

Η γενική μορφή που μπορεί να πάρει η γενικευμένη συνάρτηση παραγωγής είναι η $Q = F(K, H, N)$ (βλέπε Contensou and Vranceanu, 2000, σελ. 72), όπου H είναι ο χρόνος εργασίας κάθε εργάτη και N ο αριθμός των εργατών. Σχεδόν ισοδύναμα χρησιμοποιείται η κλασική της μορφή $Q = F(K, L)$, όπου το σύμβολο L δεν αντιπροσωπεύει πλέον τις εργατοώρες, δηλαδή το γινόμενο $N \times H$, αλλά μία πιο πολύπλοκη σχέση που όπως είδαμε αναφέρεται ως υπηρεσίες εργασίας και αντιπροσωπεύει τις «αποτελεσματικές μονάδες εργασίας» που εισέρχονται στην παραγωγική διαδικασία και στη συνάρτηση παραγωγής.

Ο Barzel (1973), αν και αναφέρεται και αυτός σε αποτελεσματικές μονάδες εργασίας, παραλείπει το ενδιάμεσο βήμα των υπηρεσιών εργασίας (οι οποίες θα πρέπει στη συνέχεια να εισαχθούν στη συνάρτηση παραγωγής) και συνδέει κατευθείαν το χρόνο εργασίας με το παραγόμενο προϊόν και την παραγωγικότητα της εργασίας. Όπως ο ίδιος σημειώνει, κάνει αφαίρεση από την επίδραση των υπόλοιπων συντελεστών της παραγωγής και εξετάζει μόνο το πρόσθετο προϊόν του χρόνου εργασίας. Η προσέγγιση αυτή, της άμεσης συσχέτισης του χρόνου εργασίας με την παραγωγικότητα της εργασίας, ενώ περιγράφει το ίδιο φαινόμενο που περιγράφουν και οι έννοιες των υπηρεσιών εργασίας και της συνάρτησης αποτελεσματικότητας του χρόνου εργασίας, είναι κατά τη γνώμη μας η πλέον ενδεδειγμένη για τη θεωρητική ανάλυση, αφού επιτυγχάνει αποτελεσματική αφαίρεση από τους υπόλοιπους παράγοντες που δεν έχουν άμεση συσχέτιση με το προς εξέταση φαινόμενο.

Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι η προσέγγιση με τον παραπάνω τρόπο των οικονομικών επιπτώσεων του χρόνου εργασίας στηρίζεται αποκλειστικά στις αντικειμενικού χαρακτήρα επιπτώσεις που αυτός έχει στην παραγωγικότητα της εργασίας (με βάση τους δύο μηχανισμούς που αναφέρθηκαν προηγουμένως και κυρίως τον πρώτο) και δεν εξετάζει, ούτε προσπαθεί να ενσωματώσει τις υ-

ποκειμενικές πλευρές της σχέσης του χρόνου με την παραγωγικότητα της εργασίας. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Barzel:

... η προσέγγισή μας είναι πιο απλή, επειδή είναι πιο μηχανιστική και οδηγεί σε ισχυρότερες (και ευκολότερα αρνούμενες) επιπτώσεις (Barzel, 1973, σελ. 221).

Η ενσωμάτωση των υποκειμενικών στοιχείων αυτής της διαδικασίας, όπως έχουν περιγραφεί από την προσέγγιση του αποτελεσματικού μισθού (efficiency wage hypothesis) και την επέκτασή της για το χρόνο εργασίας (efficiency working time hypothesis) στα ευρύτερα νεοκλασικά πλαίσια, ή από τη θεωρία της απειλής απώλειας της εργασίας και την κοινωνική νόρμα έντασης, στα ευρύτερα Μαρξιστικά πλαίσια, (βλέπε σχετικά Akerlof, 1976, 1982 και Shapiro and Stiglitz, 1984) παραμένει εκτός της συγκεκριμένης προσέγγισης. Ωστόσο η μία οπτική δε συγκρούεται αναγκαστικά με την άλλη, αφού όπως θα υποστηριχθεί στη συνέχεια, η περιγραφή της υλικής πλευράς της συσχέτισης του χρόνου με την ένταση της εργασίας μπορεί να θέσει τα αντικειμενικά όρια για την εφαρμογή των μεθόδων που αποσκοπούν στην κινητοποίηση των εργαζομένων, μέσω κινήτρων ή απειλών.

4. Οι ιδέες των κλασικών οικονομολόγων

Όπως σημειώθηκε νωρίτερα, η παρατήρηση ότι ο χρόνος εργασίας επιδρά στην παραγωγικότητα της εργασίας μέσω του (αντικειμενικού χαρακτήρα) μηχανισμού που αναφέρθηκε προηγουμένως δεν είναι πρόσφατη στην οικονομική σκέψη. Από τους πρώτους οικονομολόγους που διέγνωναν τη σχέση μεταξύ χρόνου και εντατικότητας ήταν ο Ά. Σμιθ. Όπως αναφέρει ο Nyland (1986), ο Σμιθ θεώρησε σαν αιτία της θέλησης των εργατών για μείωση του χρόνου εργασίας τις εντατικές συνθήκες που επικρατούσαν στην παραγωγή και έφταναν τους εργάτες στο όριο των δυνατοτήτων τους. Απέδωσε αυτή την αντίδραση στη φύση του ανθρώπου, που έχει περιορισμένες δυνατότητες. Έτσι υπέθεσε ότι υπάρχει μια αντίστροφη σχέση μεταξύ των κανονικών και των εντατικών χαρακτηριστικών του χρόνου εργασίας και επομένως υπάρχει ένας ιδανικός χρόνος εργασίας σε συνδυασμό με την εντατικότητα της εργασίας και πρότεινε στους βιομηχάνους να βρουν αυτό το σημείο και να μην εξαντλούν τους εργάτες τους.

Ο Μαρξ αναφέρθηκε εκτενώς στη σχέση μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας. Αν και δόμησε τη θεωρία της σχετικής και απόλυτης υπεραξίας αποδεχόμενος ότι η ένταση της εργασίας είναι σταθερή κατά τη διάρκεια της ημέρας, αυτή ήταν μία υπόθεση που ίσχυε στο υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο κινήθηκε η βασική του ανάλυση. Σε πολλά και εκτεταμένα σημεία του «Κεφαλαίου» αίρει αυτή την υπόθεση και περιγράφει αναλυτικά την ισχυρή συσχέτιση μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας.

Η πρώτη του παρατήρηση είναι ότι τα δύο μεγέθη είναι ιστορικά αρνητικά συσχετισμένα (Μαρξ, 1978, σελ. 542). Δεν απέδωσε όμως θέση αιτίου και αιτιατού σε αυτά, αφήνοντας το ρόλο να εναλλάσσεται εξαιτίας εξωτερικών κοινωνικοοικονομικών παραγόντων. Το δεύτερο σημείο που τόνισε είναι ότι η εξεταζόμενη σχέση μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας είναι σχέση μεταξύ των μέγιστων δυνατών και όχι των πραγματικών τιμών των μεγεθών αυτών. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, όσο περιορίζεται η εργάσιμη ημέρα, τόσο περισσότερο μπορεί να αυξηθεί η ένταση της εργασίας (Μαρξ, 1978, σελ. 545).

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρατήρηση ότι η σχέση που μόλις αναφέρθηκε μεταξύ των μέγιστων δυνατών τιμών του χρόνου και της έντασης της εργασίας είναι τέτοια γιατί ορίζεται όχι από υποκειμενικούς αλλά αντικειμενικούς όρους της διαδικασίας παραγωγής και των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Η ικανότητα δράσης της εργατικής δύναμης είναι αντιστρόφως ανάλογη με το χρόνο δράσης της, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαρξ (1978, σελ. 426), περιγράφοντας με τα λόγια αυτά μία σχέση που προσδιορίζεται από την υλική φύση του ανθρώπινου οργανισμού και τις περιορισμένες δυνατότητες δράσης και κατανάλωσης ενέργειας που έχει, σε συνδυασμό με τις συνθήκες στην παραγωγή οι οποίες απαιτούν την κατανάλωση της ανθρώπινης ενέργειας. Το σημείο αυτό στη λογική του Μαρξ τονίζεται ιδιαίτερα έντονα από τον Nyland (1986).

Μία ακόμη παρατήρηση που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι η οπτική του Μαρξ για τις επιπτώσεις του χρόνου εργασίας στην παραγωγικότητα της εργασίας δεν αφορούν τη μεταβολή της παραγωγικότητας κατά τη διάρκεια της μίας ημέρας, αλλά τη μακροχρόνια επίδραση του χρόνου εργασίας στην παραγωγικότητα. Αντιμετωπίζει την εντατικότητα της εργασίας σαν ένα σταθερό μέγεθος μέσα στην εργάσιμη ημέρα και αντιμετωπίζει τις μεταβολές της εντατικότητας σαν μακροχρόνιες μεταβολές. Αυτό δε σημαίνει πως άποψή του ήταν ότι δεν υπάρχει μεταβολή της έντασης της

εργασίας και μέσα στη διάρκεια της μίας ημέρας. Εμφανίζεται όμως να αγνοεί αυτή τη διακύμανση, καθώς δεν είναι αυτό το ουσιαστικό στοιχείο της επίδρασης του χρόνου εργασίας στην εντατικότητα. Το γεγονός ότι εστίασε μόνο στη σωρευτική επίδραση του χρόνου εργασίας στην εντατικότητα της εργασίας φαίνεται χαρακτηριστικά στο απόσπασμα για την καθημερινά επαναλαμβανόμενη εργασία που δεν έχει χαρακτήρα παροδικού παροξυσμού. Ο επαναλαμβανόμενος κάθε ημέρα χαρακτήρας της εργασίας είναι που την κάνει να μην μπορεί να συνδυάσει την αύξηση του χρόνου εργασίας με την ίδια εντατικότητα.

Ωστόσο, καταλαβαίνουμε ότι σε μια εργασία που δεν έχει χαρακτήρα παροδικού παροξυσμού, αλλά καθημερινά επαναλαμβανόμενης κανονικής ομοιομορφίας, θα παρουσιαστεί κατ' ανάγκην ένα κρίσιμο σημείο, όπου αλληλοαποκλείονται η παράταση της εργάσιμης ημέρας και η εντατικότητα της εργασίας, έτσι, που η παράταση της εργάσιμης ημέρας να συμβιβάζεται μόνο με ένα μικρότερο βαθμό εντατικότητας της εργασίας και αντίστροφα, ένας μεγαλύτερος βαθμός εντατικότητας να συμβιβάζεται μόνο με τη συντόμευση της εργάσιμης ημέρας (Μαρξ, 1978, σελ. 425).

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το ότι σημαντικοί οικονομολόγοι του νεοκλασικού ρεύματος υποστήριξαν παρόμοιες απόψεις για τη σύνδεση του χρόνου με την ένταση της εργασίας. Ο Charman (1909) ισχυρίζεται πως υπάρχει κάθε λόγος να δεχτούμε ότι η παραγωγή σε μικρότερο χρόνο σπάνια ήταν μικρότερη από την παραγωγή σε μεγαλύτερο χρόνο και σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις ήταν ακόμη και μεγαλύτερη. Με ένα υποθετικό παράδειγμα δείχνει ότι η αύξηση του χρόνου εργασίας στην αρχή αυξάνει την αξία της εργασίας αλλά άνω ενός σημείου, το οποίο το θέτει στις 9 ώρες, περαιτέρω αύξηση του χρόνου εργασίας μειώνει την αξία της εργασίας (Charman, 1909, σελ. 359). Η μείωση της αξίας του προϊόντος με την αύξηση του χρόνου εργασίας δε συμβαίνει άμεσα. Η κάθε πρόσθετη ώρα δεν έχει αρνητικό προϊόν, γιατί αλλιώς δε θα δουλευόταν, όπως χαρακτηριστικά τονίζει. Έχει όμως επίπτωση στην παραγωγικότητα των επόμενων ημερών και γι' αυτό τελικά μειώνεται το προϊόν.

Με την προσέγγιση αυτή συμφωνεί και ο Robbins (1929). Δεν ισχύει πλέον η απλοϊκή εκτίμηση, σημειώνει, ότι όσο μεγαλώνει ο χρόνος εργασίας αυξάνεται και το προϊόν. Φυσικά στα πλαίσια της μιας ημέρας όσο μεγαλύτερος είναι ο χρόνος εργασίας τόσο μεγαλώνει και το προϊόν. Επειδή όμως η εργασία είναι επαναλαμβανόμενη από μέρα σε μέρα, έχει αποδειχθεί από έρευνες το, ό-

χι και τόσο απρόσμενο, συμπέρασμα ότι, εάν ένας εργάτης δουλεύει πάνω από ένα όριο χρόνου, η ένταση της δουλειάς του θα μειωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε το κέρδος στο προϊόν των παραπάνω ωρών θα εξουδετερωθεί από τη μεγαλύτερη μείωση της ωριαίας παραγωγικότητας και έτσι ο εργάτης αυτός θα είχε παράγει περισσότερο μέσο προϊόν, αν είχε δουλέψει λιγότερο (Robbins, 1929, σελ. 26).

Από τη σύντομη περιγραφή που προηγήθηκε είναι φανερό ότι οι σύγχρονοι οικονομολόγοι (νεοκλασικοί στην πλειοψηφία τους) που εξέτασαν την επίπτωση του χρόνου εργασίας στο προϊόν και την παραγωγή (και αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο 3) δεν ακολούθησαν ακριβώς τις ιδέες των παλαιότερων. Περιορίσαν τη διακύμανση της παραγωγικότητας της εργασίας στα πλαίσια της μίας μόνο ημέρας, χωρίς να εξετάσουν τις μεταφερόμενες επιπτώσεις από τη μία ημέρα στην επόμενη. Σαν αποτέλεσμα, δεν μπόρεσαν να ενσωματώσουν στα υποδείγματά τους την περίπτωση μίας μείωσης του συνολικού προϊόντος μετά από μία αύξηση του χρόνου εργασίας ή το αντίστροφο, πράγμα που υποδεικνυαν σαφώς οι παλαιότεροι θεωρητικοί. Στη συνέχεια θα παρουσιασθεί η βασική θεωρητική τυποποίηση των σύγχρονων οικονομολόγων που προαναφέρθηκαν, με στόχο να γίνει φανερή αυτή η αδυναμία της. Νωρίτερα χρειάζεται όμως μία παρένθεση που θα συνδέσει τις έννοιες της έντασης και της παραγωγικότητας της εργασίας.

5. Σχέση της έντασης με την παραγωγικότητα της εργασίας

Στα προηγούμενα έγινε φανερή μία ισοδύναμη χρήση των όρων ένταση και παραγωγικότητα της εργασίας. Η ευθεία αυτή αντιστοίχιση απαιτεί κάποιες διευκρινήσεις. Ο όρος ένταση της εργασίας (*work intensity*) μερικές φορές συσχετίζεται με την απόδοση, την αποτελεσματικότητα ή την ειδικευση. Για να διαχωρίσει τις έννοιες ο Green (2001) αναλύει την απόδοση (*performance*) του κάθε ξεχωριστού εργάτη σαν συνάρτηση δυο παραγόντων, των ικανοτήτων (*skills*) και της προσπάθειας (*effort*). Η απόδοση του κάθε εργάτη είναι συνάρτηση των ικανοτήτων του και της έντασης της εργασίας του. Υπό την προσέγγιση αυτή ο όρος ένταση εργασίας ταυτίζεται με την εργασιακή προσπάθεια και αποσυνδέεται από την έννοια της αποτελεσματικότητας της εργασίας όσον αφο-

ρά το ρυθμό παραγωγής προϊόντος, η οποία ενσωματώνεται ούτως ή άλλως στον όρο παραγωγικότητα της εργασίας.

Είναι γνωστό ότι η ένταση της εργασίας έχει συνδεθεί με τους πόρους της εργάσιμης ημέρας, πόροι που αποτελούν, θεσμοθετημένα ή όχι, διαστήματα διακοπής της διαδικασίας εργασίας. Συγκεκριμένα ο Μαρξ, εντάσσοντας την εντατικοποίηση της εργασίας στη διαδικασία παραγωγής σχετικής υπεραξίας, τονίζει ότι η αύξηση της έντασης της εργασίας γεμίζει πιο πυκνά τους πόρους του χρόνου εργασίας και συμπυκνώνει την εργασία. Θεωρεί ότι αυτή η συμπύκνωση εκφράζει στην ίδια χρονική περίοδο μεγαλύτερη ποσότητα εργασίας, δηλαδή ξοδεμένης εργατικής δύναμης. Η ένταση της εργασίας συνδέεται κατά τον Μαρξ με τον ρυθμό ξοδέματος της εργατικής δύναμης (Μαρξ, 1978, σελ. 425).

Σύμφωνα με τους Bennet and Smith-Gavine (1987) η συμμετοχή του κάθε εργάτη στην παραγωγική διαδικασία, μπορεί να αναλυθεί σε μια σειρά διαδοχικών πράξεων και κινήσεων, επαναλαμβανόμενων με κάποια συχνότητα. Οι κινήσεις αυτές απαιτούν το ξόδεμα μυϊκής και διανοητικής ενέργειας για να έρθουν σε πέρας. Σε αυτή την περίπτωση η έννοια της έντασης της εργασίας ταυτίζεται με την ταχύτητα με την οποία εκτελούνται οι κινήσεις της εργασίας. [Τη σύνδεση αυτή έκανε και ο Μαρξ (1978, σελ. 425) συνδέοντας την αύξηση της εντατικότητας της εργασίας με την αύξηση της ταχύτητας με την οποία εργάζονται οι εργάτες στις μηχανές].

Εάν κατά την εξέταση των μεταβολών του χρόνου και της έντασης της εργασίας και των επιπτώσεών τους στο προϊόν οι υπόλοιποι παράγοντες που επηρεάζουν την παραγωγικότητα της εργασίας κρατηθούν σταθεροί, τότε οι έννοιες της έντασης της εργασίας και της παραγωγικότητας της εργασίας, αν και δεν ταυτίζονται γενικά (αφού η παραγωγικότητα είναι ευρύτερη έννοια), ταυτίζονται στη μελέτη του συγκεκριμένου ζητήματος και επίσης εξισώνονται ποσοτικά.

Με τον όρο «υπόλοιποι παράγοντες» που επηρεάζουν την παραγωγικότητα της εργασίας εννοούμε κυρίως την τεχνολογία της παραγωγής και τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται και διευθύνεται η παραγωγική διαδικασία και η διαδικασία της εργασίας. Όλοι αυτοί οι παράγοντες μπορούν να κρατηθούν σταθεροί κατά τη μελέτη της μεταβολής του χρόνου και κατ' επέκταση της έντασης της εργασίας, αφού η μεταβολή τους δεν οδηγεί υποχρεωτικά σε μεταβολή των δύο αυτών μεγεθών, ενώ τόσο ο χρόνος όσο και η ένταση της εργασίας μπορούν επίσης να μεταβληθούν

αφήνοντας αμετάβλητη την τεχνολογία όσο και τον τρόπο διεύθυνσης της παραγωγής.

Σύμφωνα με την προηγούμενη υπόθεση, το παραγόμενο προϊόν είναι ανάλογο με την ταχύτητα με την οποία εκτελούνται οι κινήσεις της εργασίας. Και αφού η ταχύτητα των κινήσεων εργασίας είναι ένα μέτρο της έντασης της εργασίας, μπορεί να εξαχθεί η σχέση ότι το προϊόν είναι ίσο με

$$Q = n \times \varepsilon \times t \quad (2)$$

όπου, Q είναι το παραγόμενο προϊόν, t είναι ο χρόνος εργασίας, ε η ένταση της εργασίας και, n είναι ο συντελεστής που προσαρμόζει τις μονάδες μέτρησης και συγχρόνως ενσωματώνει το γεγονός ότι ο αριθμός των εργαζομένων είναι μεγαλύτερος της μονάδας.

Στην περίπτωση που η ένταση της εργασίας εξαρτάται από το χρόνο εργασίας η (2) μετατρέπεται στην

$$dQ = n \times \varepsilon(t) \times d \times t \quad (3)$$

Προσαρμόζοντας τις μονάδες μέτρησης οι (2) και (3) παίρνουν τη γενική μορφή

$$Q = \varepsilon \times t \quad (4)$$

και

$$dQ = \varepsilon(t) \times d \times t \quad (5)$$

Από την (5) προκύπτει ότι ο ρυθμός παραγωγής του προϊόντος (dQ/dt) είναι ίσος με την ένταση της εργασίας. Έτσι η ένταση της εργασίας ταυτίζεται με την παραγωγικότητα της εργασίας, πάντα κάτω από την υπόθεση ότι όλοι οι άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την παραγωγικότητα της εργασίας κρατούνται σταθεροί.

6. Η μη σωρευτική καμπύλη παραγωγικότητας

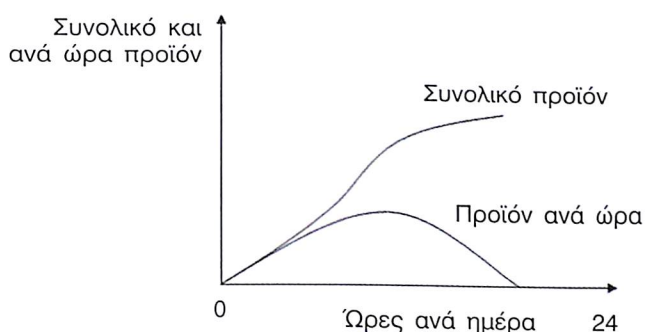
Στο κεφάλαιο 3 αναφέρθηκαν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του τρόπου με τον οποίο γίνεται η ενσωμάτωση του χρόνου εργασίας στα υποδείγματα που εντάσσονται στο ευρύτερο νεοκλασικό ρεύμα. Ο Barzel (1973), συνδέει το χρόνο εργασίας με την παραγωγικότητα κατά τη διάρκεια της μίας ημέρας εργασίας. Όπως ειπώθηκε, η γενική ιδέα είναι ότι η παραγωγικότητα της εργασίας

αυξάνει κατά τις πρώτες ώρες της εργασίας, φτάνει σε ένα μέγιστο και στη συνέχεια μειώνεται, λόγω της κόπωσης.

Ο Barzel (1973) υποθέτει ότι η παραγωγικότητα είναι μηδέν στην αρχή της εργασίας (μέχρι να εγκατασταθεί ο εργάτης) και μετά από 12 ή 14 ώρες γίνεται και πάλι 0. Στο ενδιάμεσο μεταβάλλεται ομαλά φθάνοντας σε ένα μέγιστο. Η διαγραμματική παρουσίαση που παραθέτει είναι η εξής:

Διάγραμμα 1

Μη σωρευτική καμπύλη παραγωγικότητας της εργασίας

Η καμπύλη αυτή αφορά την παραγωγικότητα της εργασίας μέσα στην ίδια ημέρα εργασίας και δεν υπάρχει σχέση που να συνδέει την παραγωγικότητα της κάθε ημέρας με τις προηγούμενες ή τις επόμενες (γι' αυτό τη χαρακτηρίζουμε σαν μη σωρευτική καμπύλη). Με διαφορετικά λόγια, κάθε ημέρα εργασίας περιγράφεται από τις αμετάβλητες καμπύλες του διαγράμματος 1.

Όταν εξετάζεται η παραγωγικότητα της εργασίας κατά τη διάρκεια της μίας ημέρας, η υπόθεση που κάνει ο Barzel ότι από ένα σημείο και μετά η παραγωγικότητα μηδενίζεται είναι παρακινδυνευμένη. Οι μεγάλοι χρόνοι εργασίας που παρατηρήθηκαν στο παρελθόν (άνω των 16 ωρών), ή που σε εξαιρετικές συνθήκες (υπερβολική απασχόληση) παρατηρούνται και σήμερα δείχνουν ότι περιοριζόμενοι στα πλαίσια της μίας ημέρας εργασίας κάθε αύξηση του χρόνου εργασίας οδηγεί σε αύξηση του προϊόντος, με έναν μειούμενο φυσικά ρυθμό. Πολύ περισσότερο, είναι απίθανο να περιμένουμε μείωση του προϊόντος μετά από αύξηση του χρόνου εργασίας, πράγμα με το οποίο συμφωνούσε άλλωστε και ο Barzel. Η προσέγγιση των Booth and Ravallion (1993), σύμφωνα με την οποία

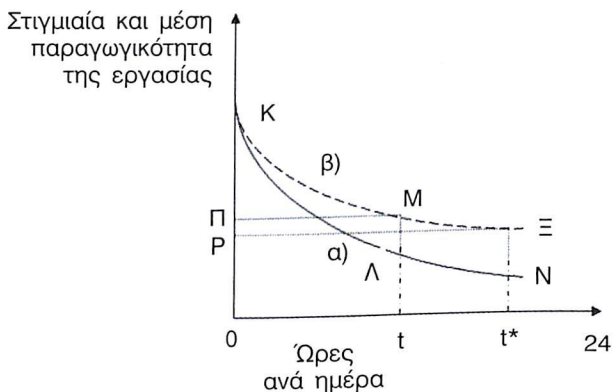
η πρόσθετη εργασία μπορεί να έχει αρνητικό οριακό προϊόν δεν μπορεί να ενσωματωθεί σε ένα υπόδειγμα που εξετάζει τη διακύμανση της παραγωγικότητας κατά τη διάρκεια μίας απομονωμένης ημέρας ή ενός οποιουδήποτε απομονωμένου χρονικού διαστήματος, το οποίο δεν αλληλεπιδρά με τα προηγούμενα και επόμενα.

Εφόσον ο χρόνος εργασίας για τον οποίο ισχύει (στο βαθμό που ισχύει) το αποτέλεσμα προθέρμανσης είναι πολύ μικρότερος από τους χρόνους εργασίας που επικρατούν σήμερα, το ανερχόμενο τμήμα της καμπύλης παραγωγικότητας δεν έχει επίπτωση στο χρόνο εργασίας ο οποίος μεγιστοποιεί το προϊόν παρά μόνο στη μάζα του παραγόμενου προϊόντος. Γι' αυτό θα ακολουθήσουμε στο συγκεκριμένο σημείο την προσέγγιση του Ehrenberg (1971). Ενσωματώνοντας και τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά που περιγράφηκαν για τη μη σωρευτική καμπύλη παραγωγικότητας, αυτή παίρνει τη μορφή που φαίνεται στο διάγραμμα 2.

Η καμπύλη α) αντιπροσωπεύει τη στιγμιαία (ή ωριαία κατά προσέγγιση) παραγωγικότητα της εργασίας, ή αλλιώς την πρώτη παράγωγο, $Q'(t)$, της συνάρτησης του προϊόντος ως προς το χρόνο εργασίας, $Q(t)$. Για χρόνο εργασίας t , το προϊόν είναι ίσο με το εμβαδόν που περικλείεται μεταξύ της καμπύλης και των αξόνων μέχρι το σημείο t , $(0K\Lambda t)$. Η μορφή της καμπύλης που επιλέχθηκε για το διάγραμμα 2 είναι τέτοια ώστε η δεύτερη παράγωγος να είναι αρνητική (στρέφει τα κοίλα προς τα άνω), γιατί αυτή είναι η μορφή που θα προσδιοριστεί στη συνέχεια. Θεωρητικά θα μπορούσε να έχει δεύτερη παράγωγο θετική (που αντι-

Διάγραμμα 2

Μη σωρευτική καμπύλη παραγωγικότητας της εργασίας

στοιχεί σε αυξανόμενο ρυθμό μείωσης της παραγωγικότητας), οπότε η καμπυλότητα θα ήταν αντίστροφη, δηλαδή θα έστρεφε τα κοίλα προς τα κάτω. Η καμπύλη β) αντιπροσωπεύει τη μέση παραγωγικότητα της εργασίας, $\mu(t)$, που είναι ίση με $Q(t)/t^4$ και χρησιμοποιώντας αυτή την καμπύλη το προϊόν είναι ίσο με το γινόμενο του χρόνου εργασίας επί τη μέση παραγωγικότητα, δηλαδή το εμβαδόν ΟΠΜt. Είναι φανερό ότι, αφού η καμπύλη β) προκύπτει από την καμπύλη α), κάθε αύξηση του χρόνου εργασίας (από t σε t*) θα οδηγεί σε αύξηση του εμβαδού $\mu(t)t$, δηλαδή σε αύξηση του προϊόντος.

Το βασικό χαρακτηριστικό της προηγούμενης προσέγγισης είναι ότι η αύξηση του χρόνου εργασίας οδηγεί σε, ολοένα μικρότερη έστω, αύξηση όμως του προϊόντος. Το οριακό προϊόν της εργασίας δε γίνεται αρνητικό, αφού όσο εξουθενωμένος και να είναι ο εργαζόμενος η παραπάνω εργασία θα προσθέσει έστω κάτι στο προϊόν. Το μοντέλο αυτό υποθέτει ότι η καμπύλη στιγμιαίας έντασης-χρόνου είναι η ίδια κάθε επόμενη ημέρα της εργασίας (δηλαδή το σημείο K είναι σταθερό και η μορφή της καμπύλης επίσης), ανεξάρτητα από το πραγματικό μέγεθος του χρόνου εργασίας που έχει εργαστεί ο εργαζόμενος. Δε μπορεί να ενσωματώσει την επίδραση της κόπωσης από την κάθε μέρα εργασίας στις επόμενες.

Η προηγούμενη προσέγγιση είναι όντως αληθινή, εάν περιοριστούμε στα πλαίσια της μίας και μόνο ημέρας. Ωστόσο τόσο ο Μαρξ όσο και οι Charman (1909) και Robbins (1929), όπως και αρκετοί σύγχρονοι ερευνητές (βλέπε Dawson and Fletcher, 2000) τόνισαν ότι η εργασία της κάθε ημέρας επιδρά στις επόμενες και επομένως είναι λάθος να εξετάζεται η συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας σε επίπεδο μίας μεμονωμένης ημέρας, ή γενικότερα σε οποιοδήποτε χρονικό διάστημα το οποίο είναι αποκομμένο από τα προηγούμενα και αυτά που θα ακολουθήσουν.

7. Καμπύλη ανάδρασης

Η αδυναμία της (μη σωρευτικής) καμπύλης παραγωγικότητας που παρουσιάστηκε προηγουμένως δεν είναι ότι περιορίζεται στο επίπεδο της μίας ημέρας. Είναι η αδυναμία της να ενσωματώσει την επίδραση της μεταβολής του χρόνου εργασίας, όχι μόνο στην ένταση της εργασίας⁵ που αφορά το χρονικό διάστημα της μεταβολής, αλλά και στην ένταση της εργασίας για όλο το χρονικό διά-

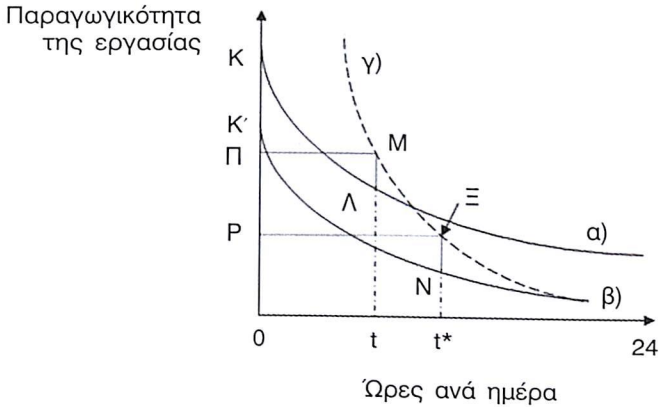
στημα του χρόνου εργασίας. Είναι δηλαδή η αδυναμία της να ενσωματώσει τη διαδικασία ανάδρασης που παρατηρείται. Όπως φαίνεται από το διάγραμμα 2, η αύξηση του χρόνου εργασίας από t σε t^* δεν επηρεάζει την ένταση της εργασίας για το χρονικό διάστημα 0 έως t . Επηρεάζει, για την ακρίβεια μειώνει, την ένταση της εργασίας για το χρονικό διάστημα t έως t^* . Η ένταση της εργασίας για το προηγούμενο χρονικό διάστημα 0 έως t παραμένει ακριβώς η ίδια. Όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, υπάρχουν αρκετές μελέτες που αναδεικνύουν ότι υπάρχει σχέση ανατροφοδότησης (ανάδρασης) μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας. Φυσικά η ανατροφοδότηση αυτή στην πράξη δεν μπορεί να εμφανιστεί στη διάρκεια της ίδιας ημέρας. Αν ένας εργαζόμενος δουλεύει για το χρονικό διάστημα 0 έως t ακολουθώντας τη στιγμιαία ένταση της εργασίας που δηλώνει η μη σωρευτική καμπύλη του διαγράμματος 2 και του ζητηθεί να προεκτείνει την εργασία του για το χρονικό διάστημα από t έως t^* , δεν υπάρχει η δυνατότητα να μειωθεί η ένταση της προηγούμενης εργασίας (για το διάστημα 0 έως t), γιατί αυτή έχει ήδη συντελεστεί. Όμως η αύξηση του συνολικού χρόνου εργασίας από t σε t^* θα επιδράσει στην καμπύλη έντασης-χρόνου των επόμενων ημερών, έτσι ώστε να μειωθεί η ένταση της εργασίας και για το χρονικό διάστημα 0 έως t . Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3 που ακολουθεί, η αύξηση του χρόνου εργασίας από t σε t^* δεν οδηγεί απλά σε μείωση της έντασης (παραγωγικότητας) της εργασίας για το χρονικό διάστημα από t σε t^* , αλλά και για το χρονικό διάστημα από 0 έως t . Δηλαδή από την καμπύλη α) μετατοπιζόμαστε στην καμπύλη β), καθώς ο χρόνος αυξάνει από t σε t^* . Αυτό φυσικά δεν πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια της ίδιας ημέρας, αλλά σταδιακά μέσα σε διάστημα αρκετών ημερών (ο αριθμός των οποίων μπορεί να υποτεθεί αρκετά μεγάλος), έτσι ώστε τελικά η καμπύλη β) να είναι μία νέα καμπύλη ισορροπίας που αντιστοιχεί στο χρόνο εργασίας t^* .

Η διαδικασία της ανάδρασης υλοποιείται στις επόμενες ημέρες εργασίας και άρα χρειάζεται τη συνεχή εργασία (και όχι εργασία μιας μόνο ημέρας) για να εμφανιστεί. Σαν έννοια όμως, (εάν αφαιρεθεί ο μηχανισμός υλοποίησης), η σχέση ανάδρασης χρόνου-έντασης θα μπορούσε να περιοριστεί και στο πλαίσιο της μίας ημέρας ή πιο σωστά να είναι ανεξάρτητη από χρονικό ορίζοντα, με την προϋπόθεση ότι υπάρχει ο απαραίτητος χρόνος έτσι ώστε να υλοποιηθεί το φαινόμενο της ανάδρασης.

Εάν χρησιμοποιηθεί και η έννοια της μέσης έντασης της εργασίας (όπως περιγράφηκε προηγουμένως) η καμπύλη ανάδρασης

Διάγραμμα 3

Καμπύλη ανάδρασης έντασης-χρόνου εργασίας

χρόνου-έντασης έχει μορφή παρόμοια με αυτή που φαίνεται στο διάγραμμα 3 (καμπύλη γ) με τη διακεκομμένη γραμμή). Πρέπει να σημειωθεί ότι η καμπύλη ανάδρασης είναι καμπύλη μέσης έντασης. Η αύξηση του χρόνου εργασίας από t σε t^* θα μειώσει τη (στιγμιαία) ένταση της εργασίας όχι μόνο για το χρονικό διάστημα από t σε t^* , αλλά για ολόκληρο το χρονικό διάστημα από 0 έως t^* , όπως ειπώθηκε προηγουμένως, δηλαδή κατά την αύξηση του χρόνου εργασίας η καμπύλη στιγμιαίας έντασης α) μετατοπίζεται προς την β). Έτσι, ενώ για χρόνο εργασίας t , το προϊόν είναι ίσο με το εμβαδόν $OK\Lambda t$, εάν ο χρόνος εργασίας αυξηθεί σε t^* , το προϊόν είναι αυτό που περικλείεται από την μετατοπισμένη καμπύλη β), δηλαδή το εμβαδόν $OK'Nt^*$. Παρατηρούμε ότι επειδή ακριβώς μετατοπίζεται «προς τα κάτω» ολόκληρη η καμπύλη έντασης, μία αύξηση του χρόνου εργασίας μπορεί να μειώσει το προϊόν, εάν η μετατόπιση «προς τα κάτω» της καμπύλης έντασης είναι πιο γρήγορη από την αύξηση του χρόνου εργασίας.

Εάν χρησιμοποιηθεί η καμπύλη μέσης έντασης γ), το προϊόν για το χρόνο εργασίας t είναι ίσο με το εμβαδόν $0ΠΜt$, ενώ για το χρόνο εργασίας t^* είναι ίσο με $0ΡΞt^*$. Σε αυτή την περίπτωση η καμπύλη μέσης έντασης, γ), (καμπύλη ανάδρασης) προκύπτει όχι από μία μόνο καμπύλη στιγμιαίας έντασης (όπως στο διάγραμμα 2), αλλά από πολλές αλληπάλληλες καμπύλες στιγμιαίας έντασης, οι οποίες συνεχώς μετατοπίζονται «προς τα κάτω» με την αύξηση του χρόνου εργασίας. Για το λόγο αυτό τέμνει τις καμπύλες στιγμιαίας

έντασης και έχει μεγαλύτερη κλίση από την μη σωρευτική καμπύλη μέσης έντασης. Για το λόγο αυτό επίσης, μπορεί να ενσωματώσει την περίπτωση του αυξανόμενου χρόνου εργασίας με μειούμενο εμβαδόν αντίστοιχο με το ΟΠΜt, δηλαδή μειούμενο προϊόν.

Η διαφορά με την αντίστοιχη καμπύλη μέσης έντασης που περιγράφηκε σαν μη σωρευτική καμπύλη δεν είναι όπως είναι φανερό στην μορφή της καμπύλης. Η πρώτη και η δεύτερη παράγωγος μπορεί να έχουν ακριβώς το ίδιο πρόσημο. Η διαφορά έγκειται στη συγκεκριμένη ποσοτική εξίσωση που περιγράφει την κάθε καμπύλη και πιο συγκεκριμένα στο πόσο κεκλιμένη είναι, δηλαδή στην τιμή της πρώτης παραγώγου. Στην πρώτη περίπτωση η καμπύλη μέσης έντασης είναι τέτοια έτσι ώστε κάθε αύξηση του χρόνου εργασίας να οδηγεί σε αύξηση του προϊόντος, αφού προέκυψε από την καμπύλη της ημερήσιας παραγωγικότητας του διαγράμματος 2. Στη δεύτερη περίπτωση της καμπύλης ανάδρασης, που προέκυψε από την μεταβαλλόμενη καμπύλη στιγμιαίας έντασης του διαγράμματος 3, είναι θεωρητικά επιτρεπτό (αν και όχι δεδομένο) να υπάρχει ένας χρόνος εργασίας πέραν του οποίου να επέρχεται μείωση και όχι αύξηση του προϊόντος.

Η καμπύλη ανάδρασης διαφέρει από τη μη σωρευτική καμπύλη μέσης έντασης στο ότι δίνει θεωρητικά τη δυνατότητα, μία αύξηση του χρόνου εργασίας να οδηγήσει σε μείωση του προϊόντος, θεωρητική δυνατότητα η οποία δεν επιτρέπεται από τη μη σωρευτική καμπύλη μέσης έντασης, εξαιτίας της λογικής με την οποία έχει εξαχθεί. Η καμπύλη ανάδρασης είναι κατά τη γνώμη μας η καμπύλη (και η αντίστοιχη μαθηματική τυποποίηση) που μπορεί να ενσωματώσει θεωρητικά τις θέσεις των κλασικών οικονομολόγων. Το εάν βέβαια στην πράξη υπάρχει ένα σημείο στο χρόνο εργασίας πέραν του οποίου η αύξηση του χρόνου οδηγεί σε μείωση του προϊόντος, είναι κάτι που πρέπει να διερευνηθεί εμπειρικά ή πειραματικά.

8. Ποσοτική προσέγγιση της σχέσης ανάδρασης μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσδιοριστεί ποσοτικά η σχέση χρόνου-έντασης (καμπύλη ανάδρασης), η οποία προέκυψε θεωρητικά κάτω από τις υποθέσεις του προηγούμενου κεφαλαίου.

Αρκετοί ερευνητές έχουν μελετήσει την αρνητική συσχέτιση

του χρόνου με την ένταση της εργασίας. Ωστόσο η δημιουργία ενός σταθερού και συγκρίσιμου για όλες τις περιπτώσεις μέτρου της έντασης της εργασίας είναι, όπως αναφέρθηκε, πολύ αμφιλεγόμενη διαδικασία (βλέπε Green, 2001). Η δυσκολία γίνεται ακόμη μεγαλύτερη εάν ληφθεί υπόψιν ότι οι παρατηρούμενες πραγματικές εντάσεις εργασίας πιθανόν να μην είναι οι μέγιστες δυνατές διατηρήσιμες εντάσεις, μια πιθανότητα που είναι πολύ δύσκολο να εξακριβωθεί. Έτσι είναι αρκετά δύσκολο να διερευνηθεί αυτή η σχέση μακροοικονομικά ή μικροοικονομικά. Στον προσδιορισμό της σχέσης του χρόνου με την ένταση της εργασίας μπορούν όμως να βοηθήσουν μελέτες εργομετρικού χαρακτήρα που έχουν γίνει από διάφορους ερευνητές.

Το ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο θέμα έχει εμφανιστεί αρκετά χρόνια πριν. Πρωτοπόρες σε αυτόν τον τομέα ήταν οι έρευνες των Birk, Bonjer and Von der Sluys (1961) και του Bonjer (1968), οι οποίες μελέτησαν σε συνθήκες εργαστηρίου που προσομοίαζαν τις πραγματικές συνθήκες εργασίας την αντίδραση του ανθρώπινου οργανισμού σε διάφορους συνδυασμούς της έντασης με το χρόνο εργασίας. Οι έρευνες αυτές πραγματοποιήθηκαν με τη χρήση εργομέτρων και την τοποθέτησή τους στο σώμα των πειραματικά «εργαζόμενων». Περισσότερο σύγχρονες μελέτες συνεχίζουν στην ίδια κατεύθυνση. Χαρακτηριστικές είναι αυτές των Rodgers et al. (1986) και Hsin and Mao (2002). Πρόκειται για πειράματα που προσομοιώνουν συνθήκες χειρωνακτικής εργασίας και δίνουν τη δυνατότητα για εργομετρικές μετρήσεις που οι Bowles et al. (1983) περιέγραψαν σαν αδύνατες να εφαρμοστούν σε πραγματικές συνθήκες.

Η διαδικασία συσχέτισης του χρόνου εργασίας με την ένταση της εργασίας ή τον εργασιακό φόρτο περιγράφεται ως εξής. Ο «αποδεκτός φόρτος εργασίας» (acceptable workload) είναι η ένταση εργασίας ισορροπίας κατά την οποία η προσρόφηση οξυγόνου (VO₂) και ο καρδιακός ρυθμός (HR) παραμένουν σταθερά κατά τη διάρκεια μιας πολύωρης εργασίας. Στην αρχή του πειράματος προσδιορίζεται η μέγιστη αεροβική δυνατότητα για κάθε «εργαζόμενο» και το μέγιστο έργο που αντιστοιχεί σε αυτή. Στη συνέχεια επιλέγονται διαφορετικές εντάσεις εργασιακού φόρτου και οι εργαζόμενοι καλούνται να συνεχίσουν την εργασία κρατώντας σταθερή την ένταση και επομένως το παραγόμενο στη μονάδα του χρόνου έργο. Το χαρακτηριστικό είναι ότι, μετά από σύντομο χρονικό διάστημα προσαρμογής, οι δείκτες που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση της έντασης της εργασίας, Σχετικός

Καρδιακός Ρυθμός (Relative Heart Rate – RHR) και Σχετική Προσρόφηση Οξυγόνου (Relative Oxygen Uptake – RVO_2)⁶, σταθεροποιούνται για κάποιο χρονικό διάστημα. Μετά την πάροδο αυτού του διαστήματος (που μπορεί να διαρκέσει από λίγα λεπτά μέχρι και πολλές ώρες) κατά το οποίο συνεχίζεται η σωματική κόπωση (εργασία), η συσσώρευση γαλακτικού οξέως στο αίμα προσθέτει ένα πρόσθετο βάρος στο καρδιαγγειακό σύστημα και προξενεί την απότομη και σημαντική αύξηση των καρδιακών παλμών σε σχέση με τους παλμούς της κατάστασης ισορροπίας. Αυτό το φαινόμενο που παρατηρείται στο τέλος της βάρδιας είναι σαφής ένδειξη εξάντλησης (fatigue) του οργανισμού. Όσο πιο μεγάλος είναι ο φόρτος εργασίας, δηλαδή η ένταση, τόσο νωρίτερα μέσα στην εργάσιμη ημέρα θα εμφανιστεί αυτό το φαινόμενο. Γι' αυτό η μεθοδολογία αυτή έχει χρησιμοποιηθεί για τον καθορισμό του αποδεκτού φόρτου εργασίας για μια οκτάωρη ημέρα από τους Bink (1962) και Rodgers et al. (1986). Με τον ίδιο τρόπο οι Hsin and Mao (2002) χρησιμοποιούν το φαινόμενο αυτό για να καθορίσουν το μέγιστο αποδεκτό χρόνο εργασίας (MAXE) – (maximum acceptable working time – MAWT), ο οποίος είναι ο μέγιστος χρόνος που μπορεί να εργασθεί ο εργαζόμενος χωρίς να παρουσιάσουν φαινόμενα εξάντλησης. Για κάθε διαφορετική ένταση εργασίας προκύπτει ένας χρόνος ημερήσιας εργασίας κατά τον οποίο η εργασία γίνεται χωρίς εξάντληση. Μετά την πάροδο του χρονικού αυτού διαστήματος, η εργασία μπορεί να συνεχιστεί, αλλά με την παρουσία του φαινομένου της εξάντλησης.

Οι Hsin and Mao (2002) πραγματοποίησαν αυτή την έρευνα χρησιμοποιώντας 12 εθελοντές (από 6 άνδρες και γυναίκες) μεταξύ 20 και 30 ετών, με σωματικά χαρακτηριστικά αντίστοιχα με το μέσο του πληθυσμού. Εκτέλεσαν σε συνθήκες εργαστηρίου ασκήσεις σωματικής καταπόνησης και συγκεκριμένα εκτέλεση πηδαλισμών σε ένα εργομετρικό ποδήλατο. Ζητήθηκε από τους εθελοντές να «εργαστούν» με διαφορετική κάθε φορά ένταση έτσι ώστε να παράγουν έργο που να αντιστοιχεί στο 20, 30, 40, 50 και 60% της μέγιστης εργασιακής τους δυνατότητας W_{max} . Η εργασία αυτή εκτελούνταν για 50 λεπτά της ώρας με ένα δεκάλεπτο στη συνέχεια διάλειμμα, για να αντιστοιχεί όσο περισσότερο γίνεται σε πραγματικές εργασιακές συνθήκες. Τα πειράματα εκτελέστηκαν για χρονικά διαστήματα από μισή ώρα έως 12 ώρες και με τη μέθοδο που περιγράφηκε (αύξηση των καρδιακών παλμών πάνω από την κατάσταση ισορροπίας μετά από κάποιο χρονικό διάστημα), υπολογίστηκε ο μέγιστος αποδεκτός χρόνος εργασίας

(MAXE) για κάθε διαφορετική ένταση εργασίας. Όμως για ένταση εργασίας που αντιστοιχούσε στο 60 και 70% του W_{max} δεν έγινε δυνατό να υπολογιστεί σταθερή κατάσταση των καρδιακών παλμών, γιατί αυτοί συνεχώς αυξάνονταν. Έτσι δεν έγινε δυνατό να υπολογιστεί ο μέγιστος χρόνος για αυτές τις υψηλές εντάσεις εργασίας. Αυτό μπορεί να δείξει ότι για τιμές της έντασης εργασίας πάνω από 60% της μέγιστης δυνατής ανθρώπινης έντασης δεν είναι δυνατή η συνέχιση της εργασίας για ένα εύλογο για εργασία χρονικό διάστημα, είναι δηλαδή μη διατηρήσιμες εντάσεις εργασίας για τον ανθρώπινο οργανισμό και αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με την ύπαρξη του μέγιστου της αεροβικής δυνατότητας αποδεικνύουν ότι η δυνατότητα για εντατικοποίηση της εργασίας έχει συγκεκριμένα όρια.

Οι Hsin and Mao (2002) με βάση τα δεδομένα του πειράματός τους υπολογίζουν στατιστικά τις εξισώσεις-καμπύλες που συνδέουν τον MAXE με καθένα από τους δείκτες της έντασης εργασίας, RHR και RVO₂. Οι εξισώσεις αυτές είναι:

$$\text{MAXE} = 26.12 \cdot e^{-4.81 \cdot \text{RHR}}, \quad \text{με } R^2 = 0.87 \quad (6)$$

$$\text{MAXE} = 37.80 \cdot e^{-6.36 \cdot \text{RVO}_2}, \quad \text{με } R^2 = 0.83 \quad (7)$$

Τα πειράματα σαν αυτό που μόλις περιγράφηκε έχουν σαν ανεξάρτητη μεταβλητή την ένταση-παραγωγικότητα της εργασίας (μετρώντας την με τους προαναφερθέντες δείκτες) και σαν εξαρτημένη από το χρόνο εργασίας για τον οποίο μπορεί να διατηρηθεί αυτή η ένταση. Το πείραμα δε θα μπορούσε να έχει εκτελεστεί διαφορετικά. Θα ήταν αδύνατο να δοθεί μια τιμή στο χρόνο εργασίας και να μετρηθεί η διατηρήσιμη ένταση, γιατί δεν είναι δυνατόν να είναι γνωστή αυτή η ένταση εκ των προτέρων. Έτσι ορίστηκε (με διαφορετικές κάθε φορά τιμές) η ένταση της εργασίας και υπολογίστηκε ο χρόνος πέρα από τον οποίο παρουσιάστηκε το φαινόμενο της εξάντλησης. Ωστόσο δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι αυτή είναι η φορά της αιτιότητας. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει σχέση αιτιότητας μεταξύ των δυο μεγεθών, αλλά σχέση αλληλοκαθορισμού. Για κάθε ένταση εργασίας αντιστοιχεί ένας χρόνος εργασίας για τον οποίο μπορεί να διατηρηθεί αυτή η ένταση και για κάθε χρόνο εργασίας αντιστοιχεί μια ένταση η οποία είναι διατηρήσιμη για αυτό το χρόνο. Κάθε ένα από τα δύο μεγέθη μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν ανεξάρτητη μεταβλητή και να καθορίσει μέσα από την μεταξύ τους σχέση το άλλο. Στην εργασιακή πρακτική, αυτό που είναι εξωγενώς καθορισμένο γιατί

είναι εύκολα και επακριβώς μετρήσιμο, αλλά και για πολλούς άλλους λόγους, είναι ο χρόνος εργασίας. Στην πραγματικότητα επομένως ο χρόνος εργασίας είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή και η διατηρήσιμη ένταση είναι η εξαρτημένη.

Επομένως οι παραπάνω εξισώσεις μπορούν να μετατραπούν στις ακόλουθες:

$$\varepsilon(t) = [3.262701 - \ln(t)]/4.81 \quad (8)$$

$$\varepsilon(t) = [3.632309 - \ln(t)]/6.36 \quad (9)$$

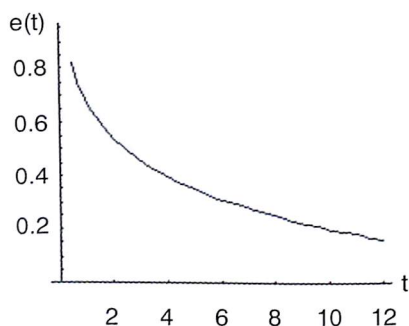
όπου με $\varepsilon(t)$ συμβολίζεται η συνάρτηση της (μέσης) έντασης της εργασίας ως προς το χρόνο εργασίας.

Η διαγραμματική παρουσίαση είναι η ακόλουθη, με την εξίσωση (8) να αντιστοιχεί στο διάγραμμα 4α και την (9) στο 4β.

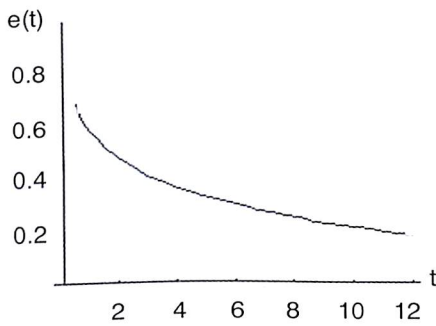
Σε σχέση με τα αποτελέσματα αυτά πρέπει να σημειωθεί ότι το δείγμα των Hsin and Mao (2002) ήταν νέοι εργαζόμενοι ηλικίας έως 30 ετών. Όπως ο Bonjer (1968) αναφέρει, σε μια έρευνα 700 εργατών όλων των ηλικιών υπολογίστηκε ότι η μέγιστη αεροβική δυνατότητα μειώνεται με την ηλικία σχεδόν γραμμικά και η μείωση είναι της τάξης του 30% για την ηλικία των 60 σε σχέση με την ηλικία των 24 ετών. Γι' αυτό προτείνει τη μείωση του χρόνου εργασίας για τους μεγαλύτερους εργάτες, στην περίπτωση που η ένταση της εργασίας δε μπορεί να μειωθεί. Αυτό οδηγεί στην εκτίμηση ότι ο MAXE που υπολογίστηκε προηγουμένως για διάφορα επίπεδα έντασης είναι μεγαλύτερος από αυτόν που αντιστοιχεί στο μέσο ό-

Διάγραμμα 4

Σχέση μεταξύ έντασης και χρόνου εργασίας

(α)

(β)

ρο του εργατικού πληθυσμού, που έχει μεγαλύτερη μέση ηλικία από το δείγμα. Αντίστροφα, η διατηρήσιμη ένταση που αντιστοιχεί σε κάθε χρόνο εργασίας θα είναι μικρότερη για το σύνολο του εργατικού πληθυσμού από αυτήν που περιγράφουν οι εξισώσεις (8) και (9). Η μορφή των καμπυλών έντασης-χρόνου θα έχει μεγαλύτερη κλίση, επομένως στις πραγματικές συνθήκες η μείωση της διατηρήσιμης έντασης θα επέρχεται για μικρότερο χρόνο εργασίας.

Η σχέση μεταξύ της έντασης και του χρόνου της εργασίας που περιγράφουν οι εξισώσεις και τα διαγράμματα που προηγήθηκαν είναι μία σχέση μεταξύ της έντασης και του χρόνου της εργασίας που δεν προξενούν το φαινόμενο της εξάντλησης (όπως περιγράφηκε με βιολογικούς όρους) στον οργανισμό. Η ένταση που εισήχθη στις εξισώσεις δεν ενσωματώνει την επίπτωση από την μία ημέρα εργασίας στην επόμενη και δεν αποκλείει την συνέχιση της εργασίας πέραν του σημείου στο οποίο οργανισμός αρχίζει να εξαντλείται.

Μπορεί να υποστηριχθεί ωστόσο, ότι η εμφάνιση του φαινομένου της εξάντλησης και η συνέχιση της εργασίας πέρα από αυτό συνιστά μία επιβάρυνση που ο οργανισμός δεν μπορεί άμεσα να αναπληρώσει. Η εξάντληση αυτή θα μεταφερθεί στις επόμενες ημέρες και θα επηρεάσει την ένταση της εργασίας των ημερών αυτών σύμφωνα με την επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε προηγουμένως. Αυτή η μεταφορά της κόπωσης έχει σαν επίπτωση τη σταδιακή μείωση της έντασης των επόμενων ημερών, έτσι ώστε να φτάσει στην τιμή εκείνη η οποία συνδυαζόμενη με τον ισχύοντα χρόνο εργασίας δεν προκαλεί το φαινόμενο της εξάντλησης (ένας τέτοιος μηχανισμός μεταφοράς κόπωσης και επίτευξης ενός σημείου ισορροπίας περιγράφεται μεταξύ άλλων από τους Dawson and Fletcher, 2000). Με βάση την προσέγγιση αυτή, η σχέση μεταξύ της έντασης και του χρόνου εργασίας που περιγράφηκε από τις εξισώσεις (8) και (9) και το διάγραμμα 4 είναι μία καλή προσέγγιση της σχέσης ανάδρασης χρόνου-έντασης που περιγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

9. Επιπτώσεις από τη μεταβολή του χρόνου εργασίας στο προϊόν

Με βάση την προσδιορισθείσα καμπύλη ανάδρασης θα εξαχθεί η σχέση μεταξύ του χρόνου εργασίας και του προϊόντος και θα

ελεγχθεί εάν η επισήμανση των Marx, Charman και Robbins εμφανίζεται στην πραγματικότητα.

Συνδυάζοντας τις εξισώσεις (8) και (9) με την (4), εφόσον έχουμε μέση και όχι στιγμιαία ένταση, προκύπτουν οι

$$Q(t) = \varepsilon(t)*t = [3.262701 - \ln(t)]t/4.81 \quad (10)$$

χρησιμοποιώντας το δείκτη RHR και

$$Q(t) \varepsilon(t)*t = [3.632309 - \ln(t)]t/6.36 \quad (11)$$

χρησιμοποιώντας το δείκτη RVO_2 .

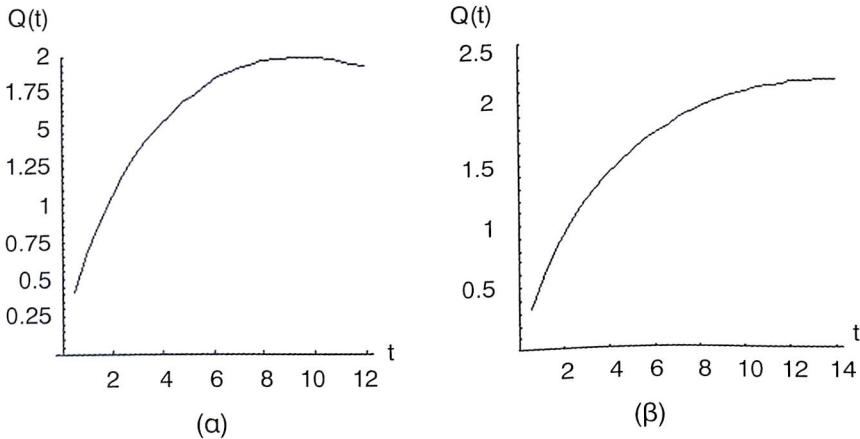
Η πρώτη παρατήρηση είναι ότι οι δυο συναρτήσεις παρουσιάζουν μέγιστο για κάποιο χρόνο εργασίας, t , ο οποίος είναι για την πρώτη περίπτωση $t^* = 9,6$ ώρες και για την δεύτερη εξίσωση $t^* = 13,9$ ώρες. Αυτό σημαίνει ότι πράγματι υπάρχει ένα χρονικό σημείο που εάν ξεπεράσει ο χρόνος εργασίας, η πυκνότητα της εργασίας μειώνεται τόσο πολύ που το παραγόμενο προϊόν μειώνεται αντί να αυξάνεται.

Οι αντίστοιχες γραφικές παραστάσεις παρουσιάζονται στο διάγραμμα 5α και 5β αντίστοιχα.

Σε σχέση με τα υπόλοιπα, πρέπει να σημειωθούν τα εξής. Το μέγιστο προϊόν προκύπτει για διαφορετικούς χρόνους εργασίας και αυτό είναι μια ένδειξη για πιθανή αδυναμία του ενός ή και των δύο δεικτών της έντασης της εργασίας να προσεγγίσουν την

Διάγραμμα 5

Συνολικό προϊόν με βάση τους δείκτες RHR και RVO_2

πραγματική ένταση. Στην περίπτωση της χρήσης του δείκτη RHR, ο χρόνος εργασίας που προκύπτει είναι κοντά στον πραγματικό χρόνο εργασίας που παρατηρείται στις ημέρες μας. Αντίθετα το αποτέλεσμα από τον δείκτη RVO2 είναι αρκετά πιο υψηλό. Ωστόσο είναι πιο πιθανό ο πιο αδύναμος δείκτης να είναι αυτός του RVO2, ο οποίος οδηγεί στο μεγαλύτερο χρόνο εργασίας. Αυτό υποστηρίζεται για τους παρακάτω λόγους.

Η ένταση της εργασίας που προκύπτει από τις εξισώσεις (8) και (9) δεν μηδενίζεται, όταν ο χρόνος εργασίας γίνει 24 ώρες, αλλά εξακολουθεί να έχει μία θετική μη μηδενική τιμή, μικρότερη για την εξίσωση (8) και μεγαλύτερη για την εξίσωση (9).

Αυτό είναι αποδεκτό ίσως για μια ημέρα εργασίας, δεν είναι όμως για περισσότερες από μία. Η αδυναμία της συγκεκριμένης σχέσης χρόνου-έντασης μπορεί να προκύπτει από το γεγονός ότι το πείραμα των Hsin and Mao (2002) δεν επεκτάθηκε πέραν των 12 ωρών, επομένως η καμπύλη μετά το σημείο αυτό πιθανόν να έχει στην πραγματικότητα μία πιο απότομη μείωση από αυτή που προκύπτει από τη θεωρητική επέκταση της σχέσης χρόνου-έντασης μέχρι τις 12 ώρες. Είναι επομένως πολύ λογικό η καμπύλη αυτή να μην μπορεί να ενσωματώσει τόσο καλά τις επιπτώσεις από την κόπωση που προκύπτει από τις μεγάλες ώρες εργασίας, η οποία έχει αναφερθεί σε διάφορες έρευνες. Επομένως, η πραγματική καμπύλη χρόνου-έντασης πρέπει να είναι πιο «απότομη» (δηλαδή με ακόμη μεγαλύτερη την απόλυτη τιμή της πρώτης παραγώγου) και να οδηγεί σε μηδενισμό της έντασης τουλάχιστον στη χρονική στιγμή των 24 ωρών, αν και αυτό πρέπει να συμβαίνει αρκετά νωρίτερα. Σε αυτή την περίπτωση η πραγματική σχέση χρόνου-έντασης θα οδηγεί σε μικρότερο χρόνο εργασίας ο οποίος μεγιστοποιεί το προϊόν. Στην κατεύθυνση της πιο απότομης καμπύλης συμβάλλει και το γεγονός που αναφέρθηκε προηγουμένως, ότι το πείραμα εκτελέστηκε σε νέους εργαζόμενους, ηλικίας έως 30 ετών. Εάν το δείγμα ήταν αντιπροσωπευτικό των ηλικιών του πραγματικού εργατικού πληθυσμού η σχέση χρόνου έντασης θα ήταν πιο απότομη επίσης. Και αυτός ο παράγοντας ενισχύει την εκτίμηση ότι ο πραγματικός χρόνος εργασίας που μεγιστοποιεί το προϊόν είναι μικρότερος από αυτόν που υπολογίστηκε νωρίτερα.

Οι παράγοντες που αναφέρθηκαν οδηγούν στην εκτίμηση ότι ο δείκτης RHR οδηγεί σε πιο αξιόπιστα αποτελέσματα και ότι ο χρόνος εργασίας που μεγιστοποιεί το προϊόν είναι μικρότερος από αυτόν που υπολογίστηκε προηγουμένως, των 9,6 ωρών ανά η-

μέρα. Αν και είναι αδύνατος ο συγκεκριμένος υπολογισμός του χωρίς την επανάληψη και επέκταση του πειράματος, μπορεί να υποστηριχθεί ότι προσεγγίζει εντυπωσιακά το χρόνο εργασίας που επικρατεί σήμερα (τουλάχιστον επίσημα) στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου, τις 8 ώρες την ημέρα.

Στο σημείο αυτό αξίζει να τονισθεί ότι η μεταβολή της τεχνολογίας της παραγωγής και η επακόλουθη αύξηση της παραγωγικότητας δεν αναμένεται να μεταβάλει τα προηγούμενα συμπεράσματα. Όπως παρατηρεί ο Barzel (1973, σελ. 225), μία αύξηση της παραγωγικότητας λόγω της αύξησης του κεφαλαίου θα οδηγήσει σε αναλογική αλλαγή για όλες τις ώρες της ημέρας. Αυτό θα οδηγήσει σε κάθετη μετατόπιση της καμπύλης παραγωγικότητας ως προς το χρόνο εργασίας, αφήνοντας τόσο τη μορφή της, όσο και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από αυτή, ανεπηρέαστα.

10. Συμπεράσματα

Το σύγχρονο ενδιαφέρον για μία πιο αναλυτική μελέτη των επιπτώσεων του χρόνου εργασίας στο παραγόμενο προϊόν οδηγεί στην ανάγκη προσδιορισμού της σχέσης μεταξύ του χρόνου και της έντασης (ή παραγωγικότητας) της εργασίας. Η σχέση είναι αναγκαία τόσο για την εμπειρική μελέτη του φαινομένου όσο και για την εξαγωγή συμπερασμάτων για τις οικονομικές του συνέπειες. Η μορφή θεωρητικής και μαθηματικής τυποποίησης που επιλέχθηκε ωστόσο (από τους Barzel, Ehrenberg και άλλους προαναφερθέντες), δεν ενσωμάτωσε με μεγάλη επιτυχία τα εμπειρικά δεδομένα, ούτε όμως τις ιδέες των κλασικών οικονομολόγων για το συγκεκριμένο θέμα και κυρίως δεν ενσωμάτωσε τη δυνατότητα να προκύψει μείωση του προϊόντος από μία αύξηση του χρόνου εργασίας. Η προταθείσα θεωρητική τυποποίηση μέσω της καμπύλης ανάδρασης πιστεύουμε ότι μπορεί να ενσωματώσει τις βασικές θέσεις στις οποίες φαίνεται ότι συμφωνούσαν οι παλαιότεροι οικονομολόγοι.

Επιπλέον, ο ποσοτικός προσδιορισμός της σχέσης ανάδρασης επιβεβαιώνει την (συχνά αμφισβητούμενη) τοποθέτηση τόσο του Σμιθ όσο και του Μαρξ και των Charman (1909) και Robbins (1929) για την ύπαρξη ενός χρόνου εργασίας πέραν του οποίου (υπό τους άλλους παράγοντες σταθερούς) οποιαδήποτε αύξηση του χρόνου οδηγεί σε μείωση του προϊόντος.

Η ιδέα ότι η ένταση της εργασίας επηρεάζεται καθοριστικά από το χρόνο εργασίας (δηλαδή η υπόθεση στην οποία στηρίχθηκε όλη η προηγούμενη ανάλυση) μπορεί να κατηγορηθεί ότι δίνει μεγάλο βάρος στα αντικειμενικά υλικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας εργασίας και με αυτό τον τρόπο υποτιμάει αυτά που έχουν σχέση με τη διάθεση του εργαζόμενου, τα κίνητρα, τις μεθόδους διεύθυνσης και γενικά τον υποκειμενικό παράγοντα. Είναι αλήθεια ότι οι προσεγγίσεις που προαναφέρθηκαν και η εισαγωγή μίας σχέσης του χρόνου με την ένταση της εργασίας στα οικονομικά υποδείγματα (είτε σαν αυτή των Barzel, 1973, Ehrenberg, 1971 κ.λπ., είτε σαν τη σχέση ανάδρασης) αφήνουν αδιερεύνητο το ρόλο του υποκειμενικού παράγοντα. Είναι επίσης γνωστό ότι τόσο το ευρύτερο Μαρξιστικό υπόδειγμα του φόβου απώλειας της εργασίας, όσο και το ευρύτερο νεοκλασικό, της θεωρίας του αποτελεσματικού μισθού προσπαθούν να ενσωματώσουν τις πολύ σημαντικές αυτές πλευρές της διαδικασίας εργασίας. Ωστόσο, η έμφαση στις αντικειμενικές πλευρές της συσχέτισης του χρόνου με την ένταση της εργασίας μπορεί να γίνει όχι μόνο για λόγους θεωρητικής διευκόλυνσης και μαθηματικής απλότητας. Όπως ο Nyland (1986) εμφατικά τονίζει,

Πολλοί Μαρξιστές που προσπάθησαν να εξηγήσουν την πτωτική τάση του χρόνου εργασίας έτειναν να αποδυναμώνουν ή να αγνοούν την πλευρά της θεωρίας που αφορούσε τα ανθρώπινα όρια. Αυτή η αποτυχία έχει αφαιρέσει μεγάλο μέρος της υλιστικής βάσης του επιχειρήματος του Μαρξ (Nyland, 1986).

Η οπτική αυτή είναι ιδιαίτερα ορατή στην προσέγγιση του Μαρξ σχετικά με τη συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας, η οποία περιγράφηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ούτως ή άλλως, η γνώση των αντικειμενικών ορίων και δυνατοτήτων του ανθρώπου σε σχέση με την εργασιακή προσπάθεια, όπως αυτές περιγράφονται από τη σχέση χρόνου-έντασης που εξήχθη προηγουμένως, θέτουν ένα πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να κινηθεί η διερεύνηση των υποκειμενικών πλευρών που συμπληρώνουν τη διαδικασία της εργασίας.

Η υιοθέτηση της σχέσης ανάδρασης ανοίγει μία σειρά ζητημάτων προς περαιτέρω διερεύνηση. Μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικές τροποποιήσεις τα οικονομικά υποδείγματα που προσπαθούν να ενσωματώσουν το χρόνο εργασίας στο εσωτερικό τους. Στο βαθμό που ο χρόνος εργασίας που μεγιστοποιεί το προϊόν είναι κοντά στους σημερινούς χρόνους εργασίας, το ανώτατο όριο

που καταλυτικά θέτει, τροποποιεί σημαντικά τις υποθέσεις και τα συμπεράσματα των θεωρητικών υποδειγμάτων που ακολουθούν τη νεοκλασική μεθοδολογία. Στα πλαίσια του μαρξιστικού υποδείγματος θέτει σε νέα, περισσότερο υλιστική βάση την ταξική πάλη για τον καθορισμό του χρόνου εργασίας και δίνει συγκεκριμένη διάσταση στην αναφορά του Μαρξ.

Δε χωράει και η παραμικρότερη αμφιβολία, πως από τη στιγμή που κόπηκε μια για πάντα με το νόμο η δυνατότητα για το κεφάλαιο να παρατείνει την εργάσιμη μέρα, η τάση του ν' αποζημιωθεί με ένα συστηματικό ανέβασμα του βαθμού έντασης της εργασίας και ν' αντιστρέψει σε μέσο μεγαλύτερης απομύζησης της εργατικής δύναμης κάθε τελειοποίηση των μηχανών, πρέπει σύντομα να οδηγήσει πάλι σε ένα σημείο στροφής, όπου θα γίνει αναπόφευκτη μια καινούργια ελάττωση των ωρών εργασίας (Μαρξ, 1978, σελ. 433).

Σημειώσεις

1. Δες σχετικά Bluestone and Rose (1998, 2000), Leete and Schor (1994), Robinson and Godbey (1999), Mishel, Bernstein and Schmitt (1999).

2. Το ρεύμα της Νέας Διαλεκτικής στην οικονομική μεθοδολογία ξεκινά από μία θετική αποτίμηση της σχέσης του Marx με τον Hegel (Arthur, 1998· Μανρουδέας, 1999 κ.ά.). Ακολουθώντας τον Ilyenkov (1982) μεταξύ άλλων, προτείνει μία διαλεκτική του αφηρημένου και του συγκεκριμένου με βάση μία μεθοδική διαστρωμάτωση επιπέδων αφάιρεσης (layering of abstractions).

3. Βλέπε μεταξύ άλλων Leslie and Wise (1980), Hart and McGregor (1988).

4. Η μέση παραγωγικότητα της εργασίας ορίζεται σαν εκείνη η παραγωγικότητα της εργασίας η οποία, εάν ήταν σταθερή κατά τη διάρκεια της εργασιακής ημέρας, θα οδηγούσε στην παραγωγή του ίδιου προϊόντος.

5. Στο κεφάλαιο αυτό θα χρησιμοποιηθεί ο όρος ένταση, αντί αυτού της παραγωγικότητας της εργασίας, κάτω από τις υποθέσεις που έγιναν στο κεφάλαιο 5.

6. Έχει παραληφθεί ένας τρίτος δείκτης που χρησιμοποιήθηκε, γιατί όπως και οι Hsin and Mao (2002) παρατηρούν, παίρνει μη μηδενική τιμή ακόμη και όταν δεν υπάρχει εργασία, γιατί δεν είναι συγκριτικός δείκτης.

Βιβλιογραφία

Akerlof G., «The Economics of Caste and of the Rat Race and Other Woe-ful Tales», *Quarterly Journal of Economics*, vol. 90, no 4, 1976.

- Akerlof G., «Labour Contracts as a Partial Gift Exchange», *Quarterly Journal of Economics* 97, 1982.
- Arthur C., «Systematic Dialectic», *Science and Society*, vol. 62, no 3, 1998.
- Astrand P. and Rodahl K., *Textbook of Work Physiology*, McGraw-Hill, New York, 1986.
- Barzel Y., «The Determination of Daily Hours and Wages», *The Quarterly Journal of Economics*, vol. LXXXVII, no 2, 1973.
- Bennet A. and Smith-Gavine S., «The Percentage Utilization of Labour Index (PUL)», στο: Bosworth D. and Heathfield D. (eds), *Working Below Capacity*, Macmillan, London, 1987.
- Bink B., «The Physical Working Capacity in Relation to Working Time and Age», *Ergonomics* 5, 1962.
- Birk B., Bonjer F., Von der Sluys H., «Het fysiek arbeidsvermogen van de mens», *Tijdschrift voor efficiëntie en documentatie* 31, 1961.
- Bluestone B. and Rose S., «The Macroeconomics of Work Time», *Review of Social Economy* LVI, 1998.
- Bluestone B. and Rose S., «The Enigma of Working Time Trends», στο: Lonnie Golden and Deborah Figart (eds), *Working Time: International Trends, Theory and Policy Perspectives*, Routledge, London and New York, 2000.
- Bonjer F.H., «Relationship Between Working Time, Physical Working Capacity and Allowable Caloric Expenditure», στο: W. Rohmert (ed.), *Muskelarbeit und Muskeltraining*, Gentner Verlag, Stuttgart, 1968.
- Booth A. and Ravallion M., «Employment and Length of the Working Week in a Unionized Economy in which Hours of Work Influence Productivity», *The Economic Record*, 1993, σελ. 428-436.
- Bosch G., «The Dispute Over the Reduction of the Working Week in West Germany», *Cambridge Journal of Economics* 10, 1986.
- Bowles S., Gordon D., Weisskopf T., *Beyond the Wasteland*, Anchor Press, Doubleday, New York, 1983.
- Chapman S.J., «Hours of Labour», *Economic Journal*, vol. 19, no 75, 1909.
- Contensou F. and Vranceanu R., *Working Time: Theory and Policy Implications*, E. Elgar Pub., Cheltenham, UK Northampton MA, USA, 2000.
- Dawson D. and Fletcher A., «A Quantitative Model of Work-related Fatigue: Background and Definition», *Ergonomics*, vol. 44, no. 2, 2000.
- Ehrenberg R., «Heterogeneous Labor, the Internal Labor Market and the Dynamics of the Employment-Hours Decision», *Journal of Economic Theory* 3, 1971.
- Feldstein M., «Specification of Labor Input in the Aggregate Production Function», *The Review of Economic Studies* 34, 1967.
- Fine B. and Harris L., *Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1986.
- Green F., «It's Been a Hard Day's Night: The Concentration and Intensifi-

- cation of Work in the Late 20th Century Britain», *Discussion Paper*, vol. 99, no 13, Department of Economics, University of Kent, 2001.
- Hart R., *Working Time and Employment*, Allen and Unwin, London, 1987.
- Hart R. and McGregor P., «The Return to Labor Services in West Germany Manufacturing Industry», *European Economic Review* 32, 1988.
- Hsin C.W. and Mao J.W., «Relationship Between Maximum Acceptable Work Time and Physical Workload», *Ergonomics*, vol. 45, no 4, 2002.
- Hyman R., «Theory in Industrial Relations: Towards a Materialist Analysis», στο: P. Boreham and G. Dow (eds), *Work and Inequality*, MacMillan Co., Melbourne, 1980.
- Ilyenkov E.V., *The Dialectics of the Abstract and the Concrete in Marx's «Capital»*, Progress Publishers, Moscow, 1982.
- Ιωαννίδης Α., Μαυρουδέας Στ., «Δουλεύουν Υπερβολικά οι Έλληνες Εργαζόμενοι; Τάσεις του Εργάσιμου Χρόνου στην Ελλάδα», επετηρίδα ΕΡΓΑΣΙΑ 2004, 2005.
- Leete L. and Schor J., «Assessing the Time Squeeze Hypothesis: Estimates of Market and non Market Hours in the United States, 1969-1989», *Industrial Relations*, vol. 33, no 1, 1994.
- Leslie D. and Wise J., «The productivity of hours in UK manufacturing and production industries», *Economic Journal* 80, 1980.
- Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α', εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Mavroudeas S., «Regulation Theory: The Road from Creative Marxism to Post-Modern Disintegration», *Science and Society*, vol. 63, no 3, 1999.
- Mishel L., Bernstein J. and Schmitt J., *The State of Working America 1998-1999*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1999.
- Nyland C., «Capitalism and the History of Worktime Thought», *The British Journal of Sociology*, vol. 37, no 4, 1986.
- Philp B., «Marxism, Neoclassical Economics and the Length of the Working Day», *Review of Political Economy*, vol. 13, no 1, 2001.
- Robbins L., «The Economic Effects of Variations of Hours of Labour», *The Economic Journal* 39, 1929.
- Robinson J. and Godbey G., *Time for Life: The Surprising Ways Americans Use their Time*, Penn State Press, University Park PA, 1999.
- Rodgers S., Kenworth D. and Eggleton E., *Ergonomic Design for People at Work*, vol. 2, Van Nostrand Reinhold, New York, 1986.
- Rosdolsky R., *The Making of Marx's «Capital»*, Pluto Press, London, 1977.
- Schor J., *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*, Basicbooks, New York, 1991.
- Shapiro C. and Stiglitz J., «Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device», *American Economic Review* 74, 1984.

Στάδια προσαρμογής στη σωματική δυσλειτουργία: Ο ρόλος της ψυχολογικής συμβουλευτικής

Γιώργος Κλεφτάρας*

Περίληψη

Η καθημερινότητα του ατόμου μετά την εμφάνιση της σωματικής δυσλειτουργίας αλλάζει ριζικά. Η ζωή, έτσι όπως τη γνώριζε, διακόπτεται και ακολουθεί μια μακρά περίοδος παραμονής σε νοσοκομειακό περιβάλλον, προσπάθειας προσαρμογής στη δυσλειτουργία και απόκτησης νέων δεξιοτήτων επιβίωσης και ανεξάρτητης διαβίωσης. Στο άρθρο αυτό, γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστούν αναλυτικά: α) η εξελικτική διαδικασία της ψυχολογικής προσαρμογής ενός ατόμου στη σωματική του δυσλειτουργία και στη νέα κατάσταση που διαμορφώνεται μετά την εμφάνισή της και β) τα στάδια μέσα από τα οποία περνά αυτή η προσαρμογή, δηλαδή, το σοκ, η προσδοκία ανάρρωσης ή η άρνηση, ο θυμός και η οργή, η διαπραγμάτευση, το πένθος και η κατάθλιψη, η επικοδομητική αμυντική στάση ή αντίθετα η προβληματική αμυντική στάση, η αποδοχή και η προσαρμογή.

1. Εισαγωγή

Ο τρόπος αντίδρασης ενός ατόμου στη σωματική δυσλειτουργία δεν είναι δεδομένος ούτε σταθερός. Είναι πολλοί οι παράγοντες που την επηρεάζουν, όπως άλλωστε είναι πολλές και οι μεταβλητές που καθορίζουν, εν μέρει τουλάχιστον, την προσαρμογή του ατόμου στο σωματικό του πρόβλημα. Λαμβάνοντας υπόψη τις

* Ο Γιώργος Κλεφτάρας είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

προόδους της ιατρικής επιστήμης, η ομάδα των ατόμων με σωματικές δυσλειτουργίες μπορεί να προσδοκά ότι θα ζήσει μια σχεδόν φυσιολογική σε διάρκεια ζωή, αλλά η ποιότητα αυτής της ζωής εξαρτάται και επηρεάζεται άμεσα από μια σειρά ψυχολογικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών παραγόντων.

Η καθημερινότητα του ατόμου μετά την εμφάνιση της δυσλειτουργίας αλλάζει ριζικά. Η ζωή, έτσι όπως τη γνώριζε, διακόπτεται και ακολουθεί μια μακρά περίοδος παραμονής σε νοσοκομειακό περιβάλλον και προσπάθειας απόκτησης νέων δεξιοτήτων επιβίωσης και ανεξάρτητης διαβίωσης. Το άτομο πρέπει να μάθει να ζει και να αντιμετωπίζει έναν κόσμο που έχει σχεδιαστεί και κυριαρχείται από άτομα χωρίς δυσλειτουργίες, τα οποία στην πλειοψηφία τους παρουσιάζουν χαμηλό βαθμό αποδοχής σε σχέση με όσους έχουν δυσλειτουργίες. Οι μέχρι τώρα φίλοι και γνωστοί μπορεί να απομακρυνθούν ή να αλλάξουν στάση και συνεπώς το άτομο θα πρέπει συστηματικά να αναζητά και να αναγνωρίζει τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται για καινούργιες γνωριμίες και νέους φίλους. Βέβαια, σε αυτή την περίπτωση, θα βρεθεί συχνά στη δύσκολη θέση να διαπιστώσει ότι οι άλλοι δεν είναι και τόσο πρόθυμοι να εμπλακούν σε μια σχέση μαζί του, οπότε νέες δεξιότητες πρέπει να βρεθούν και να τεθούν σε λειτουργία, έτσι ώστε οι άλλοι να αισθάνονται άνετα και να μη δίνουν κεντρικό ρόλο στην ύπαρξη της δυσλειτουργίας (Trieschmann, 1988, 1989).

Επιπλέον, τα άτομα με δυσλειτουργίες θα χρειαστεί να μάθουν νέους τρόπους διασκέδασης, να αλλάξουν επαγγελματικό προσανατολισμό και να αντιμετωπίσουν τη δυσπιστία των εν δυνάμει εργοδοτών τους, που δεν οφείλεται στην έλλειψη προσόντων, αλλά στην ύπαρξη της δυσλειτουργίας. Τέλος, θα πρέπει να διατηρήσουν την αξιοπρέπειά και την έννοια της προσωπικής τους αξίας και να αναπτύξουν την αίσθηση του χιούμορ, για να μπορέσουν καλύτερα να τα βγάλουν πέρα με τις αντιξοότητες και τις ματαιώσεις, που καθημερινά θα αντιμετωπίζουν εξαιτίας της δυσλειτουργίας τους. Με άλλα λόγια, γίνεται φανερό από τα παραπάνω ότι η προσαρμογή του ατόμου στη δυσλειτουργία του δεν είναι μια εύκολη υπόθεση και θα πρέπει όλοι, συγγενείς, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον να συμβάλουν με τη στάση τους ή καλύτερα με την αλλαγή των αρνητικών στάσεων τους σε σχέση με τη δυσλειτουργία, στην επιτυχή κατάληξη της δύσκολης αυτής διαδικασίας (Atkinson and Hackett, 1998· Lee, 1999· Sue and Sue, 1999).

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η προσαρμογή

του ατόμου στη σωματική του δυσλειτουργία, αντίθετα από ό,τι ίσως φαίνεται, δεν αποτελεί μια ατομική μόνο υπόθεση, αλλά εξαρτάται άμεσα και από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες (αρχές, αξίες, στάσεις, στερεότυπα, νοοτροπία, κουλτούρα κ.λπ.). Είναι γνωστό το φαινόμενο του «πολιτισμικού ρατσισμού», που υπόκεινται τα άτομα με δυσλειτουργίες, λόγω του ότι αποτελούν μια πολιτισμική μειονότητα στα πλαίσια της κυρίαρχης πολιτισμικά ομάδας των ατόμων χωρίς δυσλειτουργίες. Ο πολιτισμικός ρατσισμός στην προκειμένη περίπτωση, αναφέρεται στο γεγονός ότι η κυρίαρχη πολιτισμικά ομάδα των ατόμων χωρίς δυσλειτουργίες θεωρεί ως κατώτερη την ομάδα των ατόμων με δυσλειτουργίες και έχει τη δύναμη να της επιβάλλει τις δικές της νόρμες και τα δικά της κοινωνικά δεδομένα (Atkinson and Hackett, 1998· Harsh, 1993· Κλεφτάρας, 2003· Murphy and Murphy, 1997· Sue and Sue, 1999· Tainter, Compisi and Richards, 1995).

Τέλος, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε και τη σημασία της διάθεσης και του βαθμού, που το ίδιο το φυσικό περιβάλλον θέλει και είναι έτοιμο να κάνει μια κίνηση προς τη μεριά των ατόμων με δυσλειτουργίες, με στόχο να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ιδιαίτερες ανάγκες τους. Στην προκειμένη περίπτωση αναφερόμαστε στον καθένα από μας και πρωτίστως σε όλους όσοι έχουν την ευθύνη του φυσικού περιβάλλοντος και είναι υπεύθυνοι για τη διαμόρφωσή του, έτσι ώστε να είναι, για παράδειγμα, προσβάσιμο στα άτομα με σωματικές δυσλειτουργίες. Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε στις επίμονες προσπάθειες αποκατάστασης και «ομαλοποίησης» των ατόμων με δυσλειτουργίες. Η βασική κοινωνική αντίληψη, πίσω από αυτή την προσπάθεια, είναι ότι το άτομο με δυσλειτουργίες γίνεται αντιληπτό ως ελλειμματικό και ανεπαρκές. Κατά συνέπεια, οι περισσότερες ουσιαστικά παρεμβάσεις σε ατομικό, αλλά και κοινωνικό επίπεδο δεν αποσκοπούν, όπως θα έπρεπε μεταξύ άλλων, και στην προσαρμογή του περιβάλλοντος στις ανάγκες των ατόμων με δυσλειτουργίες, αλλά αντίθετα, επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά, στην προσαρμογή του ατόμου στο περιβάλλον και τις ανάγκες της πολιτισμικά και αριθμητικά κυρίαρχης ομάδας των ατόμων χωρίς δυσλειτουργίες (Βλάχου, 2000· Nirje, 1985· Wolfensberger, 1972, 1989).

Στη συνέχεια αυτού του άρθρου, θα γίνει μια προσπάθεια να παρουσιαστεί αναλυτικά η εξελικτική διαδικασία της ψυχολογικής προσαρμογής ενός ατόμου στη δυσλειτουργία του και στη νέα κατάσταση που διαμορφώνεται μετά την εμφάνισή της, καθώς και στις φάσεις μέσα από τις οποίες αυτή περνά. Η διάρκεια, αλλά

και το ικανοποιητικό ή μη αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας εξαρτάται οπωσδήποτε από ατομικούς παράγοντες (ιδιοσυγκρασία, προσωπικότητα, συναισθηματική κατάσταση, ωριμότητα κ.λπ.), από την ίδια τη φύση, το είδος, το βαθμό και το εύρος της σωματικής δυσλειτουργίας, αλλά και από τον τρόπο, που το περιβάλλον του ατόμου και ειδικά στην αρχή η ομάδα αποκατάστασης, θα χειριστούν το άτομο και την κατάστασή του. Σε αυτή τη φάση, τόσο εντός όσο και εκτός νοσοκομειακού περιβάλλοντος, θεωρούμε ότι η συμβολή της ψυχολογικής συμβουλευτικής, που απευθύνεται τόσο στο ίδιο το άτομο όσο και στους συγγενείς και την οικογένειά του, αλλά και στην ομάδα αποκατάστασης, είναι καθοριστικής σημασίας για το βαθμό και την ποιότητα της προσαρμογής του ατόμου στη δυσλειτουργία του και στους περιορισμούς που αναπόφευκτα αυτή του επιβάλλει (Etherington, 2001, 2002· Κλεφτάρας, 2005).

2. Προσαρμογή στη σωματική δυσλειτουργία

Η έκφραση «προσαρμογή στη σωματική δυσλειτουργία» αναφέρεται στη διαδικασία του να μάθει κανείς να ζει με τη δυσλειτουργία του μέσα στο δικό του περιβάλλον. Δεν πρόκειται για μια στατική, αλλά για μια δυναμική διεργασία που ξεκινά με την εμφάνιση της δυσλειτουργίας και συνεχίζεται για το υπόλοιπο της ζωής του ατόμου. Στην ουσία δεν υπάρχει ένα τελικό σημείο ή όριο, όπου ένα άτομο μπορεί να χαρακτηριστεί ως «προσαρμοσμένο», με την έννοια ότι, όπως όλοι οι άνθρωποι, έτσι και τα άτομα με δυσλειτουργίες έχουν ανάγκη συνεχούς προσαρμογής, με όλο και πιο λειτουργικούς και ικανοποιητικούς τρόπους, σε ένα περιβάλλον που διαρκώς μεταβάλλεται. Η διαδικασία αυτή στην περίπτωση των ατόμων με σωματικές δυσλειτουργίες είναι χρονοβόρα, γιατί μεταξύ άλλων περιλαμβάνει αλλαγές και απόκτηση νέων συμπεριφορών και δεξιοτήτων σε κοινωνικό, οικογενειακό, οικονομικό και επαγγελματικό επίπεδο και μπορεί να διαρκέσει μέχρι και δύο χρόνια, έως ότου οι νέες δραστηριότητες καθημερινής ζωής ή οι νεοαποκτηθείσες δεξιότητες μετακίνησης αυτοματοποιηθούν και ενσωματωθούν στην καθημερινότητά τους (Trieschmann, 1989).

Στον ευαίσθητο χώρο της αποδοχής και ειδικότερα της προσαρμογής του ατόμου στη δυσλειτουργία του έχουν γραφτεί πολλά, που στηρίζονται κυρίως σε κλινικές παρατηρήσεις παρά σε ε-

ρευνητικά δεδομένα. Ορισμένοι θεωρητικοί λοιπόν, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και τη δεκαετία του '70, έχουν προτείνει κάποιες θεωρίες σταδίων για την προσαρμογή στη δυσλειτουργία (Gunther, 1969· Hohmann, 1975· Kerr, 1977· Kerr and Thompson, 1974· Livneh, 1986· Rodriguez, 1985· Siller, 1969). Τα στάδια αυτά μοιάζουν με αυτά που περνά η οικογένεια του ατόμου (Callias, 1995· Humphry and Case-Smith, 1996· Marshak, Seligman and Prezant, 1999· Rape, Bush and Slavin, 1992) και είναι ανάλογα με αυτά που περιέγραψε η Kübler-Ross (1979α, 1979β, 1985) όσον αφορά τις αντιδράσεις και την προσαρμογή των ατόμων που πληροφορούνται, ότι σχετικά σύντομα πρόκειται να πεθάνουν, λόγω κάποιας ασθένειας.

Συνδυάζοντας τις παραπάνω θεωρίες, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διαδικασία της προσαρμογής ενός ατόμου στη σωματική του δυσλειτουργία περνάει σε γενικές γραμμές μέσα από τα ακόλουθα επτά στάδια: α) σοκ, β) προσδοκία ανάρρωσης ή άρνηση, γ) θυμός και οργή, δ) διαπραγμάτευση, ε) πένθος και κατάθλιψη, στ) εποικοδομητική αμυντική στάση ή αντίθετα προβληματική αμυντική στάση και ζ) αποδοχή και προσαρμογή. Η σειρά με την οποία περνά κάποιος αυτά τα στάδια δεν είναι δεδομένη ούτε προκαθορισμένη, όπως θα μπορούσε ίσως, κανείς να υποθέσει. Τα στάδια αυτά θα πρέπει να ειδωθούν με έναν ευέλικτο τρόπο, τόσο λόγω της πολυπλοκότητας που παρουσιάζει η διαδικασία προσαρμογής στη σωματική δυσλειτουργία, όσο και λόγω των ατομικών διαφορών που χαρακτηρίζουν τον κάθε άνθρωπο. Αναλυτικά τα στάδια αυτά έχουν ως εξής:

2.1. Σοκ

Αμέσως μόλις το άτομο πληροφορηθεί τη διάγνωση σχετικά με τη σωματική του δυσλειτουργία ή αναπηρία, συνήθως αντιδρά με έναν τρόπο που δεν είναι εύκολα κατανοητός από το περιβάλλον. Αδυνατεί σε πρώτη φάση να συνειδητοποιήσει την έκταση και τη σοβαρότητα της κατάστασής του, έχει την αίσθηση ενός «συναισθηματικού μουνιάσματος», αισθάνεται ανήμπορο και σε κατάσταση συναισθηματικής αποδιοργάνωσης και μπορεί να δίνει την εντύπωση ότι δεν είναι αγχωμένο ή ότι βρίσκεται «εκτός πραγματικότητας». Βέβαια η κατάσταση δεν μπορεί να αγνοηθεί για πολύ και συνήθως η αντίδραση του ατόμου φαίνεται χαρακτηριστικά μέσα από εκφράσεις του τύπου: «Αυτό δεν μπορεί να συμβαίνει σε μένα, δεν είναι αλήθεια», «Πρόκειται για ένα κακό όνειρο»,

«Θα ξυπνήσω και ο εφιάλης θα έχει εξαφανιστεί» (Hardy and Cull, 1999· Krueger, 1984· Marshak, Seligman and Prezant, 1999· Rybash, Roodin and Hoyer, 1995).

Εκείνο που είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη, για να μπορέσουμε πραγματικά να βοηθήσουμε το άτομο αυτό, είναι να κατανοήσουμε, ότι προς το παρόν σε αυτή τη φάση, δεν έχουμε να κάνουμε με ένα άτομο που παρουσιάζει σωματικές δυσλειτουργίες, αλλά με το φυσιολογικό άτομο που ήταν πριν την εμφάνιση της δυσλειτουργίας. Πρόκειται για ένα άτομο, που λειτουργεί ακόμη με την εικόνα σώματος που είχε μέχρι τώρα και που απορρίπτει κάθε πληροφορία που έρχεται σε σύγκρουση με αυτήν. Σκέπτεται και κάνει ό,τι θα έκανε και πριν την κατάσταση που τον οδήγησε στη συγκεκριμένη δυσλειτουργία. Μάλιστα, το σοκ, που έχουν υποστεί τόσο οι ίδιοι όσο και οικογένειές τους, είναι τέτοιο, που μερικά άτομα σε αυτό το αρχικό στάδιο, δεν είναι καν σε θέση να ακούσουν την διάγνωση ή τις υπόλοιπες λεπτομέρειες, που αναφέρει ο γιατρός στην προσπάθειά του να τους ενημερώσει για τη σοβαρότητα και την πορεία της κατάστασής τους. Κυριολεκτικά δηλαδή, μπορεί να μην συγκρατούν τίποτε από όσα τους λέει. Η κατάσταση αυτή της άρνησης της δυσλειτουργίας, που θα δούμε αναλυτικότερα αμέσως στη συνέχεια, δεν είναι πάντα παροδική. Μερικές φορές κάποια άτομα παραμένουν καθηλωμένα σε αυτό το στάδιο (Kerr, 1977· Livneh, 1986· Marshak, Seligman and Prezant, 1999· Rodriguez, 1985· Rothrock, 1999).

2.2. Προσδοκία ανάρρωσης ή άρνηση

Το άτομο στη φάση αυτή δεν μπορεί πια να αρνηθεί την ύπαρξη του προβλήματος. Εκείνο όμως, που αρνείται είναι η σοβαρότητα και το μη αναστρέψιμο της κατάστασής του. Το άτομο πιστεύει και υποστηρίζει ότι η ανάρρωση θα είναι γρήγορη και τέλεια. Συνεχίζει λοιπόν να κάνει όνειρα για το μέλλον του, όνειρα στα οποία δεν λαμβάνει υπόψη τη σωματική του δυσλειτουργία, θεωρώντας ότι το σώμα θα λειτουργήσει και πάλι φυσιολογικά (Krueger, 1984· Taylor, Kemeny, Aspinwall, Schneider, Rodriguez, and Heubert, 1992). Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε, ότι η «άρνηση» αποτελεί έναν ασυνείδητο μηχανισμό άμυνας σε περιπτώσεις έντονης ψυχολογικής πίεσης και κινδύνου και είναι ιδιαίτερα χρήσιμος, ως μια πρόσκαιρη και μεταβατική μορφή προσαρμογής στη σωματική δυσλειτουργία. Η άρνηση λειτουργεί σε ασυνείδητο επίπεδο και αποσκοπεί στην αποφυγή του ανυπό-

φορου άγχους, που βιώνει το άτομο, όταν αντιμετωπίζει ένα γεγονός τόσο σοβαρό όσο η σωματική δυσλειτουργία, που είναι σε θέση να αλλοιώσει ή και να ανατρέψει τον μέχρι τώρα τρόπο ζωής του (Hardy and Cull, 1999· Kübler-Ross, 1979β· Marshak, Seligman and Prezant, 1999).

Η άρνηση διευκολύνει το άτομο να σηκώσει το βάρος της πραγματικότητας και το προστατεύει από το σοκ και το υπερβολικά έντονο άγχος, που βιώνει λόγω της απώλειας. Με άλλα λόγια, η άρνηση που ακολουθεί αμέσως μετά την εμφάνιση ενός σωματικού προβλήματος, δίνει στον ασθενή το χρόνο να συλλογιστεί το τι του συμβαίνει και με τον καιρό να κινητοποιήσει άλλους, λιγότερο ριζικούς μηχανισμούς άμυνας, ώστε να ξεκινήσει η διαδικασία της σταδιακής αφομοίωσης της απώλειας και της δυσλειτουργίας με ένα ρυθμό που μπορεί να δεχτεί. Τις περισσότερες φορές, η άρνηση αποτελεί μια προσωρινή άμυνα και σύντομα αντικαθίσταται από μια μερική αποδοχή της δυσλειτουργίας. Το άτομο σε αυτή τη φάση, έχει ως μόνο και κύριο στόχο του να γίνει και πάλι καλά. Αμφισβητεί και αμφιβάλλει για το αν του προσφέρεται η κατάλληλη ιατρική φροντίδα και θεραπεία και κατηγορεί το νοσοκομείο και το ιατρικό προσωπικό για την ανικανότητά του. Συχνά λοιπόν ψάχνει τον «καλύτερο γιατρό στην αγορά» και για αυτό συνήθως, αλλάζει πολλούς γιατρούς και νοσοκομεία (Hardy and Cull, 1999· Kemp, 1985· Kerr, 1977· Monat and Lazarus, 1985· Rothrock, 1999· Weinberger and Schwartz, 1990).

2.3. Θυμός και οργή

Μετά την αρχική αντίδραση, όπου το άτομο δεν μπορεί να δεχτεί και ουσιαστικά αρνείται να κατανοήσει το εύρος και τη σοβαρότητα της σωματικής του δυσλειτουργίας, σταδιακά αρχίζει να αντιλαμβάνεται την όλη κατάσταση. Δεν μπορεί πια να αρνηθεί το γεγονός της δυσλειτουργίας του και σιγά-σιγά αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι η κατάστασή του ίσως να μη βελτιωθεί σημαντικά. Κάτω από αυτή τη νέα κατανόηση, το προηγούμενο στάδιο δεν μπορεί πια να διατηρηθεί και αντικαθίσταται από αισθήματα θυμού και οργής και μερικές φορές από φθόνο και μνησικακία. Το άτομο αισθάνεται αδικημένο για αυτό που του συνέβη και το ερώτημα που κυριολεκτικά το βασανίζει είναι το «Γιατί εγώ;», «Γιατί ειδικά εγώ και όχι κάποιος άλλος;». Ο θυμός αυτός μπορεί να απευθύνεται οπουδήποτε, εύκολα μπορεί να αλλάζει στόχο και μπορούμε να πούμε, ότι κατά καιρούς προβάλλεται οπουδήποτε

σχεδόν τυχαία, όπως στο Θεό, στο ίδιο το άτομο ή στα μέλη της οικογένειάς του (Kerr, 1977· Lanyon, Almer and Maxwell, 2002· Livneh, 1986· Livneh and Antonak, 1991· Keysor, 2001· Marshak, Seligman and Prezant, 1999).

Ένας πάντως από τους συχνότερους στόχους αυτού του θυμού είναι τα μέλη του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού, τα οποία συνήθως κατηγορούνται ότι δεν έχουν καλή συμπεριφορά και πραγματικό ενδιαφέρον για το άτομο, ότι δεν είναι επαρκή και δεν κάνουν καλά τη δουλειά τους, ότι δεν ακολουθούν τις κατάλληλες θεραπείες ή δεν τις εφαρμόζουν σωστά και γενικά γιατί δεν θεραπεύουν τη δυσλειτουργία ή τουλάχιστον δεν βοηθούν το άτομο να βελτιώσει σημαντικά τη λειτουργικότητά του. Βέβαια στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε, ότι κάποια από αυτά τα παράπονα ίσως να μην είναι πάντα αστήρικτα. Μερικές φορές συμβαίνει ο θυμός των ατόμων με δυσλειτουργία να συνδέεται με ένα μη κατανοητικό και αδιάφορο περιβάλλον, με μη ευαίσθητους επαγγελματίες υγείας, με ανεπαρκείς υπηρεσίες, με την κόπωση λόγω της μακράς παραμονής τους στο νοσοκομείο και με άλλα αναλόγου τύπου προβλήματα και δυσκολίες. Ο θυμός αυτός μπορεί μερικές φορές να προσανατολιστεί εσωτερικά στο ίδιο το άτομο, όταν αυτό αποδίδει στον εαυτό του και στους άστοχους χειρισμούς του την αιτία ύπαρξης της σωματικής του δυσλειτουργίας (Kübler-Ross, 1979β· Keysor, 2001· Livneh and Antonak, 1990, 1991· Marshak, Seligman and Prezant, 1999· Westbrook and McIlwain, 1996).

2.4. Διαπραγμάτευση

Η φάση της διαπραγμάτευσης χαρακτηρίζεται από ένα είδος μαγικής και εγωκεντρικής σκέψης. Αν το άτομο δεν κατάφερε τίποτα με το να αρνείται να αποδεχθεί τη σωματική του δυσλειτουργία ή με το να είναι θυμωμένο με τους ανθρώπους και το Θεό, ίσως τα καταφέρει καλύτερα κάνοντας ένα είδος συμφωνίας που μπορεί να αναστρέψει ή να βελτιώσει σημαντικά την κατάσταση. Αν ο «παντοδύναμος και φιλεύσπλαχνος» Θεός δεν απάντησε στην οργισμένη του παράκληση, μπορεί ίσως να είναι πιο ευνοϊκός, αν τον ρωτήσει με ευγένεια ή του δώσει κάτι ως «αντάλλαγμα». Το άτομο που μαθαίνει ότι πρόκειται να ζήσει με μια σωματική δυσλειτουργία γνωρίζει από τη μέχρι τώρα εμπειρία του, ότι μερικές φορές κάποιος μπορεί να αμειφθεί αν επιδείξει καλή συμπεριφορά. Η διαπραγμάτευση, λοιπόν, τόσο του ίδιου

του ατόμου όσο και της οικογένειάς του, αποτελεί στην ουσία μια προσπάθεια εξευμενισμού ή εξαγοράς της σωματικής υγείας με το αντίτιμο της καλής συμπεριφοράς και ενέχει τη σιωπηλή υπόσχεση ότι το άτομο δεν θα ζητήσει τίποτα περισσότερο, αν του γίνει η συγκεκριμένη χάρη που ζητάει, υπόσχεση που συνήθως δεν τηρείται (Kübler-Ross, 1979β· Livneh, 1986· Marshak, Seligman and Prezant, 1999· Parry, 1986).

Στο στάδιο αυτό, παρά το γεγονός ότι το άτομο γνωρίζει το εύρος και την πρόγνωση της δυσλειτουργίας του, εντούτοις, προσπαθεί ακόμη να αλλάξει την κατάσταση μέσα από διαπραγματεύσεις και παζαρέματα, δίνοντας διάφορες προσωπικές υποσχέσεις (ηθικές ή υλικές) σε άτομα που νομίζει ή θέλει να πιστεύει ότι έχουν τη δύναμη και τη δυνατότητα να το βοηθήσουν να ξεπεράσει ή να βελτιώσει τη σωματική του δυσλειτουργία, όπως για παράδειγμα στους γιατρούς, τους θεραπευτές και το νοσηλευτικό προσωπικό. Οι περισσότερες διαπραγματεύσεις όμως, συνήθως γίνονται με το Θεό. Κάποια άτομα λοιπόν, υπόσχονται μια ζωή αφιερωμένη στο Θεό και την εκκλησία και πολύ συχνά κάνουν «τάματα» που συνήθως χαρακτηρίζονται από κάτι δύσκολο ή επώδυνο για το άτομο και ενέχουν κάποια μορφή «θαύμας» ή κινδύνου. Προς αυτή την κατεύθυνση, ορισμένα άτομα με δυσλειτουργίες και οι οικογένειές τους στρέφονται συχνά σε αυτή τη φάση, προς τη θρησκεία, ελπίζοντας σε ένα «θαύμα». Κατ' αυτόν τον τρόπο και με τον ασυνείδητο στόχο να δείξουν τον καλό τους εαυτό, έτσι ώστε να αξίζουν το «θαύμα» ή τη χάρη που ζητούν (αποκατάσταση της υγείας), μπορεί να εμπλακούν σε σκέψεις, συζητήσεις, συμπεριφορές ή και δραστηριότητες, που δείχνουν ότι πραγματικά είναι ή έγιναν «καλοί άνθρωποι» και ότι ενδιαφέρονται και προσπαθούν ανιδιοτελώς για το καλό των άλλων (Kübler-Ross, 1979α, 1979β, 1985· Livneh, 1986· Marshak, Seligman and Prezant, 1999· Parry, 1986).

2.5. Πένθος και κατάθλιψη

Μετά από όλες τις αρχικές προσπάθειες του ατόμου να αρνηθεί το πρόβλημά του και στη συνέχεια να διαπραγματευτεί ανεπιτυχώς την εξαγορά του, μετά το θυμό και την οργή που βίωσε για την ακατανόητη αδικία που του συνέβη, έρχεται μια στιγμή που όλα αντικαθίστανται από τη βαθιά αίσθηση μιας μεγάλης απώλειας. Η εκδήλωση θυμού και οργής συχνά λειτουργεί «καθαριστικά», με την έννοια ότι εκφορτίζει το άτομο και μειώνει τις αρνη-

τικές επιπτώσεις των δυνατών συναισθημάτων. Όταν όμως, το άτομο συνειδητοποιήσει ότι ο θυμός του δεν αλλάζει την κατάστασή του και δεχτεί τη μονιμότητα της δυσλειτουργίας του και των συνεπειών της, τότε εμφανίζονται τα πρώτα συμπτώματα κατάθλιψης και σιγά-σιγά αρχίζει η διαδικασία του «πένθους» για την κάθε μία από τις πολλαπλές απώλειες που συνοδεύουν τη σωματική δυσλειτουργία σε σωματικό, ψυχολογικό και κοινωνικό επίπεδο. Η διαδικασία του πένθους είναι ιδιαίτερα οδυνηρή και στηρίζεται στο γεγονός ότι το άτομο λόγω της δυσλειτουργίας του αναγκάζεται να αναθεωρήσει ή και να εγκαταλείψει ουσιαστικές για το ίδιο θέσεις, συμπεριφορές και ίσως αρχές και αξίες και να αναπτύξει καινούργιες (Crzesiak, 1986· Etherington, 2001, 2002· Κλεφτάρας, 2005· Marshak, Seligman and Prezant, 1999· Segal, 2002).

Συνήθως, τα πρώτα σοβαρά συμπτώματα κατάθλιψης εμφανίζονται με την απομάκρυνση του ατόμου από το νοσοκομείο, οπότε και αρχίζει να ζει πιο φυσιολογικά. Αυτό συνήθως συμβαίνει όταν το άτομο: α) μετακινηθεί στη μονάδα αποκατάστασης, β) βρεθεί σε αναπηρική πολυθρόνα, γ) ολοκληρωθεί η όποια δυνατή θεραπεία για την αποκατάσταση του σωματικού προβλήματος, δ) αρχίσει η δύσκολη ψυχολογικά διαδικασία του να μάθει να ζει με τη δυσλειτουργία του και τέλος ε) του ειπωθεί καθαρά ότι η κατάσταση είναι μη αναστρέψιμη (Kerr, 1977). Η έναρξη, λοιπόν, του σταδίου αυτού συνδέεται με την επώδυνη συνειδητοποίηση, ότι η σωματική δυσλειτουργία θα είναι μόνιμη. Η κατάθλιψη που εμφανίζεται είναι συνήθως παροδική, με μια διάρκεια που συνήθως κυμαίνεται μεταξύ έξι μηνών και ενός έτους, με αυξομειούμενη ένταση συμπτωμάτων, αν και για να ενσωματωθεί μια απώλεια στον νέο τρόπο αντίληψης, που το άτομο αναπτύσσει για τον εαυτό του και τον κόσμο γύρω του, χρειάζονται περίπου δύο χρόνια. Σε γενικές γραμμές, πάντως, η κατάθλιψη που βιώνει το άτομο θεωρείται μια φυσιολογική αντίδραση στο τραυματικό γεγονός της σωματικής δυσλειτουργίας και κάτω από κανονικές συνθήκες θα πρέπει να της επιτρέπεται να κάνει τον κύκλο της (Krueger, 1984· Livneh and Antonak, 1990, 1991· Pedretti, 1990· Segal, 2002· Simon, 1971· Taylor et al., 1992· Versuys, 1983· Weinberger and Schwartz, 1990).

Το πένθος και η κατάθλιψη αποτελούν αναμενόμενες αντιδράσεις στην περίπτωση πολλαπλών και ταυτόχρονων απωλειών. Η παρουσία τους μπορούμε να πούμε ότι είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη νέων μηχανισμών προσαρμογής και την αναδόμηση μιας νέας συμβιβασμένης εικόνας σώματος, η οποία αντικαθιστώ-

ντας την αλλοιωμένη εικόνα σώματος, που είχε προκύψει αμέσως μετά την εμφάνιση της σωματικής δυσλειτουργίας, αποτελεί την καλύτερη δυνατή εξέλιξη για την προσαρμογή του ατόμου. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, ότι το άτομο σε αυτή τη φάση, δυσκολεύεται να «αναγνωρίσει» και να δεχτεί τον εαυτό του με τη νέα του μορφή και βρίσκεται στην ιδιαίτερα δύσκολη θέση να πρέπει να εγκαταλείψει ή να επαναπροσδιορίσει όλες εκείνες τις δεξιότητες και τους ρόλους, για την ανάπτυξη των οποίων σπατάλησε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του (Ben-Tovim and Walker, 1995· Gutweniger, Kopp, Mur and Günther, 1999· Κλεφτάρας, 2004· McDaniel, 1969· Siller, 1969· Pedretti, 1990· Versluys, 1983).

Το άτομο σε αυτό το στάδιο, μπορεί να αισθάνεται ότι είναι βάρος στους άλλους και ότι όλα πια έχουν χαθεί. Οι μέχρι τώρα στόχοι φαντάζουν απρόσιτοι και χωρίς νόημα και συχνά το άτομο παρουσιάζει μια περιέργη αποστασιοποίηση που μερικές φορές ακολουθεί το θυμό και την οργή που είχε βιώσει προηγουμένως. Αναφέρει ότι αισθάνεται «άδειο και κενό», τίποτα δεν φαίνεται να έχει πια σημασία και αισθάνεται ότι η ζωή έχει χάσει το νόημά της. Αυτή η αντίδραση, που συναντάται τόσο στο ίδιο το άτομο όσο και στην οικογένειά του, αντιμετωπίζεται από μερικούς ως μια κρίσιμη καμπή στη διαδικασία προσαρμογής, γιατί θεωρείται ότι αποτελεί ένδειξη ότι το άτομο και η οικογένειά του αρχίζουν απρόθυμα, σιγά-σιγά, να αποδέχονται την πραγματικότητα της δυσλειτουργίας (Hornby, 1994). Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως, η κατάσταση γίνεται ακόμη πιο δύσκολη και ίσως επικίνδυνη, όταν το άτομο δεν φαίνεται να έχει καμία διάθεση να ζήσει με τη δυσλειτουργία του, παραδίνεται, παύει να παλεύει, και συχνά σκέπτεται την αυτοκτονία ή έχει σκέψεις και ιδέες θανάτου (Cronin, 1996· Geis, 1977· Kerr, 1977· Krueger, 1984· Mayou, 1997· Robertson and Katona, 1997).

2.6. Αμυντική στάση

Σε αυτό το στάδιο, το άτομο έχει πια συνειδητοποιήσει την ύπαρξη και το μόνιμο χαρακτήρα της δυσλειτουργίας του και προσπαθεί να «αμυνθεί» κατά κάποιο τρόπο και να την αντιμετωπίσει, άλλοτε αλλάζοντας και προσαρμόζοντας ανάλογα τον ίδιο του τον εαυτό, άλλοτε προσαρμόζοντας κατάλληλα το περιβάλλον του και άλλες πάλι φορές χρησιμοποιώντας διάφορους μηχανισμούς άμυνας, έτσι ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στις καινούργιες ανάγκες που επιβάλλει η δυσλειτουργία του. Σύμφωνα με τον Kerr

(1977), το στάδιο αυτό μπορεί να εξελιχθεί θετικά ή αρνητικά, οπότε και έχουμε αντίστοιχα την «υγιή ή την παθολογική αμυντική στάση». Στη συνέχεια, αντί των λέξεων «υγιής» και «παθολογική», που παραπέμπουν έντονα στο ιατρικό μοντέλο και στον όχι πάντα εποικοδομητικό ρόλο, που αυτό έπαιξε, μέσα από την έννοια της ομαλοποίησης, στη διαμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων σε σχέση με τη δυσλειτουργία (Borsay, 1986. Brisenden, 1986. Βλάχου, 2000. Κλεφτάρας, 2003. Nirje, 1985. Wolfensberger, 1972, 1989), θα χρησιμοποιήσουμε αντίστοιχα τις λέξεις «εποικοδομητική» και «προβληματική» στον προσδιορισμό της αμυντικής στάσης που υιοθετεί ένα άτομο.

Εποικοδομητική αμυντική στάση

Από τη στιγμή που το άτομο παύει να αρνείται τη δυσλειτουργία του και αρχίζει να την αντιμετωπίζει και να προχωρά παρά τους περιορισμούς, τα προβλήματα και τις δυσκολίες που του δημιουργεί, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το στάδιο αυτό εξελίσσεται θετικά και ότι το άτομο παρουσιάζει την «υγιή αμυντική στάση». Σταδιακά λοιπόν, αρχίζει να ξαναβρίσκει το ενδιαφέρον του για τη ζωή και θέλει όλο και περισσότερο να μάθει να ζει με το πρόβλημά του και να λειτουργεί όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικά (Kerr, 1977). Η σωματική δυσλειτουργία εξακολουθεί βέβαια να θέτει σοβαρά εμπόδια, αλλά ο ασθενής αρχίζει να ανακαλύπτει καινούργιους τρόπους για να τα παρακάμπτει. Κάποιοι από τους παλιούς στόχους μπορούν ακόμη να επιτευχθούν, ενώ κάποιοι άλλοι έχει γίνει ξεκάθαρο πια, ότι δεν θα μπορέσουν ποτέ να γίνουν πραγματικότητα. Η πορεία προς την προσαρμογή γίνεται σταδιακά μέσα από ένα τροποποιημένο σύστημα αναγκών, ενώ η ανάγκη για ένα αρτιμελές σώμα γίνεται όλο και λιγότερο έντονη, καθώς το άτομο μπορεί να πετυχαίνει σημαντικούς στόχους παρά τη σωματική του δυσλειτουργία και τους περιορισμούς που αυτή του επιβάλλει (Kerr, 1977· Pedretti and Zoltan, 1990).

Προβληματική αμυντική στάση

Όταν το άτομο εξακολουθεί ασυνείδητα να χρησιμοποιεί τους διάφορους μηχανισμούς άμυνας, προκειμένου να αρνηθεί την ύπαρξη των εμποδίων, που υπόκειται λόγω της σωματικής του δυσλειτουργίας, θεωρούμε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση το στάδιο αυτό εξελίσσεται αρνητικά και είναι προβληματικό, οπότε και μιλάμε για «προβληματική αμυντική στάση». Στην προσπάθειά του

αυτή το άτομο επιχειρεί να πείσει τους άλλους, αλλά και τον ε-αυτό του, ότι έχει ξεπεράσει το πρόβλημά του και ότι έχει προσαρμοστεί. Μπορεί να υποστηρίξει, ότι δεν θέλει και δεν ενδιαφέρεται για πράγματα που παλαιότερα αποτελούσαν στόχους του και μερικές φορές μπορεί να προβάλει δικά του αρνητικά συναισθήματα και σκέψεις στους άλλους, ισχυριζόμενο για παράδειγμα, ότι δεν είναι αυτό το ίδιο, αλλά οι άλλοι που δεν αποδέχονται το πρόβλημά του (Kerr, 1977· Taylor et al., 1992).

Αυτή η άρνηση του ατόμου να αναγνωρίσει τα εμπόδια, που του επιβάλλει η σωματική του δυσλειτουργία, κάνει αδύνατη την ανάπτυξη μίας νέας «συμβιβασμένης εικόνας σώματος», που όπως είδαμε, αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα, με καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα, αλλά και το χρόνο που θα χρειαστεί για να καταφέρει τελικά το άτομο να προσαρμοστεί και να αποδεχθεί τη δυσλειτουργία του. Η προβληματική αμυντική στάση, όταν διαρκεί πολύ και είναι έντονη, μπορεί να οδηγήσει σε σοβαρές επιπλοκές, όπως παθητικότητα, παλινδρόμηση σε προηγούμενα αναπτυξιακά στάδια, εξάρτηση, έλλειψη ενδιαφέροντος και κινήτρων, εγκατάλειψη κάθε φιλοδοξίας και ορισμένες φορές ψυχωτικές αντιδράσεις (Simon, 1971).

2.7. Αποδοχή και προσαρμογή

Εφόσον σε μια πρώτη φάση, το άτομο περάσει με επιτυχία από τα προηγούμενα στάδια, ένα καινούργιο σύστημα αναγκών, νέοι ρόλοι, συνήθειες και νέες λειτουργίες αναπτύσσονται που οδηγούν στην προσαρμογή του ατόμου με βάση τις υπάρχουσες δυνατότητες και απαιτήσεις της ζωής του. Όταν το άτομο επιτύχει μια καλή προσαρμογή, αντιμετωπίζει τη δυσλειτουργία του ως ένα από τα πολλά ατομικά χαρακτηριστικά του. Το άτομο έχει πια αποδεχτεί τη δυσλειτουργία του, η οποία δε θεωρείται πια ουσιαστικό εμπόδιο, δεδομένου ότι άλλοι καινούργιοι τρόποι έχουν εν τω μεταξύ αναπτυχθεί για την ικανοποίηση των στόχων και των προσωπικών του αναγκών. Έτσι λοιπόν, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του σταδίου είναι το γεγονός της αποδοχής της σωματικής δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο, ως ένα προσωπικό του χαρακτηριστικό, με το οποίο έχει πια μάθει να ζει και στο οποίο δε δίνει την υπερβολικά μεγάλη σημασία που έδινε στα προηγούμενα στάδια (Macdonald, 2002· Pedretti, 1990).

3. Επιφυλάξεις και περιορισμοί της θεωρίας των σταδίων προσαρμογής

Οι θεωρίες σταδίων προσαρμογής στη δυσλειτουργία έχουν γίνει κατά καιρούς αντικείμενο σοβαρών κριτικών και επιφυλάξεων (π.χ., Dunn, 1969· Goldiamond, 1976· Howell, Fullerton, Harvey and Klein, 1981· Richards, 1986· Taylor, 1967· Trieschmann, 1988, 1989). Μία σημαντική κριτική που έχουν δεχτεί, για παράδειγμα, οι θεωρίες των σταδίων προσαρμογής στη σωματική δυσλειτουργία αφορά την ίδια την ύπαρξη αυτή καθαυτή ορισμένων σταδίων. Για παράδειγμα, ένα σημαντικό ποσοστό ατόμων, που για πρώτη φορά παρουσιάζουν σωματικές δυσλειτουργίες, συμπεριφέρονται με τρόπο που δείχνει ότι δε συνειδητοποιούν τη σοβαρότητα της κατάστασής τους, όπως για παράδειγμα, ότι έχουν παραλύσει ή ότι το πρόβλημά τους είναι μόνιμο. Το ερώτημα που τίθεται είναι το αν αυτή η αντίδραση αποτελεί ένδειξη του ψυχολογικού μηχανισμού άμυνας της άρνησης ή μπορεί να εξηγηθεί με άλλον τρόπο. Μήπως πρόκειται δηλαδή για ελπίδα και όχι για άρνηση και πώς διαφοροποιούνται οι δύο αυτές έννοιες;

Υπάρχουν ενδείξεις, πάντως, ότι οι συνθήκες στις οποίες ζει το άτομο αμέσως μετά την εμφάνιση της δυσλειτουργίας, δεν ευνοούν τη συνειδητοποίηση της κατάστασής του. Για παράδειγμα, άτομα που έχουν υποστεί κακώσεις νωτιαίου μυελού, μένουν συχνά σε πλήρη ακινησία για λόγους ιατρικούς, που σε ορισμένες περιπτώσεις περιλαμβάνει και ακινητοποίηση του αυχένα, γεγονός που περιορίζει σημαντικά το οπτικό τους πεδίο για βδομάδες ή και μήνες. Επιπλέον, η φαρμακευτική αγωγή, που τους χορηγείται για την αντιμετώπιση του πόνου, του άγχους και της ανησυχίας που παρουσιάζουν, συχνά είναι υπεύθυνη για τη γενικότερη αισθητηριακή και νοητική σύγχυση μέσα στην οποία βρίσκονται για βδομάδες μετά το ατύχημα. Σε μερικές περιπτώσεις λοιπόν, το άτομο για μεγάλο διάστημα μετά την εμφάνιση της δυσλειτουργίας του μπορεί να βρίσκεται σε μια κατάσταση αισθητηριακής αποστέρησης, με την έννοια ότι λόγω των σωματικών του προβλημάτων και της ιατρικής και φαρμακευτικής τους αντιμετώπισης, δέχεται περιορισμένο αριθμό ερεθισμάτων. Η αισθητηριακή αυτή αποστέρηση σε συνδυασμό με την παρατεταμένη παραμονή του ατόμου στο μονότονο νοσοκομειακό περιβάλλον υποστηρίζεται ότι είναι ιδιαίτερα στρεσογόνα και συνδέεται με την αίσθηση έλλειψης νοήματος και κινήτρου που συχνά παρουσιάζει το άτομο, αλ-

λά και της αδυναμίας του να συγκεντρωθεί και να εμπλακεί σε στοχοκατευθυνόμενες δραστηριότητες.

Ουσιαστικά, κάτω από αυτήν την κριτική υποβόσκει ο φόβος ή η επιφύλαξη, ότι οι ψυχολόγοι και οι επαγγελματίες υγείας βλέπουν αυτό που προσδοκούν να δουν και όχι την πραγματικότητα, με αποτέλεσμα να υπερβάλλουν τα ψυχολογικά προβλήματα, που παρουσιάζουν τα άτομα με δυσλειτουργίες. Παρά το γεγονός, ότι αυτή η κριτική έχει ενδεχομένως βάση, εντούτοις, θεωρούμε ότι είναι υπερβολική και στο βάθος υπάρχει, κατά τη γνώμη μας, μια σημαντική παρανόηση των σταδίων προσαρμογής στη δυσλειτουργία, κυρίως ως προς το στόχο ύπαρξής τους. Τα στάδια δεν υποκαθιστούν τους ειδικούς και την κρίση τους. Οι θεωρίες σταδίων λειτουργούν ενδεικτικά, δεν έχουν ως στόχο να εντάξουν ένα άτομο δια της βίας σε κάποιο από αυτά, αλλά να βοηθήσουν τους ψυχολόγους και τους επαγγελματίες υγείας να κατανοήσουν τα συναισθήματα, που ενδεχομένως βιώνει το άτομο μετά την εμφάνιση της δυσλειτουργίας του και έτσι να μπορέσουν καλύτερα να ανταποκριθούν στις ανάγκες του. Αυτό βέβαια προϋποθέτει, ότι λαμβάνεται υπόψη η σχετικότητα αυτών των σταδίων, αλλά και οι ατομικές διαφορές και η ιδιαίτερη ψυχολογική και σωματική κατάσταση του κάθε ατόμου. Σε αντίθετη περίπτωση το πρόβλημα δεν είναι στα στάδια, αλλά στον ψυχολόγο ή τον επαγγελματία υγείας που δεν τα κατανοεί σωστά και δεν τα χρησιμοποιεί προς όφελος των ατόμων με δυσλειτουργίες.

Προς αυτή την κατεύθυνση, μια άλλη επιφύλαξη που διατυπώνεται είναι ότι στις θεωρίες σταδίων αφήνεται πάντα να υπονοηθεί ότι υπάρχει γραμμικότητα. Αυτό βέβαια δεν ήταν πάντα στις προθέσεις των εμπνευστών τους με την έννοια, ότι, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, τόσο η σειρά, όσο και ο χρόνος παραμονής στο κάθε στάδιο μπορεί να διαφέρουν από άτομο σε άτομο, ενώ είναι δυνατόν ένα συγκεκριμένο άτομο να μην περάσει καθόλου από ορισμένα στάδια.. Επίσης, ένα άτομο μπορεί να βρίσκεται ταυτόχρονα σε περισσότερα από ένα στάδια ή να επιστρέψει σε ένα προηγούμενο χωρίς αυτό να θεωρείται αρνητικό ή ασυμβίβαστο με τις σχετικές θεωρίες. Είναι σημαντικό λοιπόν, στην προσπάθεια κατανόησης των ατόμων με δυσλειτουργίες, να έχουμε επίγνωση ότι δεν είναι όλα ίδια, διαφέρουν ως προς την προσωπικότητα, τα βιώματα και τις εμπειρίες, την κουλτούρα και ενδεχομένως την εθνότητα καταγωγής, την κοινωνική στήριξη που δέχονται κ.λπ. Συνεπώς, σε μερικά άτομα τα στάδια αυτά μπορεί να μην εμφανιστούν με τον αναμενόμενο τρόπο ή ένταση, είναι

δυνατόν να εκδηλώνονται με «κυκλικό τρόπο» και να επανεμφανίζονται σε κάθε νέα αναπτυξιακή καμπή ή κρίση που βιώνουν (π.χ., χειροτέρευση της κατάστασής τους). Αν και η κύρια αντίδρασή τους, για παράδειγμα, μπορεί να είναι ο θυμός, εντούτοις, είναι δυνατόν να βιώνουν ταυτόχρονα και κάποιο βαθμό άρνησης και κατάθλιψης.

Τέλος, παρά τις όποιες επιφυλάξεις και κριτικές που έχουν δεχτεί τα μοντέλα σταδίων, θεωρούμε ότι, αν κατανοηθούν σωστά και ειδωθούν με μια σχετικιστική και όχι απόλυτη ματιά, μπορεί να αποδειχθούν ιδιαίτερα χρήσιμα για τους συμβούλους ψυχολόγους και τους επαγγελματίες υγείας στην προσπάθειά τους να βοηθήσουν τα άτομα με σωματικές δυσλειτουργίες να προσαρμοθούν στη νέα τους κατάσταση.

4. Στάδια προσαρμογής και ψυχολογική στήριξη

Ο ρόλος της ψυχολογικής συμβουλευτικής μπορεί να είναι ιδιαίτερα βοηθητικός στην προσπάθεια του ατόμου να προσαρμοστεί αποτελεσματικά στη σωματική του δυσλειτουργία. Ο ρόλος του όμως, θα πρέπει να ειδωθεί με έναν ευέλικτο και διευρυμένο τρόπο που απομακρύνεται κάπως από τα παραδοσιακά πρότυπα, έτσι ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί καλύτερα και αποτελεσματικότερα στις ανάγκες του ατόμου με σωματικές δυσλειτουργίες. Με άλλα λόγια, δεν θα πρέπει να αφορά αποκλειστικά και μόνο την ατομική συμβουλευτική με το ίδιο το άτομο που παρουσιάζει δυσλειτουργίες, αλλά να συμπεριλαμβάνει κατά περίπτωση και το οικογενειακό ή και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον του ατόμου, που πολλές φορές έχει τις δικές του ανασφάλειες, αρνητικές στάσεις και στερεότυπα και συμβάλλει με τον τρόπο του στις σοβαρές προσωπικές και κοινωνικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει το άτομο με δυσλειτουργίες (Κλεφτάρας, 2003).

Προς αυτήν την κατεύθυνση, ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή του συμβούλου ψυχολόγου μέσα στο νοσοκομειακό πλαίσιο, όπου το άτομο με σωματικές δυσλειτουργίες μπορεί αρχικά να παραμείνει επί μήνες. Η παρουσία του είναι καθοριστική στην ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των μελών του ιατρικού, θεραπευτικού και νοσηλευτικού προσωπικού, ως προς το ποιες είναι οι ψυχολογικές ανάγκες και οι ψυχολογικές διεργασίες, που συνειδητά ή ασυνείδητα μπορεί να βιώνει ένα άτομο με σωματικές δυ-

σλειτουργίες και ειδικά το συγκεκριμένο άτομο. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι πολύ συχνά γιατροί, θεραπευτές και νοσηλευτές έχουν ελλιπή ή και καμία γνώση αυτών των διεργασιών με αποτέλεσμα να παρερμηνεύονται και να παρεξηγούνται οι αντιδράσεις των ατόμων με δυσλειτουργίες και να προσεγγίζονται με λάθος τρόπο και στάση, γεγονός με σοβαρό αρνητικό αντίκτυπο στη διαδικασία αποκατάστασης, προσαρμογής και αποδοχής της δυσλειτουργίας.

Στη συνέχεια θα δούμε κάποια σημαντικά σημεία από ψυχολογικής άποψης, έτσι ώστε η ψυχολογική συμβουλευτική να είναι ουσιαστικότερη και αποτελεσματικότερη και συνεπώς προσαρμοσμένη στο στάδιο προσαρμογής που βρίσκεται το κάθε άτομο.

4.1. Σοκ, άρνηση, διαπραγμάτευση και ψυχολογική συμβουλευτική

Το κύριο χαρακτηριστικό των σταδίων του σοκ, της άρνησης, αλλά και της διαπραγμάτευσης είναι, ότι με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, το άτομο δεν μπορεί να συνειδητοποιήσει και συνεπώς να δεχτεί ότι η δυσλειτουργία του είναι μη αναστρέψιμη. Το περίεργο είναι ότι πολλές φορές η οικογένεια και οι φίλοι, αλλά και το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό ενθαρρύνουν με τη συμπεριφορά τους αυτή την άρνηση του ασθενή. Συχνά λοιπόν τον συμβουλεύουν να μην σκέπτεται αυτό που συνέβη και μερικές φορές μάλιστα του δίνουν και ψεύτικες ελπίδες, ότι και πάλι θα γίνει όπως πριν. Η εναγώνια άρνηση της σωματικής δυσλειτουργίας, που μερικές φορές συναντάμε, αποτελεί συνήθως τυπικό παράδειγμα ατόμων που πληροφορούνται πρόωρα ή απότομα το γεγονός της κατάστασής τους από κάποιον, που δεν τα γνωρίζει καλά ή ενεργεί «γρήγορα» για να τελειώνει με αυτή τη δυσάρεστη υποχρέωση, χωρίς να λαβαίνει υπόψη το αν και πόσο δεκτικό είναι το άτομο στην παρούσα φάση της ζωής του. Είναι σημαντικό για τους επαγγελματίες στο χώρο της υγείας να συνειδητοποιήσουν, ότι μετά την ανακοίνωση της διάγνωσης, το άτομο ίσως δεν είναι σε κατάλληλη συναισθηματική κατάσταση για να ακούσει όλες τις λεπτομέρειες για τη δυσλειτουργία του. Εξηγήσεις για την αιτιολογία, την πορεία και την πρόγνωση ίσως τελικά απωθηθούν και δεν κατανοηθούν, γεγονός που συχνά καθιστά αναγκαία μια μετέπειτα συνάντηση (Kübler-Ross, 1979α· Livneh and Antonak, 1990, 1991· Marshak, Seligman and Prezant, 1999· Rothrock, 1999).

Επίσης, θα πρέπει να τονίσουμε, ότι η άρνηση, όταν δεν ξεπερνάει κάποια όρια, αποτελεί έναν υγιή τρόπο αναμέτρησης και αντιμετώπισης της ιδιαίτερα στενάχωρης και οδυνηρής κατάστασης της σωματικής δυσλειτουργίας, με την οποία μερικά άτομα θα ζήσουν το υπόλοιπο της ζωής τους. Το στάδιο αυτό μπορεί να διαρκέσει από μερικές μέρες μέχρι και 2 ή 3 μήνες, αλλά η παρατεταμένη παρουσία του λειτουργεί αρνητικά στην όλη διαδικασία αποκατάστασης. Δεδομένου ότι αρνείται την ύπαρξη του προβλήματος, το άτομο δεν έχει ουσιαστικό κίνητρο για να μάθει να ζει και να λειτουργεί μαζί με τη δυσλειτουργία του. Επιπλέον, η παράταση της «άρνησης» καθυστερεί και την έναρξη της θεραπευτικής διαδικασίας του «πένθους» (Hughes, 1984).

Όσον αφορά το στάδιο της διαπραγμάτευσης, οι υποσχέσεις και η όλη προσπάθεια του ατόμου να φανεί καλύτερο και να εξευμενίσει τους ανθρώπους και κυρίως το Θεό, μπορεί να συνδέεται από ψυχολογικής πλευράς, με μια υποβόσκουσα ενοχική διάθεση. Είναι σημαντικό στα πλαίσια της συμβουλευτικής διαδικασίας, να μελετηθεί αυτή η διάσταση και να διερευνηθεί το αν το άτομο πραγματικά νοιώθει ένοχο και συνειδητά ή ασυνείδητα αποδίδει την σωματική του δυσλειτουργία στο ότι δεν πήγαινε, για παράδειγμα, όσο συχνά θα έπρεπε στην εκκλησία ή στο ότι έχει κάνει κάτι που θεωρεί κακό ή έζησε με τρόπο που το ίδιο κρίνει ανάρμοστο. Υπάρχει βέβαια και η περίπτωση της ύπαρξης βαθύτερων ασυνείδητων εχθρικών επιθυμιών, που ενδεχομένως προηγούνται και βρίσκονται πίσω από μια τέτοια ενοχή, οι οποίες και θα πρέπει να διερευνηθούν και να ληφθούν υπόψη. Η μη διερεύνηση και απαλλαγή του ατόμου από τους παράλογους φόβους του και την ασυνείδητη επιθυμία τιμωρίας, λόγω υπερβολικών ενοχών, είναι σε βάρος της προσαρμογής και αποδοχής της δυσλειτουργίας, και στην πορεία καταλήγει να ενδυναμώνει τη διαδικασία της διαπραγμάτευσης και των υποσχέσεων.

4.2. Θυμός και ψυχολογική συμβουλευτική

Ένα σοβαρό πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε στο χειρισμό των ατόμων που βρίσκονται στη φάση του θυμού, στην αντιμετώπιση του οποίου μπορεί ουσιαστικά να συμβάλει ο σύμβουλος ψυχολόγος, είναι ότι ελάχιστοι από το οικογενειακό περιβάλλον του ατόμου με δυσλειτουργίες και κυρίως από το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό βάζουν τον εαυτό τους στη θέση του. Αυτό βέβαια είναι οδυνηρό και ίσως γίνεται για λόγους αυτοπροστασίας. Ίσως

όμως ο καθένας από μας να θύμωνε ή και να οργιζόταν αν όλες οι δραστηριότητες της ζωής του διακόπτονταν πρόωρα και πολλά από τα μέχρι τώρα όνειρα και στόχοι του ακυρώνονταν απότομα, αναγκάζοντάς τον να συμβιβαστεί με την ιδέα και να αντιμετωπίσει το γεγονός ότι «πολλά από αυτά για τα οποία μέχρι τώρα πάσχιζε δεν είναι πια για αυτόν». Τι άλλο θα μπορούσε να κάνει από το να αφήσει την οργή και το θυμό του να πέσει πάνω σε αυτούς που πιθανότατα θα απολαύσουν αυτά που απαγορεύονται στον ίδιο;

Είναι σημαντικό για όλους όσοι βρίσκονται κοντά στο άτομο με δυσλειτουργίες να βοηθηθούν, έτσι ώστε να αναλογιστούν τους λόγους της οργής του και να μην παίρνουν προσωπικά αυτές τις εκρήξεις, γιατί σε αυτή τη φάση, αρχικά τουλάχιστον, έχουν ελάχιστη ή και καμία σχέση με τα άτομα στα οποία απευθύνονται. Όσο το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό ή η οικογένεια παίρνουν προσωπικά αυτή τη συμπεριφορά, τόσο αντιδρούν και οι ίδιοι με αυξανόμενο θυμό και τόσο πιο πολύ ενισχύουν την εχθρική συμπεριφορά του ατόμου με δυσλειτουργίες. Αντίθετα, μια στάση που χαρακτηρίζεται από ενσυναίσθηση, αποδοχή, κατανόηση και σεβασμό του ατόμου και της επώδυνης εμπειρίας που βιώνει, αλλά και από πραγματικό ενδιαφέρον και διάθεση να του αφιερωθεί λίγος χρόνος, θα το βοηθήσει να αισθανθεί ότι εξακολουθεί να είναι μια ανθρώπινη ύπαρξη με αξία, που αντιμετωπίζεται ως τέτοια, και γρήγορα θα χαμηλώσει ο τόνος της φωνής του και θα μειωθούν οι υπερβολικές και οργισμένες του απαιτήσεις.

4.3. Πένθος, κατάθλιψη και ψυχολογική συμβουλευτική

Όσον αφορά την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης μέσα στα πλαίσια του νοσοκομείου ή του κέντρου αποκατάστασης, το άτομο θα πρέπει να διαβεβαιωθεί ότι η θλίψη που βιώνει είναι φυσιολογική και να έχει όλη την ψυχολογική στήριξη και την απαραίτητη ενθάρρυνση, για να την εκφράσει και να τη συζητήσει. Συχνά οι ασθενείς σε αυτό το στάδιο, παράλληλα με την κατάθλιψη που νοιώθουν, μπορεί να εκδηλώσουν μια κάποια εχθρότητα προς το περιβάλλον τους και να αποδίδουν τη δυσλειτουργία και τις απώλειες που τη συνοδεύουν στην οικογένεια, στους φίλους, στους γιατρούς και στο προσωπικό αποκατάστασης. Άτομα που για διάφορους λόγους δεν εξωτερικεύουν αυτά τα αρνητικά συναισθήματα, καταλήγουν συνήθως να είναι «προβληματικοί ασθενείς», δεν συνεργάζονται και συνεχώς παραπονούνται (Kerr, 1977).

Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, το άτομο σε αυτή τη φάση, αισθάνεται ανήμπορο, εξαρτημένο και χωρίς προσωπική αξία (Creed, 1997· Mayou, 1997· Zegans, 1989). Οι δραστηριότητες αυτοεξυπηρέτησης (Sheperd, Procter and Coley, 1996), στις οποίες κυρίως επικεντρώνεται η θεραπεία του, δεν του «λένε τίποτα» και δεν αποτελούν για αυτό σημαντικό στόχο, εφόσον μέχρι πρόσφατα τις είχε δεδομένες. Βέβαια το «πένθος» που βιώνει το άτομο δεν περιορίζεται στην απώλεια ή την αλλοίωση των σωματικών του μόνο χαρακτηριστικών, αλλά επίσης και των ψυχολογικών. Κάποια άτομα πιστεύουν ότι έχουν χάσει τη μαχητικότητα, την υπερηφάνεια και την αξιοπρέπεια τους, αλλά και την πίστη τους στον εαυτό τους και στις δυνατότητές τους γενικότερα. Σε αυτήν την περίπτωση, η καλύτερη ίσως αντιμετώπιση είναι η έκθεση του ατόμου σε καταστάσεις, όπου άτομα με σωματικές δυσλειτουργίες παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα ψυχολογικά χαρακτηριστικά και έχουν κερδίσει το σεβασμό και την εκτίμηση των άλλων, μέσα από τη στάση και την πορεία τους ή και το θαυμασμό τους ακόμη, για τα σημαντικά επιτεύγματα που έχουν καταφέρει μέσα από προσωπική προσπάθεια και αξιοποίηση των δυνατοτήτων τους (Kerr, 1977).

Στα πλαίσια της ψυχολογικής συμβουλευτικής είναι σημαντικό να προσεγγισθεί το θέμα των απωλειών, έτσι ώστε να βοηθηθεί το άτομο να αντιμετωπίσει τη ματαίωση που νοιώθει και να «πενθήσει» τις χαμένες ευκαιρίες, που ενώ μπορούσε δεν αξιοποίησε στο παρελθόν, καθώς επίσης και την απογοήτευση και τις ενοχές του, που αποτελούν σημαντικό χαρακτηριστικό της καταθλιπτικής διαταραχής, για πράγματα που αν μπορούσε δεν θα έκανε πια ή θα έκανε με διαφορετικό τρόπο (Etherington, 2001, 2002· Segal 2002· Heller, Flohr and Zegans, 1989). Προς αυτήν την κατεύθυνση, θα πρέπει να διερευνηθούν με προσοχή και ευαισθησία ορισμένα σημαντικά θέματα που απασχολούν το άτομο με σωματικές δυσλειτουργίες, που εν μέρει, τουλάχιστον, συμβάλλουν στην καταθλιπτική του διάθεση, όπως η σημασία που το ίδιο αποδίδει σε αυτό που του συνέβη, η μοναξιά και η αποξένωση που βιώνει, το νόημα και η σχετικότητα των εννοιών της εξάρτησης, της αλληλεξάρτησης και της ανεξαρτησίας, η αναζήτηση προσωπικού νοήματος ζωής στη δυσλειτουργία του, αλλά και κάποια γενικότερα ερωτήματα, όπως η αξία και το νόημα της ζωής και του θανάτου, η ύπαρξη του Θεού και ο ρόλος της θρησκείας κ.λπ. (Κλεφτάρας, 2005· Nosek and Fuhrer, 1998· Roberts, 1989· Schreurs, 2002· Segal, 2002· Strasser and Strasser, 1997· van Deurzen, 1998, 2002).

4.4. Αποδοχή, προσαρμογή και ψυχολογική συμβουλευτική

Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η προσαρμογή ενός ατόμου είναι άμεσα συνυφασμένη με το αν και κατά πόσο έχει το ίδιο αποδεχτεί τη σωματική του δυσλειτουργία. Η έννοια της αποδοχής όμως, στην προκειμένη περίπτωση, δεν θα πρέπει να κατανοηθεί ως η διαδικασία μέσα από την οποία ένα άτομο καταλήγει να προτιμά τελικά τη δική του κατάσταση (δυσλειτουργία) συγκριτικά με άλλες, αλλά αναφέρεται στις συνθήκες εκείνες που διευκολύνουν την αποδοχή και αντιμετώπιση της δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο ως μη απαξιωτικής και μειωτικής. Στα πλαίσια λοιπόν της συμβουλευτικής διαδικασίας το άτομο θα πρέπει να ενθαρρυνθεί να εμπλακεί και να αναζητήσει ικανοποίηση σε δραστηριότητες που αρμόζουν και ταιριάζουν στα δικά του κυρίως χαρακτηριστικά, παρά σε αυτά ενός εξιδανικευμένου «φυσιολογικού» μέσου όρου και προτύπου. Η προσωπική αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας είναι ένας πρωταρχικός στόχος της ψυχολογικής συμβουλευτικής και ουσιαστικά αποτελεί και το πρώτο βήμα προς την κατάκτηση της κοινωνικής αποδοχής (Wright, 1960).

Ο βαθμός αποδοχής της σωματικής δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο φαίνεται μεταξύ άλλων α) από το αν μπορεί να μιλήσει γι' αυτήν και τους περιορισμούς της με σχετική άνεση, β) από το αν είναι σε θέση να συνεργαστεί με τους διάφορους επαγγελματίες υγείας προκειμένου να θέσει βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους στόχους, γ) από το αν έχει προσωπικά ενδιαφέροντα, με τα οποία επιδιώκει να ασχολείται και δ) από το αν επιδιώκει, μέσα στα πλαίσια των δυνατοτήτων του και των ιδιοτεροτήτων της δυσλειτουργίας του, να ανεξαρτητοποιηθεί και να αναπτύξει όλους τους τομείς της ζωής του, όπως επαγγελματικό, οικονομικό, συναισθηματικό κ.λπ. (Marshak, Seligman and Prezant, 1999). Ορισμένοι παράγοντες επηρεάζουν την αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο και θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στα πλαίσια της ψυχολογικής συμβουλευτικής, έτσι ώστε να επιταχυνθεί η διαδικασία προσαρμογής του (Belgrave, 1991· Heinemann and Shontz, 1982· Li and Moore, 1998· Linkowski and Dunn, 1974· Starr and Heiserman, 1977). Συγκεκριμένα αυτοί οι παράγοντες είναι η αυτοεκτίμηση, η κοινωνική στήριξη, οι αντιλαμβανόμενες κοινωνικές διακρίσεις και η εχθρότητα του περιβάλλοντος απέναντι στο άτομο και στη δυσλειτουργία γενικότερα, καθώς επίσης και το αν η δυσλειτουργία υπάρχει εκ γενετής ή είναι επίκτητη, η συνύπαρξη ή μη πόνου, αλ-

λά και η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση και το εισόδημα του ατόμου (για μια αναλυτική παρουσίαση αυτών των παραγόντων βλέπε Κλεφτάρας, υπό δημοσίευση).

Ο σκοπός της ψυχολογικής συμβουλευτικής και της αποκατάστασης στα αρχικά στάδια, προσανατολίζεται στη διαμόρφωση βασικών στόχων ζωής και στη συνέχεια στα απαραίτητα συναισθηματικά, οργανικά (σωματικά) και τεχνολογικά μέσα για την επίτευξή τους (Etherington, 2001, 2002. Siller, 1969). Αργότερα όμως, όπως είδαμε και προηγουμένως, υπάρχουν τρεις ακόμα σημαντικοί στόχοι που θα πρέπει ίσως να προσεγγιστούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο: α) ο πρώτος αφορά τον τρόπο με τον οποίο θα φτάσει το άτομο σε ένα συναίσθημα «προσωπικής επάρκειας», β) ο δεύτερος αναφέρεται στη θρησκεία, με την έννοια του «να τα βρει» και να αισθανθεί το άτομο «καλά με το Θεό» και γ) ο τρίτος, που συνδέεται με τον προηγούμενο, επικεντρώνεται στην ψυχο-πνευματική ωρίμανση του ατόμου με έμφαση στην ανάπτυξη της πνευματικότητας ή της πνευματικής του διάστασης. Η επίτευξη των παραπάνω στόχων προϋποθέτει, ότι τα πιστεύω και οι πεποιθήσεις του συγκεκριμένου ατόμου που παρουσιάζει δυσλειτουργίες θα ληφθούν πολύ σοβαρά υπόψη (Kerr, 1977· Vargo, 1978· Workman, 2002).

Στα πλαίσια της ψυχολογικής συμβουλευτικής και με στόχο την προσαρμογή του, το άτομο μπορεί να δεχτεί πολύ σημαντική βοήθεια τόσο το ίδιο σε προσωπικό επίπεδο όσο και τα μέλη της ομάδας αποκατάστασης, τα οποία και θα πρέπει να ευαισθητοποιηθούν, να κατανοήσουν και να ανακαλύψουν τους μηχανισμούς άμυνας και προσαρμογής, που ασυνείδητα πολλές φορές χρησιμοποιεί το άτομο. Ειδικότερα, οι στρατηγικές προσαρμογής, στις οποίες στηρίζεται το άτομο, μπορούν σχετικά εύκολα να εκτιμηθούν αναζητώντας τους τρόπους με τους οποίους ο ασθενής συνήθως αντιμετώπιζε το άγχος και το στρες στη ζωή του πριν την εμφάνιση της σωματικής του δυσλειτουργίας. Η αποκάλυψή τους θα διευκολύνει και θα επιταχύνει τη διαδικασία αποκατάστασης. Τέλος, είναι σημαντικό τόσο ο σύμβουλος ψυχολόγος όσο και γενικότερα τα μέλη της ομάδας αποκατάστασης να βοηθήσουν με τη στάση και τις παρεμβάσεις τους το άτομο με δυσλειτουργίες να αισθανθεί ότι, ανεξάρτητα από την κατάσταση του σώματός του, για την οποία, ούτως ή άλλως, γίνεται ό,τι είναι ιατρικώς δυνατόν, το ίδιο, ως προσωπικότητα, συνεχίζει να υπάρχει.

4.5. Κίνητρα, κέντρο ελέγχου και ψυχολογική συμβουλευτική

Ένας παράγοντας που επηρεάζει και καθορίζει ουσιαστικά την πορεία και το αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας προσαρμογής και θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στα πλαίσια της ψυχολογικής συμβουλευτικής των ατόμων με σωματικές δυσλειτουργίες είναι τα κίνητρα ή με άλλα λόγια το αν και σε ποιο βαθμό ένα άτομο έχει τελικά κίνητρο για να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση. Η ύπαρξη κινήτρου παίζει καθοριστικό ρόλο στο αν το άτομο με δυσλειτουργίες θα προσπαθήσει πραγματικά: α) να δουλέψει με τον εαυτό του ορισμένα σημαντικά θέματα που το αφορούν προσωπικά και να αναπτύξει νέες δεξιότητες (διαπροσωπικής επικοινωνίας, διεκδικητικής συμπεριφοράς κ.λπ.) στα πλαίσια της συμβουλευτικής διαδικασίας και β) να μάθει και να ενσωματώσει στον καθημερινό τρόπο ζωής του όλα όσα διδάσκεται από τα μέλη της ομάδας αποκατάστασης, όπως νέες τεχνικές, χρήση βοηθημάτων, νάρθηκων, προθέσεων, υπολογιστών και γενικά νέων τεχνολογιών. Τα κίνητρα σε γενικές γραμμές μπορεί να είναι εσωτερικά ή εγγενή, όταν έχουν κληρονομική βάση και εξωτερικά ή επίκτητα, όταν αποκτώνται μέσα από την αλληλεπίδραση του ατόμου με το περιβάλλον (Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 1995).

Στο χώρο των ατόμων με δυσλειτουργίες έχει δοθεί παραδοσιακά έμφαση στην εσωτερική διάσταση των κινήτρων που αποτελεί όμως, μια περιορισμένη αντίληψη της σχετικά πολύπλοκης αυτής κατάστασης. Τα δεδομένα δείχνουν ότι άτομα μη κινητοποιημένα και χωρίς κίνητρο, άλλαζαν συμπεριφορά μετά από τη χρήση των κατάλληλων ενισχυτών και μεθόδων ή τεχνικών ενίσχυσης. Συνεπώς το περιβάλλον αποτελεί σημαντικό στοιχείο στην αξιολόγηση του κινήτρου για προσαρμογή ενός ατόμου με σωματικές δυσλειτουργίες. Με αυτή την έννοια η έλλειψη κινήτρου συχνά ισοδυναμεί με έλλειψη των κατάλληλων ενισχυτών και ενισχύσεων, που είναι σε θέση να κινητοποιήσουν ένα συγκεκριμένο άτομο (Elhessen, 2001· Fordyce, 1971· Trieschmann, 1988, 1989). Αν και η εύρεση των κατάλληλων ενισχύσεων είναι πολύ σημαντική, εντούτοις, δεν είναι αρκετή αν το άτομο δεν μπορεί να δει τη σχέση ή έχει μάθει ότι δεν υπάρχει σχέση μεταξύ της συμπεριφοράς του και αυτού που του συμβαίνει. Αυτό το σκεπτικό σε συνδυασμό με το αν ένα άτομο θεωρεί τα αίτια μιας κατάστασης σφαιρικά ή συγκεκριμένα και τα αποδίδει σε εσωτερικούς (προσωπικούς) ή εξωτερικούς (περιβαλλοντικούς), σταθερούς ή α-

σταθείς παράγοντες μπορεί να οδηγήσει σε κατάθλιψη, που οφείλεται στη κατάσταση της «μαθημένης ανικανότητας», της λανθασμένης «απόδοσης αιτιών» και της «έλλειψης ελπίδας ή απελπισίας» (Abramson, Metalsky and Alloy, 1989· Abramson, Seligman and Teasdale, 1978· Seligman, 1975).

Η περίπτωση των ατόμων με σωματική δυσλειτουργία, σύμφωνα με τη σοβαρότητά της, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου κατάθλιψης, που μόλις περιγράψαμε, δεδομένου ότι, αν ο βαθμός της δυσλειτουργίας είναι μεγάλος (π.χ. παράλυση), το άτομο χάνει τον έλεγχο που είχε στο περιβάλλον και μπορεί να αισθανθεί ότι τίποτα και κανένας δεν είναι σε θέση να το βοηθήσει. Συνεπώς, η έννοια του ελέγχου και ειδικότερα του «κέντρου ελέγχου» είναι σημαντική και θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη στα πλαίσια της ψυχολογικής συμβουλευτικής αυτών των ατόμων. Η έννοια του «κέντρου ελέγχου» ή αλλιώς του εσωτερικού-εξωτερικού ελέγχου των ενισχύσεων, αναφέρεται στο βαθμό με τον οποίο ένα άτομο πιστεύει ότι οι ενισχύσεις που δέχεται εξαρτώνται από τη δική του συμπεριφορά. Ο «εξωτερικός έλεγχος» περιγράφει τα άτομα που πιστεύουν ότι οι ενισχύσεις δεν έχουν σχέση με τους ίδιους, αλλά μάλλον με την τύχη και το πεπρωμένο ή με τον έλεγχο που ασκείται από άτομα που κατέχουν εξουσία (έχουν δύναμη). Αντίθετα, ο «εσωτερικός έλεγχος» αναφέρεται στα άτομα που πιστεύουν ότι οι ενισχύσεις εξαρτώνται από τις προσωπικές τους ικανότητες, δεξιότητες και συμπεριφορές (Rotter, 1966· Rotter, Chance and Phares, 1972).

Τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι τα άτομα με εσωτερικό κέντρο ελέγχου, συγκρινόμενα με αυτά που έχουν εξωτερικό κέντρο ελέγχου, παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές γρηγορότερη και καλύτερη προσαρμογή στη δυσλειτουργία τους. Συγκεκριμένα είναι λιγότερο καταθλιπτικά, έχουν καλύτερη έννοια εαυτού, η παραμονή τους στο νοσοκομείο είναι μικρότερη, αφιερώνουν περισσότερο χρόνο σε επαγγελματικές, εκπαιδευτικές ή άλλου τύπου δραστηριότητες εντός και εκτός σπιτιού και ενδιαφέρονται περισσότερο να μάθουν στοιχεία για τη δυσλειτουργία τους ως μέσο απόκτησης καλύτερου ελέγχου στη ζωή τους (Beugnot, 2002· Chan, Lee and Lieh-Mak, 2000· Dinardo, 1971· Martz, Livneh and Turpin, 2000· Partridge and Johnston, 1989· Seeman and Evans, 1962· Swenson, 1976).

Με βάση τα παραπάνω είναι φανερό ότι στα πλαίσια της συμβουλευτικής διαδικασίας θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερο βάρος στα κίνητρα και κατ' επέκταση και στο κέντρο ελέγχου με το οποίο

συνδέονται, δεδομένου ότι παίζουν καθοριστικό ρόλο στην προσαρμογή του ατόμου με σωματικές δυσλειτουργίες. Είναι σημαντικό όμως σε αυτό το σημείο να τονίσουμε ότι η έλλειψη κινήτρου δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα προσωπικό μόνο πρόβλημα (ιατρικό μοντέλο), αλλά επίσης και ως ένα περιβαλλοντικό πρόβλημα. Συνεπώς, ο σύμβουλος ψυχολόγος πέρα από την ατομική δουλειά, που ούτως ή άλλως κάνει με το άτομο σε επίπεδο κινήτρων, θα πρέπει επίσης «να βγει από το γραφείο» και σε συνεργασία τόσο με το ίδιο το άτομο όσο και με την ομάδα αποκατάστασης (γιατροί, θεραπευτές, νοσηλευτές), την οικογένεια και την ευρύτερη κοινότητα να βελτιώσουν το έλλειμμα κινήτρων που παρουσιάζει το περιβάλλον. Γεγονός, που με άλλα λόγια σημαίνει τροποποίηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ του ατόμου με δυσλειτουργίες και του περιβάλλοντός του.

5. Συμπεράσματα

Η ψυχολογική συμβουλευτική έχει, αναμφισβήτητα, ένα πολύ σημαντικό ρόλο να παίξει στην αντιμετώπιση και στην προσαρμογή ενός ατόμου στη σωματική του δυσλειτουργία. Παρά τις όποιες κριτικές έχουν κατά καιρούς δεχτεί οι θεωρίες σταδίων, είναι πεποίθησή μας, ότι, όταν αυτά κατανοηθούν σωστά και ειδωθούν με ένα διευρυμένο και σχετικιστικό τρόπο, τότε μπορούν να αποτελέσουν πολλή σημαντική βοήθεια στην κατανόηση των σκέψεων, των συναισθημάτων, των αναγκών και των ψυχολογικών διεργασιών, που βιώνει ένα άτομο με δυσλειτουργίες στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου σταδίου. Αυτή η κατανόηση, που συχνά δεν είναι αυτονόητη, επιτρέπει στους ψυχολόγους και στους επαγγελματίες υγείας να ανταποκριθούν αποτελεσματικότερα στις ιδιαίτερες ανάγκες του ατόμου με δυσλειτουργίες, σύμφωνα με το στάδιο προσαρμογής στο οποίο βρίσκεται, και να το βοηθήσουν σταδιακά να προσαρμοσθεί στην νέα του κατάσταση. Για το λόγο αυτό, κρίνεται απαραίτητη η παρουσία του συμβουλευτικού ψυχολόγου στο νοσοκομειακό πλαίσιο ή στο κέντρο αποκατάστασης, δεδομένου ότι πολύ συχνά οι ειδικοί της ομάδας αποκατάστασης (γιατροί, θεραπευτές, νοσηλευτές) έχουν ελλιπή ή και καμία γνώση της ύπαρξης των σταδίων προσαρμογής, της σχετικότητας με την οποία θα πρέπει να τα αντιμετωπίζουν, αλλά και των ψυχολογικών διεργασιών που συνοδεύουν τη σωματική δυσλειτουργία.

Αυτό οδηγεί σε παρερμηνείες και σε αδυναμία κατανόησης των αντιδράσεων του ατόμου, το οποίο προσεγγίζεται με λάθος τρόπο και στάση, γεγονός που όχι μόνο δεν ευνοεί, αλλά αντίθετα παρεμποδίζει τη διαδικασία προσαρμογής και αποδοχής της δυσλειτουργίας.

Επίσης και ο ίδιος ο ρόλος της ψυχολογικής συμβουλευτικής θα πρέπει να ειδωθεί με έναν πιο ευέλικτο και διευρυμένο τρόπο, έτσι ώστε, ενώ διατηρεί, παράλληλα να κρατάει και κάποιες αποστάσεις από τα παραδοσιακά πρότυπα συμβουλευτικής. Συγκεκριμένα, εκτός από την ατομική συμβουλευτική με το ίδιο το άτομο που παρουσιάζει δυσλειτουργίες, θα πρέπει, επίσης, να απευθύνεται κατά περίπτωση και στα άτομα του οικογενειακού, του γειτονικού, αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντός, έτσι ώστε να αντιμετωπισθούν και οι δικές τους ανασφάλειες, αρνητικές στάσεις και στερεότυπα, που συχνά είναι υπεύθυνα για τις σοβαρές προσωπικές και κοινωνικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει το άτομο με δυσλειτουργίες. Τέλος, μέσα σε μια ευνοούμενη πολιτεία, όπως θα θέλαμε να είναι η δική μας, που χαρακτηρίζεται από ισονομία, ισοπολιτεία, ανθρωπισμό και αποδοχή της διαφορετικότητας, έμφαση θα πρέπει να δοθεί, στα πλαίσια της συμβουλευτικής διαδικασίας, στην ευθύνη που έχουμε όλοι τόσο ατομικά όσο και συλλογικά, για τη διασφάλιση της σωματικής και ψυχικής ευεξίας του ατόμου με δυσλειτουργίες, αλλά και της προσβασιμότητας του φυσικού περιβάλλοντος στο οποίο ζει και αναπτύσσεται.

Βιβλιογραφία

- Abramson L.Y., Metalsky G.I. and Alloy L.B., «Hopelessness depression: A theory-based subtype of depression», *Psychological Review* 96, 1989, σελ. 358-372.
- Abramson L.Y., Seligman M.E.P. and Teasdale J., «Learned helplessness in humans: critique and reformulation», *Journal of Abnormal Psychology* 87, 1978, σελ. 49-74.
- Atkinson D.R. and Hackett G., *Counseling diverse populations*, 2d edition, McGraw-Hill, Boston, 1998.
- Belgrave F.Z., «Psychosocial predictors of adjustment to disability in African Americans», *Journal of Rehabilitation* 57, 1991, σελ. 37-40.
- Ben-Tovim D.I. and Walker M.K., «Body image, disfigurement and disability», *Journal of Psychosomatic Research* 39, 1995, σελ. 283-291.

- Beugnot S., «Pain beliefs, coping, and social support as predictors of physical and psychological adjustment in chronic pain patients», *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*, 63 (4-B), 2002, σελ. 2049.
- Borsay A., «Personal trouble or public issue? Towards a model of policy for people with physical and mental disabilities», *Disability, Handicap and Society* 1 (2), 1986, σελ. 179-195.
- Brisenden S., «Independent living and the medical model of disability», *Disability, Handicap and Society* 1 (2), 1986, σελ. 173-178.
- Βλάχου Α., «Ομαλοποίηση, κοινωνικές δομές και εκπαίδευση», *Εκπαιδευτική Κοινότητα* 54, 2000, σελ. 34-39.
- Callias M., «Δουλεύοντας με γονείς παιδιών με ειδικές ανάγκες», στο: Μ. Καΐλα, Ν. Πολεμικός και Γ. Φιλίππου (επιμ. έκδ.), *Άτομα με ειδικές ανάγκες*, τόμ. Α', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σελ. 140-149.
- Chan R.C.K., Lee P.W.H. and Lieh-Mak F., «The pattern of coping in persons with spinal cord injuries», *Disability and Rehabilitation: An International Multidisciplinary Journal* 22 (11), 2000, σελ. 501-507.
- Creed F., «Assessing depression in the context of physical illness», στο: Μ.Μ. Robertson and C.L.E. Katona (eds.), *Perspectives in psychiatry*, vol. 6, Depression and physical illness, Wiley, Chichester, UK, 1997, σελ. 3-19.
- Cronin A.F., «Psychosocial and emotional domains of behavior», στο: J. Case-Smith, A.S. Allen and P.N. Pratt (eds), *Occupational therapy for children*, 3rd edition, Mosby, Baltimore, 1996.
- Crzesiak R.C., «Psychotherapy in rehabilitation medicine: Population, process, and problems», *Psychotherapy Patient* 2 (4), 1986, σελ. 133-145.
- Dinardo Q., *Psychological adjustment to spinal cord injury*, Doctoral dissertation, University of Houston, Houston, Texas, 1971.
- Dunn D., *Adjustment to spinal cord injury in the rehabilitation hospital setting*, Doctoral dissertation, University of Maryland, Maryland, 1969.
- Elhessen S.S., «Self-efficacy and career choice among students with physical disabilities in postsecondary education», *Dissertation Abstracts International: Section A: Humanities and Social Sciences* 62 (6-A), 2001, σελ. 2044.
- Etherington K. (ed.), *Counsellors in health settings*, Jessica Kingsley, London, 2001.
- Etherington K. (ed.), *Rehabilitation counselling in physical and mental health*, Jessica Kingsley, London, 2002.
- Fordyce W., «Behavioral methods of rehabilitation», στο: W. Neff (ed.), *Rehabilitation psychology*, American Psychological Association, Washington, DC, 1971.
- Geis H.J., «The problem of personal worth in the physically disabled patient», στο: R.P. Marinelli and A.E. Dell Orto (eds), *The psychologi-*

- cal and social impact of physical disability*, Springer, New York, 1977.
- Goldiamond I., «Coping and adaptive behaviors of the disabled», στο: G. Albrecht (ed.), *The sociology of physical disability and rehabilitation*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1976.
- Gunther M., «Emotional aspects», στο: R. Reuge (ed.), *Spinal cord injuries*, C.C. Thomas, Springfield, IL, 1969.
- Gutweniger S., Kopp M., Mur E. and Günther V., «Body image of women with Rheumatoid Arthritis», *Clinical and Experimental Rheumatology* 17, 1999, σελ. 413-417.
- Hardy R.E. and Cull J.G., «A psychodynamic approach to acceptance and adjustment to disability», στο: G.L. Gandy and E.D.Jr. Martin (eds), *Counseling in the rehabilitation process: Community services for mental and physical disabilities*, 2nd edition, C.C. Thomas, Springfield, IL, 1999, σελ. 177-203.
- Harsh M., «Woman who are visually impaired or blind as psychotherapy clients: A personal and professional perspective», *Woman and Therapy* 14 (3-4), 1993, σελ. 55-64.
- Heinemann A.W. and Shontz F.C., «Acceptance of disability, self-esteem, sex role identity, and reading aptitude in deaf adolescents», *Rehabilitation Counseling Bulletin* 25, 1982, σελ. 197-203.
- Heller B.W., Flohr L.M. and Zegans L.S. (eds), *Psychosocial interventions with physically disabled persons*, Jessica Kingsley, London, 1989.
- Hohmann G., «Psychological aspects of treatment and rehabilitation of spinal injured person», *Clinical Orthopedics* 112, 1975, σελ. 81-88.
- Hornby G., *Counseling in child disability: Skills for working with parents*, Chapman and Hall, London, 1994.
- Howell T., Fullerton D., Harvey R. and Klein M., «Depression in spinal cord injured patients», *Paraplegia* 19, 1981, σελ. 284-288.
- Hughes F., «Reaction to loss: coping with disability and death», στο: R.P. Marinelli and A.E. Dell Orto (eds), *The psychological and social impact of physical disability*, Springer, New York, 1984.
- Humphry R. and Case-Smith J., «Working with Families», στο: J. Case-Smith, A.S. Allen and P.N. Pratt (eds), *Occupational Therapy for children*, Mosby, Baltimore, 1996.
- Kemp B., «Rehabilitation and the older adult», στο: J.E. Birren and K.W. Schaie (eds), *Handbook of the psychology of aging*, 2nd edition, Van Nostrand Reinhold, New York, 1985.
- Kerr W. and Thompson M., «Acceptance of disability of sudden onset in paraplegia», *Paraplegia* 10, 1974, σελ. 94-102.
- Kerr N., «Understanding the process of adjustment to disability», στο: J. Stubbins (ed.), *Social and psychological aspects of disability*, University Park Press, Baltimore, 1977.
- Keysor J.J., «Self-management, physical disability and emotions in rheumatoid arthritis», *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering* 61 (11-B), 2001, σελ. 6120.

- Krueger D.W., «Emotional rehabilitation: an overview», στο: D.W. Krueger (ed.), *Emotional rehabilitation of physical trauma and disability*, SP Medical and Scientific Books, New York, 1984.
- Kübler-Ross E., *Γι' αυτόν που πεθαίνει: Ερωτήσεις - απαντήσεις*, μτφρ. Φ.Π. Βράχα, εκδ. Ταμασός, Λευκωσία, 1979α.
- Kübler-Ross E., *Αυτός που πεθαίνει*, μτφρ. Κ. Μιχαηλίδης, εκδ. Ταμασός, Λευκωσία, 1979β.
- Kübler-Ross E., *La mort dernière étape de la croissance*, trans. P. Maheu, Editions du Rocher, Monaco, 1985.
- Κλεφτάρας Γ., «Η σημασία των πολιτισμικών παραγόντων στη συμβουλευτική ατόμων με σωματικές ή νοητικές δυσλειτουργίες», *Ψυχολογία: Το Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* 10 (2, 3), 2003, σελ. 366-377.
- Κλεφτάρας Γ., «Η εικόνα σώματος και η σημασία της στην ψυχολογική συμβουλευτική ατόμων με σωματικές δυσλειτουργίες», *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού* 68-69, 2004, σελ. 43-64.
- Κλεφτάρας Γ., «Η έννοια της απώλειας και οι αντιδράσεις στη σωματική δυσλειτουργία: Η σημασία τους στην ψυχολογική συμβουλευτική», *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού* 72-73, 2005, σελ. 77-95.
- Κλεφτάρας Γ., «Αυτό-αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας και ψυχολογική συμβουλευτική», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 44 (υπό δημοσίευση).
- Κωσταρίδου-Ευκλείδη Α., *Ψυχολογία κινήτρων*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.
- Lanyon R.I., Almer E.R. and Maxwell B.M., «Validation and norms of sentence completion: Task scales to assess misrepresentation during disability assessment», *American Journal of Forensic Psychology* 20 (4), 2002, σελ. 39-52.
- Lee W.M.L., *An introduction to multicultural counseling*, Accelerated Development, Philadelphia PA, 1999.
- Li L. and Moore D., «Acceptance of disability and its correlates», *The Journal of Social Psychology* 138, 1998, σελ. 13-25.
- Linkowski D.C. and Dunn M.A., «Self-concept and acceptance of disability», *Rehabilitation Counseling Bulletin* 17, 1974, σελ. 28-32.
- Livneh H. and Antonak R.F., «Reactions to disability: An empirical investigation of their nature and structure», *Journal of Applied Rehabilitation Counseling* 21 (4), 1990, σελ. 13-21.
- Livneh H. and Antonak R.F., «Temporal structure of adaptation to disability», *Rehabilitation Counseling Bulletin* 34 (4), 1991, σελ. 298-319.
- Livneh H., «A unified approach to existing models of adaptation to disability: I. A model adaptation», *Journal of Applied Rehabilitation Counseling* 17 (1), 1986, σελ. 5-16, 56.
- Macdonald K.C., «Making a habit of making habit happen», *Occupational Therapy Journal of Research* 22 (suppl. 1), 2002, σελ. 99S-100S.

- Marshak L.E., Seligman M. and Prezant F., *Disability and the family life cycle: Recognizing and treating developmental challenges*, Basic Books, New York, 1999.
- Martz E., Livneh H. and Turpin J., «Locus of control orientation and acceptance of disability», *Journal of Applied Rehabilitation Counseling* 31 (3), 2000, σελ. 14-21.
- Mayou R.A., «Depression and types of physical disorder and treatment», στο: M.M. Robertson and C.L.E. Katona (eds), *Perspectives in psychiatry*, vol. 6, Depression and physical illness, Wiley, Chichester, UK, 1997, σελ. 21-38.
- McDaniel J.S., *Physical disability and human behavior*, Pergamon Press, New York, 1969
- Monat A. and Lazarus R.S., *Stress and coping*, 2nd edition, Columbia University, New York, 1985.
- Murphy D.M. and Murphy J.T., «Enabling disabled students», *NEA Higher Education Journal* 13, 1997, σελ. 41-52.
- Nirje B., «The basis and logic of the normalization principle», *The Australian and New Zealand Journal of Developmental Disabilities* 11, 1985, σελ. 65-68.
- Nosek M.A. and Fuhrer M.J., «Independence among people with disabilities: A heuristic model», στο: D.R. Atkinson and G. Hackett (eds), *Counseling diverse populations*, McGraw-Hill, New York, 1998, σελ. 141-154.
- Parry J., «AIDS as a handicapping condition: II», *Mental and Physical Disability Law Reporter* 10 (1), 1986, σελ. 2-9.
- Partridge C. and Johnston M., «Perceived control of recovery from physical disability: Measurement and prediction», *British Journal of Clinical Psychology* 28, 1989, σελ. 53-59.
- Pedretti L.W., «Psychological aspects of physical dysfunction», στο: L.W. Pedretti and B. Zoltan (eds), *Occupational Therapy-practice skills for physical dysfunction*, 3rd edition, Mosby, Baltimore, 1990.
- Pedretti L.W. and Zoltan B., *Occupational Therapy-practice skills for physical dysfunction*, 3rd edition, Mosby, Baltimore, 1990.
- Rape R.N., Bush J.P. and Slavin L.A., «Toward a conceptualization of the family's adaptation to a member's head injury: a critique of developmental stage models», *Rehabilitation Psychology* 37, 1992, σελ. 3-22.
- Richards J.S., «Psychological adjustment to spinal cord injury during first year after discharge from the rehabilitation hospital», *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation* 67, 1986, σελ. 362-365.
- Roberts E.V., «A history of the independent living movement: A founder's perspective», στο: B.W. Heller, L.M. Flohr and L.S. Zegans (eds), *Psychosocial interventions with physically disabled persons*, Jessica Kingsley, 1989, London, σελ. 231-244.
- Robertson M.M. and Katona C.L.E. (eds), *Perspectives in psychiatry*, vol. 6, Depression and physical illness, Wiley, Chichester, 1997.

- Rodriguez R.R., «Psychological crises of the ill and handicapped», *Emotional First Aid: A Journal of Crisis Intervention* 2 (1), 1985, σελ. 44-50.
- Rosenberg M., *Conceiving the self*, Basic Books, New York, 1979.
- Rothrock J.A., «A personal experience of acceptance and adjustment to disability», στο: G.L. Gandy and E.D.Jr. Martin (eds), *Counseling in the rehabilitation process: Community services for mental and physical disabilities*, 2nd edition, C.C. Thomas, Springfield IL, 1999, σελ. 204-217.
- Rotter J.B., «Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement», *Psychological Monographs* 80 (Whole no 609), 1966.
- Rotter J.B., Chance J. and Phares E.J., *Applications of a social theory of personality*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1972.
- Rybash J.M., Roodin P.A. and Hoyer W.J., *Adult development and aging*, 3rd edition, Brown and Benchmark, Toronto, 1995.
- Schreurs A., *Psychotherapy and spirituality: Integrating the spiritual dimension into therapeutic practice*, Jessica Kingsley, London, 2002.
- Seeman M. and Evans J., «Alienation and learning in a hospital setting», *American Sociological Review* 27, 1962, σελ. 774-782.
- Segal J., «Counselling people with multiple sclerosis», στο: K. Etherington (ed.), *Rehabilitation counseling in physical and mental health*, Jessica Kingsley, London, 2002, σελ. 47-62.
- Seligman M.E.P., *Helplessness. On depression, development and death*, W.H. Freeman, San Francisco, 1975.
- Shepherd J., Procter S.A. and Coley I.L., «Self-Care and Adaptations for Independent Living», στο: J. Case-Smith, A.S. Allen and P.N. Pratt (eds), *Occupational therapy for children*, 3rd edition, Mosby, Baltimore, 1996.
- Siller J., «Psychological situation of the disabled with spinal cord injuries», *Rehabilitation Literature* 30 (10), 1969, σελ. 290-296.
- Simon J.I., «Emotional aspects of physical disability», *American Journal of Occupational Therapy* 25 (8), 1971, σελ. 408-410.
- Starr P. and Heiserman K., «Acceptance of disability by teenagers with oral-facial clefts», *Rehabilitation Counseling Bulletin* 20, 1977, σελ. 198-201.
- Strasser F. and Strasser A., *Existential time-limited therapy: The wheel of existence*, Wiley, Chichester UK, 1997.
- Sue D.W. and Sue D., *Counseling the culturally different: Theory and practice*, 3rd edition, Wiley, New York, 1999.
- Swenson E., *The relationship between locus of control expectancy and successful rehabilitation of the spinal cord injured*, Doctoral dissertation, Arizona State University, Temple, AZ, 1976.
- Tainter B., Compisi C. and Richards C., «Embracing cultural diversity in the rehabilitation system», στο: S. Walker (ed.), *Disability and diversity: New leadership for a new era*, President's Committee on

- Employment of People With Disabilities and the Howard University Research and Training Center, Washington DC, 1995, σελ. 28-32.
- Taylor G., *Predicted versus actual response to spinal cord injury: A psychological study*, Doctoral dissertation, University of Minnesota, Minneapolis MN, 1967.
- Taylor S.E., Kemeny M.E., Aspinwall L.G., Schneider S.G., Rodriguez R. and Henbert M., «Optimism, coping, psychological distress, and high-risk sexual behavior among men at risk for Acquired Immunodeficiency Syndrome (AIDS)», *Journal of Personality and Social Psychology* 63, 1992, σελ. 460-473.
- Trieschmann R.B., *Spinal cord injuries: Psychological, social, and vocational rehabilitation*, Demos Publications, New York, 1988.
- Trieschmann R.B., «Psychosocial adjustment to spinal cord injury», στο: B.W. Heller, L.M. Flohr and L.S. Zegans (eds), *Psychosocial interventions with physically disabled persons*, Jessica Kingsley, London, 1989, σελ. 117-136.
- van Deurzen E., *Paradox and passion in psychotherapy: An existential approach to therapy and counseling*, Wiley, Chichester UK, 1998.
- van Deurzen E., *Existential counselling and psychotherapy in practice*, Sage, London, 2002.
- Vargo J.W., «Some psychological effects of physical disability», *American Journal of Occupational therapy* 32, 1978, σελ. 31.
- Versluys H.P., «Psychological Adjustment to Physical Disability», στο: C.A. Trombly (ed.), *Occupational therapy for physical dysfunction*, Williams and Wilkins, Baltimore, 1983.
- Weinberger D.A. and Schwartz G.E., «Distress and restraint on superordinate dimensions of adjustment: A typological perspective», *Journal of Personality* 58 (2), 1990, σελ. 381-417.
- Westbrook M. and McIlwain D., «Living with the late effects of disability: A five year follow-up survey of coping among post-polio survivors», *Australian Occupational Therapy Journal* 43 (2), 1996, σελ. 60-71.
- Wolfensberger W., *The principle of normalization in human services*, National Institute on Mental Retardation, Toronto, 1972.
- Wolfensberger W., «Human services policies: The rhetoric versus the reality», στο: L. Barton (ed.), *Disability and Dependency*, The Falmer Press, Lewes, 1989.
- Workman D.J., «The process of psychospiritual maturation in adult-acquired severe physical disability: A grounded theory», *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering* 62 (10-B), 2002, σελ. 4505.
- Wright B.A., *Physical disability: A psychological approach*, Harper and Row, New York, 1960.
- Zegans L.S., «The body and personal integration in health and illness», στο: B.W. Heller, L.M. Flohr and L.S. Zegans (eds), *Psychosocial interventions with physically disabled persons*, Jessica Kingsley, London, 1989, σελ. 5-28.

Η αναπαράσταση της γυναίκας στην ελληνική τηλεόραση: Η περίπτωση των ελληνικών σήριαλ

Αναστασία Γ. Στάμου*, Χρυσούλα Μαλέσκου**

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει πώς αναπαρίσταται η γυναίκα στην ελληνική τηλεόραση, και κατά πόσο αναπαράγονται ή όχι και στις μέρες μας τα πατριαρχικά στερεότυπα. Αυτό που προκύπτει από την εργασία είναι ότι η ελληνική τηλεόραση οικοδομεί μια αρκετά ομοιογενή εικόνα για τη γυναίκα στα κανάλια που εξετάστηκαν. Η επαγγελματική της ιδιότητα δεν αποτελεί προσδιοριστικό στοιχείο της ταυτότητάς της, ενώ τονίζονται στοιχεία της εξωτερικής της εμφάνισης, δηλαδή η ομορφιά και η νεότητά της. Συμπερασματικά, η παρούσα εργασία διαπιστώνει ότι η ελληνική τηλεόραση αναπαράγει και συντηρεί το παραδοσιακό πατριαρχικό πρότυπο στην αναπαράσταση της γυναίκας. Αν και το προσδευτικό πρότυπο προβάλλεται περιορισμένα, λόγω της κοινωνικής πίεσης που υπάρχει, η παρουσίασή του γίνεται με τέτοιο τρόπο που ακυρώνεται.

1. Εισαγωγή

Τα ΜΜΕ είναι έτσι οργανωμένα, ώστε να εκφράζουν οικονομικά και πολιτικά κατεστημένα συμφέροντα. Τα πρώτα είναι κυρίαρχα στην ιδιωτική τηλεόραση και ΜΜΕ, ενώ τα δεύτερα στην κρατική τηλεόραση και ΜΜΕ (Παπαθανασόπουλος, 1993). Εφόσον τα

* Η Αναστασία Γ. Στάμου διδάσκει (Π.Δ. 407/80) στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

** Η Χρυσούλα Μαλέσκου είναι σπουδάστρια του Τμήματος Δημοσίων Σχέσεων και Επικοινωνίας στο ΤΕΙ Δυτικής Μακεδονίας.

MME αποτελούν μέρος του κατεστημένου, μεταδίδουν και τις κυρίαρχες ιδέες και αξίες μιας κοινωνίας, ορίζοντας ποιες συμπεριφορές είναι κοινωνικά αποδεκτές και ποιες αποκλίνουσες, και έτσι συμβάλλουν στην ενίσχυση στερεοτύπων για το γάμο, τις σχέσεις, τη φιλία, τους ρόλους των δύο φύλων κ.λπ. (Curran κ.ά., 1977).

Η μελέτη της αναπαραγωγής των στερεοτύπων για τα δυο φύλα από τα MME συνδέεται με τη δεύτερη φάση του φεμινιστικού κινήματος της δεκαετίας του 1970, όταν δηλαδή ήταν επικεντρωμένο στη φεμινιστική κριτική (van Zoanen, 1994), και αρχικά αναπτύχθηκε στο πλαίσιο θεωριών των MME που υποστηρίζουν το διαβιβαστικό μοντέλο επικοινωνίας (Καφίρη, 2002). Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η επικοινωνία ερμηνεύεται ως μια διαδικασία κατά την οποία ένα μήνυμα μεταβιβάζεται από έναν πομπό σε έναν παθητικό δέκτη (McQuail, 1995). Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης, η επίδραση της επικοινωνίας στο κοινό θεωρείται μονόδρομη (γραμμικό μοντέλο επιδράσεων της επικοινωνίας), και άρα καταλυτική. Επομένως, θεωρητικές προσεγγίσεις των MME που βασίζονται στο διαβιβαστικό μοντέλο επικοινωνίας (π.χ. η «θεωρία της καλλιέργειας»: cultivation theory) εστιάζουν στις πανίσχυρες επιδράσεις των MME στη συμπεριφορά και τη σκέψη του δέκτη¹. Στην περίπτωση μελέτης της αναπαράστασης των δύο φύλων, οι επιδράσεις αυτές αφορούν την αναπαραγωγή και την ενίσχυση των έμφυλων στερεοτύπων από τα MME. Με δεδομένες αυτές τις υποθέσεις για την επικοινωνιακή διαδικασία και την καταλυτική δύναμη των MME στη μεταβίβαση του μηνύματος, οι αντίστοιχες ερευνητικές προσπάθειες επικεντρώνονται στον εντοπισμό μετρήσιμων και επιφανειακών χαρακτηριστικών των μηνυμάτων των MME για τα δυο φύλα με τη χρήση ποσοτικών μεθόδων κειμενικής ανάλυσης, όπως είναι η ανάλυση περιεχομένου. Ωστόσο, οι σύγχρονες θεωρίες της επικοινωνίας υποστηρίζουν ότι η σχέση μεταξύ μηνύματος και δέκτη είναι πιο περίπλοκη. Συγκεκριμένα, αναδεικνύεται ο ενεργητικός ρόλος του δέκτη στην αποκωδικοποίηση του μηνύματος, η οποία είναι μια σύνθετη διαδικασία συγκρότησης νοήματος, που στηρίζεται όχι μόνο στο ίδιο το μήνυμα, αλλά και στις προηγούμενες εμπειρίες και τα ενδιαφέροντα του δέκτη (π.χ. Burgess, 1990). Επομένως, η πλήρης αποδοχή του μηνύματος είναι μόνο ένας από τους τρεις πιθανούς τρόπους με τους οποίους ο δέκτης θα αποκωδικοποιήσει τελικά το μήνυμα (π.χ. Hall, 1980). Έτσι, ενδέχεται να διαπραγματευτεί το μήνυμα, και επομένως να το προσαρμόσει στις δικές του αντιλήψεις, ή και

να αντισταθεί πλήρως στο μήνυμα, και επομένως να το ανατρέψει.

Παρόλο που η ερμηνεία που παρέχεται για την επίδραση του εκπεμπόμενου μηνύματος στο δέκτη δεν κρίνεται ικανοποιητική, οι πολυάριθμες και διεξοδικές αναλύσεις περιεχομένου που έχουν πραγματοποιηθεί έχουν συλλέξει σημαντικά εμπειρικά δεδομένα για τον τρόπο αναπαράστασης των δύο φύλων, και ειδικά της γυναίκας, από τα ΜΜΕ². Όσον αφορά την τηλεόραση πιο συγκεκριμένα, που αποτελεί και το ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας εργασίας, οι σχετικές έρευνες δείχνουν ότι δίνεται έμφαση στη γυναικεία νεότητα, καθώς και στην προβολή του γυναικείου σώματος (π.χ. Elasmag κ.ά., 1999· Silverstein κ.ά., 1986). Επιπλέον, οι επαγγελματικοί ρόλοι που αποδίδονται στις γυναίκες είναι στερεοτυπικοί και υποδεέστεροι των ανδρών. Παραδείγματος χάρη, η έρευνα του De Fleur (1964, αναφερόμενη από τους Fiske and Hartley, 1978) στην αμερικανική τηλεόραση διαπίστωσε ότι τα συνηθισμένα επαγγέλματα μέτριου κοινωνικού κύρους δεν παρουσιάστηκαν πολύ, και ότι υπήρξε μια υπερ-αντιπροσώπηση των επαγγελματιών υψηλού γοήτρου. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για τους άνδρες, από τους οποίους, περισσότεροι από τους μισούς ασκούσαν επαγγέλματα με υψηλό κοινωνικό κύρος. Σε παρόμοια έρευνα, οι Seggar and Wheeler (1973, αναφερόμενη από τους Fiske and Hartley, 1978) συνέκριναν το φύλο και το χρώμα (λευκοί, μαύροι) με τους επαγγελματικούς ρόλους που πρόβαλε η τηλεόραση. Βρήκαν ότι οι μαύροι και οι γυναίκες παρουσιάζονταν σε λιγότερα επαγγέλματα από τους λευκούς και τους άνδρες. Η βασική διαφορά, όμως, ήταν στα δύο φύλα, με τους άνδρες να παρουσιάζονται σε πολύ πιο υψηλού κύρους και εξουσίας επαγγέλματα (γιατρός, αστυνομικός, διπλωμάτης, μουσικός) από τις γυναίκες (γραμματέας, νοσοκόμα, χορεύτρια, υπηρέτρια, μοντέλο).

Πολυάριθμες μελέτες έχουν πραγματοποιηθεί ειδικότερα για τις τηλεοπτικές διαφημίσεις. Οι έρευνες αυτές δείχνουν ότι οι γυναίκες παρουσιάζονται κυρίως ως σεξουαλικά αντικείμενα (π.χ. Bignell, 1997· Dominick and Raugh, 1972· Lin, 1998· Reichert, 2003). Επίσης, συνδέονται κυρίως με το σπίτι και την οικογένεια, είτε επειδή προβάλλονται ως νοικοκυρές, μητέρες και σύζυγοι (π.χ. Dominick and Raugh, 1972· Ferrante κ.ά., 1988· Gilly, 1988), είτε γιατί τοποθετούνται να διαφημίζουν είδη οικιακής χρήσης (π.χ. Craig, 1992· Lovdal, 1989· McArthur and Resko, 1975). Αντίθετα, οι άνδρες προσδιορίζονται με βάση την επαγγελματική τους ιδιότητα, ενώ όταν διαφημίζουν προϊόντα, αυτά σχετίζονται κυρίως με την

τεχνολογία ή την οικονομία. Ακόμη, ο υποδεέστερος ρόλος των γυναικών τονίζεται από την προβολή τους ως καταναλώτριες και χρήστριες του διαφημιζόμενου προϊόντος, σε αντίθεση με τους άνδρες που παρουσιάζονται ως υπεύθυνοι ή ειδικοί για το προϊόν (π.χ. Coltrane and Messineo, 2000· Gilly, 1988· McArthur and Resko, 1975).

Συνοψίζοντας, οι παραπάνω έρευνες δείχνουν ότι η αναπαράσταση των δύο φύλων είναι στερεοτυπική και ακολουθεί τις παραδοσιακές πατριαρχικές αντιλήψεις και αξίες για τους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας. Έτσι, σύμφωνα με το πατριαρχικό μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης, η δημόσια εικόνα της γυναίκας διαμορφώνεται από την εξωτερική της εμφάνιση και θεωρείται εξαρτώμενη από τις συζυγικές και συγγενικές σχέσεις. Αντίθετα, η ταυτότητα του άνδρα διαμορφώνεται έξω από το σπίτι και την οικογένεια, στο χώρο της εργασίας (van Zoanen, 1994).

Παρόλο που η γυναίκα έχει κατακτήσει μια πιο ισότιμη θέση στη σημερινή κοινωνία και έχει δυναμική παρουσία στον επαγγελματικό στίβο, τα ΜΜΕ φαίνεται να βρίσκονται σε πλήρη αναντιστοιχία με τη σύγχρονη πραγματικότητα, αναπαράγοντας τα πατριαρχικά στερεότυπα και αδυνατώντας να συλλάβουν τον πολλαπλό ρόλο της γυναίκας στη σημερινή κοινωνία. Εκτός από το ότι κάτι τέτοιο διαφαίνεται από τη συμφωνία που υπάρχει μεταξύ των παλαιότερων και των νεότερων μελετών για την αναπαράσταση των δύο φύλων στην τηλεόραση, όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω, αυτό επιβεβαιώνεται και από διαχρονικές έρευνες, οι οποίες διαπιστώνουν ότι η εικόνα της γυναίκας που προβάλλεται στην τηλεόραση έχει ελάχιστα βελτιωθεί τα τελευταία χρόνια (π.χ. Allan and Coltrane, 1996· Ganahl κ.ά., 2003· Lazier, 1993). Έτσι, ακόμη και αν υπάρχουν κάποια δείγματα χρήσης του προοδευτικού προτύπου (π.χ. όταν οι γυναίκες τοποθετούνται σε υψηλού κοινωνικού γοήτρου επαγγέλματα), αυτά συνοδεύονται από σχόλια ότι οι γυναίκες αυτές διατηρούν τη θηλυκότητά τους ή ότι έχουν την ικανότητα να μεταμορφωθούν σε ελκυστικά θηλυκά μετά τη δουλειά (Masse and Blum, 1988). Με άλλα λόγια, υπάρχει και πάλι διαιώνιση του παραδοσιακού τους ρόλου.

Σε αντίθεση με την πλούσια διεθνή έρευνα σχετικά με την αναπαράσταση των δύο φύλων στα ΜΜΕ, η αντίστοιχη έρευνα στην Ελλάδα είναι περιορισμένη (π.χ. Δουλκέρη, 1990), αποσπασματική και ελάχιστα συστηματική. Σύμφωνα με την Καφίρη (2002), η έρευνα στην Ελλάδα για την αναπαράσταση του φύλου στα ΜΜΕ συνήθως δεν εφαρμόζει αυστηρά κάποια συγκεκριμένη

μεθοδολογία, αλλά βασίζεται σε «γενικά σχόλια» και «προσωπικές παρατηρήσεις» των ερευνητών.

Η παρούσα εργασία έχει σκοπό να εξετάσει πώς αναπαρίσταται η γυναίκα στην ελληνική τηλεόραση, και κατά πόσο αναπαράγονται ή όχι και στις μέρες μας τα πατριαρχικά στερεότυπα, δεδομένων των δραματικών αλλαγών που έχουν γίνει αναφορικά με τη θέση των γυναικών στη σημερινή κοινωνία. Η αναπαράσταση της γυναίκας θα διερευνηθεί έχοντας ως άξονα το επάγγελμα που παρουσιάζεται να ασκεί. Η εργασία αποτελεί βασικό στοιχείο της γυναικείας χειραφέτησης και όχι συχνά προσδιοριστικό στοιχείο των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες, όπως διαπιστώθηκε από τις εμπειρικές μελέτες που παρουσιάστηκαν παραπάνω. Έτσι, είναι σημαντικό να δούμε πώς παρουσιάζεται το επάγγελμα και τι θέση έχει στην αναπαράσταση της γυναίκας από τα ΜΜΕ. Ερωτήματα όπως αυτά που ακολουθούν θα βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θέματος της εργασίας:

1. Αποτελεί το επάγγελμα προσδιοριστικό στοιχείο της γυναίκας στην ελληνική τηλεόραση ή αποτελεί μη βασικό στοιχείο της ταυτότητάς της;
2. Με ποιο επάγγελμα συνδέεται η γυναίκα στην ελληνική τηλεόραση και με ποια χαρακτηριστικά (στοιχεία εξωτερικής εμφάνισης, στοιχεία συμπεριφοράς) συνδέεται το κάθε επάγγελμα;
3. Υπάρχει ένας στερεοτυπικός τρόπος παρουσίασης της σύγχρονης εργαζόμενης γυναίκας στην ελληνική τηλεόραση;
4. Η αναπαράσταση της εργαζόμενης γυναίκας, όπως διαμορφώνεται από την ελληνική τηλεόραση, αναπαράγει ή αντιστέκεται στο πατριαρχικό κατεστημένο;
5. Αν αναπαράγεται ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας, πώς αυτός νομιμοποιείται από τα ΜΜΕ, δεδομένου ότι δεν ανταποκρίνεται στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα;

Η αναπαράσταση της γυναίκας στην ελληνική τηλεόραση θα διερευνηθεί μέσα από ένα σημαντικότατο κομμάτι του ψυχαγωγικού προγράμματος της ελληνικής τηλεόρασης, τα σήριαλ. Οι τηλεοπτικές σειρές, και κυρίως οι ελληνικές που προβάλλονται στη βραδινή ζώνη (9-12), στο λεγόμενο «prime time», έχουν συχνά πολύ μεγάλη τηλεθέαση, και κυρίως από γυναίκες (Λεάνδρος, 2000). Θα ήταν ενδιαφέρον, λοιπόν, να δούμε τι είδους γυναικεία ταυτότητα καλούνται να οικοδομήσουν οι ίδιες αλλά και οι άνδρες γι' αυτές, εξετάζοντας τους γυναικείους χαρακτήρες των ελληνικών σήριαλ της βραδινής ζώνης. Τηλεοπτικές σειρές προβάλλουν κυ-

ρίως τα ιδιωτικά, και λιγότερο τα δημόσια κανάλια. Παρόλο που θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί αν υπάρχουν διαφορές μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας τηλεόρασης, λόγω της διαφορετικής βασικής τους οργανωτικής αρχής, στο διάστημα κατά το οποίο πραγματοποιήθηκε η έρευνα (1/3 μέχρι 30-6-2005), η δημόσια τηλεόραση πρόβαλε μόνο μία ελληνική σειρά. Έτσι, η έρευνα επικεντρώθηκε στην ιδιωτική τηλεόραση και στη διερεύνηση διαφορών μεταξύ των καναλιών.

Η παρούσα εργασία μελετά την αναπαράσταση της γυναίκας στην ελληνική τηλεόραση, ακολουθώντας μεθοδολογικά προσεγγίσεις που έχουν συνδεθεί κυρίως με το διαβιβαστικό μοντέλο επικοινωνίας (ανάλυση περιεχομένου). Ωστόσο, αποδεχόμαστε την άποψη ότι ο τηλεθεατής δεν είναι παθητικός δέκτης, αλλά έχει ενεργητικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο θα αποκωδικοποιήσει την πληροφορία που λαμβάνει. Αυτό σημαίνει ότι καλείται να συμμεριστεί την εικόνα της γυναίκας που οικοδομείται στην ελληνική τηλεόραση. Ο τρόπος ανταπόκρισης σε αυτήν την εικόνα εξαρτάται από τις εμπειρίες και τις αντιλήψεις του ίδιου του δέκτη, αλλά και από το κατά πόσο η εικόνα της γυναίκας που προβάλλεται στην τηλεόραση είναι εγκαθιδρυμένη ή όχι. Όσο πιο «κοινή λογική» θεωρείται μια πληροφορία, τόσο πιο δύσκολο είναι να της αντισταθούμε ως δέκτες.

2. Μεθοδολογία

2.1. Η μέθοδος ανάλυσης

Η αναπαράσταση της γυναίκας στα σήριαλ της ελληνικής τηλεόρασης μελετήθηκε με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου (Berelson, 1952· Holsti, 1969). Η ανάλυση περιεχομένου είναι μια ερευνητική διαδικασία κατηγοριοποίησης που επιτρέπει τη μετατροπή λεκτικού ή άλλου συμβολικού περιεχομένου σε ποσοτικά δεδομένα. Οι κατηγορίες της ανάλυσης διαμορφώνονται από τον ερευνητή και καθορίζονται από το σκοπό τη έρευνας και τις θεωρητικές του υποθέσεις. Οι κατηγορίες συνήθως κατασκευάζονται εκ των προτέρων (απαγωγικά), αλλά μπορεί να αναδυθούν και από τα εμπειρικά δεδομένα (επαγωγικά). Επίσης, κάθε σύστημα κατηγοριών που θα οριστεί πρέπει να αποτελείται από σαφείς, αλληλοαποκλειόμενες και ίδιου τύπου κατηγορίες. Επίσης, πρέπει να οριστεί και η μονάδα ανάλυσης, δηλαδή προσδιορίζεται το τμήμα

του κειμένου (λεκτικού, οπτικού, συνδυασμός τους) που θα αποτελέσει τη βάση για την κατηγοριοποίηση: η λέξη, η πρόταση, το θέμα, το πρόσωπο, μια ενότητα ή μια σελίδα, το συνολικό κείμενο.

Η ανάλυση περιεχομένου είναι μια επιστημονική μέθοδος, δηλαδή επιτρέπει τη συστηματική διερεύνηση του κειμένου και διαφέρει από την απλή ανάγνωσή του. Ωστόσο, κατά την διαδικασία της ανάλυσης, ο ερευνητής ερμηνεύει το περιεχόμενο με βάση τις κατηγορίες που έχει κατασκευάσει. Έτσι, το ίδιο κείμενο επιδέχεται πολλαπλά συστήματα κατηγοριών και ανάλυσης, ανάλογα με τους εκάστοτε ερευνητικούς στόχους, και επομένως πολλαπλές ερμηνείες (Κυριαζή, 1999).

Η ανάλυση περιεχομένου που εφαρμόστηκε στην παρούσα εργασία επικεντρώθηκε στους δυο ή τρεις γυναικείους πρωταγωνιστικούς ρόλους του εκάστοτε σήριαλ, που αποτέλεσαν και τη μονάδα ανάλυσης. Κάθε γυναικείος χαρακτήρας αναλύθηκε βάσει των εξής συστημάτων κατηγοριών:

- 1) το επάγγελμα,
- 2) τη θέση (δηλαδή πρωτεύουσα ή δευτερεύουσα) που φαίνεται να κατέχει το επάγγελμα μέσα στο σήριαλ,
- 3) τη γενικότερη εξωτερική εμφάνιση (π.χ. προσεγγμένη, εκκεντρική κ.λπ.),
- 4) την ηλικία,
- 5) την οικογενειακή κατάσταση,
- 6) τις δεξιότητες (π.χ. οδήγηση αυτοκινήτου, χειρισμός υπολογιστή),
- 7) τα χαρακτηριστικά συμπεριφοράς (π.χ. δυναμισμός, αφέλεια),
- 8) τις αντιλήψεις για τη ζωή (π.χ. συντηρητισμός, ρομαντισμός).

Η κατηγοριοποίηση του ερευνητικού υλικού έγινε με την άμεση παρατήρηση των τηλεοπτικών σειρών. Παράλληλα, για να έχουμε πληρέστερη εικόνα για τα σήριαλ της έρευνας, συμβουλευτήκαμε τις πληροφορίες για τους χαρακτήρες και την πλοκή των σειρών που δίνουν τα εβδομαδιαία τηλεοπτικά περιοδικά. Συγκεκριμένα, εξετάστηκαν τα περιοδικά: Τηλέραμα, Τηλεθεατής και TV Ζάπινγκ.

2.2. Δειγματοληψία

Το ερευνητικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την παρούσα εργασία αντλήθηκε από τα ελληνικά σήριαλ που πρόβαλε η ιδιω-

τική τηλεόραση κατά το διάστημα 1/3 μέχρι 30-6-2005. Τα κανάλια που επιλέχθηκαν ήταν το MEGA, ο ANT1 και ο ALPHA, λόγω του ότι είναι πανελλαδικής εμβέλειας και με μεγάλους δείκτες τηλεθέασης³. Συγκεκριμένα, αναλύθηκαν 19 ελληνικά σήριαλ, που προβάλλονταν κατά το διάστημα της έρευνας (εξαιρουμένων αυτών που παίζονταν σε επανάληψη). Τα ελληνικά σήριαλ που μελετήθηκαν ανά κανάλι ήταν τα εξής:

MEGA: 1) *Η απλή μέθοδος των τριών* 2) *Ο εραστής δυτικών προαστίων* 3) *Μετρώ στιγμές* 4) *Η νταντά* 5) *Singles* 6) *Η ώρα η καλή* 7) *Κανείς δεν λέει σ' αγαπώ* 8) *Στο φως του φεγγαριού* 9) *Τηλεμπόρα*.

ANT1: 10) *Το καφέ της Χαράς* 11) *Σαν γλυκό του κουταλιού* 12) *Ευτυχισμένες μέρες* 13) *Ελλάς το μεγαλείο σου* 14) *Μη μου λες αντίο* 15) *Ας πρόσεχες*.

ALPHA: 16) *Αρχιπέλαγος* 17) *Πιάτσα Κολωνάκι* 18) *Βελούδο από μετάξι* 19) *Ακροβατώντας*.

3. Αποτελέσματα

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 1, και στα τρία κανάλια, περισσότερες από τις μισές γυναίκες που παρουσιάστηκαν στα σήριαλ, είτε δεν είχαν κάποια επίσημη επαγγελματική ιδιότητα (νοικοκυρές), είτε ήταν χωρίς δουλειά (άεργες και άνεργες), είτε ασκούσαν επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού κύρους (υπάλληλοι, φοιτήτριες). Στην περίπτωση μάλιστα του ALPHA, αυτές οι γυναίκες έφτασαν το 97%. Αντίθετα, πολύ μικρό ήταν το ποσοστό, σε όλα τα κανάλια, γυναικών που ασκούσαν υψηλού κοινωνικού γοήτρου επαγγέλματα, όπως αυτό της γιατρού και της επιχειρηματία.

Από την παρακολούθηση των σήριαλ παρατηρήθηκε, ακόμη, ότι η επαγγελματική ιδιότητα των γυναικών δεν κατείχε σημαντική θέση μέσα στο σήριαλ σε όλα τα κανάλια (πίνακας 2). Έτσι, ελάχιστος χρόνος της δράσης των σήριαλ εκτυλισσόταν στο χώρο εργασίας των γυναικών, ενώ και όταν αυτό γινόταν, αποτελούσε απλά το «ντεκόρ». Επίσης, οι γυναίκες δεν παρουσιάζονταν συχνά να μιλάνε για τα επαγγελματικά τους ή να αντιμετωπίζουν κάποιο πρόβλημα στη δουλειά.

Πίνακας 1

Ποσοστιαία παρουσία των επαγγελματιών

	MEGA	ANT1	ALPHA
Υπάλληλος	10%	27%	7%
Άνεργη	18%		30%
Άεργη	10%		7%
Νοικοκυρά	10%	37%	33%
Μοντέλο			5%
Φοιτήτρια	6%		15%
Ιδιοκτήτρια μαγαζιού			
18%			
Καλλιτέχνις	4%		
Εκπαιδευτικός	5%	9%	
Ξεναγός	15%		
Δημοσιογράφος	5%		
Γιατρός	14%		3%
Επιχειρηματίας	3%	9%	
Σύνολο	100%	100%	100%

Πίνακας 2

Ποσοστιαία παρουσία της θέσης που κατέχει το επάγγελμα μέσα στο σήριαλ

	MEGA	ANT1	ALPHA
Πρωτεύουσα	25%	20%	
Δευτερεύουσα	75%	80%	100%
Σύνολο	100%	100%	100%

Οι περισσότερες γυναίκες των σήριαλ, σε όλα τα κανάλια, ήταν ιδιαίτερα ελκυστικές και όμορφες, ή τουλάχιστον προσεγμένες (πίνακας 3). Αντίθετα, ατημέλητες ή με εκκεντρική εμφάνιση ήταν ελάχιστοι γυναικείοι χαρακτήρες.

Πίνακας 3

Ποσοστιαία παρουσία της γενικότερης εξωτερικής εμφάνισης

	MEGA	ANT1	ALPHA
Προσεγμένη	32%	15%	28%
Ελκυστική	60%	75%	65%
Εκκεντρική	5%		2%
Ατημέλητη	3%	10%	5%
Σύνολο	100%	100%	100%

Όσον αφορά την ηλικία των γυναικών που προβλήθηκαν στα σήριαλ, προκύπτει ότι αυτή κυμαινόταν κυρίως, σε όλα τα κανάλια, μεταξύ 30-40 χρονών (πίνακας 4). Στο MEGA και στον ALPHA σημαντική ποσοστιαία εμφάνιση είχαν και οι νεότερες γυναίκες, μεταξύ 20-30 χρονών, ενώ στον ANT1 και στον ALPHA, αρκετά συχνή ήταν και η παρουσία μεγαλύτερων γυναικών, μεταξύ 40-50.

Πίνακας 4

Ποσοστιαία παρουσία της ηλικίας

	MEGA	ANT1	ALPHA
20-30	33%		20%
30-40	56%	60%	50%
40-50		30%	30%
>50	11%	10%	
Σύνολο	100%	100%	100%

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 5, οι περισσότερες γυναίκες στα σήριαλ ήταν παντρεμένες. Λιγότερες ήταν οι ελεύθερες, ενώ ελάχιστες ήταν οι χωρισμένες και όσες είχαν σταθερό δεσμό. Οι χήρες εμφανίστηκαν με πολύ μικρό ποσοστό μόνο στο MEGA. Αυτό πιθανόν οφείλεται στο γεγονός ότι οι περισσότεροι γυναικείοι χαρακτήρες των σήριαλ ήταν ηλικίας 30-40 χρονών.

Πίνακας 5

Ποσοστιαία παρουσία της οικογενειακής κατάστασης

	MEGA	ANT1	ALPHA
Ελεύθερη	35%	20%	30%
Με σταθερό δεσμό	2%	10%	
Παντρεμένη	52%	60%	70%
Χωρισμένη	6%	10%	
Χήρα	5%		
Σύνολο	100%	100%	100%

Οι δεξιότητες των γυναικών που προβάλλονται στα σήριαλ ήταν κυρίως η οδήγηση (αυτοκινήτου και ελάχιστα μηχανής), και περιορισμένα, η γνώση και ο χειρισμός της τεχνολογίας (π.χ. χρήση υπολογιστή) (πίνακας 6). Αξιοσημείωτο είναι, ωστόσο, και το μεγάλο ποσοστό εμφάνισης γυναικών που παρουσιάζονταν χωρίς καμία δεξιότητα.

Πίνακας 6

Ποσοστιαία παρουσία των δεξιοτήτων

	MEGA	ANT1	ALPHA
Οδήγηση	56%	40%	40%
Υπολογιστής/ Τεχνολογία	33%	20%	25%
Καμία δεξιότητα	28%	50%	40%

Από την παρακολούθηση των σήριαλ παρατηρήθηκε, επίσης, ότι η συμπεριφορά των γυναικών στα σήριαλ χαρακτηριζόταν κυρίως από ευαισθησία, δυναμισμό, εξυπνάδα, αλλά και παθητικότητα (πίνακας 7). Χαρακτηριστική περίπτωση προβολής της γυναικείας ευαισθησίας είναι τα σήριαλ *Στο φως του φεγγαριού* (MEGA) και *Μετράω στιγμές* (MEGA), τα οποία πραγματεύονται το θέμα της μητρότητας. Στη σειρά *Στο φως του φεγγαριού*, η Μαρία (Γωγώ Μπρέμπου) δέχεται να γίνει ανάδοχη μητέρα για χάρη της φίλης της (Λίνα Σακκά), που δεν μπορεί να κάνει παιδιά. Στο *Μετράω στιγμές*, έχουμε μια μάνα (Ελένη Ζιώγα) που παλεύει να διατηρήσει την επιμέλεια των παιδιών της από τον πρώην σύζυγό της. Το δίπολο «γυναικεία εξυπνάδα/δυναμισμός» εν. «παθητικότη-

τα» αντιπροσωπεύεται χαρακτηριστικά από τους γυναικείους χαρακτήρες του σήριαλ *Το καφέ της Χαράς* (ANT1). Η «πρωτευουσιάννα» Χαρά (Ρένια Λουϊζίδου), μια ανύπαντρη εργαζόμενη μητέρα, είναι τυπικός εκπρόσωπος της σύγχρονης δυναμικής και χειραφετημένης γυναίκας, ενώ η «χωριατοπούλα» Σταυρούλα (Τζόυς Ευείδη), μια παντρεμένη και πολύ-απατημένη νοικοκυρά, αντιπροσωπεύει την παραδοσιακή χειραγωγούμενη και παθητική γυναίκα. Άλλο παράδειγμα γυναικείας δυναμικότητας αποτελεί η αδελφή της Σοφίας (Ζέτα Δούκα) στο σήριαλ *Η ώρα η καλή* (MEGA), που είναι μια πετυχημένη επιχειρηματίας στο χώρο της γυναικείας ένδυσης. Αντίθετα, η τυπική «γυναίκα-θύμα» αναγνωρίζεται και στο πρόσωπο της πρωταγωνίστριας (Αλεξάνδρα Παλαιολόγου) του σήριαλ *Βελούδο από μετάξι* (ALPHA), που είναι μια απατημένη σύζυγος και νοικοκυρά. Εξαιρετικά αρνητικά χαρακτηριστικά συμπεριφοράς, όπως η κακία, η σκληρότητα και ο φιλοχρηματισμός προβλήθηκαν ελάχιστα, και μάλιστα αποτέλεσαν «αντι-πρότυπα». Ένα τέτοιο γυναικείο «αντι-πρότυπο» αποτελεί η παπαδιά του χωριού στο *Καφέ της Χαράς* (ANT1), μια αμετανόητη κουτσομπόλα, που λόγω αυτού της του ελαττώματος βάζει σε περιπέτειες τους συγχωριανούς της.

Πίνακας 7

Ποσοστιαία παρουσία των χαρακτηριστικών συμπεριφοράς

	MEGA	ANT1	ALPHA
Δυναμισμός	22%	38%	11%
Εντιμότητα	15%	15%	13%
Εξυπνάδα	22%	21%	13%
Ευαισθησία	35%	25%	33%
Κακία	4%	8%	
Σκληρότητα	7%		
Παρορμητικότητα	4%		7%
Αφέλεια		3%	7%
Παθητικότητα	17%	10%	22%
Φιλοχρηματισμός		5%	
Επιδειξιμανία	2%	2%	

Οι γυναίκες των σήριαλ είχαν κυρίως μια ρομαντική διάθεση, καθώς και προσδευτικές αντιλήψεις για τη ζωή (πίνακας 8). Χαρακτηριστικές περιπτώσεις γυναικείου ρομαντισμού αντιπροσω-

πεύονται από τον χαρακτήρα της Μάρως (Παναγιώτα Βλαντή) στο *Singles* (MEGA), που περιμένει «τον πρίγκιπα» των παραμυθιών, καθώς και της νεαρής δημοσιογράφου σε γυναικείο περιοδικό (Άννα-Μαρία Παπαχαραλάμπους) της σειράς *Κανείς δεν λέει σ' αγαπώ* (MEGA), που απαντά στα αισθηματικά προβλήματα των αναγνωστών της, αναζητώντας και η ίδια τον μεγάλο έρωτα. Ο γυναικείος προοδευτισμός είναι διάχυτος στο σήριαλ *Singles* (MEGA), με προμετωπίδα το χαρακτήρα της Ράνιας (Μαρία Σολωμού), που είναι φανατική υπέρμαχος της εργένικης ζωής. Αντίθετα, λίγοι γυναικείοι χαρακτήρες διακατέχονταν από συντηρητισμό (π.χ. η «χωριατοπούλα» Σταυρούλα του *Καφέ της Χαράς*) ή ορθολογική σκέψη.

Πίνακας 8

Ποσοστιαία παρουσία των αντιλήψεων για τη ζωή

	MEGA	ANT1	ALPHA
Προοδευτικότητα	28%	55%	35%
Ρομαντισμός	50%	30%	40%
Ορθολογισμός	15%	5%	20%
Συντηρητισμός	7%	10%	5%
Σύνολο	100%	100%	100%

4. Συζήτηση

Αυτό που προκύπτει από την παρούσα εργασία είναι ότι η ελληνική τηλεόραση, που στην έρευνά μας λόγω του θέματος (ελληνικά σήριαλ) ταυτίζεται με την ιδιωτική, οικοδομεί μια αρκετά ομοιογενή εικόνα για τη γυναίκα στα κανάλια που εξετάστηκαν. Καταρχήν, διαπιστώνεται ότι η γυναίκα που προβάλλεται δεν είναι εργαζόμενη, αφενός, με την έννοια ότι η επαγγελματική της ιδιότητα δεν αποτελεί προσδιοριστικό στοιχείο της ταυτότητάς της, και αφετέρου, διότι δίνεται έμφαση στις γυναίκες που δεν δουλεύουν (άνεργες και άεργες) και στις νοικοκυρές. Αντίθετα, η ελληνική τηλεόραση τονίζει στοιχεία της εξωτερικής εμφάνισης των γυναικών, την ομορφιά (είναι ελκυστικές και προσεγμένες) και τη νεότητά τους (είναι ηλικίας κυρίως 30-40), δηλαδή προωθεί την εικόνα της γυναίκας ως θηλυκό και ως σεξουαλικό αντικείμενο. Αυτό δείχνει ότι τα σήριαλ έρχονται σε πλήρη αναντιστοιχία με τη

σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, όπου οι περισσότερες γυναίκες δουλεύουν εκτός σπιτιού, ενώ αναπαράγουν και την παραδοσιακή πατριαρχική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία, η γυναίκα προσδιορίζεται με βάση την εξωτερική της εμφάνιση, και όχι την επαγγελματική της ιδιότητα, κάτι που επιβεβαιώνει τις αντίστοιχες έρευνες στο εξωτερικό (π.χ. Dominick and Raugh 1972, Ferrante κ.ά. 1988, Gilly 1988). Σύμφωνα με το πατριαρχικό πρότυπο και τη διεθνή βιβλιογραφία (π.χ. De Fleur 1964, Seggar and Wheeler 1973, αναφερόμενες από τους Fiske and Hartley 1978), είναι και η προβολή περισσότερων επαγγελματιών χαμηλού (π.χ. υπάλληλος) έναντι υψηλού (π.χ. επιχειρηματίας, γιατρός) κοινωνικού κύρους.

Από την άλλη πλευρά, η παρουσίαση των επαγγελματιών, τόσο υψηλού όσο και χαμηλού κύρους, είναι στερεοτυπική, αφού παρατηρήθηκε να συνδέεται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ιδιότητες. Έτσι, οι γυναίκες που ασκούν επαγγέλματα αυξημένου γοήτρου είναι συνήθως δυναμικές και έξυπνες, έχουν δεξιότητες με τα μηχανήματα (κυρίως οδήγηση αυτοκινήτου και λιγότερο χειρισμός τεχνολογίας), ενώ είναι και οικογενειακά ανεξάρτητες (ελεύθερες). Αντίθετα, όσες γυναίκες εργάζονται ως υπάλληλοι, είναι νοικοκυρές ή άνεργες, τείνουν να είναι παντρεμένες και να έχουν περιορισμένες ή καμία δεξιότητα, ενώ χαρακτηρίζονται από παθητικότητα και υποταγή στον άνδρα.

Η προοδευτική εικόνα για τη γυναίκα (προβολή επαγγελματιών υψηλού κύρους) που προβάλλεται από την ελληνική τηλεόραση δεν είναι μόνο περιορισμένη και στερεοτυπική, αλλά υπονομεύεται κιόλας. Έτσι, η ισχυρή επαγγελματική της θέση δεν τονίζεται, ενώ η έντονη προσωπικότητά της παραμερίζεται μπροστά στο γεγονός ότι δεν έχει ευτυχία στην προσωπική της ζωή ή αντιμετωπίζει διάφορα προβλήματα. Σε αυτό το πλαίσιο, εξισώνεται με τον παραδοσιακό τύπο γυναίκας: η ευαισθησία, ο ρομαντισμός και η δυστυχία είναι σύμφυτες στη γυναίκα, είτε αντιπροσωπεύει ένα χειραγωγούμενο ή ένα χειραφετημένο θηλυκό. Επομένως, η χρήση της προοδευτικής εικόνας από την ελληνική τηλεόραση επιτελεί δύο λειτουργίες. Από τη μια πλευρά, «επικαιροποιεί» τη θέση της γυναίκας, ώστε να μην φαίνεται ότι η μιντιακή της αναπαράσταση είναι χωρίς αντίκρισμα στη σημερινή κοινωνία. Από την άλλη πλευρά, νομιμοποιεί τον παραδοσιακό τύπο γυναίκας, εξισώνοντάς τον με τον προοδευτικό.

Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των πρωταγωνιστριών του σήριαλ *Ευτυχισμένες μέρες* (ANT1) και *Στο φως του φεγγαρι-*

ού (MEGA). Η πρωταγωνίστρια της σειράς Ευτυχισμένες μέρες (Άννα Ανδριανού) αντιπροσωπεύει τη χειραφετημένη γυναίκα. Είναι μια χωρισμένη επιχειρηματίας γύρω στα 45. Έξυπνη, δυναμική και με πολλές δεξιότητες όπως ήταν η οδήγηση αυτοκίνητου και ο χειρισμός υπολογιστή. Χωρίς να δίνεται έμφαση στο επάγγελμά της, και στην έντονη προσωπικότητα με την οποία αυτό σχετίζεται, προβάλλεται πιο πολύ ο «συναισθηματικός της κόσμος» και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει στις ανθρώπινες σχέσεις. Αντίθετα, η πρωταγωνίστρια της σειράς *Στο φως του φεγγαριού* (Γωγώ Μπρέμπου) αντιπροσωπεύει τη χειραγωγούμενη γυναίκα. Είναι μια παντρεμένη άνεργη γυναίκα γύρω στα 30, χωρίς καμία δεξιότητα. Είναι, όμως και αυτή, ρομαντική, ευαίσθητη, με ιδιαίτερη αδυναμία στην φίλη της, αλλά και στα παιδιά.

Συμπερασματικά, η παρούσα εργασία διαπίστωσε ότι η ελληνική τηλεόραση αναπαράγει και συντηρεί το παραδοσιακό πατριαρχικό πρότυπο στην αναπαράσταση της γυναίκας. Αν και το προοδευτικό πρότυπο προβάλλεται περιορισμένα, λόγω της κοινωνικής πίεσης που υπάρχει, η παρουσίασή του γίνεται με τέτοιο τρόπο που ακυρώνεται. Έτσι, μπροστά στην κυρίαρχη πατριαρχική εικόνα για τη γυναίκα, που αποτελεί «κοινή λογική», ο τηλεθεατής έχει μάλλον ελάχιστα περιθώρια αντίστασης.

Σημειώσεις

1. Η «θεωρία της καλλιέργειας» (cultivation theory) υποστηρίζει ότι όσο περισσότερο χρόνο παρακολουθούμε τηλεόραση, τόσο περισσότερο οι αντιλήψεις μας για την κοινωνική πραγματικότητα αντικατοπτρίζουν τα μηνύματα που λαμβάνουμε από αυτήν. Η θεωρία αυτή έχει συνδεθεί στενά με τις έρευνες του Gerbner και των συνεργατών του για την επίδραση της τηλεοπτικής βίας στο κοινό (π.χ. Gerbner and Gross, 1976· Gerbner κ.ά., 1994). Ωστόσο, έχει χρησιμοποιηθεί και αναφορικά με τα τηλεοπτικά πρότυπα για τα δύο φύλα (π.χ. Signorielli, 1989).

2. Παρόλο που όλες οι έρευνες που έχουν χρησιμοποιήσει τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου δεν συνεπάγονται αναγκαστικά την αποδοχή του γραμμικού μοντέλου επιδράσεων της επικοινωνίας, ωστόσο, τα «λογικά άλματα» που διατυπώνονται συχνά σε τέτοιου είδους έρευνες για την επίδραση που έχει το ερευνώμενο μήνυμα στον δέκτη εκφράζουν μια τέτοια αντίληψη.

3. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, η δημόσια τηλεόραση δεν συμπεριλήφθηκε στην έρευνα, επειδή πρόβαλε μόνο μια σειρά (*Άνω, Κάτω και Τελεία*, NET) κατά το διάστημα της μελέτης μας. Για τους ίδιους λόγους,

αποκλείστηκαν και τα ιδιωτικά κανάλια STAR και ALTER, που δεν πρόβαλλαν κανένα σήριαλ κατά το ίδιο διάστημα.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Δουλκέρη Τ., *Μέσα μαζικής επικοινωνίας και ισότητα των δύο φύλων: Μια πρώτη θεωρητική προσέγγιση και εμπειρική έρευνα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1990.
- Καφίρη Κ., *Φύλο και ΜΜΕ: Μελέτη επισκόπησης*, εκδ. ΚΕΘΙ, Αθήνα, 2002.
- Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Λέανδρος Ν., *Πολιτική οικονομία των ΜΜΕ*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2000.
- Παπαθανασόπουλος Σ., *Απελευθερώνοντας την τηλεόραση*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1993.

Ξένη

- Allan K. and Coltrane S., «Gender displaying television commercials: A comparative study of television commercials in the 1950s and the 1980s», *Sex Roles* 35, 1996, σελ. 185-203.
- Berelson B., *Content analysis in communication research*, Hafner Press, New York, 1952.
- Bignell J., *Media semiotics*, Manchester University Press, Manchester, 1997.
- Burgess J., «The production and consumption of environmental meanings in the mass media: A research agenda in the 1990s», *Transactions, Institute of British Geographers New Series* 15, 1990, σελ. 139-161.
- Coltrane S. and Messineo M., «The perpetuation of subtle prejudice: Race and gender imagery in the 1990s television advertising», *Sex Roles* 42, 2000, σελ. 363-389.
- Craig R.S., «The effect of television day part on gender portrayals in television commercials: A content analysis», *Sex Roles* 26, 1992, σελ. 197-211.
- Curran J., Gurevitch M. and Woollacott E. (επιμ.), *Mass communication and society*, Edward Arnold, London, 1977.
- Dominick J.R. and Raugh G.E., «The image of women in network television commercials», *Journal of Broadcasting* 16, 1972, σελ. 259-265.
- Elasmar M., Hasegawa K. and Brain M., «The portrayal of women in US

- prime time television», *Journal of Broadcasting and Electronic Media* 43, 1999, σελ. 20-34.
- Ferrante C., Haynes A. and Kugsley S., «Image of women in television advertising», *Journal of Broadcasting and Electronic Media* 32, 1988, σελ. 231-237.
- Fiske J. and Hartley J., *Reading television*, Routledge, London, 1978.
- Fowler R., *Language in the news*, Routledge, London, 1991.
- Ganahl D., Kim K. and Netzley S.B., «Longitudinal analysis of network commercials: How advertisers portray gender», *Media Report to Women* 31, 2003, σελ. 11-15.
- Gerbner G. and Gross L., «Living with television: The violence profile», *Journal of Communication* 26, 1976, σελ. 173-199.
- Gerbner G., Gross L., Morgan M. and Signorielli N., «Growing up with television: The cultivation perspective», στο: L. Bryant and D. Zillmann (επιμ.), *Media effects: Advances in theory and research*, Hillsdale, Lawrence Erlbaum, New Jersey, 1994, σελ. 17-41.
- Gilly M.C., «Sex roles in advertising: A comparison of television advertisements in Australia, Mexico and the United States», *Journal of Marketing* 52, 1988, σελ. 75-85.
- Hall S., «Encoding/decoding», στο: S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, P. Willis (επιμ.), *Culture, media, language*, Hutchinson, London, 1980, σελ. 128-138.
- Holsti O., *Content analysis for the social sciences and humanities*, Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts, 1969.
- Lazier S.L., «New generation of images of women», στο: P.J. Creedon (επιμ.), *Women in mass communication*, Sage, Newsbury Park, CA, 1993, σελ. 247-260.
- Lin C.A., «Uses of sexual appeals in prime-time television commercials», *Sex Roles* 38, 1998, σελ. 461-475.
- Lovdal L.T., «Sex role messages in television commercials: An update», *Sex Roles* 21, 1989, σελ. 715-724.
- Masse M.A. and Blum K.R., «Male and female created them: The depiction of gender in the advertising of traditional men's and women's magazines», *Women's Studies International Forum* 11, 1988, σελ. 127-144.
- McArthur L.Z. and Resko B.G., «The portrayals of men and women in American television advertisements», *Journal of Social Psychology* 97, 1975, σελ. 209-220.
- McQuail D., *Mass communication theory: An introduction*, Sage, London, 1995.
- Reichert T., «The prevalence of sexual imagery in ads targeted to young adults», *Journal of Consumer Affairs* 37, 2003, σελ. 403-504.
- Signorielli N., «Television and conceptions about sex roles: Maintaining conventionality and the status quo», *Sex Roles* 21, 1989, σελ. 341-360.

Silverstein B., Perdue L., Peterson B. and Kelly E., «The role of the mass media in promoting a thin standard of attractiveness for women», *Sex Roles* 14, 1986, σελ. 519-532.

Toolan M. (επιμ.), *Language, text and context*, Routledge, London, 1992.

van Zoonen L., *Feminist media studies*, Sage, London, 1994.

Η υποεκπαίδευση στην Ελλάδα

Δημήτρης Κ. Βεργίδης*, Γιώργος Σταμέλος**

Περίληψη

Η μείωση της σχολικής αποτυχίας και της διαρροής στην ενδιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση στη χώρα μας, που καταγράφεται στις σχετικές μελέτες, φαίνεται να συσκοτίζει το σύγχρονο πρόβλημα της υποεκπαίδευσης. Τόσο η UNESCO όσο και η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων συμπεριλαμβάνουν στο ελάχιστο απαιτούμενο υπόβαθρο εφοδίων των πολιτών και κυρίως των εργαζομένων όχι μόνο τις βασικές γνώσεις και δεξιότητες (ανάγνωση, γραφή και αριθμητικοί υπολογισμοί), αλλά και νέες δεξιότητες που επίσης θεωρούνται βασικές στο ραγδαία μεταλλασσόμενο κόσμο μας (δεξιότητες συμμετοχής στην κοινωνία, χρήσης νέων τεχνολογιών κ.ά.). Στο άρθρο επιχειρείται η συγκρότηση της έννοιας της υποεκπαίδευσης και στη συνέχεια αναδεικνύεται το εύρος των προβλημάτων που σηματοδοτεί στη χώρα μας. Ειδικότερα, εξετάζονται οι διαστάσεις της υποεκπαίδευσης στην Ελλάδα, όπως διαμορφώθηκαν μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976/77.

Εισαγωγή

Από τη δεκαετία του '60 και μετά, η εκπαίδευση συνδέθηκε λειτουργικά με τον κόσμο της εργασίας. Η εξέλιξη αυτή είχε, κατ' αρχάς, τουλάχιστον ένα αρνητικό και ένα θετικό αποτέλεσμα. Το αρνητικό είναι ότι έχασε την αυταξία της και την αυτοτέλειά της, η αλλαγή της ορολογίας από «παιδεία» σε «εκπαίδευση» είναι χα-

* Ο Δημήτρης Κ. Βεργίδης είναι καθηγητής Επιμόρφωσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

** Ο Γιώργος Σταμέλος είναι αναπληρωτής καθηγητής Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Ανάλυσης Εκπαιδευτικών Θεσμών στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

ρακτηριστική. Το θετικό είναι ότι έγινε ένα από τα πλέον κεντρικά ζητήματα στη συζήτηση περί ανάπτυξης, ανταγωνισμού, απασχόλησης και αγοράς εργασίας. Έτσι, δεν συγκέντρωσε μόνο τα φώτα της δημοσιότητας αλλά και πακτωλούς χρημάτων, από μεγάλους διεθνείς οργανισμούς όπως η Παγκόσμια Τράπεζα¹, ο ΟΟΣΑ, η UNESCO κ.λπ.

Αν και η άμεση σχέση εκπαίδευσης και εργασίας στις μέρες μας αμφισβητείται², η σημασία της δεν έχει μειωθεί, κάθε άλλο μάλιστα (Bertrand, 1994)³. Η σχέση εκπαίδευσης και εργασίας έχει απασχολήσει τους ερευνητές ανά τον κόσμο, και η βιβλιογραφία είναι πλούσια τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς. Μπορούμε να την προσεγγίσουμε από δύο πλευρές. Πρώτον, με τη διερεύνηση της συμβολής της εκπαίδευσης στην προετοιμασία του εργατικού δυναμικού. Δεύτερον, με τη μελέτη της διάδρασης μεταξύ εκπαίδευσης και παραγωγικής εργασίας (Bertrand, 1994).

Όμως, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι για το πρόβλημα της διάστασης μεταξύ πιστοποιημένων, με επίσημο πτυχίο, προσόντων ως επιστέγασμα μιας εκπαιδευτικής διαδικασίας, και πραγματικών γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων από τους εκπαιδευόμενους/καταρτιζόμενους, φαίνεται να υπάρχει ένα σχεδόν βιβλιογραφικό κενό. Παρ' όλα αυτά, η διάσταση αυτή συγκροτεί, κατά την άποψή μας, μια πλευρά του τεράστιου προβλήματος της υποεκπαίδευσης.

Στην εργασία μας αυτή, καταρχάς, θα αναφερθούμε στις εξελίξεις, οι οποίες σε επίπεδο εννοιών οδηγούν στην υιοθέτηση του όρου «υποεκπαίδευση» αντί του όρου «λειτουργικός αναλφαβητισμός», διατυπώνοντας με την ευκαιρία αυτή την ένσταση, ότι ο αναλφαβητισμός δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι «λειτουργικός». Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε το πρόβλημα της υποεκπαίδευσης όπως αυτό παρουσιάζεται σήμερα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Τέλος, θα επιχειρήσουμε να συμβάλλουμε στη διερεύνηση των συνεπειών που μπορεί να έχει η μαζική απονομή πτυχίων ή απολυτηρίων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, χωρίς τη διασφάλιση της αξιόπιστης πιστοποίησης των αντιστοιχών γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων, τόσο σε εκπαιδευτικό όσο και σε πολιτικο-κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο.

1. Από τον αναλφαβητισμό στην υποεκπαίδευση

Το 1958, η UNESCO αποσυνέδεσε τον ορισμό του αναλφάβητου από τη διάρκεια φοίτησης στο σχολείο, καθιερώνοντας ποιοτικά κριτήρια οριοθέτησης του αναλφαβητισμού. Πιο συγκεκριμένα, η γενική Συνδιάσκεψη της UNESCO το 1958 πρότεινε τον εξής ορισμό: *αναλφάβητο είναι ένα άτομο ανίκανο να διαβάσει, να γράψει και να κατανοήσει ένα απλό και σύντομο κείμενο για γεγονότα που αφορούν την καθημερινή του ζωή* (UNESCO, 1983, σελ. 3).

Όπως διαπιστώνουμε, το κριτήριο της UNESCO δεν είναι η διάρκεια της φοίτησης στο σχολείο, αλλά η πραγματική ικανότητα ανάγνωσης, γραφής και κατανόησης ενός απλού κειμένου που αφορά την καθημερινή ζωή. Έτσι, ο αναλφαβητισμός τοποθετείται σε ένα κάθε φορά συγκεκριμένο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο.

Το 1978, η γενική συνδιάσκεψη της UNESCO διεύρυνε τον ορισμό αυτό, υιοθετώντας μια αναθεωρημένη οδηγία, σύμφωνα με την οποία «λειτουργικά αναλφάβητο είναι κάθε άτομο ανίκανο να ασκήσει όλες τις δραστηριότητες για τις οποίες ο αλφαβητισμός είναι απαραίτητος, προς το συμφέρον της καλής λειτουργίας της ομάδας και της κοινότητάς του, και το οποίο δεν μπορεί να γράψει, να διαβάσει και να μετρήσει με στόχο την προσωπική του ανάπτυξη και την ανάπτυξη της κοινότητάς του» (UNESCO, 1983, σελ. 3). Επίσης, το 1997 στην 5η Διεθνή Διάσκεψη της UNESCO για την Εκπαίδευση Ενηλίκων υπογραμμίσθηκε ότι «Ο αλφαβητισμός, που ως έννοια έχει διευρυνθεί ώστε να περιλαμβάνει τις βασικές γνώσεις και δεξιότητες που είναι απαραίτητες σε έναν ραγδαία μεταλασσόμενο κόσμο, αποτελεί στοιχειώδες ανθρωπινό δικαίωμα» (UNESCO, CONFINTEA, 1997, σελ. 21). Ο αλφαβητισμός συνδέεται, λοιπόν, με την κοινωνική ανάπτυξη και τη βασική παιδεία, καθώς και με τη λειτουργία των αλφαβητιζομένων μέσα στο ραγδαία μεταβαλλόμενο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο ζουν. Γενικότερα, η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού συνδέθηκε με το επίπεδο ανάπτυξης μιας χώρας, και πιο συγκεκριμένα αφενός με την οικονομική αύξηση, αφετέρου με τις πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές αλλαγές (UNESCO, 1971).

Σημειώνουμε ότι, μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '80 ο αναλφαβητισμός εθεωρείτο πρόβλημα των «αναπτυσσόμενων» χωρών. Όμως, οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70 και η αναδιάρθρωση της βιομηχανίας που επακολούθησε στην Ευρώπη, αποκάλυψαν ότι ο αναλφαβητισμός δεν αποτελούσε παρελθόν ακόμη και για τις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές χώρες.

Όπως υπογραμμίζεται χαρακτηριστικά από την UNESCO, στις βιομηχανικές χώρες «... ο αναλφαβητισμός παρεμποδίζει σε μεγάλο βαθμό την επαγγελματική ένταξη των νέων και την επαγγελματική επανακατάρτιση των ανέργων. Για να παρακολουθήσουν την εξέλιξη της τεχνολογίας θα πρέπει να διαθέτουν στέρεες βασικές γνώσεις και τη δυνατότητα να τις προσαρμόζουν στις νέες καταστάσεις» (UNESCO, 1987, σελ. 13). Πιο συγκεκριμένα, στις αναπτυγμένες τουλάχιστον χώρες, ο αναλφαβητισμός παράγεται κυρίως από την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολικού δικτύου και από την αδυναμία αξιοποίησης εκπαιδευτικών ευκαιριών και δυνατοτήτων. Συνεπώς, συνδέεται με την έλλειψη βασικών γνώσεων που, με τη σειρά τους, σχετίζονται με δυσκολίες στην επαγγελματική ένταξη και την επαγγελματική (επανα)κατάρτιση, καθώς και με την αδυναμία παρακολούθησης των τεχνολογικών εξελίξεων και κατάρτισης στις νέες τεχνολογίες, γεγονός που αυξάνει τον κίνδυνο περιθωριοποίησης. Υπογραμμίζουμε ότι σύμφωνα με την Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων:

«Για την Ένωση η πάλη κατά της σχολικής αποτυχίας αποτελεί μια από τις προτεραιότητές της. Για το 2002 στην Ένωση, το εν λόγω φαινόμενο εκτιμάται ότι αφορούσε ακόμη περίπου το 20% των νέων ηλικίας 18 έως 24 ετών που καταλήγουν στο περιθώριο της κοινωνίας της γνώσης. ... Όλα τα άτομα θα πρέπει να αποκτούν ένα ελάχιστο υπόβαθρο εφοδίων για να μπορέσουν να μάθουν, να εργαστούν και να ολοκληρωθούν στην κοινωνία και την οικονομία της γνώσης. Τα εφόδια αυτά συνίστανται στις παραδοσιακές βασικές δεξιότητες (ανάγνωση, γραφή και αριθμητικός υπολογισμός) καθώς και σε άλλες νεοεμφανισθείσες (όπως η γνώση ξένων γλωσσών, το επιχειρηματικό πνεύμα, οι ατομικές δεξιότητες όπως και οι δεξιότητες συμμετοχής στην κοινωνία, οι δεξιότητες στις νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας). Ωστόσο, στο βασικό τομέα της ανάγνωσης, το 17,2% των νέων Ευρωπαίων, ηλικίας 15 ετών, δεν διαθέτουν τις ελάχιστες απαιτούμενες ικανότητες» (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Βρυξέλλες, 11/11/2003).

Βέβαια, το πρόβλημα της σχολικής αποτυχίας δεν αφορά μόνο το γηγενή πληθυσμό των αναπτυγμένων χωρών, δεν πρέπει να ξεχνιούνται τα έντονα μεταναστευτικά ρεύματα και οι δυσκολίες των εθνικών εκπαιδευτικών συστημάτων να διαχειριστούν την πολυπολιτισμικότητα των σχολικών τους τάξεων.

Για τους παραπάνω λόγους, θεωρούμε ότι, παρά τη διεύρυνση του όρου *αναλφαβητισμός* από την UNESCO, η έννοια αυτή δεν μπορεί να αποσυνδεθεί τελείως από την ετοιμολογία της, σηματο-

δοτεί την έλλειψη των «παραδοσιακών» βασικών δεξιοτήτων (ανάγνωση, γραφή και αριθμητικοί υπολογισμοί). Συνεπώς, θα πρέπει να συγκροτήσουμε μια νέα έννοια για να περιγράψουμε την σημερινή περίπλοκη πραγματικότητα, που θα σηματοδοτεί τόσο την έλλειψη των «παραδοσιακών» βασικών δεξιοτήτων, όσο και την έλλειψη των νέων βασικών δεξιοτήτων (συμμετοχή στην κοινωνία, ιδιότητα του πολίτη, χρήση νέων τεχνολογιών πληροφορίας και τεχνολογίας). Αυτή η έννοια φαίνεται ότι είναι η υποεκπαίδευση (Βεργίδης, 1995).

Αναλυτικότερα, η *υποεκπαίδευση*⁴ προσδιορίζεται, σύμφωνα με τα παραπάνω, από μια ή περισσότερες από τις παρακάτω συνιστώσες:

- i. Τη μη παρακολούθηση ή την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, πριν από την ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης⁵.
- ii. Την έλλειψη, ή την απλώς στοιχειώδη, ή τη χαμηλού επιπέδου, επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση⁶.
- iii. Την απαξίωση των παραδοσιακών τεχνικών και κοινωνικο-επαγγελματικών δεξιοτήτων/ικανοτήτων και την επαγγελματική αποειδίκευση.
- iv. Την αναντιστοιχία τίτλων σπουδών και πραγματικών γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων⁷.
- v. Την έλλειψη κοινωνικο-πολιτικής εκπαίδευσης.

Η υποεκπαίδευση, όπως την ορίσαμε⁸, δεν αναφέρεται απλώς και μόνο σε μια εκπαιδευτική κατάσταση, σε ένα οριακό εκπαιδευτικό επίπεδο κάτω από το οποίο βρίσκονται οι υποεκπαιδευμένοι. Ο όρος υποεκπαίδευση καταγράφει μια δυναμική τάση διεύρυνσης των κοινωνικο-οικονομικών και εκπαιδευτικών ανισοτήτων και ένα νέο κοινωνικο-εκπαιδευτικό πρόβλημα, πέρα από την τυπική απονομή τίτλων σπουδών.

Προσθέτουμε ότι οι κυριότεροι παράγοντες αναπαραγωγής της υποεκπαίδευσης είναι:

- το υποβαθμισμένο κοινωνικό, πολιτισμικό και εργασιακό περιβάλλον (φτωχογειτονίες, γκέτο, φθίνοντες απομονωμένοι οικισμοί...),
- υποεκπαιδευμένοι γονείς με χαμηλό εισόδημα (πολλές φορές κάτω από το όριο της φτώχειας) ή άνεργοι,
- το υποβαθμισμένο κεντρικό και/ή τοπικό σχολικό δίκτυο και οι χαμηλού επιπέδου εκπαιδευτικές υπηρεσίες, που δεν μπορούν να διασφαλίσουν ικανοποιητική σχολική αποτελεσματικότητα όσον αφορά τη μόρφωση των μαθητών,

- η σχολική αποτυχία σε όλες της μορφές και τα είδη της, πέρα από τη συχνά τυπική απονομή τίτλων σπουδών,
- η πρώιμη είσοδος των νέων στην αγορά εργασίας, χωρίς βασική επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση, και κυρίως χωρίς τη δυνατότητα ικανοποιητικής χρήσης του γραπτού δικτύου επικοινωνίας και μάθησης.

Οι υποεκπαιδευμένοι, είναι πηγή ενός διπλού προβλήματος. Πρώτον, έχοντας ελλιπή ή μηδαμινή κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική εκπαίδευση σε πολλές περιπτώσεις αντιμετωπίζουν προβλήματα και αντιμετωπίζονται σαν πρόβλημα στο πλαίσιο της συντεταγμένης Πολιτείας, με κίνδυνο να βρεθούν στο περιθώριο ή στα όρια της κοινωνικο-οικονομικής λειτουργίας της. Δεύτερον, δυσκολεύονται να ενταχθούν στην παραγωγική διαδικασία και αν ενταχθούν η απασχόλησή τους μπορεί να είναι μερική ή προσωρινή, στο βαθμό που αδυνατούν να παρακολουθήσουν τις τεχνολογικές εξελίξεις της κοινωνίας και της οικονομίας της γνώσης στην οποία ζουν. Τελικά, οι υποεκπαιδευμένοι, από τη μια, αποτελούν ομάδα υψηλού κινδύνου γι' αυτό που ονομάζεται «κοινωνικός αποκλεισμός», κι από την άλλη, είναι προβληματική ομάδα για την κοινωνία γιατί ακόμα κι αν έχουν επαγγελματική απασχόληση, αυτή δεν μπορεί να διασφαλίσει την ενδεδειγμένη και προσδοκώμενη ποιότητα, οπουδήποτε κι αν είναι αυτή, στην παραγωγή, στον κατασκευαστικό τομέα ή στην παροχή υπηρεσιών, συνεπώς δεν διασφαλίζεται ούτε το δημόσιο συμφέρον.

Όσον αφορά τη χώρα μας, η μείωση του αριθμού των αγραμμάτων που η στατιστική υπηρεσία καταγράφει, πρέπει να αναμένεται ότι θα καταλήξει σε μεγαλύτερη συσκότιση του προβλήματος της υποεκπαίδευσης, δεδομένου ότι αγράμματος για τη στατιστική υπηρεσία είναι αυτός που δεν φοίτησε στο δημοτικό σχολείο και δεν ξέρει να γράψει το όνομά του⁹. Επίσης, με τη μείωση του ποσοστού των αγραμμάτων ενδεχομένως θα ενισχυθεί η τάση συγκάλυψης του προβλήματος του αναλφαβητισμού και γενικότερα της υποεκπαίδευσης, την οποία προς το τέλος της δεκαετίας του 1970 επισφράγισε η εγκατάλειψη των διακηρυγμένων στόχων του Ν.Δ. 3094/54. «Περί μέτρων προς καταπολέμησιν του αναλφαβητισμού». Σημειώνουμε ότι οι δραστηριότητες της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης για τη σφαιρική αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού τη χρονική περίοδο 1984-1990 δεν είχαν συνέχεια¹⁰. Βέβαια, η ανάγκη ίδρυσης και λειτουργίας από το 2000 και μετά σχολείων δεύτερης ευκαιρίας για απόφοιτους του

δημοτικού σχολείου που δεν έχουν ολοκληρώσει την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση (Βεργίδης, 2004), είναι σαφές ότι υποδηλώνει ένα υπαρκτό κοινωνικό πρόβλημα, που κατά την αντίληψή μας σχετίζεται ακριβώς με το πρόβλημα της υποεκπαίδευσης.

Είναι ενδιαφέρον να αναφερθούμε στην ποσοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου σε πανελλήνιο δείγμα, με δομημένο ερωτηματολόγιο, διαφοροποιημένο για ενήλικους 15 ετών και άνω χωρίς απολυτήριο τριτάξιου γυμνασίου και σε ενήλικους που έχουν ολοκληρώσει εννιάχρονη εκπαίδευση. «Η έρευνα επιβεβαίωσε ότι ο μισός περίπου πληθυσμός της Ελλάδας είναι υποεκπαιδευμένος αφού δεν κατέχει τις βασικές γνώσεις και δεξιότητες που η ίδια η πολιτεία έχει θεσμοθετήσει» (ΕΚΕΒΙ, 1998, σελ. 10).

Στην έρευνα αυτή, ως υποεκπαιδευμένοι θεωρήθηκαν όλοι οι ενήλικοι που δεν έχουν απολυτήριο τριτάξιου γυμνασίου. «Η έρευνα έδειξε ότι από το σύνολο των υποεκπαιδευμένων το 93,5% δεν μπορεί να ανταποκριθεί σε μία τουλάχιστον από τέσσερις απλές δοκιμασίες-τεστ στις οποίες υποβλήθηκαν, για τις οποίες η ανάγνωση, η γραφή και οι αριθμητικοί υπολογισμοί είναι απαραίτητοι»¹¹.

Το πολύ ενδιαφέρον είναι ότι: «Τα ίδια αυτά προβλήματα ανιχνεύθηκαν σε μικρότερο αλλά σημαντικό ποσοστό, της τάξης του 10-20 % και σε όσους έχουν τελειώσει 9χρονη εκπαίδευση» (ΕΚΕΒΙ, 1998, σελ. 11). Είναι, λοιπόν, σαφές ότι η υποεκπαίδευση δεν αφορά μόνο τους ενήλικους που δεν έχουν απολυτήριο τριτάξιου γυμνασίου, αλλά ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, που δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν στο απαιτούμενο επίπεδο το γραπτό δίκτυο επικοινωνίας και μάθησης, παρά τα όποια τυπικά προσόντα διαθέτουν. Το πρόβλημα καθίσταται οξύτερο από την ανάγκη ανάπτυξης νέων βασικών δεξιοτήτων, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε.

Διευκρινίζουμε ότι η υποεκπαίδευση αποτελεί ένα υπαρκτό και σύγχρονο πρόβλημα στο βαθμό που υπάρχουν –ή τουλάχιστον βρίσκονται στη διαδικασία της δημιουργίας τους– οι υλικοί όροι για την αντιμετώπισή της¹², δηλαδή στο βαθμό που προωθείται ο εκσυγχρονισμός μιας χώρας. Λέγοντας υλικοί όροι δεν εννοούμε μόνο την απαραίτητη εκπαιδευτική υλικοτεχνική υποδομή, αλλά εκείνο το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων καθώς και των κοινωνικών σχέσεων, που όχι μόνο καθιστά εφικτή την αντιμετώπιση της υποεκπαίδευσης στο συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό αλλά και αναγκαία.

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε πώς τίθεται η υποεκπαίδευση ως σύγχρονο πρόβλημα, πώς συγκεκριμενοποιείται στην ελληνική κοινωνία και πώς εκδηλώνεται.

2. Η υποεκπαίδευση σε ένα αναπτυσσόμενο κράτος: η περίπτωση της Ελλάδας

ι. Χαρακτηριστικά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος: 1976-1998

Το 1976 ορίζεται ως η αφετηρία της υπό εξέταση χρονικής περιόδου λόγω της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Ράλλη (Ν. 309/76), η οποία σε μια διαχρονική θεώρηση αποδείχθηκε ιδιαίτερος σημαντική, στο βαθμό που οι βασικές επιλογές της ήταν καθοριστικές και ισχύουν μέχρι σήμερα.

Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία (βλ. πίνακες 1 και 2) φαίνεται ότι τα κύρια χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού μας συστήματος¹³ που διαμορφώθηκαν στη διάρκεια της περιόδου αυτής είναι (Σταμέλος Γ., 1999, σελ. 35-56):

- α. Η δυσκολία εφαρμογής της 9χρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης για το σύνολο των παιδιών σχολικής ηλικίας, παρά τα σημαντικά βήματα που έγιναν.
- β. Η έντονη ενίσχυση της μαθητικής ροής, που φέρνει πρακτικά το 80% μιας μαθητικής γενιάς στην ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, από τις αρχές της δεκαετίας του '90.
- γ. Η έκρηξη του αριθμού αποφοίτων από μη γενικά λύκεια.
- δ. Η μεγάλη αύξηση των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Για τη μετάβαση από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, θα πρέπει να επισημάνουμε την αλλαγή ορολογίας των εκπαιδευτικών αρχών. Οι εκπαιδευτικές αρχές αναφέρονται ολοένα και λιγότερο στην «εισαγωγή» και ολοένα και συχνότερα στην «πρόσβαση» στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Δηλαδή, το σύστημα μεταθέτει την έμφαση από την «εισαγωγή» στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, που προϋποθέτει την απόδειξη από τους υποψηφίους της ικανότητάς τους να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της βαθμίδας αυτής, στην «πρόσβαση» που σημαίνει ότι το σύστημα απλώς εξασφαλίζει την ανταπόκριση στη ζήτηση και παρέχει στους

Πίνακας 1

Μαθητική ροή στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση: 1975/76-1986/87

	Δημοτικό Σχολείο						Γυμνάσιο			Γενικό Λύκειο			Τεχνικό/Επ. Λύκ.			Πολυκλαδικό Λύκειο			
	Α' Δημ.	Β' Δημ.	Γ' Δημ.	Δ' Δημ.	Ε' Δημ.	ΣΤ' Δημ.	Α' Γυμν.	Β' Γυμν.	Γ' Γυμν.	Α' Γεν. Λ.	Β' Γεν. Λ.	Γ' Γεν. Λ.	Α' ΤΕΛ	Β' ΤΕΛ	Γ' ΤΕΛ	Α' Πολυκλ.	Β' Πολυκλ.	Γ' Πολυκλ.	
1975/76	1.000																		
1976/77		953																	
1977/78			945																
1978/79				937															
1979/80					926														
1980/81						932													
1981/82							1042												
1982/83								900											
1983/84									757										
1984/85										611			141						
1985/86											529			155					27
1986/87															131				25

47,9% κορ.

932 αποφ.

705 αποφ.

448 αποφ.

111 αποφ.

25 αποφ.

47,9% κορ.

932 αποφ.

705 αποφ.

448 αποφ.

111 αποφ.

25 αποφ.

Πηγή: Σταμέλος, 2002.

53,5% κορ.

41,1% κορ.

Συν. Αποφ.:

Πίνακας 2

Μαθητική ροή στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση: 1986/87-1997/98

	Δημοτικό Σχολείο					Γυμνάσιο			Γενικό Λύκειο			Πολυκλαδικό Λύκειο			Τεχν./Επ. Λύκ.			
	Α' Δημ.	Β' Δημ.	Γ' Δημ.	Δ' Δημ.	Ε' Δημ.	Στ' Δημ.	Α' Γυμν.	Β' Γυμν.	Γ' Γυμν.	Α' Γεν. Λ.	Β' Γεν. Λ.	Γ' Γεν. Λ.	Α' Πολυκλ.	Β' Πολυκλ.	Γ' Πολυκλ.	Α' ΤΕΛ	Β' ΤΕΛ	Γ' ΤΕΛ
1986-87	1.000																	
1987-88		1.007																
1988-89			1.002															
1989-90				999														
1990-91					999													
1991-92						1.003												
1992-93							1.067											
1993-94								1.014										
1994-95									941									
1995-96										629			62			193		
1996-97											530			68			239	
1997-98												514			*			237

απόφοιτοι: 894

απόφοιτοι: 506
Αποφ. Δ' τάξης: 7

Γ' τάξη: 33 απόφοιτοι: 221
Δέσμες: 36

Απόφοιτοι
Γ' τάξη: 33
Δέσμες: 35

Απόφ.: 9
Σύνολο
μαθητών
Γ' τάξης: 811

Πηγή: Σταμέλος, 2002.

ενδιαφερόμενους τη δυνατότητα να επιχειρήσουν να ικανοποιήσουν τις προσδοκίες τους στο πεδίο αυτό.

Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στο πως έγιναν εφικτές αυτές οι τόσο σημαντικές αλλαγές, και μάλιστα σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, ουσιαστικά κατά τη δεκαετία του '80.

Για να αναφερθούμε σε ένα συγκριτικό παράδειγμα, η Γαλλία το 1979, με πρωθυπουργό τον Ρεϋμόν Μπαρ, έθεσε ως στόχο, με χρονικό ορίζοντα το 2000, το 80% μιας μαθητικής γενιάς να αποκτά απολυτήριο λυκείου. Το 1995, η Γαλλία είχε μόλις το 67% περίπου μιάς μαθητικής γενιάς σε αυτό το επίπεδο και κρίθηκε ότι ο παραπάνω στόχος ήταν ανέφικτος (Ministère de l'Education Nationale, 1995).

ii. Αποτελέσματα και επιπτώσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής

Ανατρέχοντας στην εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα το χρονικό διάστημα 1975/76 έως 1997/98 διαπιστώνουμε τα παρακάτω.

Σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση στο δημοτικό σχολείο, υπήρξε σαφής και διαχρονική πολιτική μετασχηματισμού του ορισμού της σχολικής επιτυχίας και αποτυχίας¹⁴. Ουσιαστικά, μέσω σταδιακών μεταβολών –κυρίως διοικητικού χαρακτήρα– το ελληνικό κράτος κατάργησε τη σχολική αποτυχία στο δημοτικό σχολείο, τη δεκαετία του '80. Πράγματι, από την αρχή της υπό εξέταση περιόδου (ΠΔ. 483/77 για την αξιολόγηση και την προαγωγή των μαθητών), η υλοποίηση της 9χρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, δηλαδή η παράταση της παραμονής του μαθητικού πληθυσμού στο εκπαιδευτικό σύστημα, συνδέθηκε με τη χαλάρωση ή/και την άρση των μεθόδων αποτίμησης των γνώσεων των μαθητών και των τρόπων βαθμολόγησης. Η ίδια πολιτική, αλλά περισσότερο έντονη και ιδεολογικά φορτισμένη αυτή τη φορά, συνεχίστηκε και μετά το 1981 (ΠΔ. 497/81), με την ουσιαστική κατάργηση των διαδικασιών πιστοποίησης των γνώσεων των μαθητών¹⁵.

Έτσι, εκμηδενίζεται η μαθητική διαρροή στο δημοτικό σχολείο αλλά εμφανίζονται οξυμένα προβλήματα «λειτουργικού αναλφαριθμισμού» (Βαρνάβα-Σκούρα Τζ., Κωστάκη Α., 1992) που γίνονται αισθητά τόσο στη διασύνδεση δημοτικού-γυμνασίου όσο και μέσα στο γυμνάσιο. Διευκρινίζουμε ότι τα προβλήματα αυτά δεν προκύπτουν από την έλλειψη αποτίμησης των γνώσεων των μαθητών αλλά από τις ελλείψεις του εκπαιδευτικού συστήματος σε υποδο-

μές και από την απουσία κατάλληλων εκπαιδευτικών δράσεων για την ουσιαστική υποστήριξη της μαθησιακής διαδικασίας (Βαρνάβα-Σκούρα Τζ., Βεργίδης Δ., 2002, σελ. 17-21). Όμως, χωρίς την αποτίμηση των μαθησιακών αποτελεσμάτων στο δημοτικό σχολείο, καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη η ανάλυση και η αντιμετώπιση των ενδεχόμενων ελλείψεων και κενών και η εξασφάλιση των προϋποθέσεων για τη σχολική επιτυχία όλων των μαθητών στο γυμνάσιο.

Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (γυμνάσιο και λύκεια) δεν φαίνεται να υπάρχει μια αντίστοιχη συνολική πολιτική. Βέβαια, μέτρα «διευκόλυνσης» λαμβάνονται, αλλά αυτά είναι μάλλον αποσπασματικά και δεν συγκροτούν συνολική πολιτική (π.χ. ΠΔ. 465/1981 περί..., ΠΔ. 83/1983 περί...). Αντίθετα, σημαντική πολιτική αναδεικνύεται η διοχέτευση των λιγότερο καλών μαθητών στην τεχνική και επαγγελματική δευτεροβάθμια εκπαίδευση, που για πρώτη ίσως φορά στην ελληνική εκπαιδευτική ιστορία γίνεται ελκυστική χάρη στην προνομιακή πρόσβαση που προσφέρει στα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, παρακάμπτοντας τη σκληρή και ψυχοφθόρα διαδικασία των πανελληνίων εξετάσεων. Συνοψίζοντας, θα έλεγε κανείς ότι τα μέτρα αυτά έχουν ως χαρακτηριστικό την ελαστικοποίηση των διαδικασιών πιστοποίησης των γνώσεων και των δεξιοτήτων/ικανοτήτων των μαθητών, με στόχο την παράταση της παραμονής του μαθητικού πληθυσμού στο εκπαιδευτικό σύστημα¹⁶.

Στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, για τη διευκόλυνση της πρόσβασης σε αυτήν, αφενός διευρύνεται και επεκτείνεται το δίκτυο των ΑΕΙ και των ΤΕΙ, αφετέρου υπό την πίεση της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής αυξάνεται σε σημαντικό βαθμό ο αριθμός εισακτέων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1974/75, οι εισακτέοι ήταν 16.025, το 1985/86 50.693 (Σταμέλος, 1993), ενώ το 2005, ο αριθμός των εισακτέων έφτασε στους 81.021 (στοιχεία του ΥΠΕΠΘ). Εάν, επιπλέον λάβουμε υπόψη μας τις δημογραφικές εξελίξεις (μείωση των γεννήσεων), η αύξηση των εισακτέων είναι ακόμη μεγαλύτερη, ως ποσοστό της αντίστοιχης ηλικιακής ομάδας. Βέβαια, δεν είναι σίγουρο ότι αυτή η πρωτοφανής ποσοτική αύξηση σε πανεπιστημιακά Τμήματα, σε διδάσκοντες και κατά κύριο λόγο σε φοιτητές συνοδεύεται από ποιοτικά χαρακτηριστικά και από μια γενικευμένη κοινωνική ικανοποίηση, στο βαθμό που δεν φαίνεται να λαμβάνεται ιδιαίτερα υπόψη η κοινωνική ζήτηση (επιλογή Τμημάτων και τόπου σπουδών) (Σταμέλος Γ., 1999, σελ. 57-118).

iii. Η «αξιοπιστία» της βαθμολογίας

Δεν χρειάζεται να υπογραμμισθεί ότι δεν θεωρούμε τη βαθμολογία σαν την πεμπτούσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ωστόσο η ύπαρξή της βοηθά στην αποτύπωση των αποτελεσμάτων της, ιδιαίτερα όταν δεν υφίσταται, στην πράξη τουλάχιστον, εναλλακτική πρόταση.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, στο δημοτικό σχολείο η ηλικία καθορίζει ουσιαστικά τη σχολική τάξη. Είναι ενδεικτικό ότι παρά τη δειλή μεταστροφή που συνιστούν το ΠΔ. 8/95 και το ΠΔ. 121/95 με την εν μέρει επαναφορά του συστήματος της (αριθμητικής ή αλφαβητικής) βαθμολογίας, η χρήση της από τους εκπαιδευτικούς είναι μάλλον συμβολική στο βαθμό που σχεδόν τα 3/4 (72,7%) των μαθητών βαθμολογούνται με «άριστα» (ΕΣΥΕ, 1997/98).

Σε ό,τι αφορά τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η εικόνα δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές ως προς τις γενικές τάσεις. Για το γυμνάσιο ειδικότερα, οι βασικές τάσεις για τη βαθμολογία το χρονικό διάστημα 1979/80-1994/95 είναι οι ακόλουθες (Σταμέλος, 2002):

- α. η βαθμολογία δεν μπορεί να θεωρηθεί σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες «αυστηρή»¹⁷ στο βαθμό που οι προβιβαζόμενοι μαθητές σε όλες τις τάξεις του γυμνασίου υπερβαίνουν το 90%,
- β. το ίδιο ισχύει για τους μαθητές της γ' γυμνασίου στους οποίους το ποσοστό των προβιβαζομένων είναι περίπου 95%,
- γ. οι βαθμολογίες όχι μόνο δεν μπορεί να χαρακτηριστούν «αυστηρές» αλλά τείνουν να γίνονται και υψηλότερες. Συνεπώς, οι μαθητές όχι μόνο προβιβάζονται αλλά και βαθμολογούνται με υψηλούς βαθμούς,
- δ. προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε (το 1994/95) σχεδόν 1 στους 2 μαθητές (45%) βαθμολογείται στην υψηλή κλίμακα βαθμών «15-20»,
- ε. τέλος, η κατηγορία των αριστούχων μαθητών («18-20») αυξάνεται στο εξεταζόμενο διάστημα συνολικά κατά 343%.

Όσον αφορά το γενικό λύκειο η εικόνα είναι ευθέως ανάλογη με την αντίστοιχη στο γυμνάσιο, όπως φαίνεται και ακολούθως (Σταμέλος, 2002):

- α. η βαθμολογία δεν μπορεί να θεωρηθεί «αυστηρή», στο βαθμό που οι προβιβαζόμενοι μαθητές στο σύνολο του λυκείου υπερβαίνουν το 92%, ενώ το 1994/95 ήταν σχεδόν το 96%,

- β. το ίδιο ισχύει για τους μαθητές της γ' λυκείου όπου το ποσοστό των προβιβαζομένων υπερβαίνει το 95% και φτάνει στο 98% το 1994/95,
- γ. οι βαθμολογίες όχι μόνο δεν μπορεί να χαρακτηρισθούν «αυστηρές» αλλά είναι και ιδιαίτερα υψηλές, οι μαθητές βαθμολογούνται και προβιβάζονται με υψηλούς βαθμούς,
- δ. το 1994/95 πάνω από 1 στους 2 μαθητές (51,03%) βαθμολογείται στην υψηλή κλίμακα βαθμών «15-20», ενώ το 1984/85 το ποσοστό αυτό¹⁸ έφτανε στο 60,77%!
- ε. τέλος, η κατηγορία των αριστούχων μαθητών («18-20») υπερδιπλασιάζεται στο εξεταζόμενο διάστημα.

Είναι σαφές ότι το ερώτημα ποια είναι η αξιολογία και τα κριτήρια της βαθμολόγησης των μαθητών ως διαδικασίας για την πιστοποίηση γνώσεων και δεξιοτήτων/ικανοτήτων παραμένει ανοικτό. Στη συνέχεια δεν θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό. Θα αναφερθούμε στα αποτελέσματα αυτών των όπως φαίνεται παγιωμένων εκπαιδευτικών πρακτικών και των πολιτικών που τις νομιμοποιούν.

iv. Αξιολογώντας το αποτέλεσμα

Με βάση τα δεδομένα που παραθέσαμε, μπορεί κανείς να προβεί σε μια αξιολόγηση της εκπαιδευτικής πολιτικής στο εξεταζόμενο χρονικό διάστημα.

Καταρχάς, φαίνεται ότι η συγκεκριμένη πολιτική διευκόλυνε την παραμονή ενός σημαντικού αριθμού μαθητών εντός του εκπαιδευτικού συστήματος, γεγονός που αποτυπώνεται στη διόγκωση της μαθητικής ροής. Το αποτέλεσμα αυτό κρίνεται ως πολύ θετικό σε ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης των δεδομένων.

Θεωρούμε, όμως, ότι πρόκειται απλώς για τη βιτρίνα του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Το αποτέλεσμα αυτό δεν προήλθε από μια ευρύτερη ποιοτική αναβάθμιση της παρεχόμενης εκπαίδευσης, ούτε από την κινητοποίηση των συντελεστών του εκπαιδευτικού συστήματος. Μοιάζει να είναι το προϊόν της ελαστικοποίησης των διαδικασιών πιστοποίησης των αποτελεσμάτων της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της σχετικοποίησης του επιπέδου των γνώσεων και των δεξιοτήτων/ικανοτήτων τις οποίες αποκτούν οι μαθητές.

Έτσι, δεν είναι σπάνιο το γεγονός, μαθητές γυμνασίου να μην ξέρουν να διαβάζουν σε ικανοποιητικό επίπεδο. Το παράδοξο εί-

ναι ότι, όταν αυτό το συγκλονιστικό στοιχείο δημοσιοποιείται από τον αρμόδιο Υπουργό, δεν προκαλεί σχεδόν καμιά αντίδραση (Λιαρέλλης Στρ., Κασιμάτης Στ., 1997). Συνεπώς, η φοίτηση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και η αποφοίτηση από το γυμνάσιο και πιθανόν και από το δεύτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης δεν αναιρεί την υποεκπαίδευση ενός μέρους του μαθητικού πληθυσμού.

Γίνεται έτσι κατανοητό «το ελληνικό θαύμα» της αποφοίτησης του 80% μιας μαθητικής γενιάς από τον ανώτερο κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Η κατάργηση των διαδικασιών πιστοποίησης των γνώσεων ή/και η έντονη ρευστοποίησή τους αποτελούν μια από τις κυριότερες αιτίες αυτού του κατ' αρχήν θετικού βήματος. Δεν είναι βέβαια η μοναδική. Η βελτίωση του οικογενειακού εισοδήματος έχει συμβάλλει στη μείωση της παιδικής εργασίας και οι κοινωνικές εξελίξεις έχουν κάνει εφικτή και αναγκαία τη μαζική φοίτηση των κοριτσιών στο σχολείο. Προσθέτουμε ότι η αξιολογική διαδικασία όχι μόνο ατονεί προς την κατεύθυνση της διευκόλυνσης της προαγωγής από τάξη σε τάξη, αλλά φτάνει και στο άλλο άκρο. Φαίνεται ότι, όπου διατηρείται διαδικασία πιστοποίησης, παρουσιάζεται η τάση της προς τα πάνω εξίσωσης των μαθητών, σε ένα συμβολικό πλην αμφιβόλου περιεχομένου «άριστα». Έτσι, έχουμε υπερπληθώρα «αριστούχων» μαθητών (ή έστω με πολύ καλούς βαθμούς μαθητές). Αυτό έχει πολλαπλές συνέπειες. Από τη μια λειτουργεί ως μηχανισμός διατήρησης του μαθητικού πληθυσμού στο σχολείο και μάλιστα με μεγάλες φιλοδοξίες, στο βαθμό που οι υψηλοί βαθμοί δικαιολογούν κάτι τέτοιο, κι από την άλλη δρα ως παράγοντας εκπαιδευτικού, και το χειρότερο, κοινωνικού αποπροσανατολισμού, αφού ένα απολυτήριο λυκείου με άριστα ενίοτε δεν αρκεί για την εισαγωγή σε μερικά ιδιαίτερα ελκυστικά πανεπιστημιακά Τμήματα.

3. Οι πολλαπλές μορφές της υποεκπαίδευσης

Με βάση τα παραπάνω, φαίνεται ότι τα απονεμόμενα πτυχία δεν πιστοποιούν κατ' ανάγκην συγκεκριμένο επίπεδο, είδος ή όγκο γνώσεων και δεξιοτήτων/ικανοτήτων¹⁹. Η ρευστοποίηση της σχέσης «πτυχίου» - «επιπέδου γνώσεων και δεξιοτήτων/ικανοτήτων» στην πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, υπο-

στηρίζουμε ότι αποτελεί τη σύγχρονη μορφή αυτού που ονομάζουμε «υποεκπαίδευση», σήμερα. Είναι άραγε τυχαίο το γεγονός ότι η απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης παρουσιάζουν τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας, και μάλιστα κατά τρόπο αποκλείοντα από τη διεθνή πραγματικότητα;

Πάντως, πρέπει να τονιστεί ότι η υποεκπαίδευση δεν αποτελεί αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Υπενθυμίζουμε ότι η στατιστική υπηρεσία των ΗΠΑ²⁰, πριν από μερικά χρόνια αναγκάστηκε να χωρίσει τους αποφοίτους λυκείου της χώρας της σε δύο κατηγορίες, «τους ικανούς» και τους «ανίκανους», όπου οι δεύτεροι δεν μπορούσαν να κατανοήσουν ένα απλό κείμενο ή να συντάξουν μια απλή αίτηση, και η αναλογία των δύο κατηγοριών ήταν 2 προς 1.

Παρόλα αυτά, η σύγχρονη μορφή υποεκπαίδευσης δεν είναι και η μοναδική. Για την περίπτωση της χώρας μας μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον δύο επιπλέον μορφές, μια ενδογενή και μια εξωγενή.

Η πρώτη, αφορά ομάδες πληθυσμού που εξακολουθούν να αναπαράγουν την απόστασή τους από το εκπαιδευτικό σύστημα (και ίσως από τις αξίες του). Από τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται ότι σχεδόν το 10% των μαθητών εγκαταλείπει την υποχρεωτική εκπαίδευση (Σταμέλος, 1999, σελ. 42) με τάση μείωσης του ποσοστού αυτού στο 7% (Παλαιοκρασάς Σ., 2001). Αυτοί οι μαθητές, με γονείς που έχουν χαμηλό έως πολύ χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, κατευθύνονται σε συγκεκριμένες ομάδες επαγγελματιών, τα οποία λόγω του τρόπου που ιστορικά συγκροτήθηκαν στην Ελλάδα λειτουργούν ερήμην του εκπαιδευτικού συστήματος. Για τα αγόρια οι ομάδες αυτές είναι: αγρότες-κτηνοτρόφοι, εργάτες δομικών έργων (ξυλουργός/πατωματζής, χτίστης, σιδεράς/αλουμινας), επαγγέλματα αυτοκινήτου (βοηθός μηχανικού, βαφέας/φαναρτζής), διάφορα υπαλληλικά (διανομέας, πωλητής, ντήλερ, μικροπωλητής). Για τα κορίτσια: κομμώτριες και μοδίστρες (Παλαιοκρασάς Σ., κ.ά., 1996). Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι το εξής: στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, μέχρι πότε αυτά τα επαγγέλματα δεν θα απαιτούν πιστοποιητικό εκπαίδευσης για την άσκησή τους; Εξάλλου, από διάφορες ερευνητικές ομάδες επισημαίνεται ότι «... οι δουλειές έχουν γίνει πιο περίπλοκες κι έτσι απαιτούν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης» (Research Group 2, Mnysken J., Sprundel R. van κ.ά., 2002). Ήδη στην Ελλάδα, σε ΤΕΕ, ΙΕΚ και ΚΕΚ, έχουν ενταχθεί πολλά από τα προαναφερόμενα επαγγέλματα. Η εξέλιξη αυτή είναι αναμενόμενο να δημιουργήσει

προβλήματα σε όσους εγκαταλείπουν πρόωρα το εκπαιδευτικό σύστημα. Δεν θα εξετάσουμε εδώ αυτό το πρόβλημα, εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι ότι πρόκειται για ομάδες πληθυσμού που αναπαράγουν μια μορφή υποεκπαίδευσης που παραπέμπει στην προηγούμενη φάση ανάπτυξης της χώρας.

Διευκρινίζουμε ότι στις ΗΠΑ, για μεγάλες ομάδες του πληθυσμού όπως είναι οι ισπανόφωνοι, διαπιστώθηκε ότι οι υπολανθάνουσες αιτίες της υποεκπαίδευσής τους εξακολουθούν να είναι η φτώχεια, οι οικογενειακές αξίες και παραδόσεις, ο πρόωρος προσανατολισμός προς την εργασία, ο γάμος σε μικρή ηλικία, οι προκαταλήψεις, οι χαμηλές προσδοκίες, η έλλειψη ενημέρωσης (Sosa L., 2002, σελ. 80-91).

Θεωρούμε ότι η μορφή αυτή της υποεκπαίδευσης παρ' ότι παραπέμπει στην προηγούμενη φάση ανάπτυξης της Ελλάδας δεν θα συρρικνωθεί χωρίς κατάλληλες εκπαιδευτικές και κοινωνικές πολιτικές.

Η δεύτερη μορφή υποεκπαίδευσης αφορά τους οικονομικούς μετανάστες, τα παιδιά τους αλλά και υπάρχουσες μειονότητες²¹. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα επίσημα στοιχεία, το 3% παιδιών σχολικής ηλικίας δεν περνά ποτέ την πόρτα του σχολείου (ΥΠΕΠΘ, 1995, σελ. 21).

Πρόκειται για τον πιο σκληρό και αμείλικτο εκπαιδευτικό αποκλεισμό. Το ποσοστό αυτό πρέπει να θεωρηθεί υποτιμημένο στο βαθμό που η πλειονότητα των οικονομικών μεταναστών της χώρας είναι παράνομη. Συνεπώς, εκ των πραγμάτων, οι επίσημες στατιστικές δεν τους λαμβάνουν υπόψη τους ή απλά προσπαθούν να τους προσεγγίσουν. Τα παιδιά αυτής της κατηγορίας, που τα περισσότερα θα ζήσουν στην ελληνική κοινωνία, ξεκινούν από απελπιστική ίσως θέση, στο βαθμό που η κοινωνικοποίησή τους αλλά και μια ελάχιστη κατοχή χρηστικών γνώσεων δεν είναι δεδομένη και πιθανόν να μη συντελεστεί ποτέ...

Προσθέτουμε ότι, τα τελευταία χρόνια αυξάνεται ραγδαία ο αριθμός των μαθητών που είναι αλλοδαποί, παλιννοστούντες, Τσιγγάνοι ή μουσουλμάνοι. Οι μαθητές αυτοί αποτελούσαν, το 2000, το 8% του μαθητικού πληθυσμού και προβλέπεται η αύξησή τους στο άμεσο μέλλον (Παλαιοκρασάς Σ., 2001). Όπως είναι ευνόητο, πρόκειται για μαθητές που συχνά εγκαταλείπουν το σχολείο πριν ολοκληρώσουν την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση.

Συμπεράσματα

Όπως δείξαμε, ο όρος «αναλφαβητισμός» δεν επαρκεί για να αναφερθούμε σε όλες τις διαστάσεις της σχολικής αποτυχίας και της ελλιπούς ανάπτυξης παραδοσιακών και κυρίως νέων βασικών δεξιοτήτων/ικανοτήτων, που είναι απαραίτητες στις σύγχρονες κοινωνίες.

Η συγκρότηση της έννοιας «υποεκπαίδευση» μας δίνει τη δυνατότητα να ομαδοποιήσουμε και να εξετάσουμε εκπαιδευτικά προβλήματα, φαινομενικά ασύνδετα μεταξύ τους, που όμως σχετίζονται άμεσα με το χαμηλό επίπεδο των βασικών γνώσεων και δεξιοτήτων/ικανοτήτων που χαρακτηρίζει ένα μέρος του πληθυσμού των αναπτυσσόμενων χωρών.

Ειδικά στην Ελλάδα, μετά τη μεταρρύθμιση του 1976/77 μειώθηκε ριζικά η σχολική διαρροή στο δημοτικό σχολείο και ενισχύθηκε σε σημαντικό βαθμό η σχολική επιτυχία της πλειονότητας των μαθητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με αποτέλεσμα περίπου το 80% μιας μαθητικής γενιάς ήδη από τη δεκαετία του '90 να ολοκληρώνει τη μέση εκπαίδευση.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία που παραθέσαμε, η τάση αύξησης του χρόνου παραμονής του μαθητικού πληθυσμού στο εκπαιδευτικό σύστημα, ενισχύθηκε καθοριστικά με την άρση ή τη χαλάρωση των μεθόδων αποτίμησης των γνώσεων και των δεξιοτήτων/ικανοτήτων των μαθητών. Έτσι, σχεδόν εκμηδενίσθηκε η διαρροή στο δημοτικό σχολείο, και μειώθηκε σε σημαντικό βαθμό στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σε συνδυασμό βέβαια με ορισμένες σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών (μείωση της παιδικής εργασίας, γενίκευση της πυρηνικής οικογένειας και αλλαγή της θέσης των γυναικών, μαζική φοίτηση των κοριτσιών στο σχολείο).

Παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι η ελαστικοποίηση της αποτίμησης των γνώσεων και δεξιοτήτων/ικανοτήτων αποκρύπτει την υποεκπαίδευση ενός μέρους του μαθητικού πληθυσμού που φοιτά –και σε ορισμένες περιπτώσεις αποφοιτά– από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Παράλληλα, ένα ποσοστό μαθητών εγκαταλείπει την εννιάχρονη εκπαίδευση, αναπαράγοντας την υποεκπαίδευση του εργατικού δυναμικού που απασχολείται σε ορισμένα παραδοσιακά επαγγέλματα, τα οποία ασκούνται χωρίς προς το παρόν να απαιτείται επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση των απασχολούμενων.

Επίσης, το πρόβλημα της υποεκπαίδευσης επιτείνεται από τον

εκπαιδευτικό αποκλεισμό ή την ελλιπή φοίτηση παιδιών που προέρχονται από γονείς οικονομικούς μετανάστες, Τσιγγάνους ή μουσουλμάνους.

Θεωρούμε ότι η υποεκπαίδευση δεν είναι μόνο εκπαιδευτικό πρόβλημα. Η σχολική αποτυχία και η αποτυχία του σχολείου, καθώς και η διευρυμένη απονομή πτυχίων δίχως ουσιαστική ή αμφίβολη αντιστοιχία με γνώσεις και δεξιότητες/ικανότητες, που τελικά απαξιώνει τα πτυχία και τα μετατρέπει σε «χαρτιά», διαβρώνουν τη σημασία του εκπαιδευτικού συστήματος ως κοινωνικού θεσμού ενός εθνικού Κράτους.

Απαιτείται, λοιπόν, να θυμηθούμε εκ νέου ότι το εκπαιδευτικό σύστημα είναι δημιουργήμα του εθνικού κράτους και παρά τις δριμύτατες κριτικές που έχει υποστεί, κατόρθωσε για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία να εγγραμματίσει το σύνολο σχεδόν των παιδιών στις αναπτυγμένες τουλάχιστον κοινωνίες, ανεξαρτήτως εθνοτικής ή κοινωνικής προέλευσης, να δημιουργήσει βασικούς κανόνες λειτουργίας για την κατασκευή του πολίτη και χάρη στη σχετική αυτονομία του να διασφαλίζει και να ενισχύει την κοινωνική κινητικότητα, διαπερνώντας τα στεγανά των επαγγελματικών, και όχι μόνο, συντεχνιών. Η διάβρωση και απαξίωσή του ποιες άραγε συνέπειες μπορεί να επιφέρει; Είναι άραγε τυχαίο το γεγονός της επανάκαμψης προγενέστερων μορφών κοινωνικοποίησης και νοσηματοδότησης της ζωής που συντελείται τα τελευταία χρόνια; Για παράδειγμα, μπροστά στο θολό ή υποβαθμισμένο μήνυμα του σχολείου, το μήνυμα διαφόρων θρησκευτικών και παραθρησκευτικών οργανώσεων δεν γίνεται περισσότερο ελκυστικό; Ποιές οι συνέπειες; Παράλληλα, η μονομερής έμφαση στη μάθηση (δια βίου μάθηση, κοινωνία της μάθησης κ.λπ.) καθιστά τη μόρφωση ατομική υπόθεση του κάθε πολίτη, που απλώς υποστηρίζεται από χαλαρούς εκπαιδευτικούς θεσμούς παροχής ευκαιριών και δυνατοτήτων μάθησης, που απευθυνόμενοι στους «πελάτες τους» απεκδύονται από την κοινωνική και πολιτική ευθύνη για τα συνολικά αποτελέσματα και τις γενικότερες επιπτώσεις των δραστηριοτήτων τους..

Το εκπαιδευτικό σύστημα, στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, έχει κι έναν άλλο πολύ σημαντικό ρόλο. Με την πιστοποίηση γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων, μέσω της απονομής πτυχίων, παίζει σημαντικό ρόλο στην αγορά εργασίας και στην οικονομία. Αν εξαιτίας της υποεκπαίδευσης με τη σύγχρονη μορφή της, αμφισβητηθεί ή χαθεί η εμπιστοσύνη που η κοινωνία (και η οικονομία) αποδίδει στο εκπαιδευτικό σύστημα, ποιες άραγε θα είναι οι

επιπτώσεις; Αυτό δεν σημαίνει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα είναι κοινωνικά ουδέτερο και ότι δε συμβάλλει στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων και της κυρίαρχης ιδεολογίας, όμως η κριτική δεν πρέπει να παραμερίζει ή να υποτιμά τις κατακτήσεις του, σε μερικές από τις οποίες ήδη αναφερθήκαμε. Αν λοιπόν διαταραχθεί ή απολεσθεί η κοινωνική εμπιστοσύνη προς την αξιοπιστία του εκπαιδευτικού συστήματος για πιστοποίηση γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων, τότε μήπως οδηγούμαστε προς λογικές συντεχνιακού τύπου κατάρτισης και αριστοκρατικού τύπου μόρφωσης;

Το σίγουρο είναι ότι, αν διαβρωθεί ή αρθεί η εμπιστοσύνη προς το εκπαιδευτικό σύστημα, τότε θα έπρεπε ίσως να σκεφτούμε ότι δεν οδηγούμαστε σε κάτι το δημοκρατικότερο αλλά σε ένα εκπαιδευτικό κενό. Όμως, το κενό είναι πολύ ασταθές για να μπορέσει να υπάρξει, όπως λέει κι ο Γραμματικάκης (Γραμματικάκης Γ., 1996, σελ. 64), και ως εκ τούτου στην περίπτωση αυτή απαιτείται να προσδιορίσουμε ποιοι κοινωνικοί, οικονομικοί ή άλλοι παράγοντες θα το αντικαταστήσουν...

Σημειώσεις

1. Για παράδειγμα η Παγκόσμια Τράπεζα χρηματοδότησε, από το 1963 έως το 1979, 195 προγράμματα συνολικής αξίας 2,74 τρις δολάρια (Banque Mondiale, 1980).

2. Τελείως ενδεικτικά δες: Πελαγίδης Θ., «Η εκπαίδευση δεν φέρνει απασχόληση», *Ελευθεροτυπία*, 17/7/2005.

3. Δεν είναι τυχαίο ότι από τη δεκαετία του '90 και μετά μιλάμε για κοινωνία και οικονομία της γνώσης, ενώ στις μεγάλες υπερ-εθνικές και εθνικές πολιτικές η εκπαίδευση είναι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη Στρατηγική της Λισσαβώνας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

4. Όπως στα μέσα της δεκαετίας του '80 η έννοια φτώχεια αντικαταστάθηκε από την έννοια κοινωνικός αποκλεισμός στην προσπάθεια περιγραφής και ανάλυσης της νέας τότε κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία χωρίς να αποκλείει τη φτώχεια περιελάμβανε και άλλες μορφές περιθωριοποίησης, όπως για παράδειγμα εκείνη που προέρχεται από τη διατάραξη του κοινωνικού ιστού.

5. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, η υποεκπαίδευση παρατηρείται κυρίως μεταξύ αυτών που δεν έχουν ολοκληρώσει τον κατώτερο κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Verhaest D., Omeey E., 2002).

6. Υπογραμμίζουμε, στο σημείο αυτό, ότι σύμφωνα με τη νομολογία

του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, η οποία θεωρείται Κοινοτικό κεκτημένο, όλα τα είδη της μετα-υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ακόμα και εκείνη του Γενικού Λυκείου, θεωρούνται ως επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση (Υποθέσεις *Gravier*, 1985 και *Barra*, 1985).

7. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι ο ανταγωνισμός των Κρατών σε παγκόσμιο επίπεδο και σε επίπεδο δεικτών ανάπτυξης άρα και αποτελεσματικότητας, συνεπώς διεθνούς έλξης που αντανακλά οικονομικά και πολιτικά οφέλη, έχει ωθήσει στην μονόπλευρη ποσοτική αντίληψη της εκπαίδευσης γεγονός που εντείνει τα προβλήματα αποσύνδεσης ουσιαστικών γνώσεων και απονομής τίτλων σπουδών, δηλαδή υποεκπαίδευσης.

8. Διευκρινίζουμε ότι οι οικονομολόγοι προσδιορίζουν το δίπολο υπερεκπαίδευση και υποεκπαίδευση με τρεις κυρίως μεθόδους:

- α. προσδιορισμό του απαιτούμενου επιπέδου εκπαίδευσης από *job-analysts* για μια συγκεκριμένη θέση εργασίας με υποτιθέμενα αντικειμενικά κριτήρια,
- β. επεξεργασία των αυτο-αναφορών των εργαζομένων σε μια θέση εργασίας, για το επίπεδο εκπαίδευσης που απαιτείται στη δουλειά τους,
- γ. με κριτήριο τον μέσο όρο του επιπέδου εκπαίδευσης των εργαζομένων σε μια θέση εργασίας.

Υποεκπαιδευμένοι θεωρούνται οι εργαζόμενοι που έχουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης από αυτό που προσδιορίζεται για κάθε θέση εργασίας.

Και οι τρεις μέθοδοι έχουν υποστεί κριτική για την αξιοπιστία τους, βλ. *Velden R.K.W. van, Smoorenburg M.S.M. van, The measurement of overeducation and undereducation: self report vs. job-analyst method, Research Centre for Education and the Labour Market, Maastricht University, 1997.* Επίσης, βλ. *Verheest D., Omeij E., Overeducation in the Flemish youth labor market, working paper, Department of Social Economics, Ghent University, 2002.*

9. Το κριτήριο αυτό ίσχυε στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα. Στην Ελλάδα δεν ισχύει επίσημα, αλλά εμπειρικές έμμεσες παρατηρήσεις έχουν δείξει ότι οι υπάλληλοι της στατιστικής υπηρεσίας το χρησιμοποιούν σε ευρεία κλίμακα, προκειμένου να συμπίεσουν το ποσοστό του αναλφαβητισμού. Μάλιστα, στην απογραφή του 1991 η έως τότε ισχύουσα κατηγορία: Δεν τελείωσαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση, έχει διαφοροποιηθεί σε δύο κατηγορίες: α) Δεν τελείωσαν το δημοτικό και δεν γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση. β) Δεν τελείωσαν το δημοτικό αλλά γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση.

10. Για την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού την περίοδο αυτή, βλ. στα πρακτικά της συνδιάσκεψης του ΥΠΕΠΘ - ΓΓΛΕ, που πραγματοποιήθηκε το 1984 και του 1ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου που οργανώθηκε το 1987 από το Υπουργείο Πολιτισμού και τη ΓΓΛΕ, καθώς επίσης και τα πρακτικά του πανελληνίου συνεδρίου για τον αλφαβητισμό και τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας, που οργανώθηκε από το ΥΠΕΠΘ και τη ΓΓΛΕ το 1990.

11. *EKEBI*, στο ίδιο, σελ. 11. Οι δοκιμασίες αυτές ήταν οι εξής: (α) κατανόηση ενός απλού κειμένου, (β) καταγραφή των στοιχείων της συνάντη-

σης με τον ερευνητή, (γ) ανάγνωση λογαριασμού της ΔΕΗ (ποιο ποσό πληρώνετε για τη ΔΕΗ;), (δ) εκτέλεση ενός απλού αριθμητικού υπολογισμού στο λογαριασμό της ΔΕΗ (ποιο είναι το συνολικό ποσό που πληρώνετε για το Δήμο;).

12. Σύμφωνα με τον Μαρξ η ανθρωπότητα βάζει μπροστά της μόνο εκείνα τα προβλήματα που μπορεί να λύσει. Αν παρατηρήσουμε με περισσότερη ακρίβεια θα βρούμε πάντα, ότι το ίδιο πρόβλημα γεννιέται μόνο εκεί που οι υλικοί όροι της λύσης του υπάρχουν ήδη, ή τουλάχιστον βρίσκονται στη διαδικασία της δημιουργίας τους.

13. Σε αυτή την εργασία το εκπαιδευτικό σύστημα εξετάζεται από την είσοδο στην υποχρεωτική εκπαίδευση έως την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

14. Αποδεικνύεται έτσι περίτρανα ότι η επιτυχία και η αποτυχία κατασκευάζονται! Όμως, αυτό δεν λύνει το πρόβλημα της μόρφωσης και εκπαίδευσης της νέας γενιάς για μια κοινωνία...

15. Για τις διάφορες διαστάσεις του θέματος αυτού βλ. επίσης στο Βαρνάβα-Σκούρα Τζ., 1994, σελ. 111-125.

16. Η συγκεκριμένη πολιτική φαίνεται ότι είναι διαχρονική, ξεκίνησε στο τέλος της δεκαετίας του '70 με τεχνοκρατικό σκεπτικό για να εμπλουτιστεί, στη συνέχεια τη δεκαετία του '80, από το θεωρητικό οπλοστάσιο της Αριστεράς, στο βαθμό που οι έρευνες έδειχναν ότι η πρόωρη σχολική εγκατάλειψη συνδέεται με την κοινωνική προέλευση. Όμως, κανένας θεωρητικός της σοσιαλιστικής ή κομμουνιστικής σκέψης, κοινοβουλευτικής ή μη, δεν αναφέρει ότι η πεμπτουσία της επανάστασης είναι η απλή παραμονή όλων των μαθητών στο σχολείο, η απονομή σε όσο το δυνατόν περισσότερους πτυχίων με «άριστα», χωρίς την απαραίτητη εκμάθηση κάποιων συγκεκριμένων γνώσεων ανά απονεμούμενο πτυχίο.

Αντίθετα, όλα αυτά παραπέμπουν περισσότερο σε μικροαστική νοοτροπία, και λίγη σχέση έχουν με το ιδανικό της κοινωνικής δικαιοσύνης ... Σε αυτό δεν έχουμε παρά να παραθέσουμε ένα απόσπασμα ενός μεγάλου παιδαγωγού, του Α.Σ. Νηλ: «Ο φόβος των γονιών για το μέλλον είναι μια απειλή για την υγεία του παιδιού. Ολοφάνερος γίνεται ο φόβος αυτός στην επιθυμία του πατέρα (...) "αν στα δεκαοκτώ του δεν μπορεί να πετύχει στις εισαγωγικές εξετάσεις του πανεπιστημίου, τότε τι του απομένει εκτός από μια απασχόληση σαν ανειδίκευτος εργάτης". Απεναντίας, εγώ έμαθα να περιμένω και να παρακολουθώ πως ένα παιδί κάνει μικρά ή δεν κάνει καθόλου βήματα προόδου. (...) Φυσικά, ένας στενοκέφαλος μπορεί να μου απαντήσει: "το θεωρείτε, λοιπόν, επιτυχία το να καταφέρει ένας νέος στη ζωή του να γίνει απλώς ένας οδηγός φορτηγού αυτοκινήτου;". Το κριτήριο, με το οποίο αξιολογώ την επιτυχία ενός νέου, είναι η ικανότητα να εργάζεται με χαρά και να κάνει μιά ζωή με περιεχόμενο» (Νηλ Α.Σ., 1972, *Θεωρία και πράξη της αντιαυταρχικής εκπαίδευσης*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, σελ. 67-68).

17. Για παράδειγμα στη Γαλλία και στη Δημοτική της Εκπαίδευση, το 1960, το 52% των μαθητών είχαν επαναλάβει τουλάχιστον μια φορά τάξη,

ενώ το 2000, το ποσοστό αυτό ανερχόταν στο 19,5% (Paul J.J., Troncin Th., 2004, σελ. 6).

18. Περίοδο κατά την οποία ο βαθμός του σχολείου υπολογιζόταν για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση...

19. Η προηγούμενη πρόταση αποδεικνύεται για τις δύο πρώτες βαθμίδες του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Για την τρίτη βαθμίδα μπορεί κανείς να διατυπώσει ανάλογες εικασίες προς απόδειξη. Σχετικές έρευνες δεν είναι γνωστές στους συγγραφείς της παρούσας εργασίας.

20. Έκθεση Εθνικής Αξιολόγησης Ακαδημαϊκής Προόδου των ΗΠΑ, 1992.

21. Για την εκπαιδευτική ένταξη των τσιγγανοπαίδων βλ. Βεργίδης Δ., «Πηγαίνουν οι Τσιγγάνοι σχολείο; Η σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων στην Κάτω Αχαΐα», *Επιστημονική Επετηρίδα ΑΡΕΘΑΣ*, ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Πατρών, 1998, σελ. 41-69.

Βιβλιογραφία

- Asplund R., Reija L., *Labour market transitions in Finland. Does background matter*, ETLA, The Research Institute of the Finnish Economy, 1988.
- Βαρνάβα-Σκούρα Τζ., Κωστάκη Α., *Η ενισχυτική διδασκαλία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1991-1992). Μια πρώτη καταγραφή της λειτουργίας του θεσμού. Παρατηρήσεις και προτάσεις*, Έκθεση προς το ΥΠΕΠΘ, Αθήνα, 1992.
- Βαρνάβα-Σκούρα Τζ., *Θέματα γνωστικής ανάπτυξης, μάθησης και αξιολόγησης. Με κείμενα των Ζαν Πιαζέ, Τζέρομ Μπρούνερ*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1994.
- Βαρνάβα-Σκούρα Τζ., Βεργίδης Δ., *Προγράμματα για τη σχολική επιτυχία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2002.
- Βεργίδης Δ., *Υποεκπαίδευση, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, εκδ. Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1995.
- Βεργίδης Δ., «Πηγαίνουν οι Τσιγγάνοι σχολείο; Η σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων στην Κάτω Αχαΐα», *Επιστημονική Επετηρίδα ΑΡΕΘΑΣ*, ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Πατρών, 1998.
- Βεργίδης Δ., «Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας: Σχολικές διαδρομές και προσδοκίες των εκπαιδευομένων», στο: Βεκρής Λ., Χοντολίδου Ε., *Δύο χρόνια πειραματικής λειτουργίας: διδακτικές καινοτομίες και αναστοχασμός των πρακτικών μας*, Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας, Αθήνα, 28-29 Ιουλίου 2003, ΥΠΕΠΘ-ΓΓΕΕ-ΙΔΕΚΕ, 2004.
- Banque Mondiale, *Éducation: Politique sectorielle*, Paris, 1980.
- Bertrand O., *Education et Travail, Commission Internationale sur l'éducation pour le vingt et unième siècle*, Unesco, Paris, 1994.

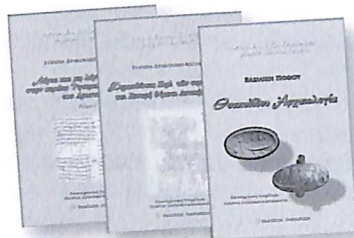
- Blaug M. (ed.), *Economics of education*, Penguin Books, 1968.
- Büchel F., Mertens A., *Overeducation, Undereducation, and the theory of career mobility*, Max Planck Institute for Human Development, Berlin and Humbolt University Berlin, Discussion Paper no 195, 2000.
- Commissariat General du Plan, *La qualification du travail: de quoi parle-t-on?*, La documentation française, Paris, 1978.
- Γραμματικάκης Γ., *Η κόμη της Βερενίκης*, 10η εκδ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996.
- Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, Παρατηρητήριο βιβλίου, *Πανελλήνια έρευνα για τον αναλφαβητισμό*, Έκθεση Εθνικής Αξιολόγησης Ακαδημαϊκής Προόδου των ΗΠΑ, Αθήνα, 1998.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Η απασχόληση στην Ευρώπη, Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Εργασιακών Σχέσεων και Κοινωνικών Υποθέσεων*, Βρυξέλλες, Λουξεμβούργο, 1995.
- Λιαρέλλης Στρ., Κασιμάτης Στ., Συνέντευξη Υπουργού Παιδείας: «Οι απόφοιτοι Γυμνασίου δεν μπορούν να διαβάσουν!», *Έψιλον*, 5/9/1997.
- Marshall R., Tucker M., *Thinking for a living: Education and the wealth of Nations*, Basic Books, 1992.
- Ministère de l'Éducation Nationale, de l'Enseignement Supérieur, de la Recherche et de l'insertion Professionnelle, *L'Éducation Nationale en chiffres*, Paris, 1995.
- Miller R., *L'enseignement et la formation complémentaire en tant qu'investissement: Connaissance de l'investissement dans la connaissance*, Document de travail, OCDE, Paris, 1993.
- Νηλ Α.Σ., *Θεωρία και πράξη της αντιαυταρχικής εκπαίδευσης*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1972.
- ΟΥΝΕΣΚΟ, CONFINTEA, *Εκπαίδευση Ενηλίκων. Η διακήρυξη του Αμβούργου. Η ατζέντα για το μέλλον*, 5η Διεθνής Διάσκεψη για την Εκπαίδευση Ενηλίκων, Αμβούργο, 14-18 Ιουλίου 1997, ΥΠΕΠΘ-ΓΓΛΕ, Αθήνα, 1997.
- Παλαιοκρασάς Σ. κ.ά., *Οι μαθητές που εγκαταλείπουν τις σπουδές τους στο Γυμνάσιο και οι ανάγκες τους για Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΕΚ, Αθήνα, 1996.
- Παλαιοκρασάς Σ., *Έρευνα «Μαθητική διαρροή στο γυμνάσιο» (φουρνιά μαθητών 1997/1998)*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα, 2001.
- Πελαγίδης, Θ., «Η εκπαίδευση δεν φέρνει απασχόληση», *Ελευθεροτυπία*, 17/7/2005.
- Paul J.J., Troncin Th., *Les apports de la recherche sur l'impact du redoublement comme moyen de traiter les difficultés scolaires au cours de la scolarité obligatoire*, Haut Conseil de l'Évaluation de l'École, τεύχ. 14, 2004.
- Reich R., *The Work of Nations*, A. Knopf, New York, 1991.
- Research Group 2, Mnysken J. (tutor) Sprundel R. van κ.ά., *Overeducation and upgrading*, University of Maastricht, 2002.

- Sosa L., «The unspoken reasons for hispanic undereducation», *Journal of Hispanic Higher Education*, vol. 1, no 1, 2002.
- Σταμέλος Γ., *Προσπάθεια ιχνηλασίας των ροών του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και της πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*, Έκθεση για την Σύνοδο των Πρωτάνεων και Προέδρων των Ελληνικών Πανεπιστημίων, Επιτροπή Ευρωπαϊκών Υποθέσεων, Αθήνα, 1993.
- Σταμέλος Γ., *Σύγχρονα Θέματα Εκπαιδευτικής πολιτικής. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: Προσπάθεια ιχνηλασίας Β'*, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 1999.
- Σταμέλος Γ., *Προσπάθεια ιχνηλασίας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος Γ'*, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2002.
- ΥΠΕΠΘ, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, *Συνδιάσκεψη για την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού*, 1-4 Οκτωβρίου 1984, Αθήνα, 1985.
- ΥΠΕΠΘ, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, *Αλφαβητισμός και διδασκαλία της μητρικής γλώσσας*, Πανελλήνιο συνέδριο για το διεθνές έτος αλφαβητισμού, Ανάβυσσος Αττικής, 23-25 Νοεμβρίου 1990, Αθήνα, 1992.
- ΥΠΕΠΘ, Επισκόπηση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, *Έκθεση για τον ΟΟΣΑ*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1995.
- Υπουργείο Πολιτισμού, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, *Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ σήμερα*, 1ο Ευρωπαϊκό Συνέδριο, Αθήνα, 16-18 Σεπτεμβρίου 1987.
- UNESCO, Programme expérimental mondial d'alphabétisation, *Evaluation critique*, les Presses de l' UNESCO, Παρίσι, 1971.
- UNESCO, *Ou' est-ce que l' alphabétisation*, 1983.
- UNESCO, *Réunion technique de spécialistes européens sur la prévention de l' analphabétisme fonctionnel et l' intégration des jeunes au monde de travail*, Rapport final et recommandations, 1987.
- Velden R.K.W. van, Smoorenburg M.S.M. van, *The measurement of overeducation and undereducation: self report vs. job-analyst method*, Research Centre for Education and the Labour Market, Maastricht University, 1997.
- Verhaest D., Omeij E., *Overeducation in the Flemish youth labor market, working paper*, Department of Social Economics, Ghent University, 2002.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Διεύθυνση σειράς: Γεωργία Ξανθάκη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Λόγια παραθέματα στην *Ρητορική του Αριστοτέλους*
104 χαρακτηριστικά παραθέματα συναφή με τους τόπους (τα θέματα) της αριστοτελικής *Ρητορικής* σχολιάζονται με πληρότητα για πρώτη φορά.

Δημοσθένους *Περί των συμμοριών*

Η πρώτη σε παγκόσμιο επίπεδο κριτική και ερμηνευτική θεώρηση μιας από τις καλύτερες δημηγορίες του μεγαλύτερου ορίστορα όλων των εποχών.

Θουκυδίδου *Αρχαιολογία*

Ένα συναρπαστικό πρότυπο ιστορικής αφήγησης, αντικειμενικότητας και κριτικού πνεύματος για την πρόοδο του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Dramatica

«Υποδειγματικές» ανασυνθέσεις χαμένων τραγωδιών.

Πολύτιμη συλλογή μελετών για τις τάσεις και τον χαρακτήρα της αρχαίας ελληνικής δραματικής ποίησης στην κλασική και μετακλασική εποχή.

F.R. ADRADOS

Ελληνική Μυθολογία - Λακωνία

Ο πολύμορφος καμβάς της ελληνικής μυθολογίας, κυρίως της Λακωνίας, με τρόπο γλαφυρό, εύληπτο και τεκμηριωμένο.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΞΕΝΩΝ ΕΡΓΩΝ

Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας (Α και Β τόμος)

Πανόραμα της ελληνικής λογοτεχνίας δώδεκα αιώνων από τον Όμηρο ως την πρόφιμη χριστιανική γραμματεία. Λόγος μεστός και τεκμηριωμένος, πλήρης παράθεση πηγών και πλούσια βιβλιογραφία. Ένα έργο αναφοράς.

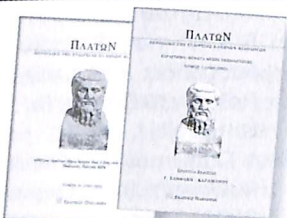
Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων

ΠΑΛΑΤΩΝ

Φιλολογικό περιοδικό διεθνούς εμβέλειας με πρωτότυπες εισηγήσεις σε όλο το φάσμα των αρχαιολογικών επιστημών.

Παράρτημα

Προτάσεις διδασκαλίας των φιλολογικών μαθημάτων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Απόσταγμα γνώσης και εμπειρίας δοκιμασμένων εκπαιδευτικών.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Νοσηφό 2 & Εμμ. Μπενιζή, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-3838020, 210-3822496, Fax: 210-3809150
site: www.papazisi.gr • email: papazisi@otenet.gr

Αυτοαξιολόγηση εκπαιδευτικού: επιπτώσεις στο έργο του και τεχνικές που συνεισφέρουν στη συστηματοποίησή της

Νίκος Ανδρεαδάκης*, Μαρία Καδιανάκη**,
Γιώτα Ξανθάκου***

Περίληψη

Ο εκπαιδευτικός κατά την αυτοαξιολόγησή του, πολλές φορές χωρίς συστηματικό τρόπο ή χωρίς εξωτερική παρέμβαση, αναλαμβάνει να εκτιμήσει την αξία του εαυτού του ή των έργων του βασιζόμενος σε συγκεκριμένα κριτήρια, τα οποία ή έχει διαμορφώσει ο ίδιος ή έχουν διαμορφωθεί από την κοινωνία. Η παρούσα έρευνα μελετά τις απόψεις των εκπαιδευτικών για τις συνέπειες της αυτοαξιολόγησης και τους τρόπους συστηματοποίησης αυτής της διαδικασίας. Το δείγμα αποτέλεσαν 621 εκπαιδευτικοί. Οι πληροφορίες συλλέχθηκαν με γραπτό ερωτηματολόγιο. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η αυτοαξιολόγηση είναι μια επαγγελματική ευθύνη, που εστιάζει στην επαγγελματική ανάπτυξη και βελτίωση του εκπαιδευτικού.

1. Εννοιολόγηση του όρου αυτοαξιολόγηση

Ο όρος αυτοαξιολόγηση (αυτο + αξιολόγηση) είναι μετάφρα-

* Ο Νίκος Ανδρεαδάκης, είναι επίκουρος καθηγητής ΠΤΔΕ στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

** Η Μαρία Καδιανάκη είναι υποψήφια διδάκτορας ΤΕΠΑΕΣ στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

*** Η Γιώτα Ξανθάκου είναι επίκουρη καθηγήτρια ΤΕΠΑΕΣ στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

ση του αγγλικού self-assessment και self-evaluation και ως λήμμα δεν υπάρχει σε ελληνικά ετυμολογικά λεξικά. Το πρώτο συνθετικό αυτο-, σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη, δηλώνει γενικώς αυτό που χαρακτηρίζεται σημασιολογικά ως αυτοπάθεια σημαίνει: τον ε-αυτό μου, από μόνος μου, χωρίς εξωτερική επέμβαση. Το δεύτερο συνθετικό -αξιολόγηση δηλώνει την εκτίμηση της αξίας (προσώπου ή έργου) με συγκεκριμένα κριτήρια.

Αν πρέπει να γίνει εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου αυτοαξιολόγηση θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αυτοαξιολόγηση είναι η διαδικασία κατά την οποία το άτομο από μόνο του, πολλές φορές χωρίς εξωτερική παρέμβαση, αναλαμβάνει να εκτιμήσει την αξία του εαυτού του ή των έργων του με συγκεκριμένα κριτήρια. Κριτήρια τα οποία ή έχει διαμορφώσει το ίδιο το άτομο, αποκωδικοποιώντας τα δια βίου μηνύματα που παίρνει από την κοινωνία ως δέκτης, ή έχουν διαμορφωθεί από τον πομπό (McCaleb, 1987) και στα οποία πρέπει να τοποθετήσει τον εαυτό του εάν θέλει να συμμετέχει στην επικοινωνιακή διαδικασία.

Συμμετοχή στην επικοινωνιακή διαδικασία σημαίνει ότι το άτομο οφείλει να ακολουθεί ορισμένους κανόνες. Με την αυτοαξιολόγηση που κάνει το άτομο προσπαθεί να εντοπίσει τη διαφορά μεταξύ αυτού που κάνει και εκείνου που θα όφειλε να κάνει (Κολιάδης, 1994, σελ. 90). Αποτέλεσμα αυτού είναι να αλλάζει κάθε φορά τη συμπεριφορά του, να μαθαίνει, να επικοινωνεί αποτελεσματικότερα.

2. Αυτοαξιολόγηση και εκπαιδευτικός

Ο εκπαιδευτικός κατά την αυτοαξιολόγησή του, πολλές φορές χωρίς συστηματικό τρόπο ή εξωτερική παρέμβαση, αναλαμβάνει να εκτιμήσει την αξία του εκπαιδευτικού του έργου ή γενικότερα του εαυτού του. Κατά τη διαδικασία της αυτοαξιολόγησης ο εκπαιδευτικός κάνει κρίσεις για την επάρκεια και την αποτελεσματικότητα της ίδιας του της γνώσης, της επίδοσής του, των πιστεύω του ή των ενεργειών του με σκοπό την αυτοβελτίωση (Airasian and Gullickson, 1997). Ο εκπαιδευτικός αυτοαξιολογούμενος εστιάζει στην προσωπική πρακτική, ασχολείται με τη δική του επαγγελματική ανάπτυξη, τις δικές του εμπειρίες μέσα κι έξω από την τάξη, διασαφηνίζει τι σημαίνει για τον ίδιο να είναι εκπαιδευτικός και προσπαθεί να καλύψει τη δική του ανάγκη κατανόησης

και βελτίωσης της καθημερινής του εμπειρίας μέσα στη σχολική τάξη.

Δεδομένης αυτής της εστίασης, είναι φανερό ότι ο εκπαιδευτικός είναι στο κέντρο της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης, κατά την οποία γίνεται υπεύθυνος για την εξέταση και την ανάπτυξη της δικής του πρακτικής. Είναι ο εκπαιδευτικός που εισπράττει, ερμηνεύει και κρίνει πληροφορίες που παράγονται από την προσωπική πρακτική. Είναι ο εκπαιδευτικός που σχεδιάζει κριτήρια και πρότυπα σύγκρισης για να κρίνει την επάρκεια των πιστεύω του, της γνώσης του, των δεξιοτήτων του και της αποτελεσματικότητάς του. Είναι ο εκπαιδευτικός που αποφασίζει για τη φύση των δραστηριοτήτων επαγγελματικής ανάπτυξης που πρέπει να αναλάβει. Δρα ερευνώντας τον ίδιο τον εαυτό του. Αυτοαξιολόγηση είναι η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού από τον εκπαιδευτικό και για τον εκπαιδευτικό (P. Airasian and Gullickson, 1997, σελ. 2).

Ο εκπαιδευτικός επιλέγει τη συμπεριφορά του –λεκτική ή μη– ανάμεσα σ' ένα πλήθος διαθέσιμων συμπεριφορών, σύμφωνα με κριτήρια που έχει διαμορφώσει ο ίδιος ως δέκτης ή σύμφωνα μ' αυτά που έχουν διαμορφωθεί από τον εκάστοτε πομπό και στα οποία πρέπει να τοποθετεί τον εαυτό του, αν θέλει να συμμετέχει στην επικοινωνιακή διαδικασία. Η αυτοαξιολόγηση τον οδηγεί να συγκρίνει, να σταθμίζει, να διαμορφώνει και να ρυθμίζει τη συμπεριφορά του, τον οδηγεί να τα έχει καλά με τον εαυτό του (Κοσμίδου-Hardy, 1998).

Κάθε συμπεριφορά αποσκοπεί σε ένα ορισμένο στόχο. Από τη στιγμή που ο εκπαιδευτικός έχει να επιλέξει μια συμπεριφορά ανάμεσα σε άλλες διαθέσιμες ή να τροποποιήσει τη συμπεριφορά που κρίνει αναποτελεσματική, τότε τίθενται σε λειτουργία οι διαδικασίες αυτορρύθμισης (self-regulation) (Karoly, 1982· Kanfer, 1988· Κολιάδης, 1994· Καλαντζή-Αζίζι, 2002). Κατά την αυτορρύθμιση ο εκπαιδευτικός που εμφανίζει τη συμπεριφορά, είναι και αυτός που ελέγχει τη συμπεριφορά. Μπορεί να αυτοπαρατηρείται, να αυτοαξιολογείται –μέσο καθορισμένων κριτηρίων– και να αποδίδει θετικές ή αρνητικές συνέπειες στον εαυτό του (Καλαντζή-Αζίζι, 2002).

Κατά την αυτορρύθμιση ο εκπαιδευτικός περνά από 3 στάδια:

- Αυτοπαρατήρηση, αυτοκαταγραφή. Ο εκπαιδευτικός διερευνά αν ο στόχος του είναι εφικτός και ανταποκρίνεται στις δυνατότητές του, ελέγχει προσεκτικά και σκόπιμα τη συμπεριφορά του.

- Αυτοαξιολόγηση. Ο εκπαιδευτικός συγκρίνει τις πληροφορίες που έχει αποκτήσει με την αυτοπαρατήρηση, με τα καθιερωμένα κριτήρια αποδοχής αυτής της συμπεριφοράς της οποίας σκοπός είναι η επίτευξη του στόχου.
- Αυτοενίσχυση. Ο εκπαιδευτικός αντιδρά ανάλογα με τα συμπεράσματα της αυτοαξιολόγησης. Θα φτάσει στην αυτοενίσχυση μόνο αν θεωρεί ότι ο στόχος είναι πραγματοποιήσιμος (Καλαντζή-Αζίζι, 2002). Αν η επίτευξη του στόχου αποδοθεί σε εξωτερικούς παράγοντες (Rotter, 1954) ή έχει χαμηλές προσδοκίες από τον εαυτό του, τότε η διαδικασία αυτορρύθμισης, επίλυσης του προβλήματος διακόπτεται.

Από τη στιγμή που ο εκπαιδευτικός δε διαπιστώσει διαφορά στα αποτελέσματα που συνεπάγεται η συμπεριφορά του και σ' αυτά που επιδιώκει να επιτύχει με τη συμπεριφορά του, τότε αισθάνεται ικανοποίηση και ανατροφοδοτείται η τάση του για δράση. Στην περίπτωση όπου υπάρχει μικρή διαφορά, τότε αισθάνεται ανικανοποίητος και παρωθείται στην επανάληψη των προσπαθειών του ή και στην καταβολή περαιτέρω προσπαθειών προς την επίτευξη του στόχου, εναρμονίζοντας τη συμπεριφορά του με τα κοινώς αποδεκτά κριτήρια. Υπάρχει και η περίπτωση να διαπιστώσει μεγάλη διαφορά στα παραγόμενα και επιδιωκόμενα αποτελέσματα τότε υπάρχει πιθανότητα να αναζητήσει τρόπους φυγής παρά να αλλάξει την ανεπιθύμητη συμπεριφορά του.

Οι παραπάνω διαδικασίες παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην εκπαιδευτική πράξη, διότι στηρίζονται στον ενσυνείδητο ελεύθερο αυτοπροσδιορισμό του εκπαιδευτικού (Κολιάδης, 1994).

3. Διαδικασία και τρόποι αυτοαξιολόγησης - συστηματοποίηση της διαδικασίας

Η τάξη είναι τόπος μάθησης και ο εκπαιδευτικός φυσικός αξιολογητής της μάθησης (MacBeath, 2000). Μέσα σε μια τάξη ο εκπαιδευτικός αξιολογεί μια εκτεταμένη λίστα συμπεριφορών και γεγονότων και παίρνει πολλά είδη αποφάσεων. Οι περισσότερες αξιολογήσεις που γίνονται μέσα σε μια τάξη δεν είναι αυτοαξιολογήσεις γιατί δεν εστιάζουν ιδιαίτερα στον εκπαιδευτικό. Οι αξιολογήσεις αυτές εστιάζουν κυρίως στο μαθητή, στο κλίμα της τάξης, στα διδακτικά προσόντα και στρατηγικές κι όχι πάνω στις

ενέργειες και στα πιστεύω του εκπαιδευτικού. Η αυτοαξιολόγηση του εκπαιδευτικού λαμβάνει χώρα όταν η εστίαση της αυτοαξιολόγησης κατευθύνεται, μακριά από μαθητές και διδακτικό υλικό, στον ίδιο τον εκπαιδευτικό (Airasian and Gullickson, 1997).

Ο εκπαιδευτικός θέτει ερωτήσεις και αναζητά απαντήσεις. Συζητά τη μέθοδο διδασκαλίας του και συλλογίζεται τους θριάμβους και τις αποτυχίες του. Όταν ο εκπαιδευτικός ρωτά: «Προσέχουν στο μάθημά μου;», ο εκπαιδευτικός δεν αυτοαξιολογείται. Όταν ρωτά: «Δεν προσέχουν στο μάθημά μου επειδή έκρινα λαθεμένα τις προαπαιτούμενες γνώσεις τους γι' αυτή την ενότητα;», τότε ο εκπαιδευτικός αυτοαξιολογείται. Η εστίαση στην πρώτη ερώτηση είναι πάνω στους μαθητές, ενώ στη δεύτερη πάνω στον εκπαιδευτικό.

Στην καθημερινή τους ρουτίνα οι εκπαιδευτικοί εκτιμούν την πρόοδο των μαθητών μερικές φορές σε ένα ανεπίσημο, διαισθητικό επίπεδο (Kyriacou, 1997) ή εκτιμούν πιο επίσημα με διαγωνισμούς και εξετάσεις. Οι επιτυχίες των μαθητών τους είναι τα σημεία αναφοράς με τα οποία κρίνουν τους εαυτούς τους και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «κυνικοί όσοι από τους εκπαιδευτικούς θωρούν ότι οι επιδόσεις των μαθητών τους δε σχετίζονται καθόλου με την ποιότητα της διδασκαλίας» (MacBeath, 2000, σελ. 94).

Στην πλειοψηφία τους οι αυτοαξιολογήσεις των εκπαιδευτικών προκύπτουν, εμφανίζονται αυθόρμητα, κατά τη διάρκεια των δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στην τάξη, φαινόμενο που ο Schon (1983) το ονόμασε «αμφισβήτηση στην πράξη» (reflection in action). Ο εκπαιδευτικός κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας αμφισβητεί αποφάσεις, επανατοποθετεί προσδοκίες και δοκιμάζει νέες λύσεις βασιζόμενος στην αυτοαξιολόγηση που κάνει αυθόρμητα, διαισθητικά και σιωπηρά την ώρα που διδάσκει. Αυτές οι αμφισβητήσεις, οι επανατροφοδοτήσεις και οι πειραματισμοί είναι σημαντικά στοιχεία για τη διαμόρφωση της πρακτικής του και των πιστεύω του για τη διδασκαλία του, αλλά έχουν επίσης πολλά χαρακτηριστικά που παρακωλύουν τη χρησιμότητα της αυτοαξιολόγησης ως συστηματικής διαδικασίας. Το ανέκφραστο και το εφήμερο που έχουν αυτές οι αυτοαξιολογήσεις κατά τη διδασκαλία καθιστούν δύσκολη τη μελέτη τους. Επίσης το χρονικό διάστημα που έχει στη διάθεσή του ο εκπαιδευτικός για να εστιάσει σε κάποιο ιδιαίτερο γεγονός είναι πολύ μικρό, κι έτσι οδηγείται σε συνοπτικές και συχνά επιπόλαιες αποφάσεις. Το γεγονός ότι τα προσωπικά κριτήρια είναι σιωπηλά και ιδιοσυγκρασιακά αποτρέπει

τον εκπαιδευτικό να τα αρθρώσει και να γίνει υπόλογος και υπεύθυνος για τις αποφάσεις του, ακόμα και στον ίδιο τον εαυτό του.

Η αυθόρμητη ροή των γεγονότων που διαδραματίζονται μέσα στην τάξη ελέγχει οτιδήποτε αμφισβητείται και αυτοαξιολογείται από τον εκπαιδευτικό. Η αυτοαξιολόγηση που κάνει ο εκπαιδευτικός είναι μια επαναενεργοποίηση, που συχνά χρησιμεύει στο να περιορίσει τις απόψεις του εκπαιδευτικού για την πρακτική του, μια και τα προβλήματα της πρακτικής του εκπαιδευτικού ίσως αγνοούνται ή ίσως δεν μπορούν να αναγνωριστούν ως προβλήματα από τον ίδιο τον εκπαιδευτικό (Kremer-Hayon, 1993).

Σίγουρα δεν είναι όλες οι αυτοαξιολογήσεις βασισμένες στα αυθόρμητα γεγονότα που συμβαίνουν στις τάξεις, κάποιες πραγματοποιούνται μετά απ' αυτά. Τελικά η αυτοαξιολόγηση του εκπαιδευτικού διαχωρίζεται από τους παράγοντες που παρακινούν, διεγείρουν, την ανάγκη για αξιολόγηση «εαυτού». Ανεξάρτητα από το εάν η αυτοαξιολόγηση γίνεται κατά τη διάρκεια ή μετά τη διδασκαλία στην τάξη, δεν υπάρχει τίποτα για να επικυρώσει ή να αντιπαρατεθεί με τις αυτοαξιολογήσεις ή τις επόμενες αξιολογήσεις «εαυτού», που θα κάνει ο εκπαιδευτικός. Αυτή η έλλειψη εξωτερικών πληροφοριών είναι σημαντική επειδή τα κριτήρια του εκπαιδευτικού, τα πρότυπα και οι ερμηνείες των γεγονότων και των αποτελεσμάτων, επηρεάζονται από τις προϋπάρχουσες πεποιθήσεις και εμπειρίες, τις οποίες χρησιμοποιεί για να ερμηνεύει, να αναγνωρίζει και να ταξινομεί τις πληροφορίες της αυτοαξιολόγησης (Kremer-Hayon, 1993).

Όταν οι εκπαιδευτικοί εμπλουτίζουν πληροφορίες αυτοαξιολόγησης που βασίζονται σε προσωπικές αντιλήψεις και ερμηνείες, με περισσότερα εξωτερικά στοιχεία που αφορούν την πρακτική τους, τότε εμφανίζεται η λιγότερο χρησιμοποιούμενη μορφή αυτοαξιολόγησης. Αυτά τα στοιχεία μπορούν να συγκεντρωθούν με πολλές μορφές και τρόπους: από συναδέλφους, από το σχολικό σύμβουλο, από τους μαθητές, από τη βιβλιογραφική αναδίφηση.

Ως εργαλεία για τη συγκέντρωση στοιχείων που θα λειτουργούσαν επικουρικά αλλά και θα συστηματοποιούσαν τη διαδικασία της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού, μπορούν να χρησιμοποιηθούν αυτοεξεταστικά ερωτηματολόγια (McColskey and Egelson, 1993), κλίμακες αυτοαξιολόγησης, ερωτηματολόγια ανατροφοδότησης (Wubbels and Levy 1993), στοιχεία επίδοσης των μαθητών (Angelo and Cross, 1993), προσωπικοί φάκελοι του ίδιου του εκπαιδευτικού (porto-folio), μικροδιδασκαλίες (Airasian and Gullick-

son, 1997), ημερολόγια τάξης (Holly and McLoughlin, 1989) και ερευνητικοί απολογισμοί. Χρησιμοποιώντας τέτοιες εξωτερικές πληροφορίες ο εκπαιδευτικός μπορεί να επικυρώσει, να επιβεβαιώσει τις αντιλήψεις του και τις ερμηνείες του σχετικά με την πρακτική του. Συστηματοποιεί τη διαδικασία αυτοαξιολόγησής του.

Πολλά απ' αυτά τα εργαλεία δε χρησιμοποιούνται ευρέως, επειδή μεταξύ των άλλων οι απαιτήσεις της διδασκαλίας, η σταθερότητα της συμμετοχής στην τάξη και η ανάγκη για άμεση λήψη αποφάσεων κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, εμποδίζουν τους εκπαιδευτικούς να επιχειρήσουν να συστηματοποιήσουν τη διαδικασία αυτοαξιολόγησής τους.

4. Μεθοδολογία

Κίνητρο για την παρούσα έρευνα υπήρξε η πρόθεση να συλλεχθούν στοιχεία που αφορούν τις απόψεις των εκπαιδευτικών για την αυτοαξιολόγησή τους, με σκοπό να αποτελέσουν κριτήρια για τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς και να τους βοηθήσουν στη διαδικασία αυτοαξιολόγησής τους.

Η έρευνα στοχεύει στη διερεύνηση των απόψεων των εκπαιδευτικών αναφορικά με:

- τις συνέπειες της αυτοαξιολόγησης,
- τους τρόπους-τεχνικές που συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης.

Τα διερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν είναι:

- Διαφοροποιούνται οι απόψεις των εκπαιδευτικών ως προς τις συνέπειες της αυτοαξιολόγησης στο έργο τους και τις τεχνικές που συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης με βάση τα χρόνια υπηρεσίας τους;
- Διαφοροποιούνται οι απόψεις των εκπαιδευτικών ως προς τις συνέπειες της αυτοαξιολόγησης στο έργο τους και τις τεχνικές που συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης με βάση την αστικότητα του σχολείου εργασίας τους;
- Διαφοροποιούνται οι απόψεις των εκπαιδευτικών ως προς τις συνέπειες της αυτοαξιολόγησης στο έργο τους και τις τεχνικές που συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης ανάλογα με την τάξη στην οποία διδάσκουν;

4.1. Δείγμα

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 621 εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (212 άνδρες και 409 γυναίκες), που κατά το σχολικό έτος 2003-2004, υπηρετούσαν σε δημοτικά σχολεία των τεσσάρων νομών της Κρήτης. Από τους εκπαιδευτικούς του δείγματος 308 υπηρετούσαν σε αστικά σχολεία και 313 υπηρετούσαν σε ημιαστικά ή αγροτικά σχολεία.

4.2. Μέσο συλλογής δεδομένων

Για την υλοποίηση των στόχων της έρευνας ως μέσο συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκε γραπτό ερωτηματολόγιο. Επίσης οι προαναφερθέντες στόχοι αποτελούν ένα υποσύνολο της συνολικής στοχοθεσίας που τέθηκε στην έρευνα και στην παρούσα φάση, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που αφορούν τους προαναφερθέντες στόχους μιας και το ερωτηματολόγιο που χορηγήθηκε στους εκπαιδευτικούς αποτελείται από περισσότερα ερωτήματα. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που σχετίζονται με τους προαναφερθέντες στόχους και υποθέσεις.

5. Αποτελέσματα της έρευνας

Σε αυτήν την ενότητα παρουσιάζονται τα περιγραφικά αποτελέσματα της έρευνας καθώς και τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την επαγωγική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας με βάση προσωπικά στοιχεία των εκπαιδευτικών του δείγματος.

5.1. Περιγραφικά αποτελέσματα της έρευνας

Αρχικά εμφανίζονται οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών του δείγματος στην ερώτηση που αφορά τα αποτελέσματα, τις συνέπειες που προκύπτουν από την αυτοαξιολόγηση του εκπαιδευτικού. Ακολουθούν οι προτάσεις των εκπαιδευτικών για τις τεχνικές που συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησής τους.

5.1.1. Συνέπειες από την αυτοαξιολόγηση του εκπαιδευτικού

Η ερώτηση αυτή διερευνά τις πιθανές συνέπειες που θα προκύψουν για τον εκπαιδευτικό από την αυτοαξιολόγησή του. Δόθη-

καν ορισμένες επιπτώσεις που πιθανόν μπορεί να προκύψουν από την αυτοαξιολόγηση του εκπαιδευτικού και ζητήθηκε από τα υποκείμενα του δείγματος να τοποθετηθούν σχετικά.

Ιεραρχώντας τις απαντήσεις του δείγματος (πίνακας 1), διαπιστώνεται ότι στο γενικό πλαίσιο οι 9 από τις 12 συνέπειες θεωρούνται πιθανές να συμβούν σε έναν εκπαιδευτικό που αυτοαξιολογείται από το 80 % του δείγματος και άνω.

Ειδικότερα το 96,8% του δείγματος ($\bar{x} = 3,60$) θεωρεί ότι είναι πιθανό ο εκπαιδευτικός από την αυτοαξιολόγησή του να αποκτήσει μια κουλτούρα συνεχούς βελτίωσης του εαυτού του, να πάρει αποφάσεις για τον εαυτό του και την πρακτική του από το 95,9% ($\bar{x} = 3,58$) και να αποκτήσει αυτοπεποίθηση για τον επαγγελματικό του ρόλο από το 95,5% του δείγματος ($\bar{x} = 3,52$).

Το 55,6% του δείγματος ($\bar{x} = 3,51$) πιστεύει ως πολύ πιθανό ο εκπαιδευτικός από την αυτοαξιολόγησή του να αναλάβει ο ίδιος την ευθύνη της δουλειάς του και να αποκτήσει κίνητρα για την επαγγελματική του ανάπτυξη από το 52,9% του δείγματος ($\bar{x} = 3,44$).

Ένα από τα γεγονότα που κρίνουν οι εκπαιδευτικοί ως πολύ πιθανά να συμβεί είναι να αποκτήσουν από την αυτοαξιολόγησή τους μια ασφαλιστική δικλείδα για όποια απόπειρα αυθαίρετης αξιολογικής κρίσης ενός συμβούλου ή ενός διευθυντή με 40,4% του δείγματος ($\bar{x} = 3,20$).

Μικρής πιθανότητας έως τελείως απίθανο γεγονός είναι για το 65,2% του δείγματος ($\bar{x} = 2,26$) ότι ο εκπαιδευτικός με την αυτοαξιολόγηση θα εμπλακεί σε μια χρονοβόρα και επίπονη διαδικασία. Ομόφωνα σχεδόν απαντούν οι εκπαιδευτικοί σε ποσοστό 83,1% ($\bar{x} = 1,92$) ότι είναι μικρής πιθανότητας έως τελείως απίθανο για ένα εκπαιδευτικό από την αυτοαξιολόγησή του να κλονιστεί η αυτοεκτίμησή του καθώς επίσης και να διακινδυνεύσει το κύρος του με 83,0% του δείγματος ($\bar{x} = 1,80$).

5.1.2. Συστηματοποίηση διαδικασίας αυτοαξιολόγησης

Στον πίνακα 2 παρουσιάζονται οι επιλογές των εκπαιδευτικών που κλήθηκαν να επιλέξουν ποιες ενέργειες, ποια στοιχεία μπορούν να συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης ενός εκπαιδευτικού, σε περίπτωση που θα ήθελε να συστηματοποιήσει αυτή τη διαδικασία. Ζητήθηκε από τους εκπαιδευτικούς να επιλέξουν 5 από τα 14 στοιχεία που αναφέρονταν στην ερώτηση.

Ιεραρχώντας τις επιλογές διαπιστώνεται ότι οι εκπαιδευτικοί

Πίνακας 1

Κατανομή, μέσος όρος και τυπική απόκλιση των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος για καθεμία από τις πιθανές συνέπειες της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού

Περιγραφή πιθανών συνεπειών	Πολύ πιθανή		Αρκετά πιθανή		Μικρής πιθανότητας		Τελείως απίθανη		Δείκτες		Δεν απάντησαν	
	N	%	N	%	N	%	N	%	Κεντρικής τάξης	Διασπορά	N	%
1. Θα αποκτήσει μια κουλτούρα συνεχούς βελτίωσης του εαυτού του	378	63,1	202	33,7	17	2,8	2	0,3	3,60	0,56	22	3,5
2. Θα πάρει αποφάσεις για τον εαυτό του και την πρακτική του	366	61,9	201	34,0	23	3,9	1	0,2	3,58	0,57	30	4,8
3. Θα αποκτήσει αυτοπεποίθηση για τον επαγγελματικό του ρόλο	342	57,3	228	38,2	24	4,0	3	0,5	3,52	0,60	24	3,9
4. Θα αναλάβει ο ίδιος την ευθύνη της δουλειάς του	332	55,6	240	40,2	23	3,9	2	0,3	3,51	0,59	24	3,9
5. Θα αποκτήσει κίνητρα για την επαγγελματική του ανάπτυξη	313	52,9	226	38,2	51	8,6	2	0,3	3,44	0,66	29	4,7
6. Θα έχει την ευκαιρία να παρουσιάσει τις προσωπικές του εμπειρίες και ενέργειες	262	44,3	274	46,4	51	8,6	4	0,7	3,34	0,66	30	4,8

Πίνακας 1
(Συνέχεια)

Περιγραφή πιθανών συνεπειών	Πολύ πιθανή		Αρκετά πιθανή		Μικρής πιθανότητας		Τελείως απίθανη		Δείκτες		Δεν απάντησαν		
	N	%	N	%	N	%	N	%	\bar{x}	Κεντρικής τάξης	S	N	%
7. Θα βοηθηθεί να αναπτύξει κάποιες ιδιαίτερες κλίσεις ή ενδιαφέροντα	261	43,9	282	47,5	45	7,6	6	1,0	3,34	0,66	27	4,3	
8. Θα εκφράσει τα προβλήματα του αποκτώντας μια προοπτική επίλυσής τους	265	45,0	261	44,3	56	9,5	7	1,2	3,33	0,69	32	5,2	
9. Θα αποκτήσει μια ασφαλιστική δικλείδα για όποια απόπειρα αυθαίρετης αξιολογικής κρίσης ενός συμβούλου ή ενός διευθυντή	240	40,4	247	41,6	90	15,2	17	2,9	3,20	0,79	27	4,3	
10. Θα εμπλακεί σε μια χρονοβόρα και επίπονη διαδικασία	47	7,9	160	26,9	285	48,0	102	17,2	2,26	0,83	27	4,3	
11. Θα κινδυνεύσει να κλονιστεί η αυτοεκτίμησή του	28	4,7	72	12,1	318	53,6	175	29,5	1,92	0,77	28	4,5	
12. Θα διακινδυνεύσει το κύρος του	28	4,8	60	10,2	268	45,6	232	37,4	1,80	0,80	33	5,3	
Κάτι άλλο. Τι:	2 άτομα δήλωσαν κάτι άλλο												

Πίνακας 2

Κατανομή των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος για καθένα στοιχείο συστηματοποίησης της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης των εκπαιδευτικών

Περιγραφή συνεπειών συστηματοποίησης της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης	Ναι		Όχι		Δεν απάντησαν	
	N	%	N	%	N	%
1. Συγκεκριμένες αναφορές σε προβλήματα διδασκαλίας που αντιμετώπισε και τους τρόπους αντιμετώπισης τους	384	63,1	225	36,9	12	1,9
2. Εναλλακτικές μέθοδοι που εφάρμοσε	332	54,5	277	45,5	12	1,9
3. Παρουσίαση της εξελικτικής πορείας της προόδου των μαθητών του	296	48,6	313	51,4	12	1,9
4. Αναφορές στις συμμετοχές του σε εκπαιδευτικά προγράμματα, σεμινάρια, συνέδρια	266	43,7	343	56,3	12	1,9
5. Ερωτηματολόγια που συμπληρώνουν οι μαθητές του	255	41,9	354	58,1	12	1,9
6. Προσωπικές συζητήσεις με κάποιους μαθητές του	213	35,0	396	65,0	12	1,9
7. Κλίμακες αυτοαξιολόγησης τσεκλισμένες από τον εκπαιδευτικό	190	31,2	419	68,8	12	1,9
8. Βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες του	164	26,9	445	73,1	12	1,9
9. Ενδεικτικά σχεδιαγράμματα διδασκαλιών του	156	25,6	453	74,4	12	1,9
10. Αναφορές στην επαγγελματική του πορεία	140	23,0	469	77,0	12	1,9
11. Προδιατυπωμένες ανοιχτές ερωτήσεις που θέτει και στη συνέχεια απαντά ο ίδιος ο εκπαιδευτικός	98	16,1	511	83,9	12	1,9

Πίνακας 2
(Συνέχεια)

Περιγραφή συνεπειών συστηματοποίησης της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης	Ναι		Όχι		Δεν απάντησαν	
	N	%	N	%	N	%
12. Καταγεγραμμένες συζητήσεις με τους γονείς των μαθητών του	96	15,8	513	84,2	12	1,9
13. Καταγεγραμμένες συζητήσεις με το σχολικό σύμβουλό του	61	10,0	548	90,0	12	1,9
14. Καταγεγραμμένες συζητήσεις με το διευθυντή του	16	2,6	593	97,4	12	1,9
Κάτι άλλο. Τι:	2 άτομα δήλωσαν κάτι άλλο					

θεωρούν ότι στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης συνεισφέρουν οι συγκεκριμένες αναφορές σε προβλήματα διδασκαλίας που αντιμετώπισε ο εκπαιδευτικός και στους τρόπους με τους οποίους τα αντιμετώπισε, στοιχείο που επέλεξε το 63,1% του δείγματος.

Οι εναλλακτικές μέθοδοι που εφαρμόζει ο εκπαιδευτικός επιλέγεται από το 54,5% του δείγματος ως στοιχείο που συνεισφέρει στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού, καθώς και η παρουσίαση της εξελικτικής πορείας των μαθητών επιλέγεται από το 48,6% του δείγματος.

Οι καταγεγραμμένες συζητήσεις με τους γονείς των μαθητών του εκπαιδευτικού αναγνωρίζεται ότι συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης από το 15,8% του δείγματος.

Τα μικρότερα ποσοστά συγκεντρώνουν οι καταγεγραμμένες συζητήσεις με το σχολικό σύμβουλο (10,0%) και το διευθυντή του εκπαιδευτικού (2,6%). Η συνεισφορά του σχολικού συμβούλου και του διευθυντή παρουσιάζεται μικρή στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού.

5.2. Ανάλυση δεδομένων της έρευνας με βάση προσωπικά στοιχεία των εκπαιδευτικών

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζεται η ανάλυση των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος ανάλογα με τα ατομικά τους στοιχεία: έτη υπηρεσίας, αστικότητα του σχολείου εργασίας και την τάξη διδασκαλίας τους.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο ερώτημα που αφορούσε τις συνέπειες της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού, στατιστικά σημαντικές διαφορές δε διαπιστώθηκαν σε καμία δήλωση σε σχέση με τα ατομικά στοιχεία των εκπαιδευτικών.

5.2.1. Έτη υπηρεσίας

Το δείγμα χωρίστηκε σε 4 κατηγορίες ανάλογα με τα έτη υπηρεσίας των εκπαιδευτικών. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει εκπαιδευτικούς που έχουν από 1-5 έτη υπηρεσίας, η δεύτερη, εκπαιδευτικούς που έχουν από 6-15 έτη υπηρεσίας, η τρίτη, αυτούς που έχουν από 16-25 έτη, και τέλος, η τέταρτη κατηγορία περιλαμβάνει εκπαιδευτικούς που έχουν πάνω από 25 έτη υπηρεσίας.

5.2.1.1. Συστηματοποίηση διαδικασίας αυτοαξιολόγησης

Στην ερώτηση που διερευνά τη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού διαπιστώνονται στατιστικά σημαντικές διαφορές, σε σχέση με τα έτη υπηρεσίας των εκπαιδευτικών του δείγματος, σε 4 από τα 14 στοιχεία που συνεισφέρουν προς αυτή την κατεύθυνση. Τα στοιχεία αυτά είναι:

- Αναφορές στην επαγγελματική πορεία του εκπαιδευτικού
- Βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες του εκπαιδευτικού
- Καταγεγραμμένες συζητήσεις με το σχολικό σύμβουλο του εκπαιδευτικού
- Καταγεγραμμένες συζητήσεις με τους γονείς των μαθητών του εκπαιδευτικού

Πιο συγκεκριμένα, στον πίνακα 3 παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στα έτη υπηρεσίας των εκπαιδευτικών του δείγματος και στη δήλωση: «οι αναφορές στην επαγγελματική πορεία του εκπαιδευτικού συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησής του» ($p = ,001$).

Από τα αναλυτικά στοιχεία του πίνακα 3 διαπιστώνεται ότι οι εκπαιδευτικοί με 1-5 έτη υπηρεσίας συγκεντρώνουν το μικρότερο ποσοστό θετικής προτίμησης (12,8%) και στη συνέχεια η διαφορά μεγαλώνει σημαντικά κατά 14,5 ποσοστιαίες μονάδες, δηλαδή οι εκπαιδευτικοί με 6-15 έτη υπηρεσίας δηλώνουν σε ποσοστό 26,3% ότι αυτό το στοιχείο συμβάλει θετικά στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού. Υψη-

Πίνακας 3

Ποσοστιαία κατανομή των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος στη δήλωση: «Αναφορές στην επαγγελματική του πορεία», ανάλογα με τα έτη υπηρεσίας.
Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών

Έτη υπηρεσίας	Ναι (%)	Όχι (%)	Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας
1-5	12,8	87,2	$\chi^2 = 17,212 \times df = 3 \times p = ,001$
6-15	26,3	73,7	
16-25	29,2	70,8	
>25	28,8	71,2	

Πίνακας 4

Ποσοστιαία κατανομή των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος στη δήλωση: «Βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες του» ανάλογα με τα έτη υπηρεσίας.

Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών

Έτη υπηρεσίας	Ναι (%)	Όχι (%)	Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας
1-5	35,9	64,1	$\chi^2 = 15,113 \times df = 3 \times p = ,002$
6-15	22,2	77,8	
16-25	19,9	80,1	
>25	32,2	67,8	

λότερα ποσοστά και μάλιστα χωρίς σημαντική διαφοροποίηση εμφανίζονται στις κατηγορίες των εκπαιδευτικών με 16-25 έτη υπηρεσίας και άνω των 25 ετών υπηρεσίας (29,2% έναντι 28,8%).

Από τα δεδομένα του πίνακα 4 διαπιστώνεται ότι διαφοροποιούνται σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο οι εκπαιδευτικοί του δείγματος, ανάλογα με τα έτη υπηρεσίας τους και τη δήλωση: «οι βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες του εκπαιδευτικού συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού» ($p = ,002$).

Πιο συγκεκριμένα το μεγαλύτερο ποσοστό (35,9%) θετικής δήλωσης συγκεντρώνεται στους νεώτερους εκπαιδευτικούς (1-5 έτη υπηρεσίας), αλλά στη συνέχεια το ποσοστό στις 2 επόμενες κατηγορίες φθίνει και παίρνει τη μικρότερη τιμή του (19,9%) στους εκπαιδευτικούς με 16-25 έτη υπηρεσίας. Στη συνέχεια παρατηρείται αισθητή αύξηση στο ποσοστό θετικής προτίμησης (32,2%) από τους εκπαιδευτικούς με έτη υπηρεσίας άνω των 25. Οι εκπαιδευτικοί με 6-25 έτη υπηρεσίας παρουσιάζονται να διαφοροποιούνται από τις άλλες δυο κατηγορίες εκπαιδευτικών.

Στον πίνακα 5 παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στα έτη υπηρεσίας των εκπαιδευτικών του δείγματος και στη δήλωση: «οι καταγεγραμμένες συζητήσεις με το σχολικό σύμβουλο του εκπαιδευτικού, συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού» ($p = ,006$).

Το μικρότερο ποσοστό (6,2%) θετικής προτίμησης συγκεντρώνει η κατηγορία των εκπαιδευτικών με 6-15 έτη υπηρεσίας και

Πίνακας 5

Ποσοστιαία κατανομή των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος στη δήλωση: «Καταγεγραμμένες συζητήσεις με το σχολικό σύμβουλό του» ανάλογα με τα έτη υπηρεσίας.
Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών

Έτη υπηρεσίας	Ναι (%)	Όχι (%)	Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας
1-5	8,2	91,8	$\chi^2 = 12,480 \times df = 3 \times p = ,006$
6-15	6,2	93,8	
16-25	13,0	87,0	
>25	20,3	79,7	

στη συνέχεια οι νεώτεροι εκπαιδευτικοί με 1-5 έτη υπηρεσίας δηλώνουν θετική προτίμηση σε ποσοστό 8,2%. Οι εκπαιδευτικοί με 16-25 έτη υπηρεσίας τοποθετούνται υπέρ αυτού του στοιχείου σε ποσοστό 13,0%, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό (20,3%) θετικής δήλωσης συγκεντρώνεται από τους εκπαιδευτικούς με έτη υπηρεσίας άνω των 25.

Με εξαίρεση τις δύο πρώτες κατηγορίες ετών υπηρεσίας, όπου η διαφορά είναι μικρή, παρατηρείται ότι όσο αυξάνονται τα έτη υπηρεσίας, τόσο αυξάνεται και η θετική προτίμηση των εκπαιδευτικών που θεωρούν ότι το στοιχείο αυτό συμβάλλει στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησής τους.

Από τα δεδομένα του πίνακα 6 διαπιστώνεται ότι διαφοροποιούνται σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο οι εκπαιδευτικοί του δείγματος, ανάλογα με τα έτη υπηρεσίας τους και τη δήλωση: «οι καταγεγραμμένες συζητήσεις με τους γονείς των μαθητών τους συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού» ($p = ,023$).

Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί με 6-15 έτη υπηρεσίας συγκεντρώνουν το μικρότερο ποσοστό (11,9%) θετικής δήλωσης και στη συνέχεια οι εκπαιδευτικοί με 1-5 έτη υπηρεσίας επιλέγουν αυτό το στοιχείο σε ποσοστό 13,8%. Η διαφορά αυξάνεται κατά 6,7 ποσοστιαίες μονάδες στην επόμενη κατηγορία (16-25 έτη υπηρεσίας), όπου οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν αυτό το στοιχείο σε ποσοστό 18,6%, για να φτάσει στην ανώτερη τιμή (27,1%) το ποσοστό προτίμησης στους εκπαιδευτικούς άνω των 25 ετών υπηρεσίας.

Πίνακας 6

Ποσοστιαία κατανομή των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος στη δήλωση: «Καταγεγραμμένες συζητήσεις με τους γονείς των μαθητών του» ανάλογα με τα έτη υπηρεσίας. Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών

Έτη υπηρεσίας	Ναι (%)	Όχι (%)	Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας
1-5	13,8	86,2	$\chi^2 = 9,449 \times df = 3 \times p = ,023$
6-15	11,9	88,1	
16-25	18,6	81,4	
>25	27,1	72,9	

Διαπιστώνεται ότι, ενώ στις 2 πρώτες κατηγορίες ετών υπηρεσίας δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση, όσο αυξάνονται τα έτη υπηρεσίας, τόσο αυξάνεται και η θετική προτίμηση των εκπαιδευτικών που θεωρούν ότι το στοιχείο αυτό συμβάλλει στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησής τους.

5.2.2. Αστικότητα σχολείου

5.2.2.1. Συστηματοποίηση διαδικασίας αυτοαξιολόγησης

Στην ερώτηση που διερευνά τα στοιχεία που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού διαπιστώνεται στατιστικά σημαντική διαφορά σε σχέση με την αστικότητα του σχολείου εργασίας τους σε ένα από τα 14 στοιχεία που είχαν να επιλέξουν οι εκπαιδευτικοί του δείγματος. Στοιχείο που μπορεί να συμβάλλει στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού είναι «οι αναφορές στις συμμετοχές του σε εκπαιδευτικά προγράμματα, σεμινάρια συνέδρια» σε σχέση με την αστικότητα του σχολείου εργασίας του εκπαιδευτικού διαπιστώνεται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ($p = ,043$).

Από τα δεδομένα του πίνακα 7 φαίνεται ότι το στοιχείο αυτό επιλέγεται από τους εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε αστικά σχολεία σε ποσοστό 70,7%, ενώ μικρότερο είναι το ποσοστό προτίμησης (63,0%) στους εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε ημιαστικά και αγροτικά σχολεία.

Πίνακας 7

Ποσοστιαία κατανομή των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος στη δήλωση: «Αναφορές στις συμμετοχές του σε εκπαιδευτικά προγράμματα, σεμινάρια, συνέδρια» ανάλογα με την αστικότητα του σχολείου.
Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών

Αστικότητα σχολείου	Ναι (%)	Όχι (%)	Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας
Αστικό	70,7	29,3	$\chi^2 = 4,080$ $df = 3 \times p = ,043$
Ημιαστικό-αγροτικό	63,0	37,0	

5.2.3. Τάξη διδασκαλίας

Το δείγμα χωρίστηκε σε 4 κατηγορίες ανάλογα με την τάξη που διδάσκει. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει εκπαιδευτικούς που διδάσκουν στην Α' και Β' τάξη, η δεύτερη εκπαιδευτικούς που διδάσκουν στη Γ' και Δ' τάξη, η τρίτη αυτούς που διδάσκουν στην Ε' και Στ', και τέλος η τέταρτη κατηγορία περιλαμβάνει εκπαιδευτικούς που διδάσκουν σε περισσότερες από μία τάξεις, εκπαιδευτικούς ολιγοθέσιων σχολείων.

5.2.3.1. Συστηματοποίηση διαδικασίας αυτοαξιολόγησης

Στην ερώτηση που διερευνά τα στοιχεία που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού, διαπιστώθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές σε σχέση με την τάξη διδασκαλίας των εκπαιδευτικών, σε 2 από τα 14 στοιχεία που είχαν να επιλέξουν οι εκπαιδευτικοί του δείγματος. Τα στοιχεία αυτά είναι:

- Βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες του εκπαιδευτικού
- Προσωπικές συζητήσεις με κάποιους μαθητές του εκπαιδευτικού

Από τα δεδομένα του πίνακα 8 διαπιστώνεται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην τάξη διδασκαλίας των εκπαιδευτικών του δείγματος και στη δήλωση: «Οι βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες του εκπαιδευτικού συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησής του» ($p = ,044$).

Πίνακας 8

Ποσοστιαία κατανομή των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος στη δήλωση: «Βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες του» ανάλογα με την τάξη διδασκαλίας του εκπαιδευτικού.
Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών

Τάξη διδασκαλίας	Ναι (%)	Όχι (%)	Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας
A'-B'	30,3	69,7	$\chi^2 = 8,112$ $df = 3$ $\times p = ,044$
Γ'-Δ'	28,0	72,0	
Ε'-ΣΤ'	19,9	80,1	
> από μια τάξεις	35,7	64,3	

Πιο συγκεκριμένα στον πίνακα 8 παρατηρείται ότι οι βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες του εκπαιδευτικού θεωρούνται από τους εκπαιδευτικούς των ολιγοθέσιων σχολείων ότι συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης σε ποσοστό 35,7% το οποίο είναι το μεγαλύτερο ποσοστό θετικής προτίμησης στον πίνακα. Ακολουθούν οι εκπαιδευτικοί των μικρών τάξεων που συγκεντρώνουν ποσοστό θετικής προτίμησης 30,3%, οι εκπαιδευτικοί των μεσαίων τάξεων με ποσοστό 28,0% και τέλος οι εκπαιδευτικοί των μεγάλων τάξεων συγκεντρώνουν το μικρότερο ποσοστό (19,9%) θετικής προτίμησης. Παρατηρείται ότι το ποσοστό φθίνει με το πέρασμα από τις μικρές, στις μεσαίες και στις μεγαλύτερες τάξεις.

Στον πίνακα 9, παρατηρείται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην τάξη διδασκαλίας των εκπαιδευτικών του δείγματος και στη δήλωση: «Οι προσωπικές συζητήσεις του εκπαιδευτικού με κάποιους μαθητές του, συνεισφέρουν στη συστηματοποίηση της διαδικασίας της αυτοαξιολόγησης του» ($p = ,050$).

Στα αναλυτικά στοιχεία του πίνακα 9 εμφανίζονται οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν στις μεγάλες τάξεις να δηλώνουν ότι: «οι προσωπικές συζητήσεις με κάποιους μαθητές του» μπορούν να συνεισφέρουν στον εκπαιδευτικό που θα επιχειρούσε να συστηματοποιήσει τη διαδικασία αυτοαξιολόγησης του, με ποσοστό 39,8%, ποσοστό που είναι και το μεγαλύτερο του πίνακα. Στην κατηγορία που περιλαμβάνει τους εκπαιδευτικούς που διδάσκουν στις μεσαίες τάξεις το στοιχείο αυτό συγκεντρώνει ποσοστό

Πίνακας 9

Ποσοστιαία κατανομή των απαντήσεων των εκπαιδευτικών δείγματος στη δήλωση: «Προσωπικές συζητήσεις με κάποιους μαθητές του» ανάλογα με την τάξη διδασκαλίας του εκπαιδευτικού. Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών

Τάξη διδασκαλίας	Ναι (%)	Όχι (%)	Έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας
A'-B'	34,3	65,7	$\chi^2 = 7,822df = 3 \times p = ,050$
Γ'-Δ'	36,0	64,0	
Ε'-ΣΤ'	39,8	60,2	
> από μια τάξεις	19,6	80,4	

36,0% και ακολουθούν οι εκπαιδευτικοί των μικρών τάξεων που δείχνουν θετική προτίμηση με ποσοστό 34,3%.

Περνώντας από τις μικρές στις μεγάλες τάξεις παρατηρείται μια αύξηση θετικής προτίμησης της τάξεως των 2 περίπου ποσοστιαίων μονάδων, στις προσωπικές συζητήσεις με κάποιους μαθητές, ως στοιχείο που συνεισφέρει στη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης.

Τέλος οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν σε περισσότερες από μία τάξεις διαφοροποιούνται από τους εκπαιδευτικούς των πολυθέσιων σχολείων και δηλώνουν θετική προτίμηση με ποσοστό 19,6%, ποσοστό που είναι και το μικρότερο του πίνακα.

6. Συζήτηση - συμπεράσματα

Σύμφωνα με τους Airasian and Gullickson (1997), Kyriacou (1997), Kremer-Hayon (1993), MacBeath (2000), αυτοαξιολόγηση είναι η αναθεώρηση, η αμφισβήτηση, και η επανατοποθέτηση των δράσεων, των ενεργειών του ατόμου με σκοπό την αυτοβελτίωση. Με αυτή την άποψη συμφωνούν στο σύνολό τους οι εκπαιδευτικοί του δείγματος, οι οποίοι αναγνωρίζουν ότι η πιο πιθανή συνέπεια της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού –από τις 12 που είχαν να επιλέξουν ως πιθανές– θα είναι η απόκτηση κουλτούρας συνεχούς βελτίωσης του εαυτού τους.

Στη συνέχεια χωρίς αισθητή διαφορά ποσοστού δηλώνουν ότι με την αυτοαξιολόγηση θα οδηγηθούν να πάρουν αποφάσεις για τον εαυτό τους και την πρακτική τους ως εκπαιδευτικοί, αποκτώντας αυτοπεποίθηση για τον επαγγελματικό τους ρόλο αλλά και αναλαμβάνοντας την ευθύνη της διδασκαλίας τους.

Από τη βιβλιογραφική αναδίφηση, η αυτοαξιολόγηση εμφανίζεται ως ένα ισχυρό εργαλείο για τη συνεχή βελτίωση της επαγγελματικής ανάπτυξης (Oakland, 1996· Porter and Tanner 1996). Η ίδια θέση μπορεί να υποστηριχτεί και από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, εφόσον οι εκπαιδευτικοί υποστηρίζουν ότι συνέπεια της αυτοαξιολόγησης θα είναι η ενδυνάμωση του επαγγελματικού τους ρόλου και η δημιουργία κινήτρων για επαγγελματική ανάπτυξη. Ο εκπαιδευτικός αυτοαξιολογείται συνεπώς βελτιώνεται, αποφασίζει, αναλαμβάνει ευθύνες. Επηρεάζει το τι γίνεται γύρω του, αποκτά κίνητρα για να αναπτυχθεί επαγγελματικά, γίνεται ένα άτομο ικανό να προκαλεί να γίνονται πράγματα (Hastings, 1996), να προκαλεί αλλαγές, να βελτιώνει και να αναπτύσσει την ποιότητα της διδασκαλίας του (Kyriacou, 1997).

Στο σύνολό τους σχεδόν οι εκπαιδευτικοί του δείγματος συμφωνούν με την άποψη του Barber et al. (1995), ότι η αυτοαξιολόγηση έχει σαν αποτέλεσμα ο εκπαιδευτικός να μιλήσει για τον εαυτό του, τις εμπειρίες του και τις πρακτικές του, ανταλλάσσοντας γνώμες και υιοθετώντας πρακτικές.

Ο MacBeath (2001) αποτρέπει τους εκπαιδευτικούς να αντιμετωπίσουν τη διαδικασία της αυτοαξιολόγησης ως κάτι χρονοβόρο και επαχθές. Οι εκπαιδευτικοί του δείγματος όμως με τη σειρά τους παρουσιάζονται να μη θεωρούν τη διαδικασία της αυτοαξιολόγησης επίπονη και χρονοβόρα.

Οι Markus and Wurf (1987), υποστηρίζουν ότι το άτομο τείνει να σκέφτεται και να δρα με τρόπο που του επιτρέπει να διατηρεί μια θετική εικόνα για τον εαυτό του. Επιλέγει τις πληροφορίες που είναι θετικές για τον εαυτό του, διαμορφώνει τις δραστηριότητές του έτσι ώστε να δέχεται θετική ανατροφοδότηση πληροφοριών. Άρα η πιθανότητα να κλονιστεί η αυτοεκτίμηση του εκπαιδευτικού –ο βαθμός ο οποίος αποδέχεται και επιδοκιμάζει τον εαυτό του (Λεονταρή, 1998)– από την αυτοαξιολόγησή του είναι μικρή έως απίθανη, όπως υποστηρίζεται και από το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος.

Προβλήματα, δυσκολίες και λάθη συναντά ο εκπαιδευτικός καθημερινά. Η επιτυχία ή η αποτυχία είναι αξιολογικές κρίσεις τρίτων (Πασιαρδή, 2001) και δε πρέπει να απασχολούν τον εκπαι-

δευτικό. Το κύρος του ως επαγγελματία δεν διακινδυνεύεται εφόσον μέσα από την αυτοαξιολόγηση μπορεί να ξεπεράσει προβλήματα, να αντιμετωπίσει δυσκολίες, να δημιουργήσει λύσεις και να εναρμονιστεί με τις συνθήκες της εκάστοτε στιγμής. Η ίδια θέση υποστηρίζεται και από το δείγμα περίπου στο σύνολό του, δηλώνοντας ότι υπάρχει μικρή πιθανότητα ή είναι τελείως απίθανο να διακινδυνεύσει το κύρος με την αυτοαξιολόγησή του.

Στο επίπεδο της επαγωγικής στατιστικής διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει καμιά διαφοροποίηση στατιστικά σημαντική ως αναφορά τα έτη υπηρεσίας, την αστικότητα σχολείου εργασίας και την τάξη που διδάσκει ο εκπαιδευτικός σε σχέση με τις πιθανές συνέπειες που θα έχει ο εκπαιδευτικός με την αυτοαξιολόγησή του. Το δείγμα παρουσιάζει ομοφωνία, ανεξάρτητα από τα ατομικά του στοιχεία, στις απόψεις που σχετίζονται με τις συνέπειες, τα αποτελέσματα της αυτοαξιολόγησης.

Επισημάνθηκε στη θεωρητική προσέγγιση του άρθρου, ότι η αυτοαξιολόγηση γίνεται από τον εκπαιδευτικό σε ανεπίσημη και διαισθητική βάση και η όποια κριτική αμφισβήτηση συντελείται αυθόρμητα κατά τη διάρκεια των δραστηριοτήτων μέσα στην τάξη.

Διερευνώντας τα στοιχεία που θα μπορούσαν να βοηθήσουν ένα εκπαιδευτικό να συστηματοποιήσει τη διαδικασία αυτοαξιολόγησής του, αναδύθηκε ως κυριότερο στοιχείο: οι συγκεκριμένες αναφορές του ίδιου του εκπαιδευτικού σε προβλήματα διδασκαλίας που αντιμετώπισε και οι αναφορές στους τρόπους που αντιμετώπισε αυτά τα προβλήματα.

Οι εκπαιδευτικοί αντιμετωπίζουν προβλήματα στη διδασκαλία τους, σχεδιάζουν λύσεις, τις εφαρμόζουν αλλάζοντας την προσωπική τους πρακτική και στη συνέχεια αξιολογούν, αν οι μέθοδοι που εφαρμόσαν κατέληξαν σε κάποια βελτίωση (Vulliamy and Webb, 1992· Hitchcock and Hughes, 1995). Αυτή η προσέγγιση δεν είναι τίποτα περισσότερο από τα στάδια μιας έρευνας δράσης, που εμπλέκει τον εκπαιδευτικό να εργαστεί σε ένα κύκλο επαναλαμβάνοντας τη διαδικασία, προσαρμόζοντας και τροποποιώντας τη λύση, μέχρι όλοι να είναι ικανοποιημένοι με το επίπεδο της προόδου που επιτεύχθηκε.

Οι εναλλακτικές μέθοδοι που εφαρμόζει ο εκπαιδευτικός αλλά και η παρουσίαση της εξελικτικής πορείας της προόδου των μαθητών επιλέγονται από τους μισούς εκπαιδευτικούς ως μέσα συστηματικοποίησης της αυτοαξιολόγησής τους, γεγονός που πιθανά σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι οι μέθοδοι διδασκαλίας

τους και η πρόοδος των μαθητών τους αντανακλά τη δική τους συμπεριφορά και πρακτική μέσα στην τάξη.

Ως στοιχείο συστηματοποίησης της αυτοαξιολόγησης επιλέγονται σε μεγάλο ποσοστό, οι αναφορές στις συμμετοχές του εκπαιδευτικού σε εκπαιδευτικά προγράμματα, σεμινάρια και συνέδρια και σε σχέση με την αστικότητα του σχολείου εργασίας του εκπαιδευτικού διαπιστώνεται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά. Γεγονός που πιθανά σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί των αστικών κέντρων έχουν ευκαιρίες να παρακολουθήσουν σεμινάρια, συνέδρια και να λάβουν μέρος σε επιμορφωτικά προγράμματα, σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς των απομακρυσμένων περιοχών. Οι εκπαιδευτικοί των αστικών κέντρων έχουν καλύτερη ενημέρωση και μπορούν να συμμετέχουν σε τέτοιου είδους δράσεις, λαμβάνοντας πληροφορίες που τους βοηθούν μεταξύ των άλλων στο να συστηματοποιούν την αυτοαξιολόγησή τους.

Αναλύοντας τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών σε σχέση με τα χρόνια υπηρεσίας τους διαπιστώνεται ότι διαφοροποιούνται σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο, όταν επιλέγουν τις βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες τους ως στοιχείο συστηματοποίησης της αυτοαξιολόγησής τους. Παρουσιάζονται οι αρχαιότεροι εκπαιδευτικοί να διαφοροποιούνται από τους εκπαιδευτικούς με 6-25 έτη υπηρεσίας και να δηλώνουν τις βιντεοσκοπημένες διδασκαλίες στο ίδιο ποσοστό με τους νεώτερους. Γεγονός που ίσως μπορεί να αποδοθεί στο ότι οι αρχαιότεροι εκπαιδευτικοί δεν αναφέρονται στον εαυτό τους, αλλά θεωρούν ότι γενικά το στοιχείο αυτό μπορεί να βοηθήσει, μια και η ερώτηση δεν απευθυνόταν στο τι κάνει κάθε εκπαιδευτικός προσωπικά.

Διαφοροποίηση σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο διαπιστώνεται σε σχέση με τα χρόνια υπηρεσίας των εκπαιδευτικών και στις καταγεγραμμένες συζητήσεις με το σχολικό σύμβουλο, ως στοιχείο συστηματοποίησης της αυτοαξιολόγησής τους. Οι αρχαιότεροι και πιο έμπειροι εκπαιδευτικοί διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες κατηγορίες προφανώς γιατί δεν αναφέρονται στον εαυτό τους προσωπικά αλλά πιστεύουν ότι ο σχολικός σύμβουλος μπορεί να βοηθήσει τους νεώτερους εκπαιδευτικούς.

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι από την περιγραφική ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας, δεν αναγνωρίζεται η συνεισφορά του σχολικού συμβούλου στην αυτοαξιολόγηση του εκπαιδευτικού, καθώς επίσης ότι ελάχιστο ποσοστό από το δείγμα επιλέγει τις συζητήσεις με το διευθυντή του σχολείου ως μέσο για τη συστηματοποίηση της αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού.

Οι εκπαιδευτικοί του δείγματος παρουσιάζονται να συμφωνούν για τις συνέπειες και τα αποτελέσματα της αυτοαξιολόγησης παρότι κάθε εκπαιδευτικός, όπως και κάθε άτομο, αποτελεί μια ιδιαίτερη και ξεχωριστή περίπτωση, κάθε εκπαιδευτικός έχει διαφορετικές ικανότητες και ανάγκες. Οι δεκατέσσερις τρόποι συστηματοποίησης της αξιολόγησης δεν παρουσίασαν σχεδόν στο σύνολό τους σημαντικές στατιστικές διαφοροποιήσεις.

Η αυτοαξιολόγηση δεν έχει αρχή, δεν έχει τέλος και συνεχώς καλλιεργείται και βελτιώνεται. Δεν υπάρχουν απλές και μοναδικές συνταγές. Δεν υπάρχουν μαγικές λύσεις.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Καλαντζή-Αζίζι Α., *Αυτογνωσία και αυτοδιαχείριση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Κολιάδη Ε., *Θεωρίες μάθησης και εκπαιδευτική πράξη*, τόμ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1994.
- Κοσμίδου-Hardy Χ., «Ο δάσκαλος ως σύμβουλος στη διδακτική-μαθησιακή συνάντηση», *Επιθεώρηση συμβουλευτικής και προσανατολισμού*, τεύχ. 46-47, Οκτώβριος και Νοέμβριος 1998, σελ.33-63.
- Λεονταρή Α., *Αυτοαντίληψη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
- MacBeath J., *Η αυτοαξιολόγηση στο σχολείο: ουτοπία και πράξη*, μτφρ. Δούκας Χ. και Πολυμεροπούλου Ζ., εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Πασιαρδή Γ., *Το σχολικό κλίμα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2001.

Ξενόγλωσση

- Airasian W.P. and Gullickson R.A., *Teacher self-evaluation tool kit*, Corwin Press, California, 1997.
- Angelo T.A. and Cross K.P., *Classrooms assessment technique: A handbook for college teachers*, Jossey-Bass, San Francisco, 1993.
- Barber M., Enans A. and Johnson M., *An evaluation of the national scheme of school teacher appraisal: A report for the Department for education*, DFE, London, 1995.
- Hastings N., «Classroom motivation», στο: Croll P. and Hastings N. (ed.), *Effective primary teaching*, David Fulton Publishers, London, 1996.
- Hitchcock G. and Hughes D., *Research and the teacher: A qualitative introduction to school-based research*, Routledge, London, 1995.

- Holly M.L. and McLoughlin C.S., *Perspectives on teacher professional development*, The Falmer Press, London, 1989.
- Kanfer F.H. and Coldstein A.P., *Helping people change*, Pergamon Press, N.York, 1988.
- Karoly P., «Perspectives on self-management and behavior change», στο: Karoly P. and Kanfer F.H. (ed.), *Self-management and behavior change: From theory to practice*, Pergamon Press, New York, 1982.
- Kremer-Hayon L., *Teacher self-evaluation: Teachers in their own mirrors*, Kluwer Academic Publishers, USA, 1993.
- Kyriacou C., *Effective teaching in schools*, STP, Great Britain, 1997.
- MacBeath J., *Self-evaluation in European schools*, Routledge Falmer, London, 2000.
- Markus H. and Wurf E., «The dynamic self-concept: Asocial psychological perspective», *Annual review of psychology* 38, 1987, σελ. 299-337.
- McCaleb J. (ed.), *How do teachers communicate?*, Clearing house on teacher education, Washington, 1987.
- McColskey W. and Egelson P., *Designing teacher evaluation systems that support professional growth*, South Eastern Regional Vision for Education, Greensboro, 1993.
- Oakland J.S., *Total quality management*, Heinemann, Oxford, 1993.
- Porter J. and Tanner S.J., *Assessing business excellence*, Heinemann, London, 1996.
- Rotter J.B., *Social learning and clinical psychology*, Prentice-Hall, New Jersey, 1954.
- Schon D., *The reflective practitioner*, Mcgraw Hill, 1983.
- Vulliamy G. and Webb R., *Teacher research and special educational needs*, David Fulton, London, 1992.
- Wubbels T. and Levy J. (ed.), *Do you know what you look like? Interpersonal relations in education*, The Falmer Press, London, 1993.

Το βήμα των σπουδαστών

Στάσεις και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την επιμόρφωσή τους

Γιάννης Ρεσ*

Περίληψη

Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών θεωρείται σήμερα όχι μόνο μια από τις κύριες παραμέτρους της αποτελεσματικότητας του σχολείου, αλλά και μοχλός ανανέωσης και εκσυγχρονισμού των εκπαιδευτικών συστημάτων. Οι προσδοκίες των εκπαιδευτικών, τόσο από την πολιτεία όσο και τους ίδιους, για το ρόλο τους στο σχεδιασμό, την υλοποίηση και αξιολόγηση της επιμορφωτικής πολιτικής, αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης της παρούσας έρευνας. Με αναφορές στην ιστορική και βιβλιογραφική ανασκόπηση, έγινε μια διερευνητικού τύπου προσέγγιση με την τεχνική της συνέντευξης. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 40 εκπαιδευτικοί που υπηρετούσαν στο Ν. Χίου. Διαπιστώθηκε ότι, οι περισσότεροι έχουν θετική στάση για την επιμόρφωση, συμμετέχουν σε επιμορφωτικές δραστηριότητες, έχουν κριτική στάση απέναντι στην πολιτεία, τους φορείς επιμόρφωσης αλλά και τους ίδιους ως άτομα και ως κλάδο, και διατυπώνουν προτάσεις για ανάληψη συγκεκριμένων δράσεων βελτίωσης της υφιστάμενης κατάστασης.

Εισαγωγικά

Η επιμόρφωση στοχεύει στη συνεχή τροφοδότηση των εκπαι-

* Ο Γιάννης Ρεσ είναι δάσκαλος με Master στις Επιστήμες Αγωγής και μεταπτυχιακός φοιτητής στο ΤΕΠΑΕΣ Ρόδου.

δευτικών με τις τελευταίες εξελίξεις στον επιστημονικό τους χώρο, την επιστημονική τους στήριξη και υποστήριξη στο έργο τους, προκειμένου να καλύπτονται οι ανάγκες που σχετίζονται με τη βελτίωση του επιπέδου της παρεχόμενης εκπαίδευσης και την αύξηση της αποτελεσματικότητας του σχολικού συστήματος. Η παραπάνω διατύπωση παύει να είναι ζητούμενο και αποτελεί δεδομένο, μόνο όταν ο εκπαιδευτικός συμμετέχει ενεργά και υπεύθυνα στην επιμορφωτική διαδικασία, επειδή τη θεωρεί «προσωπική του υπόθεση» και όχι όταν σύρεται σ' αυτήν χωρίς διακριτούς στόχους, περιεχόμενο και κυρίως όραμα (Πολυχρονόπουλος, 1983· Neave, 1998).

Σημαντικές πληροφορίες για έρευνες που έχουν διεξαχθεί στον ελλαδικό χώρο σχετικά με τις απόψεις των εκπαιδευτικών για την εκπαίδευση και την επιμόρφωσή τους, καταγράφονται από την Παπαναούμ (2003), τους Παντελή και Πανουτσόπουλο το 1991, με θέμα τις απόψεις των δασκάλων γύρω από την οργάνωση και τη λειτουργία του θεσμού της επιμόρφωσης (ερωτηματολόγια σε δασκάλους που φοιτούσαν σε τέσσερις ΣΕΛΔΕ), τον Τρούλη το 1985, ο οποίος διερεύνησε τις απόψεις των εκπαιδευτικών για το θεσμό της μετεκπαίδευσης και συγκεκριμένα για το Μαράσλειο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης, την Ταρατόρη-Τσαλκατίδου το 2000, η οποία διερεύνησε την επιμόρφωση από τη σκοπιά των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης με δείγμα εκπαιδευτικών από τη Μακεδονία και τη Θράκη και της ίδιας (Παπαναούμ) το 2003, με δείγμα εκπαιδευτικών από τον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Επιπλέον, από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε για έρευνα του Σιμόπουλου το 1991, σχετικά με την επιμόρφωση των καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης της ΣΕΛΜΕ Θεσσαλονίκης, των Σαλτέρη και Ράπτη το 1993 με θέμα τις απόψεις/αντιλήψεις των μετεκπαιδευομένων δασκάλων στο Μαράσλειο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης, της Περισιανίδου το 1997, η οποία διερευνά τις απόψεις των εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης για τις ΣΕΛΜΕ και τα ΠΕΚ, και των Καλδρυμίδου κ.ά. το 1997 που αφορά καθηγητές ειδικοτήτων που υπηρετούν στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση.

Από την επισκόπηση της σχετικής ερευνητικής μαρτυρίας στην ελληνική βιβλιογραφία (Παπαναούμ, 2003), μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι, υπάρχουν σημαντικά ευρήματα σχετικά με την αντίληψη των εκπαιδευτικών για το ρόλο τους, σε αντίθεση με τις απόψεις των εκπαιδευτικών για την επιμόρφωσή τους, και ακόμη περισσότερο με το συνδυασμό των δύο αυτών θεματικών.

Στη χώρα μας, η ίδρυση των Σχολών Επιμόρφωσης Λειτουργιών Μέσης Εκπαίδευσης (ΣΕΛΜΕ) το 1978 και των Σχολών Επιμόρφωσης Λειτουργιών Δημοτικής Εκπαίδευσης (ΣΕΛΔΕ) το 1979, αποτελεί την πρώτη σημαντική μέριμνα της πολιτείας για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών. Οι σχολές αυτές λειτούργησαν ως το 1992 παρά τις διαπιστωμένες ελλείψεις και αδυναμίες τους. Η σχετική αρθρογραφία (Ανδρέου, 1992· Ξωχέλλης, 1989· Μπαγάκης, 2002), επιχειρηματολογεί για τις αδυναμίες των σχολών αυτών: Χαρακτηριστικό τους γνώρισμα ήταν ο κρατικός έλεγχος στα προγράμματα σπουδών τους και την εν γένει λειτουργία τους, και η έκδηλη αδυναμία τους να ανταποκριθούν στη μεγάλη ζήτηση.

Με την ίδρυση των Περιφερειακών Επιμορφωτικών Κέντρων (ΠΕΚ) (Ν. 1566/1985) και την ενεργοποίησή τους από το 1992 και εξής, εκφράζεται η πολιτική βούληση για εξακτίνωση της επιμόρφωσης, χωρίς όμως να επιτυγχάνεται η ουσιαστική της αποκέντρωση και η συνακόλουθη προσαρμογή της στις τοπικές ανάγκες.

Από πλευράς εκπαιδευτικής πολιτικής, το ενδιαφέρον του Υπουργείου Παιδείας για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών ειδικότερα έχει εκδηλωθεί από το τέλος της δεκαετίας του 1980 με τις σχετικές νομικές ρυθμίσεις, αλλά και με τη σύσταση επιτροπών, ιδίως στον τομέα της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών (Ταρατόρη-Τσαλκατίδου, 2000· Φρειδερίκου και Φολερού-Τσολερού, 1993).

Η πολιτική βούληση εξάλλου για ενίσχυση και βελτίωση των σπουδών και της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών εκφράζεται και με μεγάλο ύψους χρηματοδοτήσεις από το 2ο και 3ο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ) του Υπουργείου Παιδείας.

Επιστέγασμα μπορεί να θεωρηθεί η θεσμοθέτηση του Οργανισμού Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών, κύριο έργο του οποίου είναι ο σχεδιασμός της επιμορφωτικής πολιτικής και ο συντονισμός όλων των μορφών και των τύπων της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών (Ν. 2986/2002).

Παρεμβάσεις γίνονται και στα προγράμματα διδασκαλίας, καθώς και στα σχολικά εγχειρίδια, μόχθο τον οποίο έχει αναλάβει κατά κύριο λόγο το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ σημαντικό βήμα στον τομέα της εθνικής επιμορφωτικής πολιτικής αποτέλεσε η ίδρυση και η λειτουργία μεταπτυχιακών κύκλων σπουδών στα Ανώτατα Τριτοβάθ-

μία Ιδρύματα από το 1992, η τελευταία εξακολουθεί να αντιμετωπίζει τους εκπαιδευτικούς ως ανεπαρκείς και αναποτελεσματικούς, αφού στοχεύει αφενός στη συμπλήρωση της ελλιπούς βασικής τους εκπαίδευσης και αφετέρου στην «εκ των άνω» επιβεβλημένη εναρμόνιση της εκπαιδευτικής στοχοθεσίας με τις πολιτιστικές και οικονομικές εξελίξεις της ευρύτερης κοινωνίας. Αποτέλεσμα του συγκεκριμένου ιδεολογικού πλαισίου είναι η επιμόρφωση να μην ενισχύει την επαγγελματική αυτονομία και την ικανότητα του διδακτικού προσωπικού να αντεπεξέρχεται αποτελεσματικά στα συγκεκριμένα προβλήματα που αντιμετωπίζει κατά την άσκηση του έργου του – όπως άλλωστε αποδεικνύεται και από τους ερωτηθέντες εκπαιδευτικούς στην ερευνητική μας συνέντευξη. Εκτός όμως από το περιεχόμενο και τους σκοπούς που υπηρετεί, η προχειρότητα στην οργάνωσή της και οι φορείς της κινούνται στην ίδια απαξιωτική για τους εκπαιδευτικούς κατεύθυνση (Φώκιαλη, 2005).

Είναι γεγονός ότι στη χώρα μας, το ζωτικό πρόβλημα του ελέγχου της επιμόρφωσης στην κοινωνικοπολιτική του διάσταση έχει αγνοηθεί ή ελάχιστα διερευνηθεί. Ποικίλοι παράγοντες που υπεισέρχονται στη διαμόρφωση μιας αποτελεσματικής επιμορφωτικής πολιτικής, όπως η ανισότητα ευκαιριών επιμόρφωσης, η ανομοιογένεια της βασικής εκπαίδευσης, η ειδίκευση και οι διαφορές προσωπικών επιμορφωτικών αναγκών, παραβλέπονται στα πλαίσια μιας ισοπεδωτικής προσέγγισης στην εφαρμογή του θεσμού της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών (Μαυρογιώργος, 2003).

Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στη χώρα μας με την άμεση υπαγωγή της στο ΥΠΕΠΘ, λειτουργεί ως μηχανισμός επιβολής των ιδεολογικοπολιτικών αρχών της κεντρικής διοίκησης και άσκησης άμεσου ελέγχου στην εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής. Αυτό, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι όλα τα επιμορφωτικά προγράμματα και οι επιμορφωτικές δραστηριότητες (Διδασκαλεία, ΣΕΛΜΕ, ΣΕΛΔΕ, ΠΕΚ), υλοποιούνται υπό την εποπτεία του εκάστοτε Υπουργού και με τη συνδρομή «άγρυπνων φρουρών», των εποπτών, των επιθεωρητών (παλαιότερα) και των σχολικών συμβούλων (αργότερα). Έτσι, οι εκπαιδευτικοί παραμένουν ουσιαστικά παθητικοί ακροατές των αλλαγών που τους επιβάλλονται χωρίς ουσιαστική δυνατότητα συνδιαμόρφωσης ή αλλαγής του status quo σε επίπεδο σχολικής μονάδας και ευρύτερα της κοινωνίας (Μαυρογιώργος, 1998).

Οι εκπαιδευτικοί από την πλευρά τους παγιδευμένοι στη διαμορφωμένη αυτή κατάσταση, εξαντλούν τη συμμετοχή τους στα επιμορφωτικά προγράμματα σε θέματα «επιβίωσης» στην καθημε-

ρινή τους σχολική πράξη, μια και η αξιολόγησή τους αφορά τις πρακτικές λύσεις που δίνουν σε προβλήματα διδακτικά και όχι με βάση τον κοινωνικοπολιτικό τους προβληματισμό σε εκπαιδευτικά θέματα.

Η αποτίμηση όμως και ο σχεδιασμός προσωπικής ανάπτυξης, προκειμένου να είναι χρήσιμα, πρέπει να ενισχύονται από την έννοια της ενθάρρυνσης και όχι του περιορισμού της αυτονομίας των εκπαιδευτικών. Πρέπει να δείχνουν ότι κατανοούν την ανάγκη των εκπαιδευτικών να διατηρήσουν υψηλό βαθμό ελέγχου της πορείας του έργου τους και ταυτόχρονα να παρέχουν πρόσβαση σε κατάλληλη κριτική υποστήριξη. Διαφορετικά, θα ενισχύεται η τάση να θεωρείται η «ανάπτυξη» ως «κατάρτιση» που μπορεί να επιτευχθεί σε μικρές, αιφνίδιες δόσεις και πρέπει να συνδέεται με πολιτικές ανάπτυξης συστημάτων αξιολόγησης που βασίζονται αποκλειστικά στις ικανότητες, οδηγώντας έτσι στην υποβάθμιση του ρόλου των εκπαιδευτικών ως αυτόνομων, υπεύθυνων και υπόλογων επαγγελματιών και τελικά καθιστώντας τους εκτελεστικά όργανα που, απλά εφαρμόζουν το πρόγραμμα διδασκαλίας, αντί να «διαμεσολαβούν» (Sachs, 1997, όπ. αναφ. στο Day, 1999· Fang, 1986· Fullan and Hargreaves, 1993).

Γίνεται σαφές λοιπόν, ότι, αγνοείται η βασική προϋπόθεση για μια ουσιαστική επιμορφωτική αλλαγή: η συνεξέταση του πλέγματος βασική εκπαίδευση – επιμόρφωση – σχολείο – εκπαιδευτικό σύστημα κάτω από τις νέες κάθε φορά κοινωνικές ανάγκες. Ένα δυναμικό και μετασχηματιστικό πρόγραμμα επιμόρφωσης δεν επιδιώκει να «συμμορφώσει» τους εκπαιδευτικούς προς την υπάρχουσα εκπαιδευτική και κοινωνική κατάσταση, αλλά επιδιώκει να διαμορφώσει ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο οι εκπαιδευτικοί μπορούν να εργάζονται και να παρεμβαίνουν μετασχηματιστικά. Οφείλει να ενθαρρύνει την επικοινωνία και την εμπιστοσύνη, τη συνεργασία αντί του ανταγωνισμού, τη συμμετοχή αντί της παθητικότητας και της συμμόρφωσης.

Η παρούσα έρευνα, με τα ιδιαίτερα πάντα χαρακτηριστικά της (εκπαιδευτικοί εργαζόμενοι σε ακριτικό νησί, βαθμίδα εκπαίδευσης, περιορισμένο δείγμα, συγκεκριμένος τόπος και χρόνος διεξαγωγής της), στοχεύει στη διερεύνηση πτυχών της επιμόρφωσης (οργάνωση, φορείς, ανάγκες, προσδοκίες, σχέση της με την επαγγελματική εξέλιξη των εκπαιδευτικών κ.ά.) που μέχρι σήμερα έχουν μελετηθεί σε μικρότερη σχετικά κλίμακα. Ειδικότερα, η μελέτη μας, εστιάζεται στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, παρουσιάζοντας και αξιοποιώντας στοιχεία όπως, οι στόχοι που ωθούν τους εκπαιδευτικούς

στην επιμόρφωση, ο βαθμός ανταπόκρισης των προσφερόμενων προγραμμάτων επιμόρφωσης στις απαιτήσεις και προτεραιότητές τους, ο τρόπος οργάνωσης των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων, ο φορέας σχεδιασμού και υλοποίησής τους, η διερεύνηση της στάσης τους ως προς την παθολογία των προγραμμάτων, οι παράμετροι που οι ίδιοι θεωρούν αναγκαίες για τη διασφάλιση της ανταπόκρισης της προσφοράς στη ζήτηση επιμόρφωσης, το περιεχόμενο των προγραμμάτων και η σχέση τους με τη βελτίωση της αποδοτικότητάς τους στην εκπαιδευτική πράξη, την προσωπική ανάπτυξη και επαγγελματική τους εξέλιξη γενικότερα.

Μεθοδολογία και υλικό έρευνας

Αφορμή για τη μελέτη αυτή στάθηκε η θεωρητική-εμπειρική συζήτηση και έρευνα για την επαγγελματική ανάπτυξη και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών.

Η αναγκαιότητα της επιμόρφωσης προκύπτει επίσης και από τη γενική παραδοχή ότι η εκπαίδευση του επαγγελματία εκπαιδευτικού δεν μπορεί να σταματά με τον πρώτο διορισμό. Αντίθετα, επιβάλλεται η συνεχής επιστημονική ενημέρωσή του προκειμένου η εκπαιδευτική διαδικασία να είναι αποτελεσματική και οι «πελάτες» του –μαθητές και γονείς–, ικανοποιημένοι.

Κατά δεύτερο λόγο συντελεί στην απόκτηση επιπλέον προσόντων, γεγονός που συνδέεται άμεσα με την ίδια την καριέρα και την εξέλιξη του εκπαιδευτικού στην εκπαιδευτική ιεραρχία.

Κρίνεται, τέλος, χρήσιμο να επισημανθεί ότι η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών εντάσσεται στη φιλοσοφία της διαβίου παιδείας (Τρούλης, 1985· Day, 1999), τον ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνίας της μάθησης. Αν όμως πρωταρχικό αξίωμα της διαβίου μόρφωσης αποτελεί η θέση ότι κάθε άτομο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του δικαιούται να μαθαίνει και να αναπτύσσεται σφαιρικά ως προσωπικότητα, τότε η επιμορφωτική διαδικασία είναι μια πολλαπλή πρόσκληση για τον εκπαιδευτικό, αφού συνάγει δραστηριότητες που εμφανώς αφορούν τη μεθόδευση της προσωπικής του, συνεχούς και πολυεπίπεδης αυτοεξέλιξης και άδηλα θέτει προβληματισμούς για το νέο ρόλο που καλείται να διαδραματίσει ο εκπαιδευτικός (Χατζηπαναγιώτου, 2001· Παπαναούμ, 2003).

Στη χώρα μας, η εκπαιδευτική πολιτική που χαράχθηκε και εφαρμόστηκε ήταν πολιτική απομίμηση ξένων προτύπων χωρίς συ-

στηματικότητα, οργάνωση και επιστημονικό έλεγχο. Η πορεία που ακολουθήθηκε από άλλες χώρες του δυτικού κόσμου, απλά μεταφέρθηκε στην ελληνική πραγματικότητα δίχως ανάλυση των αναγκών της χώρας μας, αφού ο θεσμός των οργανωμένων φορέων εκπαιδευτικής έρευνας είναι σχεδόν ανύπαρκτος (Χατζηπαναγιώτου, 2001). Το σκηνικό επαναλήφθηκε και στον τομέα της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών. Χωρίς διερεύνηση των επαγγελματικών αναγκών των ελλήνων εκπαιδευτικών, χωρίς αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των επιμορφωτικών σχημάτων, υιοθετήθηκαν πρότυπα από άλλες χώρες, με εκπαιδευτική κουλτούρα και ιστορία διαφορετική από την ελληνική.

Αρχίσαμε την έρευνά μας με *βιβλιογραφική επισκόπηση* της επαγγελματικής ανάπτυξης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών σε θεωρητικό επίπεδο αλλά και πώς η επιμόρφωση εφαρμόζεται στη χώρα μας. Παράλληλα, κάναμε διερευνητικές συζητήσεις με άλλους συναδέλφους για να μπορέσουμε να καθορίσουμε το εννοιολογικό πλαίσιο γύρω από το οποίο θα κινηθούν οι τελικές συνεντεύξεις.

Το *μεθοδολογικό εργαλείο* που χρησιμοποιήσαμε ήταν η *συνέντευξη σε βάθος*. Με αυτήν θα επιχειρούσαμε να συλλέξουμε όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για τις εμπειρίες, τις απόψεις, τις στάσεις και τις αναπαραστάσεις των συμμετεχόντων. Ειδικότερα, επιλέξαμε την *ημιδομημένη συνέντευξη* μια που επιδιώκαμε να κατευθύνουμε τον ερωτώμενο σε βασικά θέματα αλλά να μπορεί αυτός ν' αναπτύσσει τις σκέψεις και τις απόψεις του ελεύθερα και σε βάθος (Cohen and Manion, 1997· Ιωσηφίδης, 2003· Παρασκευόπουλος, 1993). Έτσι, σχεδιάσαμε ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων που παρουσίαζαν όμως ευελιξία ως προς τη σειρά τους, ως προς την τροποποίηση του περιεχομένου τους ανάλογα με τον ερωτώμενο και ως προς την προσθαφαίρεση ερωτήσεων και θεμάτων για τη συζήτηση.

Κατά τη συνέντευξη επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε κατά βάση ερωτήσεις ανοικτού τύπου. Αυτό θα μπορούσε να προσφέρει μεγαλύτερο βάθος στη διερεύνησή μας.

Επιπλέον, σχεδιάσαμε περιγραφικές ερωτήσεις για την άντληση συγκεκριμένων πληροφοριών από τους ερωτώμενους που συνδέονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και γνώσεις, όπως φύλο, ηλικία, επίπεδο σπουδών κ.ά.

Τέλος, σχεδιάσαμε ερωτήσεις γνώμης με στόχο τη διερεύνηση των στάσεων και των αντιλήψεών τους για τα συγκεκριμένα ερωτήματα της έρευνάς μας.

Επιλέξαμε να απευθυνθούμε σε εκπαιδευτικούς από το χώρο

εργασίας μας (στα 5 σχολεία που εργαστήκαμε τα 6 τελευταία έτη) ώστε να μην υπάρχει επιφυλακτικότητα για το σκοπό της έρευνας και τα κίνητρό της. Ειδικότερα, το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 40 εκπαιδευτικοί που υπηρετούσαν στα Δημοτικά Σχολεία της Χίου, το χρονικό διάστημα μεταξύ 20 Φεβρουαρίου και 10 Μάρτη 2005. Απ' αυτούς, οι 24 (60%) ήταν δάσκαλοι, 6 καθηγητές αγγλικών (15%), 4 γυμναστές (15%) και 4 καθηγητές μουσικής (10%). Οι 24 ήταν γυναίκες (ποσοστό 60%) και 16 γυναίκες (40%). Σχετικά με την επαγγελματική τους εμπειρία, οι 12 (30%) είχαν από 0-5 έτη υπηρεσία, οι 10 (25%) από 6-10 έτη, οι 8 (20%) 11-15 έτη, οι 4 (10%) 16-20, οι 2 (5%) 21-25 και 4 (10%), 26 και άνω έτη επαγγελματικής εμπειρίας.

Για τη δημιουργία κλίματος αποδοχής μας και ειλικρίνειας, προσπαθήσαμε να καταστήσουμε απόλυτα κατανοητούς τους στόχους της έρευνά μας και να επισημάνουμε ότι, αυτή γίνεται στα πλαίσια επιστημονικής έρευνας και τα αποτελέσματά της δε θα χρησιμοποιηθούν από άλλο πρόσωπο ή φορέα. Φυσικά, τονίζαμε ότι θα διασφαλιστεί η ανωνυμία των συνεντεύξεων. Πραγματικά, εξασφαλίσαμε θετικό κλίμα κατά τη διεξαγωγή της συνέντευξης.

Οι συνεντεύξεις γίνονταν σε όποιο μέρος επιθυμούσε το υποκείμενο της συνέντευξης (σπίτι, εργασιακό περιβάλλον, χώρος διασκέδασης) για να μπορεί να αισθάνεται άνετα.

Οι άξονες γύρω από τους οποίους κινήθηκαν οι συνεντεύξεις, ήταν:

- A. Η σημασία της επιμόρφωσης για την επαγγελματική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών.
- B. Η συμμετοχή τους σε επιμορφωτικά προγράμματα και η προσδοκία τους απ' αυτά.
- Γ. Οι επιμορφωτικές τους ανάγκες και θέματα οργάνωσης των διαφόρων επιμορφωτικών σχημάτων.
- Δ. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού και της πολιτείας για την αναβάθμιση της παρεχόμενης επιμόρφωσης.

Το *ερευνητικό πρόβλημα* που θέσαμε ήταν οι τρόποι και οι δυνατότητες αξιοποίησης της επιμόρφωσης για την επαγγελματική εξέλιξη και προσωπική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών, ξεπερνώντας παρωχημένες και παγιωμένες καταστάσεις από τη σκοπιά των ίδιων των εκπαιδευτικών και ειδικότερα των ερωτηθέντων εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του Νομού Χίου.

Μετά τη διατύπωση του ερευνητικού προβλήματος, προχωρήσαμε στη σύνταξη των *ερευνητικών ερωτημάτων*:

- Ανταποκρίνεται η προσφερόμενη επιμόρφωση στις απαιτήσεις των εκπαιδευτικών; Συμβάλλει και πώς στην επαγγελματική τους ανέλιξη; Τι προσδοκούν απ' αυτήν;
- Ποιες είναι οι παράμετροι που οι εκπαιδευτικοί θεωρούν αναγκαίες για την εξασφάλιση της προσφοράς στη ζήτηση της επιμόρφωσης (περιεχόμενο, φορείς, χρόνος και διάρκεια διεξαγωγής της);
- Ποιος είναι ο ρόλος που αναμένουν να διαδραματίσει η πολιτεία για την ποιοτική αναβάθμιση της παρεχόμενης επιμόρφωσης και πώς οι ίδιοι μπορούν να συνεισφέρουν στο στόχο αυτό;

Στα παραπάνω ερωτήματα, εκτός της καταγραφής και ανάλυσης των απόψεων των ερωτηθέντων εκπαιδευτικών για τη σπουδαιότητα συγκεκριμένων θεμάτων της επιμορφωτικής πολιτικής, επιχειρείται η διερεύνηση των τρόπων σύνδεσης και αξιοποίησής τους για την προσωπική και επαγγελματική τους ανέλιξη, στηριζόμενοι πάντα στους δικούς τους προβληματισμούς και προτάσεις.

Παρουσίαση των ευρημάτων

A. Στάση απέναντι στην επιμόρφωση και προσδοκίες

Η αρχική εκπαίδευση των εκπαιδευτικών χαρακτηρίζεται από τη βιβλιογραφία αλλά και από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς, ανεπαρκής (Ξωχέλλης, 1984· Hargreaves and Fullan, 1995), τόσο ως προς τη χρονική έκταση της προετοιμασίας των υποψηφίων εκπαιδευτικών όσο και ως προς την ποιότητα των παρεχόμενων σπουδών συγκριτικά με άλλα επαγγέλματα με πλήρη αναγνώριση. Οι εκπαιδευτικοί, παρά τις πρόσφατες νομοθετικές προσπάθειες για «ανωτατοποίηση» και αναβάθμιση των σπουδών τους, έχουν χαμηλό επίπεδο προπαρασκευαστικής ετοιμότητας, γεγονός που επιβάλλει τη λειτουργία επιμορφωτικών προγραμμάτων ως αντιστάθμισμα στην περιορισμένη από άποψη αποτελεσματικότητας βασική εκπαίδευση.

Σύμφωνα λοιπόν με τους ερωτώμενους εκπαιδευτικούς του δείγματος της έρευνάς μας, διαφαίνεται η πεποίθησή τους ότι, με την αρχική εκπαίδευση, αποκτώνται θεμελιακές γνώσεις και δεξιότητες αφενός και διαμορφώνεται η παιδαγωγική τους φιλοσοφία αφετέρου.

Οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Χίου στο σύνολό τους θεωρούν την επιμόρφωση απαραίτητο συστατικό του επαγγελματικού τους ρόλου, όπως προκύπτει από τις απαντήσεις τους στο ερώτημα πόσο συχνά θεωρούν ότι πρέπει να επιμορφώνονται.

Σημαντική είναι η διαπίστωση ότι ελάχιστοι (ποσοστό 7,5%), θεωρούν αναγκαίο να επιμορφώνονται περιστασιακά, όταν προκύπτει δηλαδή ανάγκη. Σχεδόν οι μισοί (45%), θεωρούν ότι πρέπει να επιμορφώνονται σε διαρκή βάση, ενώ οι υπόλοιποι (47,5%), σε τακτά διαστήματα, κυρίως, μία ή περισσότερες φορές το χρόνο.

Στο σύνολό τους σχεδόν (87,5%), έχουν θετική στάση απέναντι στην επιμόρφωση. Τη θεωρούν απαραίτητο συμπλήρωμα και σημαντική υποστήριξη για την άσκηση του έργου τους. Η διαπίστωση αυτή εναρμονίζεται και με το ότι, στην πλειοψηφία τους θεωρούν την επιμόρφωση πολύ σημαντικό παράγοντα επιτυχίας στο έργο τους και ότι συμβάλλει αποφασιστικά στη βελτίωση και την ποιοτική αναβάθμιση του εκπαιδευτικού και της εκπαίδευσης γενικότερα.

Με την ερώτηση σχετικά με τα οφέλη που αναμένουν από την επιμόρφωση, συγκεκριμενοποιούνται οι προσδοκίες των εκπαιδευτικών, οι οποίες απηχούν τη γενικότερη αντίληψη που έχουν για την επιμόρφωση: Οι περισσότεροι (75%) προσβλέπουν στην ανανέωση των επιστημονικών τους γνώσεων και στον εμπλουτισμό της γενικότερης μόρφωσής τους. Αναγνωρίζουν, δηλαδή, την αξία που έχει η συνεχής επαγγελματική μάθηση για την καλύτερη επίτευξη του έργου τους.

Επιπλέον, προσδοκούν να βοηθηθούν για την κατανόηση και την εφαρμογή νέων εκπαιδευτικών μέτρων (σε ποσοστό 70%) και να καταστούν ικανότεροι στην αντιμετώπιση προβλημάτων στη διδασκαλία, ιδιαίτερα εκείνοι που έχουν λιγότερα χρόνια υπηρεσίας και οι γυναίκες (65% και 73% αντίστοιχα).

Βοήθεια ακόμη αναμένουν μέσα από τα επιμορφωτικά προγράμματα για την αντιμετώπιση προβλημάτων συμπεριφοράς των μαθητών (45%).

Λιγότεροι από τους μισούς (42,5%) αναμένουν πολλά οφέλη από την επιμόρφωση για την κάλυψη κενών που είχαν στην αρχική εκπαίδευση, είτε στα γνωστικά αντικείμενα είτε στην παιδαγωγική κατάρτιση.

Ενδεικτικά, κάποιες από τις προσδοκίες των ερωτώμενων εκπαιδευτικών από την επιμόρφωσή τους: Δάσκαλος, μεταξύ 46 και 55 ετών τονίζει: «αν δεν θέλουμε να μας ξεπεράσει η κοινωνία

και απλά εμείς να περηφανευόμαστε για το πτυχίο που αποκτήσαμε πριν δεκαετίες, πρέπει να προβληματιζόμαστε όχι για το αν πρέπει να επιμορφωνόμαστε, αλλά για την ποιοτικότερη δυνατή επιμόρφωσή μας...», ενώ συνάδελφός του πολύ νεότερος, μεταξύ 26 και 35 ετών, νιώθει ότι «...αν και έχουν περάσει ελάχιστα χρόνια από την αποφοίτησή του από το Πανεπιστήμιο, οι ραγδαίες εξελίξεις έχουν καταστήσει σχεδόν παλαιωμένες τις γνώσεις που απέκτησε».

Δασκάλα, υποδιευθύντρια, μεταξύ 36 και 45 ετών, παρατηρεί: «Η συμμετοχή μου στα διάφορα επιμορφωτικά προγράμματα, αναμένω να με βοηθήσει να ανταποκριθώ με επιτυχία στις αλλαγές και τις μεταρρυθμίσεις που κατά τεκμήριο είναι αιφνιδιαστικές και χωρίς καμία προετοιμασία και μελέτη».

B. Παράγοντες οργανωτικής επιτυχίας της επιμόρφωσης

Η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών (90%), θεωρεί τα Πανεπιστήμια «πολύ κατάλληλο» φορέα επιμόρφωσης, πιθανόν λόγω του επιστημονικού τους κύρους και της σχετικής αυτονομίας τους από την κεντρική διοίκηση. Παρά το γεγονός ότι ο κύριος κρατικός φορέας για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών είναι τα Περιφερειακά Επιμορφωτικά Κέντρα (ΠΕΚ), λιγότεροι από τους μισούς (45%) τα θεωρούν ως πολύ κατάλληλο επιμορφωτικό φορέα, στάση που προβληματίζει επαρκώς αν σκεφτεί κανείς ότι, στην πλειοψηφία τους οι ερωτώντες εκπαιδευτικοί έχουν επιμορφωθεί στα Κέντρα αυτά.

Οι μισοί εκπαιδευτικοί θεωρούν κατάλληλο φορέα επιμόρφωσης και τις Ενώσεις τους, κάτι που υποδηλώνει την ενεργοποίηση αρκετών απ' αυτές στον τομέα της επιμόρφωσης και πιθανόν την επιθυμία των εκπαιδευτικών να ενεργοποιηθούν περισσότερο ως κλάδος για την αναβάθμιση του έργου τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς αποτιμούν οι εκπαιδευτικοί συγκεκριμένες πηγές μάθησης. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία θεωρούν ότι μπορούν να έχουν επιμορφωτική λειτουργία στη σχολική μονάδα η προσωπική μελέτη, τα επιμορφωτικά σεμινάρια, οι εκδηλώσεις όπως ημερίδες ή ομιλίες, κάτι λίγο πολύ αναμενόμενο για τους συγκεκριμένους τρόπους επιμόρφωσης.

Το ίδιο εντυπωσιάζει και η διαπίστωση ότι στην πλειοψηφία τους (75%) κρίνουν ως επιμορφωτικές τις επισκέψεις στις τάξεις συναδέλφων, πρακτική καθόλου συνηθισμένη στην ελληνική πραγματικότητα. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν ότι οι εκπαιδευτικοί επι-

θυμούν να βγουν από τον απομονωτισμό της τάξης και αναγνωρίζουν ότι μπορούν να διδαχτούν από τους συναδέλφους τους.

Αντίθετα, εκείνοι που θεωρούν επιμορφωτικές τις επισκέψεις του σχολικού συμβούλου είναι αισθητά λιγότεροι, διαπίστωση ενδεικτική για το γεγονός ότι ο θεσμός του σχολικού συμβούλου δεν έχει καταξιωθεί όσο θα έπρεπε στη συνείδηση των εκπαιδευτικών. Στην περίπτωση αυτή πρέπει κανείς να τονίσει τη σημασία των αρνητικών απαντήσεων, καθώς ένας στους τρεις (!) (ποσοστό 35%) εκπαιδευτικούς απορρίπτει το θεσμό αυτό.

Οι συζητήσεις με το διευθυντή, τέλος, μπορούν να είναι επιμορφωτικές κατά την άποψη πολλών εκπαιδευτικών (55%).

Σχετικά με θέματα χώρου και χρόνου διεξαγωγής των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων, δεν απορρίπτουν την επιμόρφωση υποχρεωτικής μορφής, τονίζοντας ότι κάθε εκπαιδευτικός και των δύο βαθμίδων θα πρέπει να επιμορφώνεται οπωσδήποτε ανά 5-7 έτη, αρκεί η επιμόρφωση να έχει «έντιμες» προϋποθέσεις.

Στην ερώτηση, τέλος, αν θεωρούν ότι υπάρχουν δυνατότητες να επιμορφώνονται με δική τους πρωτοβουλία, απαντούν θετικά οι μισοί. Συγκεκριμένα, διευκρινίζουν ότι μπορούν να επιμορφώνονται κυρίως με προσωπική μελέτη και με παρακολούθηση σεμιναρίων. Ιδιαίτερα οι νεότεροι θεωρούν ότι τους παρέχουν τέτοιες δυνατότητες τα ηλεκτρονικά μέσα.

Η πρόθεσή τους για ενεργή συμμετοχή στο οικοδόμημα της επιμόρφωσης, διαπιστώνεται ότι αποτελεί σημαντική παράμετρο της επαγγελματικής τους ανάπτυξης, αλλά η μέχρι τώρα εμπειρία τους δείχνει ότι, αν και αυτονόητη, η κεντρική διοίκηση την παραμερίζει προκειμένου με τους φορείς που η ίδια ορίζει να εξυπηρετούνται καλύτερα και εκ του ασφαλούς ο σκοπός και οι επιμέρους στόχοι της (Hargreaves, 1997· Evans, 2002).

Από την άλλη, η διαπίστωση ότι ένας στους τρεις εκπαιδευτικούς θεωρεί ότι δεν μπορεί ν' αναλάβει πρωτοβουλίες για την επιμόρφωσή του, παρά το γεγονός ότι σχεδόν στο σύνολό τους αναγνωρίζουν την αναγκαιότητά της, εγείρει το ερώτημα πώς βλέπουν το δικό τους ρόλο και το ρόλο της πολιτείας στο θέμα αυτό.

Ενδεικτικά, κάποιες από τις σκέψεις – προτάσεις τους για την οργάνωση της επιμόρφωσης:

Μουσικός, γυναίκα, μεταξύ 36 και 45 ετών, προτιμάει η επιμόρφωση να διεξάγεται αποκλειστικά από Πανεπιστημιακά Ιδρύματα αφού «... είναι εξασφαλισμένη η επιστημονική κατάρτιση των επιμορφωτών και υπάρχει μια τάση απεξάρτησης από τον ιδεολογικό κλοιό της Πολιτείας καθώς, εάν η επιμόρφωση συνεχίζει να

διεξάγεται με τους ίδιους όρους και από τους ίδιους ανθρώπους όπως μέχρι σήμερα στα ΠΕΚ, δεν έχει να προσφέρει και πολλά πέρα από το να δικαιολογεί την εκροή κοινοτικών κονδυλίων...».

Δασκάλα, μεταξύ 26 και 35 ετών παρατηρεί ότι «Η σχολική μονάδα θα μπορούσε να δημιουργήσει ιστοσελίδα ώστε, οι εκπαιδευτικοί έχοντας εύκολη πρόσβαση σ' αυτήν ν' ανταλλάσσουν πληροφορίες για επιμορφωτικά προγράμματα, σχέδια μαθημάτων, πολυμεσικές παρουσιάσεις και αποτελέσματα έρευνας και μελέτες περιπτώσεων σε διαφορετικά θέματα που συναντά ο εκπαιδευτικός στην τάξη».

Δασκάλα, μεταξύ 46 και 55 ετών, με μεγάλη διδακτική εμπειρία: «... Οι Σύμβουλοι, ειδικότερα οι μεγαλύτεροι σε ηλικία, είναι το αυτί και το μάτι του Υπουργείου στα σχολεία, εντολοδόχοι των αποφάσεων της εκάστοτε εξουσίας. Ποιες επιστημονικές καινοτομίες κομίζουν σε κάθε επίσκεψή τους στις αίθουσες πέρα από αναστάτωση στη λειτουργία της μονάδας;».

Δάσκαλος, διευθυντής, μεταξύ 36 και 45 ετών, υποστηρίζει ότι «η επιμόρφωση πρέπει να διεξάγεται στον τόπο εργασίας του εκπαιδευτικού και να είναι μέσης διάρκειας, δηλαδή τρίμηνη ή 100 περίπου ωρών και η διάρκεια των διαφόρων προγραμμάτων μπορεί και πρέπει να περιοριστεί, ώστε ν' ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες των συναδέλφων. Έτσι, θα εξασφαλίζεται μεγαλύτερη συμμετοχή αλλά και αυξημένο ενδιαφέρον...».

Γ. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού και της πολιτείας

Σχετικά με το ρόλο των ίδιων των εκπαιδευτικών στην επιμόρφωση, διαπιστώθηκε ότι οι περισσότεροι (95% των συμμετεχόντων στην έρευνα) έχουν συμμετάσχει με τον ένα ή άλλο τρόπο, για μικρό ή μεγάλο διάστημα σε επιμορφωτικές δραστηριότητες και θεωρούν την επιμόρφωση σημαντικό και απαραίτητο αρωγό στο έργο τους.

Πολλοί εμμένουν στην ανάγκη για ενεργό ρόλο του εκπαιδευτικού στη συνδημιουργία και συνδιαμόρφωση των διαφόρων επιμορφωτικών σχημάτων (62,5%). Ο εκπαιδευτικός οφείλει να αναζητά το νέο και πρωτοποριακό, να αυτοεπιμορφώνεται σε νέες στρατηγικές και τεχνικές της διδακτικής, να μη φοβάται το «λάθος», να δημιουργεί, να διαμορφώνει και όχι ν' ακολουθεί.

Τονίζεται σε μεγάλο ποσοστό (77,5%), ότι η επιμόρφωση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται από τον εκπαιδευτικό με μίζερη διάθεση εξαιτίας της ανεπάρκειας της Πολιτείας να την οργανώσει σω-

στά αλλά με δημιουργική διάθεση αναζητώντας πάντα μέσα απ' αυτήν τη βελτίωσή του σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο.

Ακόμη, προβάλλεται από πολλούς (55%), ότι η ενεργή συμμετοχή των ίδιων των εκπαιδευτικών στην οργάνωση ημερίδων, επιστημονικών επιμορφωτικών συναντήσεων και Παιδαγωγικών Συνεδρίων και η εποικοδομητική συνεργασία τους με επιστημονικούς φορείς, μόνο θετικά αποτελέσματα υπόσχεται.

Σε κάθε περίπτωση, οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν τον καίριο ρόλο που και οι ίδιοι καλούνται να διαδραματίσουν στην επιμόρφωσή τους, καταγράφουν τις ελλείψεις και παραλείψεις τους και προτείνουν λύσεις για την κάλυψή τους.

Σχετικά με το ρόλο της Πολιτείας στην επιμόρφωσή τους, είναι καταφανές το αίτημα-απαίτησή τους για άμεση βελτίωση του μηχανισμού επιμόρφωσης συνολικά.

Καθολική είναι η ανάγκη για αλλαγές στο σύστημα επιμόρφωσης σε θέματα οργάνωσης και ουσιαστικών αλλαγών στον τρόπο διεξαγωγής της συντελούμενης επιμόρφωσης, τη δημιουργία κέντρων-πόλων επιμόρφωσης και γενικότερα τη ριζική αναδιοργάνωση του υφιστάμενου πλαισίου διεξαγωγής της (ποσοστό 80%).

Επιπλέον, προτείνουν να παρέχονται κίνητρα, ώστε να διευκολύνονται έτσι οι εκπαιδευτικοί ν' αξιοποιούν την παρεχόμενη επιμόρφωση, όπως άδειες, οικονομικά κίνητρα, δωρεάν χορήγηση βιβλίων (65%).

Σε υψηλό ποσοστό (70%) υποστηρίζουν ότι, η βελτίωση της υλικοτεχνικής υποδομής και η επιδότηση των επιμορφωτικών προγραμμάτων από την πολιτεία, θα μπορούσε να λειτουργήσει καταλυτικά όχι μόνο στην αναβάθμιση της παρεχόμενης επιμόρφωσης αλλά και ως δέλεαρ για τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς, αφού πολλοί απ' αυτούς δεν προσέρχονται στα διάφορα προγράμματα μη βρίσκοντας τα παραπάνω κίνητρα.

Οι εκπαιδευτικοί περιμένουν πολλά από την πολιτεία. Αναγνωρίζουν τις παραλείψεις και τις αδυναμίες της και προσβλέπουν στην κάλυψη πολλών απ' αυτών, διατυπώνοντας τεκμηριωμένες προτάσεις.

Ενδεικτικά, κάποιες παρατηρήσεις των ερωτώμενων εκπαιδευτικών της έρευνάς μας για το ρόλο των ίδιων και της πολιτείας στην επιμορφωτική πολιτική:

Δάσκαλος, Διευθυντής, μεταξύ 46 και 55 ετών, λέει χαρακτηριστικά: «... ο εκπαιδευτικός οφείλει να επιμορφώνεται διαρκώς να ενημερώνεται και να εφαρμόζει στην τάξη το νέο και καινοτόμο αφού βέβαια προηγουμένως το έχει αξιολογήσει και εκτιμήσει».

«Απαιτείται όχι απλά η απαθής παρακολούθηση των ραγδαίων εξελίξεων και της επιστημονικής καταγίγδας της εποχής μας αλλά και η προσαρμογή μας ως επαγγελματίες στις σύγχρονες ανάγκες», σημειώνει δασκάλα, μεταξύ 26 και 35 ετών.

Καθηγητής Αγγλικών, μεταξύ 36 και 45 ετών, σημειώνει: «Το Υπουργείο, πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη τις πραγματικές ανάγκες των εκπαιδευτικών μέσα από τη διεξαγωγή ερευνών πριν προχωρήσει στη σύνταξη και εφαρμογή των διαφόρων επιμορφωτικών προγραμμάτων».

Ερμηνεία των ευρημάτων

Σημαντική διαπίστωση από την παράθεση των δεδομένων της παρούσας έρευνας, αποτελεί το γεγονός ότι στο σύνολό τους οι ερωτώντες εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι έχουν οι ίδιοι μεγάλο μέρος της ευθύνης για τα αποτελέσματα του σχολείου. Αισθάνονται ότι είναι το ίδιο υπεύθυνοι, όσο και άλλοι παράγοντες, οι οποίοι ρυθμίζονται από την κεντρική διοίκηση. Αποσείου, δηλαδή, τη συνήθη άποψη ότι οι εκπαιδευτικοί είναι «γρανάζι», «απλοί θεατές» ενός εκπαιδευτικού συστήματος που λειτουργεί ερήμην τους.

Οι εκπαιδευτικοί που τροφοδότησαν τα ευρήματα της έρευνάς μας, κατέδειξαν ότι ασκούν το έργο τους στο πλαίσιο ενός συγκεντρωτικού διοικητικού συστήματος, όπου οι σημαντικές λειτουργίες ρυθμίζονται σε κεντρικό επίπεδο, κάτι που φαίνεται ιδιαίτερα έντονα σε απομακρυσμένες γεωγραφικά περιοχές, όπως τη Χίο, όπου οι εργαζόμενοι εκπαιδευτικοί νιώθουν «αποξενωμένοι από τα κέντρα λήψης αποφάσεων», «απομονωμένοι», βιώνουν απόλυτη «επιστημονική μοναξιά» και η αυτοεπιμόρφωση προβάλλει ως το πλέον αξιόπιστο όπλο για την επιστημονική τους συγκρότηση σύμφωνα πάντα με τις εκτιμήσεις τους. Στέκονται στο γεγονός ότι οι επιμορφωτικές δραστηριότητες, κατά τεκμήριο πρόχειρα οργανωμένες, χωρίς καταγραφή των πραγματικών τους αναγκών διεξάγονται με επιμορφωτές στηριζόμενους στην «ψευδοεμπειρία» παρά στην επιστημονική τους αρτιότητα και την αξιολογική επιλογή τους, «άξιοι» τοποτηρητές των αποφάσεων της Κεντρικής Διοίκησης από την οποία εξάλλου ορίζονται.

Στο ερώτημα, ποια είναι η σχέση των εκπαιδευτικών με την επιμόρφωση, μια γενική διαπίστωση είναι ότι οι περισσότεροι διάκεινται θετικά έναντι της επιμόρφωσης καθώς στο σύνολό τους σχεδόν δη-

λώνουν ότι πρέπει να επιμορφώνονται τακτικά ή και διαρκώς. Οι περισσότεροι, συμμετέχουν σε επιμορφωτικές δραστηριότητες με κάθε ευκαιρία, δεν αρκούνται, δηλαδή, στις οργανωμένες ευκαιρίες επιμόρφωσης που τους παρέχονται, αλλά ανατρέχουν και σε διάφορες άτυπες μορφές επιμόρφωσης. Είναι εμφανές ότι οι εκπαιδευτικοί αναζητούν στην επιμόρφωση την επαγγελματική τους ανάπτυξη.

Στο πλαίσιο αυτό προτιμούν επιμορφωτικά προγράμματα ευέλικτα, προσαρμοσμένα στις ανάγκες τους, εφαρμόσιμα στην πράξη, με περιεχόμενο που καλύπτει κυρίως γνωστικά αντικείμενα ή πεδία με νέες διδακτικές προσεγγίσεις, σχεδιασμένα από αξιόπιστους φορείς, και μάλιστα με τη συμμετοχή τους.

Το γεγονός ότι, ένας στους δύο θεωρεί ότι η σχολική μονάδα μπορεί να αναλάβει την επιμόρφωση του προσωπικού της, δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί μόνο ως αντίδραση στην έλλειψη ικανοποίησης από τους συνήθεις φορείς επιμόρφωσης, όπως είναι τα ΠΕΚ ή ο θεσμός του σχολικού συμβούλου. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να σημαίνει ότι οι συγκεκριμένοι εκπαιδευτικοί συνειδητοποιούν τις δυνατότητες που έχει η σχολική μονάδα για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού έργου που παρέχει, εφόσον ενεργοποιηθεί και αναλάβει πρωτοβουλίες.

Μια άλλη διαπίστωση είναι ότι, οι εκπαιδευτικοί έχουν κριτική στάση όχι μόνο απέναντι στην πολιτεία και τους φορείς επιμόρφωσης, αλλά και τους ίδιους, ως άτομα και ως κλάδο. Οι περισσότεροι ερωτώντες, προβληματίζονται για την αναβάθμιση της επιμόρφωσης και καταθέτουν τη δική τους άποψη. Ειδικότερα, για τις θεσμοθετημένες μορφές επιμόρφωσης δεν αρκούνται σε γενικές κρίσεις, αλλά κάνουν συγκεκριμένες προτάσεις που αφορούν τόσο την οργάνωση της επιμόρφωσης όσο και την ουσία της εκπαιδευτικής διαδικασίας, καθώς συχνά αμφισβητούν την ποιότητα των προγραμμάτων επιμόρφωσης και κατ' επέκταση την αποτελεσματικότητά τους. Δεν αρκούνται σε μια δεδομένη πραγματικότητα, αλλά ψάχνουν τρόπους να την ξεπεράσουν. Ακόμη, περιμένουν από την πολιτεία ν' αναλάβει συγκεκριμένες δράσεις βελτίωσης, χωρίς να εξαιρούν όμως και τον εαυτό τους, καθώς πολλοί από αυτούς δίνουν έμφαση στη δική τους ενεργοποίηση.

Ακόμη, προκύπτει η πεποίθησή τους ότι, σημαντική υποστήριξη στο έργο τους μπορούν να έχουν από την ανάμειξή τους σε επιμορφωτικές δραστηριότητες. Επιπλέον, παρεμβάσεις στο σύστημα εκπαίδευσης και επιμόρφωσής τους θα έβρισκαν ευρεία ανταπόκριση, αν αυτές υιοθετούσαν τη λογική της συνεχούς ανάπτυξης, αν είχαν δηλαδή συνοχή και συνέχεια. Σε μια τέτοια διαδικασία

θα πρέπει οι εκπαιδευτικοί να έχουν κεντρικό ρόλο, καθώς είναι δυνάμει και θέσει οι πλέον κατάλληλοι να εντοπίσουν αδυναμίες, να επισημάνουν προβλήματα και να προτείνουν μέτρα για τη βελτίωση του έργου που παρέχουν.

Με emphaticό τρόπο τονίζουν την ανάγκη, η επιμόρφωσή τους να συνδέεται με την καθημερινή σχολική πρακτική, τις εμπειρίες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ίδιοι στην τάξη και με τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά τους. Ακόμη, ν' αποβλέπει στην επαγγελματική ανάπτυξη και στη συνειδητοποίηση του επαγγελματικού τους ρόλου ως εκπαιδευτικών. Οι μορφές επιμόρφωσης πρέπει να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους τη συμμετοχή των ίδιων των εκπαιδευτικών στη διαδικασία της επιμόρφωσης και τις συνθήκες παραγωγής της μαθησιακής διαδικασίας (Day, 2003). Μέσα από τις απαντήσεις τους καταδεικνύεται η ανάγκη να εμπιστευτεί η πολιτεία τους εκπαιδευτικούς, αν θέλει πράγματι ν' αναβαθμίσει το ελληνικό σχολείο. Προβάλλουν ως επιτακτική προτεραιότητα την ενίσχυσή τους με συντονισμένες θεσμικές παρεμβάσεις πρώτα-πρώτα στο πλαίσιο εργασίας τους.

Τέλος, από την ποιοτική ανάλυση των ευρημάτων της έρευνας, προτάσσεται η άποψη ότι ρεαλιστικές προϋποθέσεις για την ποιοτική αναβάθμιση της επιμόρφωσης και τη διεξαγωγή αποτελεσματικών επιμορφωτικών προγραμμάτων, αποτελούν η αποκέντρωση των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων, η διαπραγμάτευση των αναγκών μεταξύ των εκπαιδευτικών, των εκπαιδευτών και ερευνητών, καθώς και η συστηματικότητα στο σχεδιασμό και στην αξιολόγηση κάθε επιμέρους επιμορφωτικού προγράμματος.

Αντί επιλόγου

Βασικός σκοπός της επιμόρφωσης είναι η επιστημονική υποστήριξη των εκπαιδευτικών ώστε να είναι σε θέση να κάνουν συνειδητές επιλογές, αφού εξετάζουν τόσο τις αφετηρίες, τους σκοπούς και τις επιπτώσεις της εκπαιδευτικής τους πράξης όσο και τους υλικούς και ιδεολογικούς όρους που κυριαρχούν στο σχολείο και την κοινωνία. Για την επιτυχία του σκοπού αυτού οι επιμορφωτικές δραστηριότητες πρέπει να χαρακτηρίζονται από «ποικιλία περιεχομένου, πολλαπλότητα σκοπού και μορφής, ευελιξία συντονισμού και δυνατότητα οργάνωσης σε πολλαπλά σχήματα διάρκειας» (Χατζηπαναγιώτου, 2001).

Αν και το δείγμα της έρευνάς μας είναι πολύ μικρό και προέρχεται από μία μόνο περιοχή της Ελλάδας –γεγονός που μόνο ενδείξεις η έρευνα αυτή προσφέρει– θα μπορούσαν οι διαπιστώσεις της να αξιοποιηθούν στη διατύπωση κάποιων χρήσιμων απόψεων για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και την εκπαιδευτική πολιτική, που συνδέεται με τη λειτουργία ενός τόσο σημαντικού θεσμού.

Έτσι, από την επεξεργασία των δεδομένων της έρευνάς μας, διαπιστώνει κανείς ότι, η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στη χώρα μας λειτούργησε και λειτουργεί ως μηχανισμός επιβολής των ιδεολογικοπολιτικών αρχών της κεντρικής διοίκησης και ελέγχου των εκπαιδευτικών ως δημοσίων υπαλλήλων, αφού όλες οι επιμορφωτικές δραστηριότητες εγκρίνονται από το ΥΠΕΠΘ και υλοποιούνται, με τη συνδρομή των ΠΕΚ, υπό την εποπτεία του. Επιπλέον, τα νομικά κείμενα που αναφέρονται στην επιμόρφωση (σχέδια νόμων, νόμοι και προεδρικά διατάγματα) δεν ανταποκρίνονται στο τι τελικά εφαρμόζεται στην εκπαιδευτική πράξη, αφού ουσιαστικές νομικές προβλέψεις, όπως ο ρόλος των Πανεπιστημίων και των σχολικών μονάδων ως φορέων επιμόρφωσης, ελάχιστα αξιοποιούνται (Καζαμίας και Κασσωτάκης, 1995· Χρονοπούλου, 1982).

Επιπλέον, τα προγράμματα επιμόρφωσης των ελλήνων εκπαιδευτικών δεν παρουσιάζουν καμιά ευελιξία και ικανότητα προσαρμογής στις σύγχρονες απαιτήσεις, αφού εξαντλούνται σε παροχή σεμιναριακής, σύντομης ή μακράς, επιμόρφωσης και δεν λαμβάνουν υπόψη σημαντικούς παράγοντες διαφοροποίησης, όπως την ηλικία των επιμορφούμενων και τα στάδια γνωστικής και συναισθηματικής ανάπτυξής τους (Παπαναούμ, 2003).

Ακόμη, οι παρεχόμενες γνώσεις δε συσχετίζονται με τη σχολική πραγματικότητα και τις επιμορφωτικές ανάγκες των εκπαιδευτικών και οι διαθέσιμοι εκπαιδευτές δεν αποτελούν εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό, μερικής ή πλήρους απασχόλησης, των ΠΕΚ ώστε τα τελευταία σταδιακά να καταστούν κέντρα εκπαιδευτικής έρευνας και επιμόρφωσης (Χατζηπαναγιώτου, 2001).

Καθολική απαίτηση των εκπαιδευτικών της συγκεκριμένης έρευνας, αποτελεί η επίδειξη εμπιστοσύνης στις ικανότητές τους από την πολιτεία. Αυτό που προβάλλει ως επιτακτική προτεραιότητα είναι, να ενισχυθούν οι ίδιοι με συντονισμένες παρεμβάσεις πρώτα πρώτα στο πλαίσιο εργασίας τους: μεγαλύτερη συμμετοχή των εκπαιδευτικών στη λήψη αποφάσεων, σε συνδυασμό με διεύρυνση των ευκαιριών επαγγελματικής εξέλιξης και ουσιαστικός λόγος και ισοτιμία στη χάραξη επιμορφωτικής πολιτικής (Μαυρογώργος, 1999).

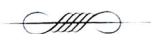
Ευκρινώς προκύπτει η πεποίθησή τους ότι σημαντική υποστήριξη στο έργο τους μπορούν να έχουν από την ανάμειξή τους σε επιμορφωτικές δραστηριότητες. Φαίνεται ακόμη ότι παρεμβάσεις στο σύστημα εκπαίδευσης και επιμόρφωσής τους θα έβρισκαν ευρεία ανταπόκριση, αν αυτές υιοθετούσαν τη λογική της συνεχούς ανάπτυξης, αν είχαν δηλαδή συνοχή και συνέχεια.

Είναι πλέον καιρός, η επιμόρφωση να μην μετρίεται μόνο με τον αριθμό ωρών επιμόρφωσης που έγιναν ή με τα κονδύλια που δαπανήθηκαν. Ίσως το πλήρωμα του χρόνου έχει έρθει ώστε η επιμόρφωση και η επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού να υπερβούν τον εμπειρισμό και να τεθούν σε σύγχρονες εκπαιδευτικές, ερευνητικές και επιστημονικές βάσεις ώστε να ανταποκρίνονται στις σύνθετες επιμορφωτικές ανάγκες του...

Βιβλιογραφία

- Ανδρέου Α., «Επιμόρφωση: Πολυτυπία και Πολυμορφία», στο: Ανδρέου Α. (επιμ.), *Αξιολόγηση του Εκπαιδευτικού Έργου, Βασική κατάρτιση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών*, Όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών, Αθήνα, 1992, σελ. 34-41.
- Cohen L. and Manion L., *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφρ. Χ. Μητσοπούλου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 1999.
- Day C., *Developing teachers: The challenges of lifelong learning*, Falmer Press, London, 1999, σελ. 28-31.
- Day C., *Η εξέλιξη των εκπαιδευτικών* μτφρ. Α. Βακάλη, εκδ. Δαρδανός, Αθήνα, 2003.
- Evans L., *What is Teacher Development?*, Oxford Review of Education, London, 2002.
- Fang Z., «A review of research on teacher beliefs and practices», *Educational Research* 38 (1), Falmer Press, London, 1986, σελ. 67-69.
- Fullan M. and Hargreaves A., *Η εξέλιξη των εκπαιδευτικών*, μτφρ. Π. Χατζηπαντελή, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 1993.
- Hargreaves A. and Fullan M.G., *Η εξέλιξη των εκπαιδευτικών*, μτφρ. Π. Χατζηπαντελή, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 1995.
- Hargreaves A., «Revisiting voice», *Educational Researcher* 25 (1), 1997, σελ. 12-19.
- Ιωσηφίδης Θ., *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2003.
- Καζαμιάς Α. και Κασσωτάκης Μ., *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, εκδ. Σείριος, Αθήνα, 1995.
- Μαυρογιώργος Γ., «Τους εκπαιδευτικούς και τα μάτια σας», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 100, 1998, σελ. 41-45.

- Μαυρογιώργος Γ., «Επιμόρφωση εκπαιδευτικών και επιμορφωτική πολιτική στην Ελλάδα», στο: Ρέππα Α., Ανθόπουλου Σ. και Κατσουλάκη Σ., *Διοίκηση Ανθρώπινου Δυναμικού*, τόμ. Β', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999, σελ. 142-149.
- Μαυρογιώργος Γ., «Ανιχνεύοντας την εκπαιδευτική πολιτική για τον εκπαιδευτικό στα επιχειρησιακά προγράμματα (ΕΠΕΑΕΚ) του ΥΠΕΠΘ», στο: Μπαγάκης Γ. (επιμ.), *Ο εκπαιδευτικός και η ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003, σελ. 105-112.
- Μπαγάκης Γ., *Αξιολόγηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και σχολείου*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.
- Neave G., *Οι εκπαιδευτικοί: προοπτικές για το εκπαιδευτικό επάγγελμα στην Ευρώπη*, μτφρ. Μ. Δεληγιάννη, εκδ. Έκφραση, Αθήνα, 1998.
- Ξωχέλλης Π., *Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος: μια έρευνα για την αυτοαντίληψη και τις στάσεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών*, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Ξωχέλλης Π., *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτικός σήμερα: Προβλήματα και προοπτικές στη σύγχρονη εκπαίδευση*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1989.
- Παπαναούμ Ζ., *Το επάγγελμα του εκπαιδευτικού*, εκδ. Δαρδανός, Αθήνα, 2003.
- Παρασκευόπουλος Ι., *Μεθοδολογία Επιστημονικής Έρευνας*, τόμ. Α', εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα, 1993, σελ. 75-77.
- Πολυχρονόπουλος Π., «Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών: σκοποί, περιεχόμενο και μεθοδολογία», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 10, 1983, σελ. 53-60.
- Ταρατόρη-Τσαλκατίδου Ε., *Η επιμόρφωση από τη σκοπιά των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Τρούλης Γ., *Η διαρκής επιμόρφωση των Ελλήνων Εκπαιδευτικών: κίνητρα, προσδοκίες, σχέδια*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, 1985.
- Φρειδερίκου Α. και Φολερού-Τσολερού Φ., *Οι δάσκαλοι του δημοτικού σχολείου: μια κοινωνιολογική προσέγγιση*, εκδ. Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1993.
- Φώκιαλη Π., «Επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού», στο: Μπαγάκης Γ. (επιμ.), *Επιμόρφωση και Επαγγελματική Ανάπτυξη του Εκπαιδευτικού*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005, σελ. 138-143.
- Χατζηπαναγιώτου Π., *Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών: Ζητήματα Οργάνωσης, Σχεδιασμού και Αξιολόγησης*, εκδ. Δαρδανός, Αθήνα, 2001.
- Χρονοπούλου Α., «Απόψεις για συνεχή και ουσιαστική επιμόρφωση των εκπαιδευτικών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 9, 1982, σελ. 59-62.

Γιώργος Κοντογιώργης

Έθνος και «εκσυγχρονιστική» νεωτερικότητα.
Εναλλακτικές Εκδόσεις

Ο Γιώργος Κοντογιώργης επί χρόνια αποπειράται τη δική του ερμηνεία της μακράς πορείας του ελληνισμού. Κι αυτό σε μια εποχή που κάθε άλλο παρά ευνοεί τις μεγάλες «αφηγήσεις».

Το βιβλίο του για το έθνος και την «εκσυγχρονιστική» νεωτερικότητα, που είναι μια πρόγευση του εκδιδόμενου 4τομου έργου του: «Το Ελληνικό Κοσμοσύστημα» (ήδη κυκλοφορεί ο πρώτος τόμος απ' τις εκδ. Σιδέρη), θέτει επί τάπητος μείζονα ζητήματα της εθνικής, ιστορικής και πολιτιστικής αυτογνωσίας μας, με πολύ επίκαιρα τα περί ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού και τα συνακόλουθα περί νεοελληνικού ειδικότερα έθνους.

Η ως τώρα αντιμετώπιση των ζητημάτων αυτών καταδεικνύει τόσο την επιστημονική μας υστέρηση όσο και τις χρόνιες κακοδαιμονίες της πνευματικής μας ζωής.

Γιατί δεν είναι καθόλου τυχαίο που, ενώ πλησιάζουμε τους δυο αιώνες εθνικής ανεξαρτησίας, δεν έχουμε αναδειχτεί ούτε καν σε σοβαρό κέντρο νεοελληνικών σπουδών, πολλώ δε μάλλον σε σοβαρό κέντρο μελέτης όλων των πεδίων της ιστορίας μας και του

πολιτισμού μας. Όπως δεν είναι καθόλου τυχαία η έρπουσα ταυτοτική αμηχανία και ανασφάλειά μας, που συνήθως εκδηλώνεται με δилημματικά διχαστικές αντιπαραθέσεις.

Δυστυχώς ούτε και στα χρόνια της Μεταπολίτευσης μπορέσαμε επί της ουσίας να μπούμε σε τροχιά ωριμότητας, παρά τις ευνοϊκές συνθήκες.

Εξακολουθούμε να είμαστε παγιδευμένοι στο δίπολο των «ελληνοκεντρικών» και των «αντιελληνοκεντρικών» ακροτήτων, με τις δεύτερες όμως τώρα, προσοδευτικοφανείς (ενίοτε και αριστεροφανείς!) και εξόχως αποδομητικές... παντός του ελληνικού, να είναι οι ηγεμονεύουσες, περίπου συνιστώντας μιαν ιδιότυπη εθνικοφροσύνη υπό εκσυγχρονιστικό και ευρωπαϊστικό μανδύα (χωρίς να φταίει γι' αυτό ο εκσυγχρονισμός, η Ευρώπη και η Δύση!).

Στο κλίμα μάλιστα αυτής της ιδιότυπης εθνικοφροσύνης δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει αντιδράσεις το «θράσος» ενός εγχώριου διανοούμενου, του Γιώργου Κοντογιώργη, να αρθρώσει αντίλογο στο διαπρεπή Άγγλο ιστορικό Έρικ Χομπσμπάουμ και στις περί νεοελληνικού έθνους α-

πόψεις του, όπως κατατέθηκαν σε συνέντευξή του στην εφημ. *Ελευθεροτυπία* (27/3/1995).

Η περιώνυμη αυτή συνέντευξη (*Μύθος η συνέχεια 3000 χρόνων ελληνικού έθνους*, σελ. 170-181) και η απάντηση Κοντογιώργη (*Η μυθοπλασία στην ιστορία. Η περίπτωση Χομπσμπάουμ*, σελ. 79-104), τα θεωρητικά κείμενα (*Ο ελληνισμός ως έθνος-κοσμοσύστημα*, σελ. 14-51 και *Η νεωτερικότητα, η παράδοση και η πρόσδοος*, σελ. 55-75) και τέλος ο σχολιασμός των «εκσυγχρονιστικών» αντιδράσεων στην απάντησή του (υπό τον ευρηματικό τίτλο: *Ο μετακενωτικός μηρυκασμός ως επιστημονικό επιχείρημα*, σελ. 107-166) συνθέτουν τις τρεις αλληλοσυμπληρούμενες ενότητες προβληματισμού αυτού του ενδιαφέροντος τόμου, που αν μη τι άλλο ξαφνιάζει με τις ιδιαίτερες θεωρήσεις και της δικής μας ιστορίας αλλά και του νεωτερικού φαινομένου.

Γιατί τα «καινά» που εισάγει σχετίζονται με μια νέα ερμηνεία της πορείας του ελληνισμού (με κλειδί τη σύνθετη έννοια του «ελληνικού κοσμοσυστήματος»), αλλά και με μια... βέβηλη «ανάγνωση» των εδραιωμένων και ιδεολογικά κυρίαρχων στερεοτύπων της νεωτερικότητας, τα προτάγματα της οποίας, σύμφωνα με τις απόψεις του, συνυφαίνονται με την πορεία της φεουδαλικής Ευρώπης προς τον ανθρωποκεντρισμό, κάτι που για τον ελληνικό χώρο ήταν μια εξακολουθητικά βιούμενη κοινωνικο/πολιτική πραγματικότητα: «Η ελληνική κοινωνία, διατείνεται ο Γ.Κ., παρέμεινε βαθιά

ανθρωποκεντρική και δεν περιήλθε στη φεουδαρχία, ώστε να χρειαστεί στη συνέχεια να διέλθει απ' την Αναγέννηση και το Διαφωτισμό».

Με τη σκευή του πολιτικού και κοινωνικού επιστήμονα δεν ερμηνεύει την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού με τη μέθοδο των εθνικών μας ιστορικών και λαογράφων, αλλά φωτίζοντας τον εκτυλισσόμενο διαμέσου των αιώνων κοινωνικο/πολιτικό μίτο και τα συνακόλουθά του στοιχεία, που όλα μαζί συνθέτουν το αξιακό πολύεδρο του ελληνικού ανθρωποκεντρισμού.

Στηριζόμενος στα στοιχεία αυτά παρακολουθεί το ελληνικό παράδειγμα στη διαχρονία του, απ' την κρητο/μυκηναϊκή του αφετηρία ως τις παρυφές του 20ού αιώνα. Κι είναι, ανεξάρτητα από συμφωνίες ή διαφωνίες, μια άκρως ενδιαφέρουσα αφήγηση, που τη δυσκολεύουν όμως ακούοντας οι νεολογικοί του όροι.

α. Απ' τα κρίσιμα μέρη της θεώρησής του είναι τα περί του ελληνισμού ως έθνος-κοσμοσυστήματος, τα οποία συνθέτουν τη βάση πάνω στην οποία στήριξε την αντίκρουση των απόψεων Χομπσμπάουμ, αλλά και στηρίζει τη συνολικότερη αντίκρουση των εθνογενετικών αντιλήψεων της νεωτερικότητας. Κατά τον Γ.Κ.: «Το ελληνικό έθνος αποτελεί πολιτική έννοια όχι γιατί εξισώνεται ταυτολογικά με ένα συγκεκριμένο κράτος και ιστορείται δι' αυτού – όπως το θέλει η νεωτερικότητα – αλλά επειδή συγκροτεί μια συνείδηση “κοινωνίας”, δυνάμει του ανήκειν σε έναν ανθρωποκεντρικά

δομημένο κοινό πολιτισμικό χώρο. Η έννοια της συνείδησης κοινωνίας είναι θεμελιωδώς πολιτισμική, ανάγεται εντούτοις στο γινόμενο της ελευθερίας του "όλου" και αποκτά σάρκα και οστά από τη στιγμή που το "όλον" αυτό διατυπώνει "πολιτικό λόγο".

Όπως κρίσιμο μέρος της θεώρησης του είναι και τα περί νεωτερικότητας, παράδοσης και προόδου, όπου κυριολεκτικώς αναποδογυρίζει τις στερεοτυπικές προσλήψεις και παραδοχές μας: «Σε ό,τι αφορά στον ελληνισμό», γράφει, «στη διαδικασία μετάβασης στο νεότερο κράτος-έθνος αλλά και στο πλαίσιο της κράτους-έθνους, παράδοση, με την έννοια της συντήρησης αποτέλεσε το σύστημα της νεωτερικότητας, ενώ νεωτερικότητα, με την έννοια της προοδευτικής σήμανσης, αποτέλεσε η ελληνική κοινωνία... Ο εξευρωπαϊσμός ως επιχείρημα εκσυγχρονισμού υπηρέτησε θεμελιωδώς την αποδόμηση όχι μόνο του ελληνικού ανθρωποκεντρικού παραδείγματος, αλλά και του ελληνισμού ως εθνικής αναφοράς... Η ελληνική «εκσυγχρονιστική» νεωτερικότητα ουδέποτε διανοήθηκε ότι η έννοια της προόδου μπορεί να διαχωρισθεί απ' το περιεχόμενο του εξευρωπαϊσμού».

β. Η απάντηση στον Χομπσμπάουμ έχει την ιδιαίτερη σημασία της. Κι αυτό κυρίως γιατί δεν είναι ένα καταγγελτικό κείμενο εθνοκεντρικού και αμυντικού περιεχομένου, σύνηθες στα καθ' ημάς, αλλά μια ολοκληρωμένη επιστημονική αντίκρουση τόσο της βαθύτερης νεωτερικής λογικής του, όσο και των επιμέρους από-

ψεών του για τη νεοελληνική εθνογένεση, που αποτελούν μια τυπική προέκτασή της. Καθώς περίπου εφαρμόζει μηχανιστικά το νεωτερικό δόγμα: Επειδή το κράτος κατασκευάζει το έθνος, το νεοελληνικό κράτος... κατασκεύασε το νεοελληνικό έθνος!

Σίγουρα ο λόγος ενός μεγάλου ιστορικού, όπως ο Χομπσμπάουμ, έχει καθεαυτός τη βαρύτητά του. Αυτό όμως καθόλου δεν σημαίνει πως είναι αξιωματικός λόγος, λόγος αυθεντίας, που δεν υπόκειται σε κριτική αντίκρουση. Προπαντός όταν διατυπώνονται απλοϊκές απολυτότητες του είδους: «Το ελληνικό έθνος δεν υπήρχε πριν απ' τον 19ο αιώνα – Στον πόλεμο της ανεξαρτησίας οι Έλληνες δεν πολέμησαν εναντίον των Τούρκων ως «Έλληνες». Πολέμησαν ως χριστιανοί εναντίον μουσουλμάνων».

Γι' αυτό και αξίζει να αναγνώσει κανείς αντιπαραθετικά και νηφάλια τόσο τη συνέντευξη Χομπσμπάουμ όσο και την απάντηση Κοντογιώργη, ιδίως μάλιστα τώρα που τα περί έθνους-κράτους γενικότερα και νεοελληνικού έθνους ειδικότερα είναι για πολλούς λόγους και πάλι στο επίκεντρο ενός πολύ αυξημένου ενδιαφέροντος.

γ. Αλλά και ο ακήρυκτος ... «διάλογος» με ημέτερους «νεωτερικούς» έχει επίσης τη σημασία του, έστω κι αν η ανταπάντηση επιβαρύνεται από αχρείαστη προσωπική ένταση.

Κι έχει τη σημασία του αυτός ο «διάλογος» όχι τόσο γιατί αναδεικνύει τα εκατέρωθεν επιχειρήματα, όσο κυρίως γιατί «φωτίζει»

τη μεταπρατική (παραρτηματική) λειτουργία ενός μέρους της διανοήσής μας. Όπως και γιατί «αποκαλύπτει» τη δυναστευτική κυριαρχία των εναλλασσόμενων «ορθοδοξιών», παλαιότερα με τους ιδιοκτήτες των «εθνικών αληθειών» να ζυγίζουν τα φρονήματά μας και τελευταία (απ' τα μέσα περίπου της Μεταπολίτευσης και μετά) με τους ιδιοκτήτες των «εκσυγχρονιστικών αληθειών» να ασκούν, τηρουμένων των αναλογιών, τη δική τους ιδεολογική τρομοκρατία προς τους αποκλίνοντες απ' τον «προοδευτικό» τους κανόνα.

Ο Γ.Κ. «προκαλεί» με τις ιδιαίτερες περί έθνους, περί ελληνισμού και περί νεωτερικότητας απόψεις του. «Προκαλεί» αυτούς που «υφίστανται» την αναιρετική του απόπειρα. «Προκαλεί» όμως κι εκείνους που δεν έχουν λόγο να είναι εκ των προτέρων «απέναντι» και που αναζητούν απροκατάληπτα την επιστημονική εγκυρότητα και ανθεκτικότητα της φιλόδοξης «αφήγησής» του.

Το παρουσιαζόμενο βιβλίο, όπως κι ο πρώτος τόμος του *Ελληνικού Κοσμοσυστήματος*, έρχονται σε μια καλή συγκυρία σοβαρών εκδοτικών παρεμβάσεων συναφούς περιεχομένου (για παράδειγμα, Νίκου Σβορώνου: *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελλητισμού*, Δημήτρη Χατζή: *Το πρόσωπο του νέου ελλητισμού*, Παναγιώτη Νούτσου: *Κόμβοι στη συζήτηση για το έθνος*, Γιώργου Καραμπελιά: *1204 - Η διαμόρφωση του νέου ελλητισμού*, κ.ά.), που ίσως όλες μαζί προοιωνίζονται και τη μετάβασή μας στο συντεταγμένο διάλογο και στην ώριμη αντιμετώπιση των χρόνιων ζητημάτων της εθνικής, ιστορικής και πολιτιστικής αυτογνωσίας μας. Προφανώς με οριστική διεμβόλιση του παγιδευτικού διπόλου των νοσηρών «ελληνοκεντρικών» και «αντιελληνοκεντρικών» ακροτήτων.

Λαοκράτης Βάσσης
Φιλολόγος - Εκπαιδευτικός

Summaries

Dainius Bernotas

*Reforming social security in a transition economy:
The comparative case of Lithuania, Latvia and Estonia*

This paper takes a step towards providing a better understanding of postsocialist welfare state development from a theoretical as well as an empirical perspective. The overall analytical goal of this work has been to critically assess the development of social security systems in Estonia, Latvia and Lithuania using them as illustrative examples of postsocialist welfare state development in the light of the theories, approaches and typologies that have been developed to study the Western states.

Gordana Blagojević

*The Greeks in Belgrade and Zemun
from 17th to 20th century*

The issue of this article are Greeks in Belgrade and Zemun from 17th to 20th century. Under the ethnonim «Greek» there were many Aromanians (Serbs called them Cincari). The author is discussing their ancestry, occupation, religious life and education. Being enterprising and businesslike, Greeks and Aromanians laid the foundations of Serbian «carsija» (old town). The process of assimilation was quicker with the well off, whereas the poor kept their ethnical identity longer.

**Th. Iosiphidis, Th. Kizos, Ch. Papageorgiou,
D. Papageorgiou, Aik. Malliotaki,
HI. Petrakou**

*Population attitudes towards immigrants
in the region of Western Greece:
Impacts on immigrant incorporation*

This article presents the findings of an empirical research conducted in the Region of Western Greece (Prefectures of Aitolia-Akarnania, Ilias

and Ahaias). The paper discuss the attitudes of local population towards immigrants regarding their incorporation into the labor market and the development of boarder social relationships. We emphaze the local population's attitude according to political self-placement, gender, age, education, income, place of residence and level of urbanization. We pose critical questions on the impacts of the local population's attitudes in terms of the incorporation of immigrants into the host society.

Anastassios D. Karayiannis

*A gyroscopic literature review analysis
on entrepreneurship*

In the last two decades the interest for entrepreneurship has tremendously increased, not only by academicians but also by government officials and the general public. Various authors have presented fragmental literature reviews on the issue in question. Thus, it is time to present an overall holistic approach of the specific literature which may be used as a basis for the establishment of a distinct entrepreneurial research-framework. In the present paper an extensive (but not exhausted) literature review on the following specific subjects of entrepreneurship is presented: The general and individual factors influencing the advancement of entrepreneurship; the various entrepreneurial functions, and their economic and social consequences.

Alexis Ioannidis

*Determination of the relation
between working time and the intensity
of labor and its' economic implications*

Working time is returning to the foreground of theoretic and political conflict. Its' theoretical treatment among the different schools of economic thought is mainly based on the relation between working time and the intensity or productivity of labor. In this paper we describe the different ways through which the variable of working time enters the paradigms of some classical and modern economists (mainly neo-classical). A theoretical model that incorporates the interaction between working time and the intensity of labor («anadrasis relation») is then introduced

and quantified, proving the classical propositions and creating interesting implications.

Kleftaras G.

*Stages of adjustment to physical disability:
The role of psychological Counseling*

Any serious physical disability can have a dramatic effect on a person's daily life. Prior experience of daily living is interrupted and may be followed by a long period of hospitalization and subsequent attempts to adapt to the new condition, particularly the acquisition of independent living skills. This article analyses: a) the developmental process of a person's psychological adjustment to serious physical disability and to the new situation that inevitably arises from such an experience and b) the distinctive stages such a process follows including the initial stage of shock followed by those of either constructive or destructive denial, anger, mourning, depression before final acceptance of the new situation and a coming to terms with the new condition. This sequence may not apply in every case as the process is subject to individual variation, so these stages should not be viewed in absolute terms, not only because of their own complexity but also because of the unique characteristics of each person. In this article we address the restrictions and advantages underpinning the different theories of psychological adjustment and analyze the influential role that psychological support, including counseling, may exercise on a person's individual process of constructive adaptation to physical disability. The analysis also describes some crucial factors determining the effectiveness of psychological support including: whether or not such support takes into consideration the particular stage of adjustment experienced at the time and the contribution that motivation and locus of control may exercise on this process.

An. G. Stamou, Chr. Maleskou

*The representation of woman
in Greek television: The case of TV series*

The present paper examines how women are represented nowadays in Greek television, and to what extent patriarchal stereotypes are reproduced or not. This study reveals that Greek television builds a rather

uniform image of women throughout the TV channels examined. Their professional status does not determine their identity, whereas their looks are stressed, namely, their beauty and their youth. In conclusion, the present study finds that Greek television reproduces and sustains the traditional patriarchal model in its portrayal of women. Although the progressive model is also somehow present because of the social pressure, it is undermined.

Dimitris K. Vergidis, George Stamelos

Undereducation in Greece

It appears that the shrinkage of school failure and the dropout of obligatory education in our country, as recorded in relative studies, cover up and obscure the modern problem of under-education. So much so that the UNESCO, as well as the Committee of European Communities, do not only include in the minimal required skills of citizens the basic knowledge and skills (reading, writing and numerical calculations), but also new skills that also are considered as basic in our rapidly changing world (skills of attendance in society, in new technologies etc.). We attempt to constitute the significance of undereducation and present the width of problems in our country. More specifically, we examine the dimensions of undereducation in Greece, as they were shaped after the educational reform in 1976/77.

**N. Andreadakis, M. Kadianaki,
G. Xanthakou**

*Teacher self-assessment:
repercussions in his work and techniques
of regularization of process*

The teacher while self-assessing, many times without systematic way or exterior intervention, undertakes to judge his own value or his work, based on concrete criteria, which he has shaped himself or has been shaped by society. The present research studies the opinions of teachers on the consequences of a self-assessment as well as on the means of regularization of the latter process. The sample consists of 621 teachers. Data were collected through a written questionnaire. The

results showed that self-assessment is a professional responsibility and that it focuses on the professional development and improvement of the teacher.

John Res

Attitudes and thoughts of educationalists for their training

The further education of the educationalists is considered as a lever for the renewal and modernization of the educational systems, an institution closely connected with every form of renewing intervention in education. The educationalists expectations from the state and of themselves for their role in the planning, the materialization and the evaluation of the educational policy, is a negotiable subject of the present research. With reports on the historical and bibliographical review, there was an investigative type of approach with the technique of an interview. The sample for the research was 40 educationalists who served in Chios. It was ascertained that most of them have a positive attitude towards further education, they participate in educational activities, have a critical attitude towards the state and its means of education but also towards the educationalists themselves as individuals and as a branch they express certain actions for improvement the present situation.

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

**Μόλις
Κυκλοφόρησαν**

JAMES A. BANKS
Εισαγωγή στην Πολυπολιτισμική
Εκπαίδευση
ΤΡΙΤΗ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η εισαγωγή στην Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση είναι ένα επιστημονικό σύγγραμμα που σκοπό έχει να δώσει στον παιδαγωγό, μία σύντομη, περιεκτική επισκόπηση της Πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης προκειμένου να του επιτρέψει να αντιληφθεί την πολυπλοκότητά της, να τον βοηθήσει να κατανοήσει τη σημασία της για την εκπαιδευτική πράξη κάθε χώρας που αντιμετωπίζει παρόμοιους προβληματισμούς και προκλήσεις.

**ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ**

PAMELA L. TIEDT • IRIS M. TIEDT
ΕΚΔΟΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

PAMELA L. TIEDT - IRIS M. TIEDT
Πολυπολιτισμική Διδασκαλία
ΕΚΤΗ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το εγχειρίδιο με πλήθος ιδεών, παραδειγμάτων, υποδειγμάτων και βιβλιογραφίας για κάθε αντικείμενο του αναλυτικού προγράμματος, ενημερώνει και υποβοηθά τον εκπαιδευτικό της πολυπολιτισμικής μιας πραγματικότητας να θέσει ποικίλα ζητήματά του. Να στηρίξει κάθε είδους γνώση σε όφελος των μαθητών και να πραγματοποιήσει τη ρήση: η εκπαίδευση επιτρέπει σε κάθε άτομο να φτάσει στο έπακρο κάθε δυνατοτήτάς του.

JAIPAU L. ROOPNARINE - JAMES E. JOHNSON
Ποιτικά Προγράμματα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Παραδείγματα από τη Διεθνή Πρακτική
ΤΡΙΤΗ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η έκδοση των Ποιτικών Προγραμμάτων Προσχολικής Εκπαίδευσης συμβάλλει στην κριτική προσέγγιση των επαγγελματικών κανόνων κάνοντας διαθέσιμη σε έναν τόσο μια εντυπωσιακή συλλογή πληροφοσιών και επικαιρών πληροφοριών για τα σημαντικά ζητήματα και τις σύγχρονες τάσεις και προόδους προσχολικής εκπαίδευσης.

Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΙΣΗ ΑΕΒΕ, Νικηταρά 2, 106 78 Αθήνα, τηλ.: 210-3822496,
210-3838020 - fax: 210-3809150, e-mail: papazisi@otenet.gr - www.papazisi.gr

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (45 έως και 48)

Τεύχος 45, Άνοιξη 2006

Τρίφων Κωστόπουλος: «Το αδιέξοδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση υπό το πρίσμα της οικονομίας και της πολιτικής», σελ. 5-36.

Το οικονομικοπολιτικό φαινόμενο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ανταποκρίνεται στις αντικειμενικές τάσεις κίνησης και ανάπτυξης της οικονομίας, η οποία διαρκώς διεθνοποιείται. Οι οικονομικές ολοκληρώσεις αποτελούν αδιαμφισβήτητες νομοτέλειες του καπιταλισμού της εποχής μας, και είναι αποτέλεσμα του διεθνούς ανταγωνισμού. Οι προσπάθειες των ιμπεριαλιστικών χωρών για παγκόσμια ηγεμονία, δένει στο άρμα τους, ένα, ένα τα μικρά κράτη, ως βαγόνια σε αμαξοστοιχία. Ο ανταγωνισμός είναι σφοδρός, οι πόλεμοι είναι πότε κρυφοί και πότε ξεσπούν ανοιχτά. Στο πλαίσιο αυτό του διεθνούς ανταγωνισμού, λειτουργεί και η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Το μέλλον αβέβαιο. Γενικός κριτής. Η πάλη των τάξεων.

Ιωάννης Α. Κασκαρέλης: «Επιστήμη, οικονομική επιστήμη και επιστήμονες», σελ. 37-52.

Η επιτυχία της τεχνολογίας, η οποία βασίστηκε στα επιστημονικά επιτεύγματα, βοήθησε στο να εξυψωθεί η επιστήμη στην θέση μιας θρησκείας που κατέχει την παγκόσμια αλήθεια. Όμως ο κόσμος είναι γεμάτος επιστήμονες, χωρίς ηθικούς φραγμούς, οι οποίοι είναι στερημένοι από μια πραγματική έφεση για να βοηθήσουν την ανθρωπότητα. Αυτό φυσικά είναι αλήθεια και για την οικονομική επιστήμη και τους οικονομολόγους, των οποίων το αντικείμενο ανάλυσης γίνεται όλο και πιο περίπλοκο όσο η συνοχή του κοινωνικού ιστού αμφισβητείται και η στόχευση των πολιτικών καθεστώτων δεν είναι πλέον ευκρινής.

Γιώργος Κλεφτάρας: «Παράγοντες αυτο-αποδοχής της σωματικής δυσλειτουργίας και ψυχολογική συμβουλευτική», σελ. 53-72.

Η αποδοχή της δυσλειτουργίας αποτελεί ζήτημα καθοριστικής σημασίας για την ψυχική υγεία και την ποιότητα ζωής του ατόμου με δυσλειτουργίες. Ένας σημαντικός στόχος της ψυχολογικής συμβουλευτικής είναι να βοηθήσει τα άτομα που παρουσιάζουν σωματικές δυσλειτουργίες

να αποδεχτούν την ιδιαιτερότητά τους καθώς και τις συνέπειές της, γεγονός που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαδικασία της κοινωνικής προσαρμογής, της ένταξης και της κοινωνικής αποδοχής του προβλήματός τους. Η αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο αποτελεί μια δύσκολη διαδικασία και περιλαμβάνει: α) την αποδοχή των πολλαπλών απωλειών που τη συνοδεύουν, β) τον επαναπροσδιορισμό του μέχρι τώρα τρόπου ζωής του ατόμου και γ) την αναθεώρηση ορισμένων βασικών θέσεων, συμπεριφορών και ίσως αρχών και αξιών του. Σε αυτήν την εργασία αναλύονται οι παράγοντες που επηρεάζουν την αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο και συγκεκριμένα: α) οι ψυχοκοινωνικοί παράγοντες της αυτοεκτίμησης, της κοινωνικής στήριξης και των διακρίσεων σε βάρος των ατόμων με δυσλειτουργίες, β) ορισμένα χαρακτηριστικά της ίδιας της δυσλειτουργίας, όπως η εκ γενετής ή επίκτητη κατάσταση και η σοβαρότητά της, όπως εκφράζεται μέσα από τις πολλαπλές δυσλειτουργίες και το χρόνιο πόνο και γ) οι δημογραφικές μεταβλητές της ηλικίας, της οικογενειακής κατάστασης και του εισοδήματος. Τέλος, με σκοπό να βοηθηθεί το άτομο στην αποδοχή της δυσλειτουργίας του, προτείνονται ορισμένοι τρόποι συμβουλευτικής παρέμβασης βάσει των παραπάνω παραγόντων και της συνειδητοποίησης της σημασίας που έχει για το άτομο η εύρεση προσωπικού νοήματος ζωής στη δυσλειτουργία και την απώλεια.

Γ. Τζαμαλούκα, Μ. Παπαδακάκη, Π. Σουλτάτου, Μ. Στοιϊκίδου, Θ. Κοντογιάννης, Ι. Χλιαουτάκης: «Νυσταλέα οδήγηση και ημερήσια υπνηλία ως προγνωστικοί δείκτες της διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης», σελ. 73-98.

Η παρούσα μελέτη διερεύνησε την επίδραση της νυσταλέας οδήγησης και της ημερήσιας υπνηλίας στην πιθανότητα εμπλοκής σε αυτοκινητική σύγκρουση, στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Επιπρόσθετα, μετά από έλεγχο των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών, έγινε μια προσπάθεια να αναδειχθούν και άλλοι παράμετροι σχετικοί με την οδήγηση, που θα μπορούσαν να αποτελούν πιθανούς προγνωστικούς δείκτες της διακινδύνευσης αυτοκινητικών συγκρούσεων.

Κωνσταντίνος-Βασίλειος Πρίπορας: «Οι στάσεις των Ελλήνων καταναλωτών ως προς τις διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο. Μια ποιοτική έρευνα», σελ. 99-111.

Πολύ συχνά στη διαφήμιση χρησιμοποιείται το σεξουαλικό περιεχόμενο ως μέσο προσέλκυσης της προσοχής των καταναλωτών. Ο σκοπός της έρευνας αυτής ήταν η διερεύνηση των απόψεων και των στάσεων των Ελλήνων καταναλωτών ως προς τη χρήση του γυμνού ή των σεξουαλικών υπονοουμένων στις διαφημίσεις. Η έρευνα ήταν ποιοτική και

πραγματοποιήθηκε με τη χρήση 5 ομάδων εστίασης καταναλωτών στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι υπάρχει υπέρμετρη χρήση του σεξουαλικού περιεχομένου, χωρίς να προκαλεί τα επιθυμητά αποτελέσματα, αφού οι καταναλωτές δεν ανακαλούν τις μάρκες και ούτε επηρεάζονται ιδιαίτερα στην απόφαση αγοράς.

Αριστοτέλης Σταμούλας: *«Δημόσιο και ιδιωτικό Πανεπιστήμιο: Συγκεντρωτικό κατεστημένο και φιλελεύθερος εκμοντερνισμός»*, σελ. 113-135.

Στο σταυροδρόμι των εξελίξεων της διαδικασίας της Μπολόνια, που έχει θέσει στόχο τον εκσυγχρονισμό των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων και την προσαρμογή τους στο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον, η ελληνική ανώτατη εκπαίδευση μαστιζείται από σιβηρικού τύπου κρατικό συγκεντρωτισμό και σοβαρά φαινόμενα υποχρηματοδότησης, χαμηλής ακαδημαϊκής ποιότητας και έλλειψης ανταγωνιστικότητας. Το σύνολο των φαινομένων, πέρα από την υποβάθμιση των πανεπιστημίων, προκαλεί τριγμούς και στην κοινωνική συνοχή, αφού οι οικονομικές ανισότητες ζουν και βασιλεύουν, εν αντιθέσει με τη συνταγματική κατοχύρωση της δημόσιας και δωρεάν παιδείας. Μέσω κριτικών επισημάνσεων του συγκεντρωτικού χαρακτήρα διοίκησης του ελληνικού τριτοβάθμιου εκπαιδευτικού συστήματος, το παρόν άρθρο θα στοιχειοθετήσει την ανάγκη εκμοντερνισμού του με τρεις τρόπους: τη λειτουργία αξιολόγησης σύμφωνα και με τους όρους της αγοράς, την υιοθέτηση του θεσμού των διδάκτρων ως τρόπου αντιμετώπισης της μειούμενης δημόσιας χρηματοδότησης, και την αποδέσμευση της πρόσβασης από τον ηλεκτρονικό υπολογιστή του Υπουργείου Παιδείας.

Γιώργος Ε. Σκουλάς: *«Επικοινωνιακός λόγος: Συνείδηση και γνώση στην εκπαίδευση και εξουσία»*, σελ. 137-158.

Στόχος του άρθρου αυτού είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η γλώσσα, ως εργαλείο επικοινωνίας, χρησιμοποιήθηκε λειτουργικά στις βασικές δραστηριότητες του ανθρώπου στη νεώτερη και σύγχρονη εποχή. Συγκεκριμένα, εξετάζεται κατά πόσο το γλωσσικό αυτό όργανο συνέβαλε στη θετική εξέλιξη του σύγχρονου ανθρώπου και σε ποιο βαθμό ενισχύθηκε ή όχι η ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία με τη μεσολάβηση των τεχνολογικά εξελισσόμενων μέσων επικοινωνίας. Ταυτόχρονα, επιχειρείται μια ανάλυση που αφορά τη σχέση της γλώσσας με την πραγματική γνώση αλλά και την εξουσία ώστε να φωτιστούν οι πτυχές εκείνες που σχετίζονται με τις πλευρές εξουσίας οι οποίες απορρέουν από την κυριαρχία για την οποία χρησιμοποιείται και μια διαφορετική γλωσσική μέθοδος επικοινωνίας. Παράλληλα, επιχειρείται μια κριτική ανάλυση για το κύριο σύστημα γλώσσας και γνώσης που επικράτησε στο δυτικό κόσμο καθώς και η επίδραση που αυτό είχε εξελικτικά στο διαμορφούμενο πολιτισμό του.

Γεωργία Γούγα, Ιωάννης Καμαριανός: *«Διαχείριση και εκπαίδευση: εκπαιδευτικές πρακτικές και γραφειοκρατική λογική»*, σελ. 159-184.

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί να διερευνήσει τα μορφοποιητικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν σημαντικό πεδίο έρευνας, γιατί αποτελούν παράγοντες ποσοτικού και ποιοτικού καθορισμού, όχι μόνο του κοινωνικού, αλλά και συνολικά του πολιτισμικού οικοδομήματος των κοινωνιών.

Θεωρούμε πως η κατανόηση των οργανωτικών χαρακτηριστικών της εκπαίδευσης μπορεί να επιτρέψει την υπέρβαση της κρίσης του δημόσιου χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Η εξέλιξη των τεχνικών οργάνωσης σε συνδυασμό με την πρόοδο της τεχνολογίας να κάνει αυτήν την προσέγγιση αναγκαία.

Νικόλαος Χανιωτάκης, Απόστολος Ευθυμίου, Γεώργιος Πυργιωτάκης: *«Απόψεις υποψήφιων εκπαιδευτικών για την πρακτική τους άσκηση»*, σελ. 185-211.

Στην εργασία αυτή διερευνάται ο βαθμός ικανοποίησης των τελειόφοιτων φοιτητών/τριών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας σε σχέση με επιμέρους διαστάσεις του προγράμματος Πρακτικής Άσκησης. Χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο για τη συλλογή του ερευνητικού υλικού. Η ανάλυση των δεδομένων έδειξε ότι η πλειοψηφία των φοιτητών/τριών α) θεωρεί την Πρακτική Άσκηση ως ένα πολύ σημαντικό κομμάτι των σπουδών στο Πανεπιστήμιο β) υποστηρίζει ότι οι συζητήσεις σε ομάδες στα πλαίσια της εργαστηριακής άσκησης θα πρέπει να έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα και γ) προτείνει να αυξηθεί ο αριθμός των διδασκαλιών στα σχολεία.

Γιάννης Πεχτελίδης: *«Ανακατασκευή της σχολικής γνώσης: προς μια "παιδαγωγική της διαφοράς και της περατότητας"»*, σελ. 213-236.

Η σχολική γνώση και πρακτική κατέχει κεντρικό ρόλο στη διαδικασία συγκρότησης συγκεκριμένων υποκειμενικοτήτων και μορφών κοινωνικής ζωής. Υπό αυτό το πρίσμα, στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η ανάδειξη των πρακτικών πολιτικής θέσπισης της παιδαγωγικής διαδικασίας και υποστηρίζεται ότι, η θεμελίωση της ισχύουσας σχολικής γνώσης και πρακτικής στον «ορθό λόγο» οδηγεί στην αντικειμενικοποίηση της και κατ' επέκταση σε μια αντικειμενικοποίηση των παιδαγωγικών ταυτοτήτων. Επίσης, αντλώντας από τη θεωρία της «δημοκρατικής εμπειρίας» των E. Laclau και C. Mouffe, προτείνεται μια εναλλακτική παιδαγωγική πρόταση, η οποία προωθεί τον πλουραλισμό και αναγνωρίζει διαρκώς την περατή της φύση. Η πρόταση αυτή απορρέει από έναν προβληματισμό σχετικά με την ανάγκη ανακατασκευής της σχολικής

γνώσης και πρακτικής για τη συγκρότηση δημοκρατικών ατομικότητων που θα διασφαλίζουν τη βιωσιμότητα των δημοκρατικών θεσμών.

Βιβλιοκριτικές

Γιάννης Δ. Παπαδημητρίου: «Διαλογισμοί ενός Γιατρού», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2004, σελ. 237-239.

Αντώνης Λιάκος: «Πως στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο», εκδόσεις Πόλις, 2005, σελ. 242-243.

Βιβλιοπαρουσίαση

Τζακ Μπαρνς: «Ο μακρύς θερμός χειμώνας του καπιταλισμού έχει αρχίσει», εκδόσεις Διεθνές Βήμα, 280 σελίδες, σελ. 244.

Τεύχος 46, Καλοκαίρι 2006

Μ.Μ. Βοζικάκη, Λ.Γ. Μπορμπουδάκη, Α.Ε. Φιλαλήθης: «Η θεωρία και η έρευνα της ποιότητας ζωής: Βιβλιογραφική ανασκόπηση», σελ. 5-55.

Η έννοια της ποιότητας ζωής, ως σημαντικό στοιχείο της ατομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και ευημερίας, έχει ιστορικά λάβει διαφορετικές ερμηνείες, με τις σύγχρονες προσεγγίσεις της να της προσδίδουν ένα ιδιαίτερος πολυδιάστατο και περίπλοκο περιεχόμενο.

Σήμερα οι ορισμοί της ποιότητας ζωής είναι πολυσχιδείς, καθώς καλύπτουν όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής, γεγονός που επιτείνει την αναγκαιότητα οι υπάρχουσες τεχνικές εκτίμησης και μέτρησής της να παρουσιάζουν ολιστικό και περιεκτικό χαρακτήρα και να διέπονται από τις αρχές διαφορετικών επιστημονικών πεδίων.

Παρόλο που η ποιότητα ζωής έχει αναχθεί στο αντικείμενο εκείνο της κοινωνικο-οικονομικής έρευνας που επιτρέπει σε «μάκρο-επίπεδο» την επισήμανση των υφιστάμενων κοινωνικών αναγκών και σε «μίκρο-επίπεδο» την εκτίμηση της αποτελεσματικότητας των αντίστοιχων παρεμβάσεων για την αντιμετώπισή τους, δεν έχει λάβει το απαιτούμενο ενδιαφέρον από την πλευρά των κοινωνικών ερευνητών σε αντίθεση με το ολοένα αυξανόμενο σε επίπεδο ευρωπαϊκών προγραμμάτων και φορέων κοινωνικής πολιτικής.

Ηλίας Α. Μακρής: «Οι οικονομικές σχέσεις τράπεζας-καινοτομικών επιχειρήσεων και ο ρόλος της συνεργασίας στην ενθάρρυνση αναπτυξιακών επιχειρηματικών σχεδίων», σελ. 57-80.

Στόχος του παρόντος άρθρου, είναι η διερεύνηση των αιτιών που δημιουργούν την ύπαρξη χάσματος χρηματοδότησης των καινοτομικών σχεδίων. Εξετάζοντας τη βασικότερη πηγή χρηματοδότησης (εμπορικές τράπεζες) και μια συγκεκριμένη ομάδα καινοτομικών επιχειρήσεων (τις νέες, μικρού και μεσαίου μεγέθους), προσπαθούμε να φωτίσουμε τους λόγους για τους οποίους, ενώ συνυπάρχουν στην αγορά προσφορά και ζήτηση κεφαλαίων κινδύνου, δεν υπάρχει σύζευξη των δύο δυνάμεων. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, που πραγματοποιήθηκε το 2004-2005 μεταξύ εμπορικών τραπεζών και νέων καινοτομικών επιχειρήσεων μικρού και μεσαίου μεγέθους, το χάσμα χρηματοδότησης φαίνεται να οφείλεται κυρίως στη νοοτροπία κάθε πλευράς. Με βάση αυτό, επιχειρούμε τη διατύπωση προτάσεων προσέγγισης των δύο πλευρών και περιορισμού του προβλήματος, εστιάζοντας στην ανάγκη δημιουργίας στενών, μακροχρόνιων σχέσεων συνεργασίας.

Παναγιώτης Ευαγγελόπουλος: «Η αναίρεση της κατάστασης στασιμότητας στη σκέψη του Adam Smith», σελ. 81-111.

Η Πτωτική Τάση του Ποσοστού του Κέρδους και η Κατάσταση Στασιμότητας είναι κεντρικές θέσεις της οικονομικής σκέψης του Adam Smith. Επιχειρώντας μία τομή στη σκέψη του Adam Smith προσπαθώ να δείξω ότι η κατάσταση στασιμότητας αναιρείται και δεν αποτελεί το τελευταίο στάδιο της οικονομικής μεγέθυνσης του καπιταλισμού. Η εισαγωγή της καινοτομίας και των νέων τεχνολογικών κυμάτων ανατρέπει την τελεολογική σύλληψη που είχε ο Adam Smith για το καπιταλιστικό σύστημα. Με μία δυναμική προσέγγιση της σκέψης του Adam Smith μετασχηματίζουμε τη γραμμική σύλληψή του για την οικονομική μεγέθυνση σε κυκλική εξηγώντας καλύτερα τις οικονομικές διακυμάνσεις του καπιταλισμού.

Γεωργία Τζαμαλούκα, Μαρία Παπαδακάκη, Σεβαστή Χατζηφωτίου, Ιωάννης Χλιαουτάκης: «Συμπεριφορές συναισθηματικής κακοποίησης σε ενήλικα ζευγάρια: Ένα υπόδειγμα με ερμηνευτικό παράγοντα τον τρόπο ζωής», σελ. 113-155.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι: α) η διερεύνηση των τρόπων ζωής ενηλίκων ανδρών και γυναικών αστικού πληθυσμού με συμβίωση, τουλάχιστον, ενός έτους, β) η εκτίμηση της συχνότητας με την οποία οι ερωτηθέντες υφίστανται αλλά και ασκούν συναισθηματική κακοποίηση (ΣυνΚακ) στη σχέση τους με το άλλο φύλο, γ) η κατασκευή δύο υπο-

δειγμάτων που να προβλέπουν, αντίστοιχα, την αποδοχή ως θύματα και την άσκηση ως θύτες συμπεριφορών συναισθηματικής κακοποίησης από πλευράς των συμμετεχόντων. Τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο 2003, μελετήθηκε ένα στρωματοποιημένο τυχαίο δείγμα 465 ενηλίκων, ηλικίας 18 έως 65 ετών, κατοίκων αστικών περιοχών της Κρήτης. Το ερωτηματολόγιο περιέλαβε κλίμακες μέτρησης του τρόπου ζωής και της ΣυνΚακ. Η υψηλή συμμετοχή στον τρόπο ζωής Εξάρτησης από αλκοόλ και άλλες ουσίες αυξάνει τις πιθανότητες για τους συμμετέχοντες και να υποστούν, αλλά και να ασκήσουν ΣυνΚακ ($P = 0,00$ και $0,01$ αντίστοιχα). Επιπροσθέτως, η χαμηλή συμμετοχή στους τρόπους ζωής της Κουλτούρας ($P = 0,05$ και $0,01$ αντίστοιχα) και της Παραδοσιακής Διασκέδασης ($P = 0,02$ και $0,05$ αντίστοιχα) σχετίζεται με αυξημένη πιθανότητα για τους συμμετέχοντες και να υποστούν, αλλά και να ασκήσουν ΣυνΚακ. Η έρευνα μπορεί να επεκταθεί στην αναζήτηση προγνωστικών παραγόντων στον τρόπο ζωής και με άλλες μορφές κακοποίησης. Τα αποτελέσματα μπορούν να αποτελέσουν οδηγό άσκησης κοινωνικής πολιτικής από τους ειδικούς.

Μαρία Καϊλα, Κώστας Πατούρης: «*Δύο πρακτικά των Γενικών Συνελεύσεων των κατοίκων του χωριού Νικειά της Νισύρου των ετών 1898 και 1899*», σελ. 157-169.

Ανώτατο όργανο διοίκησης της νήσου Νισύρου των Δωδεκανήσων επί Τουρκοκρατίας ήταν η Γενική Συνέλευση των κατοίκων κάθε κοινότητας της νήσου. Σε αυτήν προέδρευε ο Μητροπολίτης Ρόδου ή ο αντιπρόσωπός του στο νησί. Η Γενική Συνέλευση των κατοίκων της κοινότητας πέραν των αποφάσεων που λάμβανε για κάθε θέμα που την απασχολούσε, εξέλεγε τα μέλη των Κοινοτικών Συμβουλίων.

Από τα πρακτικά δύο Γενικών Συνελεύσεων των κατοίκων του χωριού Νικειά της Νισύρου των ετών 1898 και 1899 σύμφωνα με την αρχαιολογική έρευνα που ακολουθεί, προκύπτει η ύπαρξη και λειτουργία Σχολείων όπως και ίδρυση Αστικής Σχολής στο χωριό αυτό. Τα σχολεία αυτά διοικούσε σε στενή συνεργασία με τη Δημογεροντία και το ιερατείο, η Σχολική Εφορία, τα μέλη της οποίας εξέλεγε η Γενική συνέλευση των κατοίκων του χωριού.

Άννα Ασημάκη: «*Οι απαρχές της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα: Η περίπτωση του "Προτύπου σχολείου κορασιών Ναυπλίου" (1834-1850)*», σελ. 171-203.

Το άρθρο αυτό επιχειρεί μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης του πρώτου αλληλοδιδασκτικού - προτύπου σχολείου κορασιών Ναυπλίου (1834-1850), να διερευνήσει την πολιτική, τις νομοθετικές ρυθμίσεις, τις κοινωνικές παρεμβάσεις και τις πρακτικές που συνέβαλαν στη θέσμιση, οργάνωση και λειτουργία της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα.

Μέσα από την παρουσίαση του ιστορικού υλικού του προτύπου αυτού αλληλοδιδασκτικού σχολείου θηλέων, που αφορά στην ίδρυσή του,

στους διδάσκοντες, στις εξετάσεις, στις μαθήτριές του και τέλος στον υλικοτεχνικό εξοπλισμό του δίδεται μια συνολική εικόνα του κοινωνικο-δεολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο λειτούργησε. Είναι εύκολο έτσι να αναδειχθούν –στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό– οι κύριες συνιστώσες του όλου που ονομάζουμε εκπαίδευση των γυναικών κατά την πρώτη αυτή περίοδο – Οθωνική περίοδο.

Κυριακή Διάμεση: *«Συγκριτική μελέτη των πεζών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων της Στ' Δημοτικού στο πλαίσιο της διδασκαλίας της γλώσσας και της λογοτεχνίας των περιόδων 1982-2001 και 2001-2003»*, σελ. 205-228.

Η παρακάτω ανάλυση επιχειρεί την σύγκριση των κειμένων του Ανθολογίου και του σχολικού εγχειριδίου Η γλώσσα μου για την Στ' Δημοτικού την περίοδο 1982-2001 και των κειμένων του σχολικού εγχειριδίου Με λογισμό και μ' όνειρο και Η γλώσσα μου την περίοδο 2001-2004. Η συγκριτική μελέτη αποδεικνύει την μεταρρυθμιστική προσπάθεια στην διδασκαλία των κειμένων: παρ' όλο που στη πλειοψηφία τους τα κείμενα είναι απόσπασμα μυθιστορήματος και ποιήματα, εισάγονται θεατρικά, κόμικς, παραμύθια, μύθοι και επιστολές. Το καινούριο σχολικό εγχειρίδιο Με λογισμό και μ' όνειρο περιέχει συγγραφείς από πολλές χώρες, οπότε δίνεται η ευκαιρία να σπάσει ο εθνοκεντρικός χαρακτήρας που χαρακτήριζε το Ανθολόγιο. Συναντάμε επίσης συγγραφείς από διάφορες εποχές, από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα, παρά την συντριπτική πλειοψηφία των κειμένων που γράφτηκαν τα τελευταία τριάντα χρόνια.

Το βήμα των σπουδαστών

Κωνσταντίνος Μέκος: *«Η ανεπάρκεια της αγοράς στην αντιμετώπιση του προβλήματος της υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων»*, σελ. 229-250.

Η «θεωρία του διαφορικού μισθού αποζημίωσης», αποτελεί μια προσπάθεια μετατροπής των ζητημάτων υγείας και ασφάλειας των εργαζομένων σε θέμα που αντιμετωπίζεται αποκλειστικά από την αγορά εργασίας, μέσω μιας σχέσης ανταλλαγής επικινδυνότητας - αποδοχών. Η εξέταση όμως της λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς δείχνει την ελλιπή πληροφόρηση για τους κινδύνους και την περιορισμένη ορθολογικότητα των εργαζομένων και των εργοδοτών. Στο άρθρο γίνεται επίσης αναφορά στα θέματα της «ελευθερίας των συμβάσεων», των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της ανεργίας. Το συμπέρασμα είναι ότι οι μηχανισμοί της αγοράς δεν είναι επαρκείς για την αντιμετώπιση των προβλημάτων υγείας και ασφάλειας και υπάρχει περιθώριο για παρέμβαση της πολιτείας.

Βιβλιοκριτική

Πανταζής Τερλεξής: *«Διπλωματία και πολιτική του κυπριακού: Ανατομία ενός λάθους»*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 2004, σελ. 251-257.

Τεύχος 47, Φθινόπωρο 2006

Γιάννης Ζαϊμάκης: *«Πολυπολιτισμικότητα και κοινωνικές ανισότητες: Η Μουσουλμανική Μειονότητα στη Δυτική Θράκη»*, σελ. 5-43.

Στο άρθρο παρουσιάζονται ορισμένες όψεις της τρέχουσας συζήτησης για την πολυπολιτισμικότητα με έμφαση σε ζητήματα κοινωνικών ανισοτήτων και πεδίο πραγματολογικής αναφοράς την περίπτωση της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη. Στη μελέτη διερευνάται το ιστορικό πλαίσιο των περιοριστικών πολιτικών του ελληνικού κράτους σε βάρος της Μειονότητας και εξετάζονται τα ευρήματα δύο επιτόπιων ερευνών στη Θράκη μέσα από τις οποίες διερευνώνται όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού, της οικονομικής υπανάπτυξης και της μειονεκτικής θέσης αυτής της ομάδας. Η ανάλυση τονίζει τη σημασία της παραμελημένης, στις σχετικές μελέτες, ταξικής διάστασης του μειονοτικού ζητήματος και διερευνά την προοπτική της εφαρμογής μιας αναπτυξιακής κοινωνικής πολιτικής βασισμένης στις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Νικόλαος Τσίρος: *«Το ελληνικό δίκαιο στο κατώφλι της ύστερης νεωτερικότητας: Το παρόν και το μέλλον του ως θεσμού»*, σελ. 45-64.

Η κοινωνιολογική διάσταση του παρόντος άρθρου εκκινεί από την παρατήρηση ότι το σύγχρονο ελληνικό δίκαιο καλείται να επιλύσει προβλήματα ενός όλο και πιο σύνθετου κοινωνικού περιβάλλοντος. Για το λόγο αυτό, καταρχήν επισκοπούνται δύο από τις σημαντικότερες θεωρίες περί δικαίου της νεωτερικότητας, που προσπαθούν να εξηγήσουν τον τρόπο σύνδεσης του δικαίου συστήματος με τις περίπλοκες κοινωνικές δομές της εποχής μας. Πρόκειται για τη φορμαλιστική διαλογική θεωρία του δικαίου στο έργο του Habermas και την αυτοποιητική θεωρία του δικαίου στο έργο του Luhmann. Στη συνέχεια αναδεικνύονται τα κοινωνιολογικά αίτια της πρόσφατης κρίσης στον χώρο της ελληνικής δικαιοσύνης και τέλος, ο γράφων προτείνει τον συγκερασμό των δύο πιο πάνω θεωριών προς όφελος μιας πιο ουσιαστικής αλλά και πιο ορθολογικής απονομής του δικαίου από τον Έλληνα δικαστή.

Ευριπίδης Παπαδημητρίου: *«Περιβαλλοντική συμπεριφορά και αειφορία: Αναζητώντας μεθόδους για τη βελτίωση των περιβαλλοντικών επιδόσεων της καθημερινής πρακτικής»*, σελ. 65-96.

Στα πλαίσια της κοινωνικοπολιτικής συζήτησης για το περιβάλλον έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με το περιεχόμενο της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης, καθώς και προτάσεις που αφορούν στη στρατηγική για την εγκαθίδρυση του συγκεκριμένου μοντέλου. Κοινό τόπο για τις διάφορες απόψεις αποτελεί το ότι η αειφόρος ανάπτυξη προϋποθέτει μεταβολές στην καθημερινή πρακτική των ατόμων και αλλαγή του σύγχρονου τρόπου ζωής. Οι μεταβολές αυτές με τη σειρά τους προϋποθέτουν την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής συνείδησης, δηλαδή την καλλιέργεια θετικών περιβαλλοντικών στάσεων οι οποίες θα συνοδεύονται και από ανάλογες συμπεριφορές. Η εργασία αναφέρεται στο πρόβλημα της ασυνέπειας μεταξύ των περιβαλλοντικών στάσεων και της συμπεριφοράς. Η ανάλυση και ερμηνεία των στοιχείων που δίνει η σύγχρονη περιβαλλοντική έρευνα καθώς και ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις που παρουσιάζονται εδώ φωτίζουν τα διάφορα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς, αναδεικνύουν ερωτήματα αναφορικά με τη σχέση της προς τις άλλες διαστάσεις της περιβαλλοντικής συνείδησης και φιλοδοξούν να συμβάλλουν στη διαμόρφωση προτάσεων για τη βελτίωση της περιβαλλοντικής επίδοσης της καθημερινής πρακτικής των ατόμων.

Γεώργιος Ρουσόπουλος: *«Νεύματα επί νευμάτων». Μια επισημολογική προσέγγιση της ερμηνευτικής ανθρωπολογίας του Clifford Geertz»*, σελ. 97-133.

Διατυπώνονται οι γενικές αρχές που χαρακτηρίζουν την ανάπτυξη της ανθρωπολογίας, και μέσα στο πλαίσιο αυτό εκτίθενται τα βασικά στοιχεία της ερμηνευτικής ανθρωπολογίας του Clifford Geertz. Κατόπιν, αναπτύσσεται ένας φιλοσοφικός προβληματισμός που αφορά στην ανάπτυξη και το χαρακτήρα αυτής της επιστήμης και της γνώσης που παράγει, με ειδική αναφορά στο ηθικό-πολιτικό πρόβλημα (σχέσεις του ιθαγενούς πολιτισμού με τον οικείο πολιτισμό) και στο επιστημολογικό πρόβλημα (το καθεστώς της παραγόμενης γνώσης, η παραστασιο-κεντρική του έκφραση).

Αριστοτέλης Ζμας: *«Το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας PISA και οι επιπτώσεις του στη σχολική πραγματικότητα»*, σελ. 135-155.

Η διεθνής έρευνα PISA είναι μια από τις πιο δημοφιλείς εμπειρικές έρευνες αξιολόγησης μαθητικών επιδόσεων των τελευταίων χρόνων. Αρχικώς ανιχνεύεται το θεωρητικό της υπόβαθρο και επισημαίνεται ότι η εν

λόγω έρευνα ελέγχει τη μετασχολική χρήση στοιχειωδών γνώσεων, ικανοτήτων και δεξιοτήτων στο πλαίσιο της υποχρεωτικής τους εκπαίδευσης. Ταυτόχρονα, τονίζεται ότι ο έλεγχος σχολικών δεξιοτήτων αποκλειστικά από λειτουργική-χρηστική σκοπιά περιορίζει τον «μορφωτικό» χαρακτήρα του σχολείου. Στο δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης εξετάζονται οι δημόσιες και πολιτικές συζητήσεις που προκάλεσε η δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας PISA στην Ελλάδα και στη Γερμανία δίνοντας έμφαση στην ανάγκη προσεκτικής επεξεργασίας και ερμηνείας του παραγόμενου εμπειρικού υλικού για την άσκηση μιας εκπαιδευτικής πολιτικής με μακροπρόθεσμο χαρακτήρα.

Θεόδωρος Καργίδης, Χρήστος Σαρμανιώτης: *«Ανάπτυξη της ενδοεπιχειρησιακής εκπαίδευσης με τη χρήση ενός μοντέλου ηλεκτρονικής μάθησης στα πλαίσια ενός ολοκληρωμένου συστήματος διαχείρισης της γνώσης»*, σελ. 157-175.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η προσπάθεια από πλευράς των επιχειρήσεων να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις του διεθνούς ανταγωνισμού και της «νέας οικονομίας». Η «νέα οικονομία» είναι ένα σχετικά σύνθετο φαινόμενο. Χαρακτηρίζεται από ένα στρατηγικό συνδυασμό οργανωτικών αλλαγών, καθορισμό πολιτικών και ανάπτυξη ικανοτήτων (που βασίζονται στην καινοτομία και τη δημιουργικότητα), οι οποίες προκαλούνται από το διεθνή ανταγωνισμό και την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στις επιχειρησιακές διαδικασίες. Η παρούσα εργασία περιγράφει ένα μοντέλο ηλεκτρονικής μάθησης στα πλαίσια ενός ολοκληρωμένου Συστήματος Διαχείρισης της Γνώσης.

Κώστας Συριόπουλος, Γεράσιμος Πομώνης: *«Διαφορές χαρακτηριστικών των μεταπτυχιακών φοιτητών σε προγράμματα επιχειρησιακών σπουδών: Ευκαιρίες και κίνδυνοι επιλογής καριέρας»*, σελ. 177-211.

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνηθεί το κατά πόσο οι μεταπτυχιακοί φοιτητές επιχειρησιακών σπουδών διατρέχουν τον κίνδυνο επιλογής ενός εκπαιδευτικού προγράμματος που δεν τους ταιριάζει σε ό,τι αφορά, είτε στη διαδικασία διδασκαλίας-μάθησης σε σχέση με τους προτιμώμενους από αυτούς τρόπους μάθησης είτε στις επαγγελματικές προοπτικές που συνδέονται με τους τρόπους μάθησης και τους μαθησιακούς τύπους. Το ερωτηματολόγιο που διανεμήθηκε σε 255 μεταπτυχιακούς φοιτητές έξι Ελληνικών Πανεπιστημίων έχει ως βάση την τρίτη έκδοση του ερωτηματολογίου του Kolb για τη διάγνωση των τρόπων μάθησης και των μαθησιακών τύπων. Τα αποτελέσματα δείχνουν διαφορές στα γενικά χαρακτηριστικά των φοιτητών, στις διδακτικές-μαθησιακές στρατηγικές και στην επαγγελματική τους καταλληλότητα.

Διμιλία Α. Υφαντή, Βαγγέλης Φ. Πασσάς: «Θέσεις και πολιτική της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΔΟΕ) για την πολυπολιτισμικότητα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα», σελ. 213-237.

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι θέσεις της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΔΟΕ) για την πολυπολιτισμικότητα στο σύγχρονο πρωτοβάθμιο σχολείο στην Ελλάδα και διερευνώνται οι ιδέες της για την εκπαίδευση μαθητών προερχομένων από συγκεκριμένες μειονοτικές ομάδες. Με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου, μελετήθηκαν 83 τεύχη του Διδασκαλικού Βήματος από το 1992 έως το 2004, κείμενα των πρακτικών των συνεδρίων της ΔΟΕ και επίσημες τοποθετήσεις προέδρων της και δημιουργήθηκαν πέντε θεματικές κατηγορίες ανάλυσης, που αναφέρονται στις θέσεις της ΔΟΕ για το σύγχρονο πολυπολιτισμικό σχολείο, για τις πολυπολιτισμικές τάξεις, για τις εκπαιδευτικές ανισότητες και τη μαθητική διαρροή, για τη λειτουργία των θεσμών υποστηρικτικής εκπαίδευσης και για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών.

Το βήμα των σπουδαστών

Βασιλική Πλιόγκου: «Μορφές οικογενειακής οργάνωσης: Η εικόνα τους στα εγχειρίδια του δημοτικού σχολείου "Η Γλώσσα μου"», σελ. 239-261.

Το άρθρο στοχεύει σε μια παρουσίαση στοιχείων των μορφών οικογενειακής οργάνωσης, διαφορετικών ως προς το παραδοσιακό οικογενειακό σχήμα, που βρίσκονται μέσα στα εγχειρίδια του δημοτικού σχολείου «Η Γλώσσα μου». Σε σύνολο είκοσι δύο τευχών εντοπίζονται να πραγματεύονται το συγκεκριμένο θέμα μόνο δύο κείμενα, ένα της τρίτης και ένα της τετάρτης τάξης, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι πρόκειται για θέματα «απαγορευμένα» να προβάλλονται στο σχολικό εγχειρίδιο. Όμως η σύγχρονη ελληνική κοινωνική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από αυξητικές τάσεις των ποσοστών των διαζυγίων, των εν διαστάσει συζύγων, των εκτός γάμου γεννήσεων, άρα και του ποσοστού του μαθητικού πληθυσμού που βιώνει μέσα σε μια διαφορετική από τη συμβατική-πυρηνική οικογενειακή μορφή.

Βιβλιοπαρουσίαση

Αθηνά Α. Σιπητάνου: «Θεσμοί και πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Δια Βίου μάθηση. Μια κριτικο-ερμηνευτική προσέγγιση», εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, 160 σελίδες, σελ. 263-264.

Τεύχος 48, Χειμώνας 2006

Κώστας Λάμνιαν: «*Εκπαίδευση - Νέες τεχνολογίες - Ανθρωπισμός*»: Αντί εισαγωγής», σελ. 5-13.

Σπύρος Ράσης: «*Η ανθρωπιστική παιδεία στην πορεία της από την προβιομηχανική στη βιομηχανική εποχή*», σελ. 15-53.

Το παρόν άρθρο παρακολουθεί την ιστορική διαδρομή της Ανθρωπιστικής Παιδείας από τη στιγμή της εμφάνισής της στη Δ. Ευρώπη μέχρι των ημερών μας, επιδιώκοντας να διερευνήσει και να ερμηνεύσει τις εναλλασσόμενες περιόδους ύφεσης και έξαρσης της σημασίας της για την πνευματική και την κοινωνική ζωή σε συσχετισμό με τις επικρατούσες –κάθε φορά– συνθήκες. Επικεντρώνει, κυρίως, στην αναζήτηση των αιτιών της απαξίωσης του ανθρωπιστικού εκπαιδευτικού ιδεώδους στα σύγχρονα μετα-βιομηχανικά κράτη, προκειμένου να καταδείξει την αξία του για τη διαμόρφωση υπεύθυνων και ενεργών δημοκρατικών πολιτικών υποκειμένων, ικανών να αντισταθούν στο τεχνοκρατικό πνεύμα της μαζοποιημένης νεοφιλελεύθερης κοινωνίας των ημερών μας. Κεντρικός στόχος, η υπογράμμιση του –υπό προϋποθέσεις– ουσιαστικού ρόλου των Ανθρωπιστικών Σπουδών για την επιβεβλημένη αναδιάρθρωση της παγκόσμιας κοινωνίας.

Δημήτρης Ματθαίου: «*Ανθρωπισμός και τεχνολογία. Σκέψεις για την καταγωγή και τις προοπτικές υπέρβασης ενός διαχρονικού διλήμματος της εκπαιδευτικής πολιτικής*», σελ. 55-104.

Η πεισματική παρουσία του διλήμματος ανθρωπιστική παιδεία ή τεχνική εκπαίδευση στην ατζέντα της εκπαιδευτικής πολιτικής είναι ενδεικτική της αδυναμίας να δοθεί, για δεκαετίες τώρα, ικανοποιητική απάντηση στο ζήτημα. Όπως συχνά συμβαίνει σε παρόμοιες περιπτώσεις πολιτικής δυστοκίας στη διαχείριση εκπαιδευτικών θεμάτων, η αδυναμία αυτή εκπορεύεται σε μεγάλο βαθμό από ιδεολογικές εμμονές που παραγνωρίζουν τη σημασία της ιστορικής συγκυρίας και του κοινωνικού συγκειμένου, από νοσηματοδοτήσεις που μένουν προσκολλημένες σε παρωχημένες αντιλήψεις και από θεσμικές αδράνειες που εγκλωβίζουν την αναθεωρητική προοπτική. Η εργασία που ακολουθεί αποτελεί μια συμβολή στην καλύτερη κατανόηση του βασικού αυτού διλήμματος της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Κωνσταντίνος Δεληκωνσταντής: «*Η νέα Οδύσσεια του δασκάλου*», σελ. 105-119.

Οι μεγάλες σύγχρονες πολιτισμικές προκλήσεις (τεχνοπώλιο, παγκο-

σμιοποίηση, πλουραλισμός, νέα παιδική ηλικία κ.ά.) δημιουργούν πρωτόγνωρες συνθήκες για την εκπαίδευση. Είναι φυσικό, μέσα στο πλαίσιο αυτό, και ο ρόλος του δασκάλου να καθίσταται πολυπλοκότερος, η εκπαίδευσή του να γίνεται πολυδιάστατη και πιο απαιτητική, καθώς οι προσδοκίες της κοινωνίας απ'αυτόν αυξάνονται. Αν ισχύει ότι η παιδαγωγική σχέση είναι ο σημαντικότερος παράγοντας στην αγωγή αξιών και στη διαδικασία μάθησης, τότε ο δάσκαλος είναι και θα εξακολουθήσει να αποτελεί την ψυχή του σχολείου. Χωρίς δασκάλους, που συνδυάζουν επιστημοσύνη και διδακτική κατάρτιση με ανοιχτοσύνη, σχεσιακό ήθος, με κατανόηση για το παιδί και με όραμα παιδείας, δεν καρποφορούν ούτε οι νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση ούτε οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Για την αντιμετώπιση των μεγάλων εκπαιδευτικών προβλημάτων στο μέλλον, η παρέμβαση της επιστήμης και της τεχνολογίας πρέπει να συμβαδίζει με την προσπάθεια διεύρυνσης των ανθρωπιστικών κατακτήσεων στην εκπαίδευση και διάσωσης του προσωποκεντρικού προσανατολισμού της. Μέγιστο ανθρωπιστικό κεφάλαιο της εκπαίδευσης αποτελεί ο δάσκαλος που παίρνει στα σοβαρά την παιδαγωγική και ανθρωποποιητική αποστολή του.

Κώστας Ραβάνης: *«Η «κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας» ως ιδεολογική κατασκευή και οι τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας στην εκπαίδευση: Η πρόκληση της ορθολογικότητας», σελ. 121-138.*

Στην εργασία αυτή πραγματοποιείται μια προσέγγιση στο ζήτημα των εφαρμογών των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στην εκπαίδευση. Κατ' αρχάς συζητείται η εμφάνιση και η διάδοση των αντιλήψεων που σχετίζονται με την «κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας». Στη συνέχεια στο πλαίσιο μιας ορισμένης θεώρησης για την «κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας» αναζητείται η σχέση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας με την εκπαίδευση.

Μιχάλης Παπαδόπουλος: *«Η τεχνολογία στην εκπαίδευση», σελ. 139-143.*

Οι νέες τεχνολογίες είναι ένα συγκλονιστικό αποτελεσματικό εργαλείο που διευρύνει, συμπληρωματικά, τις δυνατότητες του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο ειδικά επιμορφωμένος δάσκαλος, διαδραματίζοντας πρωτεύοντα ρόλο, τις εντάσσει ομαλά στο μέχρι τώρα τρίπτυχο, Δάσκαλος-Μαθητής-Γνωστικό Αντικείμενο. Οι νέες τεχνολογίες δεν μπορούν, με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, να υποκαταστήσουν τις κλασικές μορφές διδασκαλίας και τον «φωτισμένο» δάσκαλο. Η αναντικατάστατη ανθρωπιστική παιδεία δεν περιορίζει τις δυνατότητες για εξειδίκευση, αλλά, αντίθετα, ενισχύει την ικανότητα ευέλικτης προσαρμογής στις προκλήσεις της εποχής μας.

Βασίλης Κουλαϊδής, Κώστας Δημόπουλος: «*«ε-Εκπαιδευτικό» υλικό: Παιδαγωγικοί όροι και προϋποθέσεις για την ένταξη του στην εκπαιδευτική διαδικασία»*, σελ. 145-172.

Η εργασία αυτή έχει ως στόχο τη συζήτηση των όρων και των προϋποθέσεων για την ένταξη του ε-εκπαιδευτικού υλικού στην καθημερινή σχολική πρακτική, εκκινώντας από τη διαπίστωση του προβλήματος της απόκλισης του επικοινωνιακού περιβάλλοντος που βιώνουν σήμερα οι μαθητές εντός και εκτός του σχολείου. Η συζήτηση αυτή καταλήγει στην ανάγκη να πάψει το ε-εκπαιδευτικό υλικό να αντιμετωπίζεται ως μια απλή τεχνολογικού τύπου καινοτομία η οποία όμως αποτελεί «μαύρο κουτί» ως προς τις παιδαγωγικές της επιπτώσεις. Για το σκοπό αυτό εισάγεται μια θεωρητική «γλώσσα» η οποία επιτρέπει την περιγραφή των επιπτώσεων των εγγενών τεχνικών χαρακτηριστικών του ε-υλικού με παιδαγωγικούς όρους.

Άννα Τσατσαρώνη: «*Οι νέες τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας: ιδεολογικές χρήσεις και καταχρήσεις της έννοιας της «πρακτικής» στο λόγο της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής»*, σελ. 173-213.

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται πτυχές μιας ερευνητικής εργασίας υπό εξέλιξη σχετικά με τις Νέες Τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας (ΤΠΕ) στην εκπαιδευτική πολιτική και πρακτική. Αφετηρία μας αποτελεί η υπόθεση ότι η διερεύνηση του θέματος απαιτεί όχι μόνο την εξέταση των ευρωπαϊκών πολιτικών για τις ΤΠΕ στην Εκπαίδευση, αλλά και τη συστηματική μελέτη των πρακτικών του λόγου με τις οποίες διαμορφώνεται και προωθείται η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική γενικά.

Κώστας Λάμνιαν, Ιωάννης Καμαριανός, Βασίλειος Ντακούμης: «*Κοινωνιολογική διερεύνηση όψεων των μεταβολών που προκαλεί η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας στην εκπαίδευση: Συγκριτική μελέτη αποτελεσμάτων δύο φάσεων διαχρονικής έρευνας»*, σελ. 215-257.

Η έρευνα αυτή καταγράφει, αναλύει και συγκρίνει διαφοροποιήσεις που προκαλεί η ραγδαία ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών και η εισαγωγή τους στην εκπαίδευση. Ειδικότερα, αναδεικνύει το ρυθμιστικό ρόλο των νέων τεχνολογιών: στην οργάνωση των σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της εκπαίδευσης, στη μεταλλαγή της μορφής και του περιεχομένου της σχολικής και της παιδαγωγικής επιστημονικής γνώσης, στη διαφοροποίηση των μορφών συμβολικού ελέγχου, καθώς και στην πιθανή παραγωγή νέων μορφών εκπαιδευτικών ανισοτήτων, οι οποίες συνδέονται με τις διαφορετικές δυνατότητες πρόσβασης των μαθητών/μα-

θητριών στις ολοένα εξελισσόμενες ποιοτικές αλλαγές των νέων τεχνολογιών.

Βιβλιοπαρουσίαση

Κλεομένης Κουτσούκης, Παντελής Σκιλάς (επιμέλεια - εισαγωγή): «Διαφθορά και σκάνδαλα στη δημόσια διοίκηση και την πολιτική», πρόλογος: Βιργινία Τσουδερού, Πρακτικά Συνεδρίου, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2005, 759 σελίδες, σελ. 259-263.

